

LAST VAN DE OORLOG

S.I. SCAGLIOLA

LAST VAN DE OORLOG

De Nederlandse oorlogsmisdaden
in Indonesië en hun verwerking

UITGEVERIJ BALANS

*In herinnering aan mijn vader Salvatore Roberto Scagliola (1931-1970)
en met dank aan mijn moeder Taisia Gargiulo*

2002 Uitgeverij Balans

Copyright © 2002 S.I.Scagliola

Ontwerp omslag: Jos Stoopman

Typografie en zetwerk: Studio Coursief

Druk: Drukkerij Wilco

Illustratie omslag: Instituut voor Maritieme Historie Den Haag

Vertaling Engelse samenvatting: Tessa Kerkvliet-Oldewarris

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd
of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm or any other means
without written permission from the publisher.

ISBN 90 5018 593 2

NUR 689

Inhoud

Inleiding 9

DEEL I

A DE ERVARINGEN IN INDONESIË

Inleiding 17

De strijd 21

Dekolonisatie en guerrilla 21

Het verloop van de strijd 22

Deelnemers aan de Nederlandse kant 38

Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger 38

De oorlogsvrijwilligers 45

De dienstplichtigen 50

De ervaringen tijdens de strijd 1945-1950 58

Kennismaking met de tropen 58

Contacten met de bevolking 60

Het 'rampzalige' Republikeinse bestuur 65

Het bijstellen van het vijandbeeld 69

Ideologie en twijfels 71

Tussenbalans 76

Indonesisch versus Nederlands oorlogsgeweld 77

Lokaal versus nationaal 78

Extreem geweld aan Indonesische en Nederlandse zijde 80

Nederlands geweld: overmacht of keuze? 90

Nederlands geweld: het belang van de context 92

Conclusie 101

B HET DEBAT IN NEDERLAND 1946-1995

Het debat in vogelvlucht 105

Kritische geluiden in de periode 1946-1950 105

1969 – De *Achter Het Nieuws*-uitzendingen en de *Excessennota* 108

1970-1988 – Publicaties over oorlogsmisdrijven 110

De emancipatie van de veteranenbeweging 112

Typering van het debat: herhaling of vernieuwing? Vorm of inhoud? 116

Patronen en scheidslijnen 116

Vorm en persoonlijke achtergrond 117

De verschillende discours: politici, journalisten,

historici en veteranen 118

‘Oorlogsmisdaden’: een controversiële term 124

Oorlogsgeweld en strafbaarheid 124

Benamingen en standpunten 125

De rechtsgrond voor de beoordeling van oorlogsmisdaden

in Nederlands-Indië 126

DEEL II

A POLITICI EN DE EXCESSENOTA: TABOE OF DOOFPOT?

Taboe en doofpot 133

Taboe: een antropologisch begrip 133

De *Excessennota*: een effectief reinigingsritueel 135

De deksel op de doofpot: een vertrouwde politieke oplossing? 137

De wordingsgeschiedenis 138

De eerste reacties 138

Organisatie van het onderzoek en selectie van bronnen 141

Het vervolg: de aanpak van het historisch onderzoek 144

Uitslag van het onderzoek 148

Reacties in de ministerraad 148

Aanpassingen in de tekst 149

De uiteindelijke versie 151

Het oordeel van politici en ooggetuigen 158

Het debat in de Tweede Kamer 158

De reactie van minister-president Piet de Jong 166

Commentaar op het debat 170

Kritiek van ooggetuigen 172

Conclusie: de doofpot of het taboe? 175

B HISTORICI AAN ZET: DE CULTUUR VAN DE DOOFPOT?

Dehouding van historici 183

De doofpotthese van Kousbroek 184

‘Neutraliteit’ met betrekking tot het ‘verkeerde verleden’ 189

‘Neutraliteit’ ten aanzien van de excessenproblematiek 191

Historische publicaties 194

Bronnenpublicatie 194

J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van Geweld* 202

W. IJzereef, *De Zuid-Celebes-affaire* 212

L. de Jong, de paragraaf ‘Oorlogsmisdrijven’ 221

Conclusie: de doofpot of het taboe? 241

C VETERANEN EN HUN TRAUMA’S

Inleiding 249

Over Nederlands-Indië, trauma’s en veteranen 251

Trauma als historische metafoor 251

Het Indië-trauma van de veteranen 253

Trauma in medisch-psychologische zin 256

Trauma als strategie 259

De basisingrediënten van het ‘trauma’ 262

De psyche van de militair: over heimwee, uitputtingen angst 262

De thuiskomst van de militair: over vervreemding
en teleurstelling 274

Bronnen van ‘traumatisering’ 291

Januari 1969: oorlogsmisdaden op de televisie 295

De *Achter het Nieuws*-uitzendingen van de VARA 295

Het veteranenlandschap in 1969:

reacties van veteranenorganisaties 302

Brieven van veteranen aan de VARA 311

Sporen van traumatisering? 318

De strijd om waardering en erkenning 322

Het uitlekken van de conceptparagrafen en het debat in de media 322

Reacties van veteranen in de pers 327

Reacties in veteranenbladen 334

Brieven aan L. de Jong 341

Sporen van traumatisering? 348

SLOTBESCHOUWING

Ontwikkelingen in de jaren negentig 355

Conclusies 357

Noten 365

Geraadpleegde bronnen 418

Register 430

Dankwoord 435

Summary 437

Fotobijschriften 446

Inleiding

*De sporen van onze eerste vragen,
van onze eerste verbazing en emotie, zijn onuitwisbaar.*
Marc Ferro, *Hoe de geschiedenis aan kinderen wordt verteld*, Parijs, 1981

Mijn eerste bewuste kennismaking met de Nederlandse geschiedenis was die met de Tweede Wereldoorlog in de zesde klas van de lagere school, eind jaren zestig. Ademloos luisterden we naar de verhalen over de jodenvervolging en het Nederlandse verzet, die de meester voorlas uit ons schoolboek *Verdrukking, Verzet, Victorie*.¹

De bloedserieuze sfeer in de klas vormde een contrast met de wijze waarop bij mijn Italiaanse familie thuis het Mussolini-tijdperk werd afgedaan. Dat was een tragikomische farce met een afloop die het de Italianen mogelijk had gemaakt om op het laatste moment aan de goede kant mee te vechten. De beeldvorming over Italië was ook geen probleem, want iedereen in Nederland vond Italië, in tegenstelling tot Duitsland, een fantastisch vakantieland.

Die historische verhalen over ‘goede’ en ‘foute’ Nederlanders gaven een heerlijk overzichtelijk gevoel. Ik was in een land komen wonen waar mensen ‘deugden’, waar rechtvaardigheidsgevoel, opofferingsgezindheid en moed vanzelfsprekende eigenschappen waren. Deze kinderlijke bewondering voor Nederland en het verzet moet wel de oorzaak zijn geweest van mijn ontzetting, vele jaren later, toen ik voor het eerst op video een getuigenis zag van een Nederlandse militair over de marteling van een Indonesische gevangene. Hij vertelde hoe de Indonesiër aan een touw hing met zijn hoofd naar beneden, boven een cementen vloer. Eerst werd het touw zachtjes gevierd, maar toen hij bleef zwijgen ging dat steeds harder, totdat zijn hoofd begon te kraken en het bloed overal uitspoot. Natuurlijk wist ik dat in theorie ieder mens tot zulke wreedheden in staat is. De getuigenis van Indië-veteraan Joop Hueting was dan ook absoluut niet nieuw. Al in januari 1969 hadden hij en anderen in de VARA-rubriek *Achter het Nieuws* getuigenis afgelegd van Nederlandse terreur tijdens de Indonesische strijd om onafhankelijkheid tussen 1945 en 1949. En toch was in 1990 het relaas van veteraan Joop Hueting een schok voor mij. Er waren wat vage herinneringen aan het onderwerp, maar ik had altijd aangenomen dat het om een randverschijnsel ging. Blijkbaar was er een gruwelijke beschrijving nodig, gekoppeld aan plaats, tijd en persoon, om mijn beeld van de ‘Nederlander als held’ definitief bij te stellen.

Dat deze verwarring gewoonweg samenhang met mijn gebrekkige kennis lag voor de hand. Maar toen ik als studente een verkenningstocht maakte langs betrokkenen en deskundigen, werd duidelijk dat er wel degelijk een probleem was. Zo eensgezind als de Nederlanders waren, of in elk geval leken, over het juiste interpretatiekader voor de Tweede Wereldoorlog, zo verdeeld waren ze over de oorlog in Indonesië. En dat terwijl de voormalige vijand ogenschijnlijk alles had vergeven en vergeten. Het werd al snel duidelijk dat de onenigheid over de interpretatie van het conflict vooral een Nederlands probleem is. Er is sprake van een soort onvermogen om de koloniaal-militaire ervaring van geweld op te nemen in het historisch bewustzijn van mensen waarin het zelfbeeld van een vredelievende en tolerante natie zo een grote plaats inneemt. Om deze spanning te verklaren is ook het tijdperk van belang waarin dit probleem zich openbaarde. De dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog en de toenemende morele hegemonie van de universele mensenrechten vormen de achtergrond waartegen de 'sociale dragers' van de koloniale ervaring in Nederland hun pogingen ondernamen tot eerherstel en zelfrechtvaardiging. Dit maakt het lastig om een historisch en moreel wetenschappelijk aanvaardbare interpretatie van het dekolonisatieconflict te produceren. Dit boek gaat over de verwerking van de verloren koloniale oorlog van 1945-1949, en wel over het meest controversiële aspect daarvan: de beschrijving en beoordeling van de oorlogsmisdaden van Nederlandse militairen tijdens dit conflict.²

VOOROORDELEN EN DE BEGRIPPEN 'DOOFPOT', 'TABOE' EN 'TRAUMA'

Deze studie is een poging in kaart te brengen welke gezichtspunten relevant zijn voor onze kennis over en onze visie op de Nederlandse oorlogsmisdaden tijdens de dekolonisatiestrijd. Wie bepaalden wat wij over deze zaak weten en wat wij ervan vinden? Hoe kwam de kennis tot ons? Welke begrippen, ideeën en referentiekaders bepaalden de grote verdeeldheid die bestond in het denken over deze kwestie?

Er zijn vier groepen die het debat domineerden: politici, historici, journalisten en veteranen. Elke groep onderscheidt zich door een andere benaderingswijze die samenhangt met haar professionele achtergrond. Bij politici, historici en journalisten bepaalt in eerste instantie de beroepsdiscipline de wijze waarop het onderwerp wordt benaderd. Politici handelden vanuit de bestaande politieke constellatie. Historici trachtten zich objectief op te stellen, maar opereerden uiteraard binnen het dominante paradigma. Journalisten trachtten de macht van het gezag te controleren door zich juist af te zetten

tegen de officiële versie van een gebeurtenis. Voor de Indië-veteranen ging het echter om iets persoonlijks. Het ging om de beleving van een traumatische of juist plezierige periode uit hun leven als jongeman. Terwijl zij in de loop van de debatten ouder worden, maar dezelfde groep blijven, zien we bij de andere partijen een mentale scheidslijn tussen de generaties die de Tweede Wereldoorlog en het dekolonisatieconflict bewust hebben meegemaakt, en de politici, historici en journalisten die in de naoorlogse periode zijn gevormd zonder ooit betrokken te zijn geweest bij een gewelddadig conflict.

Een ander opvallend kenmerk van het debat zijn de vooroordelen die de verschillende groepen ten opzichte van elkaar hebben. Volgens de journalisten waren politici vooral bezig met alles wat de stabiliteit van de politieke verhoudingen in gevaar brengt toe te dekken. Historici zouden meegaan in deze tendens. Er zou sprake zijn van een 'doofpotmentaliteit' die voorkomt dat men lastige vragen stelt. Veel historici op hun beurt typeerden de belangstelling van de journalistiek voor het conflict als vluchtig en oppervlakkig. Men probeerde te 'scoren' op basis van kennis die in wetenschappelijke kring gemeengoed is. De heftigste verwijten kwamen echter uit de kring van Indië-veteranen. Zij beschuldigden alle groepen van nalatigheid. De overheid zou hen na terugkeer in Nederland aan hun lot hebben overgelaten, media en historici zouden volharden in hun behoefte om de veteranen in een slecht daglicht te stellen. Deze vooroordelen kwamen tot uiting in het frequente gebruik van de begrippen 'doofpot', 'taboe' en 'trauma'. Vooral journalisten maakten veelvuldig gebruik van deze begrippen om de tendens tot geheimhouding en verdringing te typeren. Dit riep echter verzet op in kringen van politici, historici en veteranen.

Op malversaties na, is het ergste wat een politicus met regeringsverantwoordelijkheid verweten kan worden dat hij een zaak in de doofpot heeft gestopt. Minister-president Piet de Jong, die in 1969 gehoor gaf aan de oproep van PvdA-leider Joop den Uyl om een regeringsonderzoek naar de oorlogsmisdaden in te stellen, was er erg op gebrand dat 'iedere schijn van doofpot' vermeden zou worden.³ Volgens hem is dat ook gebeurd. Een commissie van ambtenaren inventariseerde alle schriftelijke stukken over de zaak in overheidsarchieven. In juni 1969 verscheen de *Excessennota* en werd een start gemaakt met het ontsluiten van bronnen voor verder historisch onderzoek. Dat de beschuldiging van 'doofpot' toch blijft terugkeren is volgens journalist en Indië-kenner Ad van Liempt het logische gevolg van de politieke keuze van het kabinet-De Jong:

Doordat de regering de zaak in 1969 niet grondig heeft uitgezocht is er altijd een waas van geheimzinnigheid blijven bestaan. De 'aanklagers' kunnen blijven beweren dat het geweld op grote schaal plaatsvond en de 'ontkenners' kunnen dat blijven tegenspreken.⁴

Dezelfde spanning zien we ook bij journalisten en historici onderling. Ondanks de eindeloze stroom wetenschappelijke publicaties over Indië die vanaf eind jaren tachtig op gang kwam, blijft toch het idee bestaan dat de schaduwzijden van het Nederlands kolonialisme onderbelicht blijven. Deskundigen zouden te veel romantiseren en negeren. Een exponent van deze visie is publicist Rudy Kousbroek, die in 1994 nog sprak over ‘de doofpot van onze Indische historie’.⁵ Zijn ‘doofpotthese’ werd echter zonder meer afgewezen door een aantal Indië-deskundigen. Hij zou te veel in termen van ‘complotten’ denken en niet op de hoogte zijn van de recente geschiedschrijving. De historicus P. Drooglever, samensteller van de bronnenpublicatie over de Nederlands-Indonesische betrekkingen, constateerde in 1995 een overdreven fixatie van de media op de Nederlandse ‘oorlogsmisdaden’:

*De reactie van de media op de geweldsexcessen suggereert dat er een ‘doofpot’ bestaat. Maar de feiten liggen er, de bronnen ook, er is gewoon geen interesse voor, dat is heel begrijpelijk en normaal.*⁶

Ook journalist Jan Blokker spreekt de ‘doofpot’ of verdringingsthese tegen. Er is volgens hem een lange geschiedenis van Nederlandse desinteresse voor het wel en wee in de kolonie. We zouden meer zijn vergeten dan dat we onbewust iets verdringen. Hij excuseert de journalistiek door erop te wijzen dat men te hoge verwachtingen heeft van de media en hij vergelijkt zijn vakge-noten met een, in deze context, toepasselijk legeronderdeel:

*Op z’n mooist kun je journalisten de infanteristen van de geschied-schrijving noemen – en van de infanterie is bekend dat daar de stomste streken worden uitgehaald, dus de hardste klappen vallen.*⁷

Hoewel er veel te zeggen valt voor de prozaïsche vaststelling dat er eerder sprake is van desinteresse dan van verdringing als er gesproken wordt over de verwerking van het koloniale verleden, is dat met betrekking tot de geweldsexcessen in Indonesië geen bevredigende verklaring. Er moet toch sprake zijn van taboeïsering. Want waarom kon Indië-deserteur Poncke Princen in 1993 in Nederland niet vrijuit zijn mening geven over het conflict zonder met de dood te worden bedreigd? Waarom mocht kolonel b.d. J. van Neden in 1995 als adviseur van het Veteranenplatform op televisie niet pleiten voor een onderzoek naar de geweldsexcessen? In overleg met het bestuur trad hij de dag na de uitzending af als adviseur. Waarom bleef de veteraan anoniem die in 1994 een pamflet verspreidde waarin hij aandacht vroeg voor een gewelddadige Nederlandse aanval op het dorpje Rawah Gedeh? Een veel gehoorde verklaring is dat dit alleen een probleem zou zijn binnen de veteranenbeweging. Maar als dat zo is, houdt dat dan in dat historici en journalisten wel nauwgezet alle facetten van de zaak hebben onderzocht? Komt het probleem erop neer

dat veteranen weigeren deze kennis tot zich te nemen? Of wordt het historische thema juist relevant als het controversieel is voor een bepaalde groep?

Dan is er nog de term ‘trauma’. Zo populair als deze in figuurlijk zin is bij journalisten en historici die over Indië schrijven, zo omstreden is hij in letterlijke zin in veteranenkringen. Een kleine groep koestert zich in de officiële erkenning van oorlogsslachtoffer, terwijl anderen zich nadrukkelijk distantiëren van het hulpverleningscircuit. Eervolle erkenning is wat zij willen, geen hulp en medelijden. Hoe komt Kousbroek dan aan de overtuiging dat de Indië-veteraan zich verschuilt achter zijn oorlogstrauma, om niet de waarheid over de geweldsexcessen onder ogen te hoeven zien? Heeft hij het bij het verkeerde eind, of is de zaak gecompliceerder dan hij denkt? De ‘doofpot’, het ‘taboe’, het ‘trauma’ en de vooroordelen die leven onder de genoemde vier groepen zijn een illustratie van de verdeeldheid over de betekenis van het conflict. Deze verdeeldheid komt weer voort uit de problematische verhouding tussen het Nederlandse zelfbeeld en de koloniale ervaring van geweld. Naast de taalkundige verwarring over de juiste betekenis van de begrippen doofpot, taboe en trauma is die problematische verhouding de kern van de meningsverschillen en de sleutel tot de analyse van de debatten.

OPZET

De studie valt uiteen in twee delen. Het eerste deel bestaat uit een beschrijving van de strijd in Indië. Om het verband te laten zien tussen de diversiteit aan ervaringen tijdens de strijd en de latere verdeeldheid over de betekenis van het conflict, staan in dit deel de ervaringen en omstandigheden waaronder de militairen hun taak moesten vervullen centraal. De nadruk ligt op de spanning tussen de beleving en ervaring van het individu in een lokale context, en de geschiedschrijving in retrospectief die juist uitgaat van een nationale politieke context. Om die spanning te laten zien heb ik gebruikgemaakt van dagboeken, brieven en herinneringen. Het tweede gedeelte van deel één gaat over het debat dat in Nederland op de strijd volgde. Dit is een beschrijving en typering van de verschillende stemmen die spreken.

Deel twee gaat over het discours van politici, historici en veteranen. In hoofdstuk A worden de politici gevolgd in de eerste helft van het jaar 1969, toen ze – in de Tweede Kamer geconfronteerd met de kwestie van de oorlogsmisdaden – de keuze maakten voor een inventarisatie van de regeringsarchieven, de *Excessennota*. De vraag staat centraal of er inderdaad tot 1969 een taboe bestond op oorlogsmisdaden in Nederlands-Indië, en hoe het kabinet, parlement en de werkgroep die de nota samenstelde met dit ‘taboe’ zijn omgegaan. Essentieel in deze fase is de fixatie op officiële documenten. De 885

brieven die de VARA ontving, naar aanleiding van de uitzendingen over de Nederlandse oorlogsmisdaden in *Achter het Nieuws*, werden niet bij het onderzoek betrokken. Ik heb dat wel gedaan.

Hoofdstuk B is gewijd aan historici en de vraag of er werkelijk sprake is van een 'doofpotmentaliteit'. In het theoretische deel werp ik een aantal stellingen op, die ik tracht uit te werken door de totstandkoming van een aantal historische publicaties over de geweldsexcessen te reconstrueren. Welke bronnen gebruiken de historici? Welke termen? Wat is hun referentiekader? Wat is hun binding met het onderwerp? Wat zijn hun conclusies en wat is hun bijdrage aan het debat?

In hoofdstuk C komen de Indië-veteranen en hun trauma's aan de orde. Omdat het bij deze groep niet om een professionele, maar om een persoonlijke zaak gaat, moeten we terug in de tijd om te achterhalen wat de oorsprong is van zowel het letterlijke als het figuurlijke 'trauma'. Na een beschrijving van de militaire psychiatrie in Indië, komt de opvang van de militairen na hun terugkeer in Nederland aan bod. Daarna beschrijf ik aan de hand van de *Achter het Nieuws*-affaire in 1969 en de Lou de Jong-affaire in 1987, of en hoe in eigen kring de oorlogsmisdaden gekoppeld werden aan het begrip 'trauma'. Dit gebeurt onder andere door de analyse van 316 brieven die Indië-veteranen schreven aan *Achter het Nieuws* in 1969, en 46 brieven die de historicus Lou de Jong in 1987 en 1988 ontving naar aanleiding van een concepttekst over het Indonesische conflict dat naar de pers was gelekt. Hierin ging hij op ongenueanceerde wijze in op de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië. Daarnaast volg ik de discussies in de pers en, in de luwte, in de verschillende veteranenbladen.

Het journalistieke debat wordt niet als aparte eenheid gepresenteerd, maar steeds in combinatie met de politiek, de historici en de veteranen. Zij zijn de 'ontvangers' en de 'vertalers' voor het publiek. Maar ze zijn soms ook initiators, en hun boodschap wordt mede bepaald door hun binding met Indië, de mediacultuur waarin zij zijn gevormd en hun persoonlijkheid. In de epiloog maak ik enkele kanttekeningen bij het verloop van de discussie in de jaren negentig. De studie sluit af met een aantal algemene conclusies.

DEEL I

A. DE ERVARINGEN IN INDONESIË

Inleiding

*Working through means confronting the individual voice in a field
dominated by political decisions and administrative decrees
which neutralize the concreteness of despair and death. Saul Friedlander*

Over de interpretatie van de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië bestaat grote verdeeldheid. Om inzicht te krijgen in die meningsverschillen is het van belang de achtergronden van het type oorlog en die van zijn deelnemers te kennen. Tot nu toe werd het beeld van deze achtergronden in de Nederlandse historische literatuur grotendeels bepaald door officiële schriftelijke bronnen. Deze vormen echter vooral de weerslag van de ontwikkelingen op het nationale politieke niveau.¹ In het eerste deel van deze studie wil ik aantonen dat er een spanning bestaat tussen Nederlandse studies die zich op deze bronnen baseren, en de ervaringen van individuele Indië-militairen.² Behalve deze spanning droegen ook de verschillen in tijd en geografische legering bij tot de onenigheid over de rol van de Nederlandse militairen in Indonesië.

Het perspectief van het individu dat spreekt uit de vele egodocumenten van Indië-veteranen, verdient een veel grotere plaats in het historische veld.³ Daarom maak ik in dit eerste deel veel gebruik van individuele getuigenissen. Het micro-perspectief van de militair in het veld die zijn omgeving waarneemt, wissel ik af met het macro-perspectief van de historicus die achteraf veel meer kan overzien. Dit micro-perspectief komt tot stand op basis van zowel bronnen uit die tijd als van herinneringen. Zoals bekend is dat problematisch bij een reconstructie van historische gebeurtenissen. Het levert immers kennis op die gekleurd is door ideeën over het conflict die later zijn ontstaan. Toch meen ik dat de brieven en memoires waarin militairen terugkijken op die periode complementair kunnen zijn aan de contemporaine bronnen. Wat er in deze terugblikken staat hoeft niet exact zo gebeurd te zijn, maar als een thema steeds terugkeert en bepaalde elementen in dezelfde richting wijzen, is het zeer waarschijnlijk dat een dergelijke situatie zo voorkwam. Bovendien is het zo dat de twijfel over de betrouwbaarheid van bronnen wellicht meer op zijn plaats is als het om militaire rapporten gaat, dan wanneer het persoonlijke getuigenissen betreft. Beschouwd met de nodige sceptis en in samenhang met ander materiaal, hebben deze herinneringen wel degelijk een toegevoegde historische waarde.

Vanuit dit micro-perspectief is er eigenlijk sprake van duizenden Indië-conflicten, want iedere militair heeft zijn exclusieve verhaal. Het grote belang dat Nederlandse Indië-veteranen hechten aan de legitimiteit van dat eigen verhaal maakt het bereiken van een consensus over de betekenis van dit conflict tot een moeizame aangelegenheid. Niet alleen staan er belangrijke zaken op het spel, zoals nationale trots, militaire eer en financiële vergoedingen, ook spelen bij een deel van de veteranen negatieve gevoelens mee zoals angst, teleurstelling, wrok en schuldbewustzijn. Verhalen over oorlogsmisdaden op de televisie en in de krant wakkeren deze frustraties aan. Veteranen zonder negatieve ervaringen in Indië, het grootste gedeelte van de groep, herkennen zich niet in de mediagenieke relazen over geweld en terreur. De belevenissen van individuele veteranen zijn vergelijkbaar met 'brokstukken', fragmenten van het grote diffuse verhaal, die door iedere ex-militair op micro-niveau tot een zinvolle eenheid zijn gesmeed. Historische 'feiten' en journalistieke verslagen bieden weinig steun aan dit individuele proces van betekenisgeving. Uiteindelijk wil een veteraan iets eenduidigs over die periode kunnen zeggen: 'Het is zinvol geweest', 'Ik heb een prachtige tijd gehad' of 'We hadden nooit gestuurd mogen worden'. Zeker als hij emotioneel geraakt is door wat hij daar heeft meegemaakt, is de behoefte aan rechtvaardiging, of juist veroordeling, groot. Het psychologische proces van zingeving botst dus met het nationale-politieke vertoog.

De onenigheid over de interpretatie van dit conflict hangt ook samen met het type oorlog. Het ging niet om een traditionele frontoorlog, maar om een guerrillastrijd waarin extreem geweld eerder regel was dan uitzondering, en maatstaven voor goed en kwaad zeer rekbaar bleken te zijn. Bovendien was deze oorlog een dekolonisatieoorlog. Net als in andere Europese naties ging die gepaard met gevoelens van verlies en teleurstelling.

Na een typering van het conflict volgt een beschrijving van het verloop van de strijd. Dit is van belang om te kunnen begrijpen hoe anders de eerste lichting militairen aankeek tegen het verblijf in Indië dan de groepen die later kwamen. Het is achteraf makkelijk om te constateren dat het vier 'verloren' jaren waren, maar in de periode zelf leefden de betrokkenen van ultimatum naar ultimatum, met telkens weer het uitzicht op een definitieve oplossing voor het conflict. In grote lijnen verliep de strijd als volgt: van lokale schermutselingen en passief afwachten op wat de onderhandelingen zouden opleveren in 1946/1947, naar verovering van economisch strategisch gebied tijdens de Eerste Politie Actie in juli/augustus 1947. Toen volgde, na een fase van opbouw, de ondermijning van het Nederlandse gezag in het veroverde gebied door de guerrillastrijd van de Republikeinen. De confrontatie werd alleen maar harder toen Nederland tijdens de Tweede Politie Actie, in december 1948, een nog groter gebied veroverde dat bovendien niet te beheer-

sen viel. Nederland hield de strijd niet vol en in augustus 1949 werd een definitief staakt-het-vuren afgekondigd.

In het tweede hoofdstuk komen de achtergronden van de verschillende groepen militairen aan de orde. Ook dit aspect is relevant in de controverse over het Nederlandse oorlogsgeweld. De mannen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), opgeleid om lokale opstanden te onderdrukken, waren ervaren strijders. Net als de uit het Nederlandse verzet afkomstige oorlogsvrijwilligers, waren zij weerbaarder dan de jonge dienstplichtigen die als ‘onbeschreven blad’ de tropen ingingen. Voor KNIL-militairen stonden vaderland en positie op het spel, terwijl de uit Nederland afkomstige oorlogsvrijwilligers en dienstplichtigen relatieve buitenstaanders waren die tijdelijk orde op zaken kwamen stellen.

In het derde hoofdstuk gaat het om de verscheidenheid aan ervaringen. Afhankelijk van het onderdeel en het gebied waar men diende en de periode van uitzending, kon de diensttijd mee- of tegenvallen. Voor een kok of onderhoudsmonteur gelegerd in de stad was het een spannend avontuur. Voor de infanterist en hospik op een geïsoleerde buitenpost in vijandelijk gebied kon elke dag de laatste zijn. Ook de indrukken van het land en de contacten met de lokale bevolking waren van invloed op de opvattingen van de militairen over hun eigen taak en de toelaatbaarheid van geweld.

Diversiteit is ook het sleutelwoord in het vierde hoofdstuk dat gewijd is aan de interactie tussen het Nederlandse en het Indonesische geweld. Het probleem hier is dat het dominante nationale perspectief op het conflict de dynamiek van oorlogsgeweld op lokaal niveau en de invloed daarvan op het individu aan het zicht onttrekt. Voor veel ex-militairen is juist dat lokale niveau het referentiekader. Omdat dit micro-perspectief ontbreekt, verwordt de discussie over de Nederlandse oorlogsmisdaden tot een woordenstrijd waarbij getuigenissen elkaar uitsluiten. In werkelijkheid kunnen veel waarheden naast en na elkaar bestaan. De wisselwerking tussen het Nederlandse en Indonesische geweld is ook van belang om te illustreren hoe groot de kloof is tussen de theorie van het oorlogsrecht en de praktijk van guerrillaoorlogvoering. De militaire gezagdragers van de strijd waren zich van deze discrepantie bewust, maar ze zwegen er liever over. Later, in het debat over de oorlogsmisdaden, was het politiek niet opportuun om aan de interactie tussen Nederlands en Indonesisch geweld aandacht te besteden.

De combinatie van bovengenoemde factoren heeft mede bepaald wat de positie was van de Indië-veteraan in de latere discussies over de oorlogsmisdaden. De mate waarin de ervaringen tijdens de strijd, of juist erna, psychische trauma's veroorzaakten is eveneens afhankelijk van tal van factoren. Eén ding hadden alle mannen in die tijd met elkaar gemeen: ze waren gewend aan oorlogsomstandigheden. Nederland was zich net aan het herstellen van vijf

jaar Duitse bezetting en in de Indische archipel had Japan van maart 1942 tot augustus 1945 een hardvochtig bewind gevoerd. Dat dit fascistische regime tegelijkertijd bij de lokale bevolking een proces van politieke bewustwording op gang had gebracht, was het Nederlandse moederland volkomen ontgaan. De Indonesische onafhankelijkheidsverklaring op 17 augustus 1945 kwam dan ook als een donderslag bij heldere hemel. Ontvoogding was voor Nederland wel bespreekbaar, maar het was ondenkbaar – zowel in politieke als financieel-economische zin – dat de Republiek zelf het tempo en de vorm van deze ontvoogding zou bepalen. Een militaire krachtmeting leek onontkoombaar. Zo kwam het dat jonge Nederlandse mannen, die zich spiegelde aan de geallieerde bevrijders, door jonge Indonesische mannen werden beschouwd als bezetters.

1 *De strijd*

DEKOLONISATIE EN GUERRILLA

De gewelddadige strijd tegen de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging tussen 1946 en 1949 paste in het algehele patroon van dekolonisatie en guerrillaoorlogvoering dat zich na de Tweede Wereldoorlog aftekende.¹ De politieke rol van de meeste Europese naties op het wereldtoneel was uitgespeeld, maar bij sommige landen drong dat besef slechts langzaam door. In Azië volgden de Fransen het Nederlandse voorbeeld. Van 1946 tot 1954 trachtten zij in Vietnam vergeefs de onafhankelijkheidsbeweging Vietminh met militaire middelen te verslaan. De Britten, die slaagden in een vreedzame machtsoverdracht aan India in 1947 en aan Ceylon in 1948, voerden in Maleisië tot 1958 een guerrillaoorlog tegen communistische rebellen. Na Azië veranderden ook in Afrika de machtsverhoudingen.²

Bij guerrillaoorlogvoering is extreem geweld eerder regel dan uitzondering. De partij die in materieel opzicht zwak is gebruikt terreur om haar positie te versterken. Deze strategie is alleen succesvol als de strijders erin slagen de steun van de bevolking te winnen. Die moet manschappen, voedsel en onderdak leveren en de verzetsstrijders inlichtingen verschaffen, zodat zij op onverwachte momenten de vijand kunnen aanvallen. Wie niet via voorlichting en propaganda overtuigd raakt van het onafhankelijkheidsideaal krijgt te maken met intimidatie en terreur. Bij de aanvallen op de vijand zijn 'verrassing', 'ontregeling' en 'uitputting' de trefwoorden. De in materieel opzicht zwakke tegenstander voert op onverwachte momenten hinderlagen en sabotageacties uit, met de bedoeling de infrastructuur van de vijand te ontregelen. Het gebied wordt onveilig, waardoor de bevolking nog sterker geneigd is de kant van het verzet te kiezen. Door de 'logheid' van de reguliere militaire organisatie wordt de bezettingsmacht in de verdediging gedrukt.³ Het antwoord hierop is de contraguerrilla. Uitgangspunt van dit principe is de guerrillabeweging te bestrijden door haar methoden over te nemen: kleine mobiele eenheden die zelfvoorzienend zijn en beschikken over een grote vuurkracht, patrouilleren op ongeregelde tijden. De contraguerrilla houdt ook de

inzet van terreur in. Zo worden voedselvoorraden en woningen vernietigd om te voorkomen dat de vijand hiervan kan profiteren, krijgsgevangen geëlimineerd om potentiële tegenstanders uit te schakelen, verdachten gemarteld om inlichtingen te krijgen en hinderlagen gewroken door middel van repressailles. Van Doorn en Hendrix typeren dit proces als ‘de fuik van het geweld’.⁴

In een dergelijke strijd is het lastig een grens te trekken tussen de ‘gelegitimeerde’ oorlogshandeling – de gewelddaad die nodig is om het oorlogsdoel te bereiken – en de oorlogsmisdaad, die een schending van het oorlogsrecht inhoudt. Veel oorlogshandelingen vallen binnen een ‘grijze zone’.⁵ Er valt immers nauwelijks onderscheid te maken tussen burgers en combattanten, omdat guerrillastrijders geen uniform dragen en zoveel mogelijk in de burgerbevolking opgaan. Of het geweld in militaire zin functioneel is kan vaak niet eens worden vastgesteld. Het gebrek aan controle en overzicht, de kleinschaligheid van de operaties, de sfeer van afzondering en geheimhouding en bovenal de grote betrokkenheid van burgers, zijn allemaal factoren die de ontsporing van geweld bij guerrillaoorlogvoering in de hand werken.⁶ Dit geldt vooral voor geweld dat niet direct in verband staat met het oorlogsdoel. Want hoewel geweld slechts als middel is bedoeld om de vijand te verslaan, betekent het voor de militair ook een ervaring op zich. Geweld roept een bepaalde spanning op. De militair voelt de angst of de ‘kick’ van het doden en kan zijn machtspositie gebruiken om de grenzen van dit fenomeen te verkennen, de opgebouwde spanning af te reageren of om wraak te nemen.⁷ Deze ontsporingen zijn niet altijd te controleren en dat is ook niet echt de prioriteit van de oorlogvoerende partijen. Daaraan ontleent de veelgebruikte term ‘vuile oorlog’ zijn bestaansrecht. Nederland had de twijfelachtige eer om als één van de Europese naties met de minste oorlogservaring, als eerste een guerrillaoorlog aan te gaan met zijn voormalige kolonie. De Nederlandse regering vertrouwde wat dit betreft op de Nederlands-Indische *know-how*, met alle gevolgen van dien.

HET VERLOOP VAN DE STRIJD⁸

Elke fase van het conflict had specifieke kenmerken. Omdat deze vaak in de discussie de legitimatie vormen voor het gebruik van geweld of juist voor de afwezigheid ervan, gaat dit chronologisch overzicht in op zowel de politieke ontwikkelingen als de ervaringen in het veld.

De onafhankelijkheidsverklaring en de Bersiap-terreur — Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan en kwam er ook in Zuidoost-Azië een einde aan de Tweede Wereldoorlog. Twee dagen later verklaarden de Republikeinse lei-

ders Soekarno en Hatta, gebruikmakend van het machtsvacuüm en onder druk gezet door groepen radicale jongeren, de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië. In de weken erna werd voornamelijk strijd gevoerd tussen Indonesische milities die trachtten strategische posities in te nemen, en Japanse militairen die in opdracht van de geallieerde militaire macht juist deze posities moesten bewaken.⁹ Met de komst van de geallieerden, vanaf eind september 1945, escaleerde het geweld en begon de periode die wordt aangeduid met de Maleise term *Bersiap*, die 'wees paraat' betekent.¹⁰ Dit geweld was mede het gevolg van een aantal Nederlandse en Britse taxatiefouten. De Britse militaire macht, belast met de supervisie over Nederlands-Indië na de capitulatie van Japan, besloot haar schaarse mankracht in te zetten voor de bezetting van de eigen gebieden elders in Azië. Ook gaf zij de voorrang aan evacuatie van eigen Britse krijgsgevangenen. Bij gebrek aan beter werd in Nederlands-Indië de voormalige vijand, het Japanse leger, verantwoordelijk gesteld voor orde en rust. Wel stuurden de Britten een aantal speciale militaire teams naar het gebied om contact te leggen met de gevangenkampen waar nog steeds Europese burgers en militairen vastzaten die tijdens de Japanse bezetting waren geïnterneerd.¹¹ Om een gewelddadige confrontatie te voorkomen tussen Indonesiërs en eventuele Nederlandse troepen die een symbool zouden kunnen zijn voor de herovering van de koloniale macht, mocht Nederland pas zijn eigen militairen inzetten als het bereid was tot politiek overleg met de Republiek.¹²

Zowel op Java als op Sumatra waren duidelijke tekenen van groeiend nationalisme waar te nemen. De deelname aan de frequente demonstraties was aanzienlijk en op kleine schaal droeg het Japanse leger wapens over aan de Indonesiërs. Toch slaagde een aantal Britse eenheden erin om op verschillende plaatsen in Sumatra, waar zij op 10 en 22 oktober landden, de situatie in de hand te houden.¹³ Op Java verliep dat anders. Hier waren de Britten en het Japanse leger aangewezen op de medewerking van de Republiek die op dit eiland een aanzienlijke machtsfactor vormde. Dit vergrootte de mogelijkheid voor de Republikeinen om vooral in de grote steden aan invloed te winnen.¹⁴ Ondanks de weigering van Nederland om met de nationalist Soekarno te onderhandelen stelden de Indonesische autoriteiten zich aanvankelijk coöperatief op ten aanzien van de geallieerde hulporganisaties. De stemming sloeg echter om toen half september 1945 twee geallieerde kruisers de haven van Batavia binnenvoeren. Vooral door de jongere, meer fanatieke nationalisten werd dit, niet ten onrechte, geïnterpreteerd als koloniaal machtsvertoon. Bij de landing, op 29 september, van het eerste bataljon Britten op Java legde generaal Christison een verklaring af om de gemoederen te sussen. In een poging zijn troepen buiten het koloniale conflict te houden deelde hij mee dat die troepen alleen bepaalde *key-area's* zouden bezetten. Daarbuiten zouden

de Republiek en het Japanse leger verantwoordelijk zijn voor de rust en de orde.¹⁵

Deze taakverdeling had onbedoeld dramatische gevolgen. Het Japanse leger droeg op verschillende plaatsen zijn wapens over aan fanatieke groepen jongeren die tot augustus 1945 lid waren geweest van anti-geallieerde paramilitaire eenheden. In verband met hun eigen veiligheid hadden de Japanners deze troepen vlak na de capitulatie juist ontwapend en ontbonden. Nu de dreiging van een koloniale herovering voor de deur stond, kregen zij wapens in handen. Dit leidde tot een hausse aan moorden, ontvoeringen en verkrachtingen, gericht tegen alles wat blank of half blank was, of verdacht werd van samenwerking met blank.¹⁶ Vooral onder de groepen die sterk vertegenwoordigd waren in het KNIL, de Ambonezen en Menadonezen, vielen veel slachtoffers. Ex-krijgsgevangenen van het KNIL formeerden, met Britse toestemming, in allerlei gewapende groepen, om hun eigen vrouwen en kinderen, die nog in de interneringskampen zaten, te beschermen. Maar de woede en frustratie werd niet alleen door antikoloniale gevoelens gevoed. In feite was er, naast de nationalistische revolutie van de stedelijke politieke elite rond Soekarno, op het platteland een sociale revolutie gaande. Deze was gericht tegen de inheemse bestuurderselite die, al dan niet gedwongen, had meegewerkt aan uitbuiting door zowel het Nederlandse als het Japanse bestuur. Op lokaal niveau ontstonden machtscentra die zich volkomen onttrokken aan de supervisie van de Republikeinse leiders, of zelfs de strijd met hen aanbonden.¹⁷ Door deze vermenging van dekolonisatie- en burgeroorlog liep het geweld zo uit de hand dat de Engelsen besloten in te grijpen. In tal van steden werden veldslagen geleverd tussen Britten en milities van jonge Indonesiërs samen met Republikeinse militairen. De veldslag in Soerabaja, in de eerste helft van november 1945, was het heftigst. Pas medio december kwam er een eind aan de geweldsexplosie, mede door bemiddeling van de Republikeinse leiders.¹⁸

In militair-strategische zin was de invloed van de geweldsexplosie en van de veldslagen met de Britten zinvol voor de Republikeinen. Het was de Nederlandse en Nederlands-Indische regering nu wel duidelijk dat ze met een geduchte tegenstander te maken hadden. Er zat niets anders op dan te onderhandelen over dekolonisatie. Psychologisch gezien echter had het Indonesische geweld juist barrières opgeworpen voor een overleg met de Republiek. Het beeld van een losgeslagen samenleving die alleen door ingrijpen van buitenaf weer op orde kon worden gebracht, kwam de voorstanders van militair ingrijpen goed uit. Minister Logemann van Overzeese Gebiedsdelen waarschuwde begin november 1945 luitenant gouverneur-generaal Van Mook, het hoofd van de Nederlands-Indische regering, dat de berichten in Nederland over de *Bersiap*-wreedheden een oorlogszuchtige stemming veroor-

zaakten. Vooral voor het KNIL en de Indische Nederlanders, die bij een Indonesische zege het meest te verliezen hadden, vormde deze golf van geweld het bewijs dat de situatie alleen met militair ingrijpen was op te lossen.¹⁹

1946–1947: van slepende onderhandelingen naar het besluit tot militair ingrijpen — Terwijl Van Mook zich in de eerste maanden van 1946 in allerlei bochten wong om een gezamenlijke basis voor overleg te vinden, begonnen de Nederlandse strijdkrachten de posities van de Britten in de verschillende steden over te nemen. Ondanks de restricties van het Britse opperbevel trachtten zij de zogenaamde *key-area's* tot buiten de steden uit te breiden. Oorlogsvrijwilliger Roelf Spreeuwens, behorend tot 2-5 RI²⁰, gelegerd in de buurt van Soerabaja²¹, noteert in zijn dagboek:

*Op 12 mei 1946 is het feest. Op die dag wordt het commando over de stad Soerabaja volledig in Nederlandse handen gelegd. Nederlandse militairen nemen de wacht over van de Brits-Indiërs en houden een indrukwekkende parade.*²²

Buiten de steden moesten de Nederlandse militairen een toontje lager zingen. Daar vonden geregeld confrontaties plaats met de Republikeinse strijders. De Indonesiërs infiltreerden in de Nederlandse linies, beschoten buitenposten en pleegden sabotagedaden. Vooral de aanvallen op konvooien en vernielingen van bruggen waren zeer hinderlijk. Spreeuwens beschrijft de kennismaking met een voorpost in een dergelijk ‘onveilig’ gebied:

*De kalender wijst 17 juni 1946. In een dichte stofwolk gehuld rijden onze trucks over wat vroeger de weg geweest schijnt te zijn. (...) Afen toe passeren wij een gewapende marinier, die onder een geïmproviseerd afdakje van atap [palmblad] staat. Het is hun taak onverhoedse aanvallen op waterwagens of fouragewagens te voorkomen. 's Nachts worden deze posten teruggetrokken en nemen de extremisten hun plaatsen in. Meestal laten deze als erfenis in de weg enkele mijnen of vliegtuigbommen achter. Het is de taak van de Nederlandse militairen om die dan in alle vroegte weer op te sporen.*²³

Terwijl de militairen zich in Indonesië bezighielden met dit kat-en-muisspel, trachtten beide partijen in Nederland tot een overeenkomst te komen. De Hoge Veluwe-conferentie van april 1946 werd echter een mislukking. Het Nederlandse aanbod van een ‘beperkte’ erkenning van de Republiek en van de status van deelstaat binnen een federatie was voor de Republikeinse delegatie niet aanvaardbaar. Helemaal onbespreekbaar was de Nederlandse eis om de ‘collaborateur’ Soekarno, vanwege zijn nauwe samenwerking met Japan, uit regeringsambten te weren. Voor de Indonesiërs was juist hij hét

symbool van de revolutie.²⁴ Van Mook zette zijn plannen voor een federatie van deelstaten toch door, maar begon nu leiders in andere delen van de archipel – Borneo, Celebes en de Grote Oost – die niet direct onder invloed van de Republiek stonden, te mobiliseren. Tegelijkertijd hield hij zowel de optie open van gewapend ingrijpen als die van verder onderhandelen met de nationalisten. Onder de verantwoordelijkheid van het nieuwe kabinet-Beel, dat op 19 juni 1946 was aangetreden, werd voor dit doel de Commissie-Generaal aangesteld onder leiding van ex-premier Schermerhorn.²⁵ Twee zaken hadden de hoogste prioriteit: het winnen van Republikeinse steun voor de federatieplannen en het overeenkomen van een wapenstilstand. Dit laatste moest een einde maken aan de voortdurende aanvallen op Nederlandse eenheden rond de verschillende steden op Java.²⁶ Oorlogsvrijwilliger Spreeuwers beschrijft een dergelijke aanval en de gebruikelijke daaropvolgende patrouille die tot doel had de vijand op te sporen:

In de nacht van 3 op 4 juli worden wij weer met mortiervuur bestookt, doch opnieuw is het vuur slecht gericht. In alle vroegte gaat vanuit de post Moro een patrouille van onze compagnie het voorterrein in. Enkele honderden meters van de post verwijderd rijdt een brencarrier van het carrierspeloton op een landmijn. De bemanning is op slag dood. De bataljonsarts, dr. Diehl uit Ede, komt te hulp. Terwijl hij bezig is de gewonden te verbinden, krijgt men goed gericht vuur. De dokter en enkele andere militairen raken zwaar gewond, een achttal anderen wordt licht gewond.²⁷

Toen het met veel moeite overeengekomen bestand op 14 oktober 1946 inging, bleek het merendeel van de Indonesische bevelhebbers zich er niets van aan te trekken. Zij beriepen zich, soms wel en soms niet terecht, op de ontoereikendheid van hun gezag over de ‘ongeregelde troepen’. Dit was uiterst frustrerend voor de militairen aan Nederlandse kant, die zich wel aan de overeenkomst dienden te houden. Bevelhebber van de strijdkrachten generaal Simon Spoor introduceerde de term ‘schiettent’ om aan te geven hoe kwetsbaar de positie van de Nederlandse militairen was ten opzichte van de Republikeinse strijders. Voor één van Spreeuwers medestrijders wordt het allemaal te veel:

Het is kerstnacht, 25 december 1946. Door de jungle set klinkt bij stukken en brokken het ‘Vrede op Aarde’. Een der mannen begint hard te lachen (...) ‘Stikken jullie allemaal maar met vrede op aarde en met jullie god. Twee weken geleden hebben ze Stuijzand kapot gemaakt, gisteren hebben wij er een heleboel kapot gemaakt. Ik wil niet kapot, horen jullie dat?’ Zijn stem slaat over en hij begint te huilen als een kind. De zware actie heeft hem de genadeslag gegeven. ’s Middags wordt hij afgevoerd naar Soerabaja en enkele weken later gaat hij terug naar Holland.²⁸

Alle hoop was nu gevestigd op het principeakkoord dat in november 1946 in het Javaanse bergstadje Linggadjati was geparafeerd, en door beide partijen uitgewerkt diende te worden.²⁹ Maar ook deze keer konden de ‘duiven’ en ‘haviken’ in beide kampen niet op één lijn gebracht worden. Alles wat in grote lijnen of niet in de principeovereenkomst was geregeld – en dat was veel gezien het grote aantal gevoelige punten – werd in de eigen gelederen zo eenzijdig geïnterpreteerd, dat het akkoord uiteindelijk voor niemand aanvaardbaar bleek.³⁰ Dankzij allerlei kunstgrepen werd het in maart 1947 wel ondertekend, maar het stond eigenlijk al bij voorbaat vast dat het Indonesische kamp de overeenkomst beschouwde als een ‘tussenstation’ op weg naar volledige onafhankelijkheid.³¹ Ook oorlogsvrijwilliger Deters, gelegerd in Zuid-Sumatra, heeft zo zijn twijfels:

26 maart 1947 – Vandaag is het ‘Hari Besár’ voor geheel Nederlands-Indië. Het betekent zoiets als de blijde dag. De ‘Linga Djatthi’ overeenkomst is ondertekend en nu wordt er overal feest gevierd. In Palembang zullen toespraken gehouden worden door o.a. Dr. Isa. Hij zegt dat er grote samenwerking moet komen tussen de Hollanders en Indonesiërs. (...) Overal hangen roodwitte vlaggen, dat is de vlag van de begeerde Republiek Indonesië, maar daar kijken we vandaag niet venijnig tegen aan. We hopen er het beste van, maar vertrouwen ‘Boeng Karno’ voor geen cent.³²

Inderdaad waren er voornamelijk tekenen die wezen op de intentie om het conflict op militaire wijze te beslechten. Terwijl de onderhandelingen nog in volle gang waren had de opperbevelhebber van de Republikeinse strijdkrachten, generaal Sudirman, al eind december 1946 zijn troepen opgeroepen om de strijd voort te zetten. In juni 1947 werden de losse pemoeda-groepen, milities van nationalistische jongeren, ingelijfd bij het nieuwe Indonesische Nationale Leger, de Tentara Nasional Indonesia (TNI). Ook generaal Spoor trof voorbereidingen voor de aanval op Republikeins gebied. Hoewel beide zijden het uiteindelijke akkoord dus wantrouwden, was het ondertekenen ervan vooral voor de Republiek van essentieel belang. Het leverde de steun op van de belangrijke mogendheden de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.³³

Intussen zaten de Nederlandse soldaten al meer dan een jaar opgesloten in hun enclaves, waarvan enkele volstroonden met vluchtelingen. De gedwongen passiviteit en de talloze Indonesische bestandsschendingen werden steeds onverdraaglijker. De militairen verlangden naar het moment waarop ze eindelijk structureel het eigen materieel mochten inzetten. Toch verschilde de situatie per gebied en per tijdvak. Half maart 1947 maakte oorlogsvrijwilliger Spreeuwers zich in Oost-Java klaar voor een ‘grote actie’ die een einde moest maken aan een schrijnende situatie:

Wat gaat er precies gebeuren? Geen van ons weet nog details, doch het is

*wel duidelijk, dat de stad Modjokerto, en in het bijzonder de sluizen te Mlirip, het doelwit zullen zijn. Immers doordat de sluizen gesloten worden gehouden, staat de gehele Sidoardjo-delta, de rijstschuur van Oost-Java, onder water. Bij duizenden trekken de dakloze vluchtelingen het door de Nederlanders bezette gebied binnen. Allen gaan naar de stad. De autoriteiten kunnen deze plotselinge stortvloed van verhongerde en zieke mensen niet zo snel opvangen en moeten vaak met lede ogen aanzien hoe tientallen vluchtelingen achter de Rode Brug in Soerabaja van honger omkomen.*³⁴

Tegelijkertijd was het voor de dienstplichtigen van 3 RS³⁵, die in Tjiandoer op West-Java de oorlogsvrijwilligers van de W-brigade aflostten, een hele rustige tijd:

*De militaire toestand bleef echter rustig, en zo hoorde het eigenlijk ook, want officieel was er nog altijd een wapenstilstand tussen Nederland en de Republiek. Niettemin bleef waakzaamheid geboden, zodat soms ook de wasbaboes [wasvrouwen] bewaakt werden tijdens het verzorgen van de was in een naburige kali [rivier]. Mede door de rustige sfeer werd het buitenpostleven door menigeen als een plezierige belevenis ervaren.*³⁶

Niet iedereen ervoer de rustige tijd als plezierig. Uit het dagboek van oorlogsvrijwilliger Deters in Zuid-Sumatra blijkt het ontbreken van een uitdaging de stemming behoorlijk te drukken:

*Gelukkig weer dienst doen, dat niets doen hangt me de keel uit. Eerst op appèl en daarna geweerpoetsen en dan exerceren. Daarna theorie over alles en nog wat en zo komen we de morgen door. 's Middags om drie uur moeten alle protestantse militairen (dat zijn er niet zo veel bij dit Roomse bataljon) in het militair tehuis komen. (...) Als we terug zijn in de kazerne, zijn er vier brieven voor mij. Die ga ik eerst maar beantwoorden. 's Avonds willen we met enkelen naar de film, doch de toestellen zijn kapot. Zo erg is dat ook niet, veel wijzer word je er ook niet van. Je gaat er doorgaans heen uit verveling.*³⁷

Uiteraard gaven niet de frustratie en verveling van Jan Soldaat de doorslag bij de overweging om tot militaire actie over te gaan, maar het dreigende financiële bankroet van de Nederlandse Staat. De kolonie die voorheen geld had opgeleverd, kostte nu alleen maar geld, terwijl in Nederland ook nog eens de wederopbouw gefinancierd moest worden. Dit bleef voor de soldaten niet onopgemerkt:

Depok, 19 mei 1947

Ouders, op het ogenblik is het hier een rare toestand want we hebben zo het

idee dat vandaag of morgen de bom moet barsten of allemaal naar huis want onze regering kan het niet langer bekostigen want alleen de 7 December Divisie kost 3 miljoen gulden per dag. We kunnen het reeds al goed merken want sigaretten krijgen we niet meer en tevens gaan er praatjes rond dat de oorlogstoelage er ook af gaat. Dit is f 0,40 per dag. Dus f 12,- in de maand.³⁸

Na een aantal vruchteloze pogingen om de Republiek alsnog voor de federale plannen te winnen, waarbij de voor haar onaanvaardbare eis gesteld werd dat zij haar eigen buitenlandse betrekkingen zou moeten opgeven, werd een ultimatum gesteld dat op 17 juli zou aflopen.³⁹ Op 21 juli 1947 braken de Nederlandse eenheden op beide eilanden uit hun enclaves. Op Sumatra was het de bedoeling vanuit de steden Medan, Padang en Palembang zoveel mogelijk economisch exploiteerbaar terrein te veroveren, met als belangrijkste gebieden de olievelden en kolenmijnen op Zuid-Sumatra. Het grootste deel van het eiland bleef in handen van de Republiek. Op Java daarentegen werd de Republiek teruggedrongen tot het gebied rond Djokjakarta op Midden-Java. Vanuit de enclaves Batavia, Buitenzorg en Bandoeng werd West-Java veroverd. Oost-Java werd ingenomen door gecombineerde acties over land en zee, door de Mariniersbrigade, KNIL-eenheden en KL-militairen van de X brigade.⁴⁰ De militaire actie verliep bijzonder snel en efficiënt. Binnen twee weken waren de economisch belangrijkste gebieden weer in Nederlandse handen. Legervoorlichtingsofficier Trip, die met de troepen meereisde in de sector Buitenzorg op West-Java, schrijft op de vierde dag van de actie aan zijn vrouw:

Ik zit op wacht op het Stafkwartier, in een kamponghuisje, bij de radio en wacht af of er ook berichten komen. Ik ben officier van dienst. De rest slaapt en dat typeert de situatie. Alles is doodrustig en het is meer een militaire wandeling dan een 'oorlog'. Vanmorgen vroeg ben ik meegegaan in de jeep achter een stootgroep van 30 carriers aan. Vooraan in de lange colonne hadden ze wel wat tegenstand verwacht, maar er gebeurde totaal niets. De enige moeilijkheid vormen de vele versperringen, grote gaten over de hele breedte van de weg, asperges en omgehakte bomen. Voor een vernielde brug bleven we tenslotte steken. De bevolking is bepaald enthousiast en staat overal te groeten. Ze zijn kennelijk geïmponeerd door al dat rijdend materiaal. Alle doelen die onze brigadegroep moest bereiken, zijn bereikt.

Hij besluit zijn brief met de geruststellende woorden:

Maak je geen zorgen over mij. Er is hier minder gevaar te duchten dan in de Leidsestraat.⁴¹

De Eerste Politionele Actie verliep dus voorspoedig. De militairen waren dan ook teleurgesteld dat ze niet mocht doorstoten naar Djokja, het hart van het Republikeinse gebied. Maar door ingrijpen van de Veiligheidsraad, op initiatief van India en Australië, was Nederland door de grote mogendheden flink onder druk gezet om de actie te staken. Het had de internationale reacties verkeerd ingeschat. Op 4 augustus gaf Nederland gehoor aan de oproep.⁴²

1947-1948: de bemoeienis van de Verenigde Naties leidt tot het Renville-akkoord — Ondanks de oproep van de Veiligheidsraad tot een staakt-het-vuren zetten de Nederlandse troepen hun zuiveringsacties voort in het gebied dat zij tijdens de Eerste Politionele Actie veroverden. Omdat de Republikeinen de Nederlandse demarcatielijn niet erkenden, beschouwden zij de zuiveringen als vijandelijke acties. Met hun guerrillatactiek sloegen ze terug. Vooral bestuursambtenaren die bereid waren met de Nederlanders samen te werken kregen te maken met terreur. Intussen spanden generaal Spoor op militair gebied, en gouverneur-generaal Van Mook op bestuurlijk vlak zich juist in om de macht in deze pas veroverde gebieden te consolideren. De eerste door zoveel mogelijk Javanen voor het KNIL te rekruteren. De tweede door de uitvoering van een nieuwe opzet van kleinere deelstaten, waarover lokale machthebbers zeggenschap zouden krijgen.⁴³ De aanvankelijke euforie over de snelle bezetting maakte eind 1947 plaats voor vertwijfeling. De Nederlandse militaire macht bleek slecht opgewassen tegen de geïntensifieerde guerrillastrijd. Niet alleen was het herstellen van alle vernielingen onbegonnen werk, ook werden er elke dag burgers ontvoerd en vermoord. De militaire verliezen stegen aanzienlijk.⁴⁴

De Commissie van Goede Diensten, ingesteld door de Veiligheidsraad, bereidde het volgende akkoord voor tussen Nederland en de Republiek. Omdat de Indonesiërs eisten dat de onderhandelingen op 'neutraal' terrein zouden plaatsvinden, kozen de onderhandelaars voor het Amerikaanse marinevaartuig de 'Renville', dat even buiten de territoriale wateren een ligplaats kreeg. Ondanks de onverzettelijkheid van Nederland over de status van de Republiek bereikte de commissie al in januari 1948 een overeenkomst. Het militaire aspect van de overeenkomst hield in dat de Republiek de demarcatielijn als bestandslijn zou accepteren. Verder kwamen de partijen overeen dat TNI-troepen geëvacueerd zouden worden uit het 'Nederlandse' gebied in West-Java naar het Republikeins terrein in Midden-Java.⁴⁵ Nederland hoopte dat de guerrilla-activiteiten zo zouden afnemen, en de Republiek kreeg zo de gelegenheid om een reorganisatie van het leger door te voeren. Doordat Nederlandse troepen deze grootscheepse evacuatie begeleidden werd de Republikeinse vijand voor het eerst zichtbaar. Dienstplichtige Glisenaar bemande een meldpost voor de evacuatie van Republikeinse strijders

in de buurt van de West-Javaanse stad Soekaboemi. Hij noteert in zijn dagboek:

Het was een vreemde gewaarwording (...) de een na de andere TNI-groep te zien arriveren. Telkens weer een bonte verzameling jonge mannen in geheel verschillende kleding. Bewapend met veelal oude jachtgeweren, karabijnen en klewangs. Hun gezichten doorgaans vuil en vermoeid en hun haren lang en verward. Ze kwamen wel geordend aangemarcheerd en leverden hun wapens netjes in.⁴⁶

In de beschrijvingen van dit soort confrontaties valt de verwondering op over het feit dat de ‘rampokkers’ en ‘extremistische elementen’ blijkbaar toch ook konden functioneren als een regulier leger. Door dit soort indrukken begonnen militairen te twijfelen aan het beeld dat de autoriteiten uitdroegen van inlandse bendes die alleen uit waren op totale anarchie.

De politieke toezegging aan de Republikeinse onderhandelaars hield in dat de bevolking van beide eilanden zich binnen zes tot twaalf maanden zou mogen uitspreken over de vraag of de Republiek deel zou gaan uitmaken van de federatie. Tot die tijd zou de Republiek de Nederlandse soevereiniteit over de gehele archipel accepteren. Maar net als bij de concrete invulling van het vorige akkoord stapelden de bezwaren zich in de eerste maanden van 1948 op. Achter de schermen hielden beide partijen vast aan hun oorspronkelijke doeleinden en negeerden ze de afspraken in de overeenkomst. Zo hervatte Nederland de vorming van kleinere deelstaten en werd de economische blokkade tegenover de Republiek gehandhaafd.⁴⁷

De reorganisatie van de TNI hield in dat de guerrillagroepen tot kleinere, beter bewapende eenheden zouden worden omgevormd. Het netwerk van lokale guerrilla-eenheden zou de steun krijgen van plaatselijke besturen. De afname van de Republikeinse activiteiten door de evacuatie begin 1948 werd ruimschoots gecompenseerd door de aanvallen van andere groeperingen. Vooral op West-Java bleven islamitische verzetsgroepen actief, zoals de Hizbu'llah (Leger van Allah) en de Sabili'llah (de strijders van Allah). Zij hadden geweigerd om net als de TNI massaal naar Midden-Java te evacueren en zagen hun kans schoon om met steun van de bevolking in dit deel van Java een eigen islamitische staat op te bouwen, de Daroel Islam. Dit was een geduchte concurrent van de Republiek.⁴⁸ Toen de eerder geëvacueerde TNI-troepen langzaam weer in West-Java infiltreerden ontstond er een driehoeksoorlog. Behalve om militair-strategische redenen waren deze infiltraties noodzakelijk omdat er hongersnood dreigde in Republikeinse gebied. De belangrijkste voedselproducerende gebieden waren zij immers in juli 1947 kwijtgeraakt en de Nederlandse economische blokkade veroorzaakte een schaarste aan bijna alle levensmiddelen.⁴⁹

In het politieke overleg speelden aan beide kanten ontwikkelingen mee die de partijen verder uit elkaar dreven. De verschuiving naar rechts in Nederland als gevolg van de verkiezingsuitslag in juli 1948 werd nog eens bekrachtigd door de vervanging van de gematigde luitenant gouverneur-generaal Van Mook, eind oktober 1948, door de KVP-er Beel.⁵⁰ Voorstanders van de harde lijn hadden nu de overhand.⁵¹ Het Republikeinse kamp verwierf op internationaal gebied definitief de steun van de Verenigde Staten door de geslaagde onderdrukking van een communistische opstand in Madioen in september 1948.⁵² Anders dan in juli 1947 was de Republiek eind november 1948 beter voorbereid op een militaire confrontatie. Alles was in gereedheid gebracht om een politiek van verschroeide aarde te kunnen toepassen en het netwerk van guerrilla-eenheden uit te breiden. Nederland daarentegen verkeerde in de veronderstelling dat met de inname van het Republikeinse politieke centrum Djokjakarta, het hele Indonesische militaire apparaat ineen zou storten.⁵³ Als op 19 december 1948 de Tweede Politionele Actie van start gaat schrijft voorlichtingsofficier Trip aan zijn vrouw:

Vanmorgen is het dus begonnen. De laatste dagen waren, zoals je wel begrepen zult hebben, spannend. Nog één keer werd de actie 24 uur uitgesteld maar vanochtend om 6 uur startten de eerste jagers en bommenwerpers uit Semarang om het vliegveld van Djokja te bombarderen (...) Zoals je in de krant wel zult lezen is het een groots opgezette aanval: van alle kanten, land, zee, lucht, is de Republiek aangegrepen en de tegenstand is tot nu toe niet sterk. Vooral onze vliegtuigen die met rockets en mitrailleurs de wegen afspeuren schijnen demoraliserend te werken (...) Ik ben er van de volle honderd procent van overtuigd dat dit alles nodig is om aan nog erger dingen een eind te maken.⁵⁴

De tweede actie zou voor de Nederlanders heel wat moeizamer verlopen dan de eerste. Met name in Oost-Java slaagden de Republikeinen erin de verbindingswegen grondig te blokkeren. De hoofddoelen, de strategische bezetting van heel Java en grote delen van Sumatra, werden desondanks gehaald nog voordat de Veiligheidsraad op 31 december 1948 de stopzetting van de actie gelastte. Toen was Djokjakarta al door Nederlandse militairen bezet en waren de Republikeinse leiders Soekarno en Hatta gevangengenomen.

1949: van verharding van de strijd naar het einde van het conflict — Generaal Spoor bleek de capaciteiten van de TNI zwaar te hebben onderschat. Op Java nam de Republikeinse militaire leiding meteen het roer over en verchool zich in het ontoegankelijke berggebied. Op Sumatra installeerden de Indonesiërs een nieuwe burgerregering die via een verbdingsnet en een gedeentraliseerd bevelsysteem in contact kon blijven met de verschillende

TNI-commandanten.⁵⁵ Deze hadden met het oog op een volgende aanval geheime munitie- en wapendepots aangelegd. Gesteund en gevoed door de lokale bevolking was het voor de goed getrainde strijdgroepen nog steeds mogelijk om de Nederlandse infrastructuur te ontregelen. In gemakkelijk toegankelijk gebieden konden de Nederlanders zich nog redelijk handhaven, vooral doordat zij beschikten over betere bewapening en luchtsteun. Maar in de uitgestrekte jungles en bergachtige gebieden was de TNI de baas.⁵⁶ Van daaruit konden guerrilla-eenheden vrijwel ongehinderd binnendringen in die gedeelten van West- en Oost-Java waaruit zij eerder waren geëvacueerd. Ondanks de grote verliezen aan Indonesische kant – 10.000 doden in januari 1949 – was de spreiding van hun aanvallen en sabotageacties zo groot, dat de situatie voor de Nederlanders steeds nijpender werd.⁵⁷ Het uitgangspunt van generaal Spoor, dat het mogelijk moest zijn om met een regulier leger van 150.000 man het volledige gebied te bezetten en vervolgens binnen drie maanden te zuiveren, bleek een ernstige inschattingsfout. Hij verkeek zich daarbij op een essentieel element: de steun van de lokale bevolking voor de TNI. Voor een aanzienlijk deel werd deze steun afgedwongen op basis van de ‘non-coöperatie’-order van de TNI-leiding, uitgevaardigd in februari 1949. De order hield in dat alle Indonesische bestuursambtenaren die met de Nederlanders samenwerkten aangemerkt dienden te worden als verraders. De dorpschouwen waren verantwoordelijk voor het leveren van hulptroepen.⁵⁸

Naarmate de bereidwilligheid van de bevolking daalde om inlichtingen te verschaffen aan Nederlandse militairen, werden de zuiveringsacties ineffectiever, en raakten de Nederlandse troepen ontmoedigd. Dat de demobilisatie van de oudgedienden telkens weer werd uitgesteld deed de moraal ook geen goed. Met de Nederlandse overmacht was het nu zelfs rond sommige stedelijke gebieden gedaan. Troepen raakten ingesloten en moesten via de lucht bevoorrad worden. Het Nederlandse antwoord op dit guerrillaoffensief was de inzet van eenheden voor contraterreur in de grootste brandhaarden.⁵⁹ Ook artillerie- en luchtbeschietingen werden steeds intensiever.⁶⁰ Door deze maatregelen en de TNI-terreur op de eigen bevolking vielen er vanaf begin 1949 meer slachtoffers onder de burgerbevolking dan in de jaren ervoor. Intussen rezen de kosten voor het handhaven van de krijgsmacht de pan uit. Op afgelegen gebieden waar logistieke problemen ook een rol speelden, kampten eenheden met grote tekorten. A.P. de Graaff, als hospik verbonden aan het 425ste bataljon infanterie dat pas in 1949 op Midden-Java werd ingezet, noteert in juni 1949 in zijn dagboek:

We hebben nu al acht doden, vier vermisten en tientallen gewonden en we zijn nog geen twee maanden in Indië. We zien de toekomst niet erg rooskleurig in. Ik stuur iemand met het konvooi naar het Veldhospitaal in Banjoemas, om sulfa-tabletten en morfine te halen. 's Middags komt hij

*terug zonder sulfatabletten en met tien kleine ampulletjes morfine. Zijn rapport is duidelijk. Hij heeft dit met veel moeite kunnen loskrijgen, ze hebben in het hospitaal zelf niets meer.*⁶¹

In het plaatsje Sapoeran sprak De Graaff met militairen van de vierde compagnie die al vijf weken op biscuits leefden, omdat de aanvoer van brood was gestaakt.⁶² Naast de schaarste aan middelen was vooral het gebrek aan contact met het thuisfront, en informatie over de stand van zaken fnuikend voor het moreel van de militairen. Afgaande op wat de militair waarnam vanuit zijn geïsoleerde buitenpost was het voor Nederland een verloren zaak. Aan de meest essentiële voorwaarde voor een militair om te vechten, een duidelijk motief, werd niet meer voldaan. Intussen steeg het aantal gesneuvelden buitenproportioneel.⁶³ De situatie op Java was wel nijpender dan op het grotere eiland Sumatra, waar veel minder Nederlandse en Republikeinse troepen over een veel groter gebied waren verspreid. In sommige delen van het eiland, zoals het beruchte noordelijk gelegen Atjeh, durfde het Nederlandse leger zich helemaal niet te vertonen.

Op Sumatra vond de strijd voornamelijk plaats rond strategische gebieden zoals hoofdwegen, aanvoerroutes vanuit havens en vliegvelden en economisch exploiteerbare gebieden zoals olievelden en rubberplantages. Ook hier verkeerden militairen in zeer uiteenlopende omstandigheden. Het onderdeel van dienstplichtige Van Breen, dat als taak had het gebied tussen de Noord-Sumatraanse steden Sibolga en Taroetoeng te beveiligen, had het zwaar. Om de guerrilla's in toom te houden moesten zij elke dag patrouille lopen, terwijl wegens ziekte of verwonding steeds minder mensen beschikbaar waren. Een maat van Van Breen schrijft half april 1949 in zijn dagboek:

*Van officieren tot soldaten, ieder heeft grote moeilijkheden over het vreselijk treiterende gebeuren op het politieke toneel. Waar is dit alles nog voor; waarvoor vallen nog doden en gewonden; waarvoor moeten we van de morgen tot de avond leven in deze zenuwslopende troep, ver verwijderd van daar waar ons hart ligt?*⁶⁴

Circa 200 kilometer ten noorden van Sibolga beleefde dienstplichtige Paschier op een buitenpost aan het Tobameer in deze periode een relatief rustige tijd. Aangekomen in maart 1949, in het heetst van de strijd, bleven aanvallen door Republikeinse troepen uit. Zijn eenheid kon zich met zorg wijden aan de opbouw van de plaatselijke infrastructuur. Daarom werd dit verblijf gezien als een vorm van humanitaire interventie.⁶⁵ Hetzelfde gold voor het vijfde bataljon van het derde Regiment Infanterie, dat in Zuid-Sumatra het gebied tussen de oliecentra Palembang en Djambi moest beveiligen. Niet gehinderd door guerrilla-aanvallen schepten zij voldoening in het herstel van

de verwoestte hoofdweg en van een emplacement van de Bataafsche Petroleum Maatschappij:

De ketels onder stoom, de naalden van de manometers trillend op de vernieuwde leidingen, en het onophoudelijk geluid van de pompen. Witte wolken stoom komen sissend uit de uitlaatpijpen. Midden in de jungle. Het gebied van Jambi gaat herleven. De pompen werken en de olie – bron van welvaart – stroomt. En temidden van oerwoud en moeras, langs de pijplijn, staan op eenzame posten de jongens van 4-5-3 RI, die dit gebied hebben vrijgemaakt en blijven bewaken.⁶⁶

Evenals de militairen op de buitenposten, raakte de Nederlandse regering op internationaal terrein geïsoleerd. Onder druk van de Verenigde Staten, die dreigden met stopzetting van de Marshall-hulp en uitsluiting van het NAVO-bondgenootschap, ging Nederland begin mei 1949 akkoord met een vredesvoorstel. Dit voorzag in een staakt-het-vuren en een rondetafelconferentie over de overdracht van de soevereiniteit. Dit derde akkoord, genoemd naar de onderhandelars Van Roijen en Roem, leverde de Republiek eindelijk de zelfstandige status op waarnaar zij had gestreefd. Wel moest de Republiek zich schikken in de positie van deelstaat binnen een federatie: de Verenigde Staten van Indonesië. Met deze constructie dacht Nederland enige mate van invloed te kunnen behouden. Daar stond tegenover dat niet het KNIL, maar de strijdkrachten van de TNI de kern zouden vormen van het federale leger.⁶⁷ Het staakt-het-vuren ging pas op 1 augustus 1949 officieel in. Daardoor ontstond, zeker voor militairen op onhoudbare posities, de surrealistische situatie dat zij hun leven in de waagschaal moesten stellen terwijl bekend was dat de strijd binnenkort zou aflopen. Dienstplichtige Gerritsen was getuige, begin augustus 1949 op Midden-Java, van de weigering van zijn commandant om de bevelen van zijn meerdere op te volgen:

Toen de soldaten waren ingelicht en opdracht kregen om verder te gaan weigerden ze en bloc. Opnieuw vond er een verhitte discussie plaats over de radio tussen onze actiecommandant en de coördinator in Poerbolinggo. Ook nu weer kreeg kapitein Bregman de nadrukkelijke opdracht verder te gaan met de geplande actie. De kapitein weigerde. Er volgden heftige verwijten en beschuldigingen over en weer. De overste Jansen uitte felle dreigementen. Termen als ‘desertie in oorlogstijd’ en ‘voor de krijgsraad slepen’ vielen. Maar kapitein Bregman hield de poot stijf. Hij liet zich niet intimideren.(...) Een daaropvolgend telegram met persoonlijke opdracht van de brigadecommandant de actie voort te zetten, legde kapitein Bregman ook naast zich neer. De overste Jansen was des duivels, opnieuw dreigde hij met de krijgsraad. We vroegen ons af wat die oude ‘die-hard’ bezielde, beseftte hij dan niet dat het staakt-het-vuren nog slechts een kwestie van dagen of uren was?⁶⁸

De tragiek van dit geval is dat de betreffende kapitein deze poging om zijn manschappen te beschermen moest bekopen met een veroordeling door de krijgsraad. Ook nadat het staakt-het-vuren op 1 augustus inging bleef het op verschillende plekken onrustig. Op West-Java zette de TNI haar strijd voort tegen de Daroel Islam. Maar vooral niet ideologisch geïnspireerd geweld greep om zich heen. Nu de ordehandhaving een Indonesische zaak was geworden, stonden de Nederlandse militairen machteloos tegenover de overvallen, moorden en plunderingen die niet langer als verzetsdaad gelegitimeerd konden worden. Op 17 november 1949 vaardigde de territoriaal commandant van Oost-Java een bevel uit waarin het 'alleen lopen, fietsen of vervoer per bedjakaan een enkel gewapend militair' verboden werd:

Uit de praktijk is gebleken, dat ongeregelde elementen hun sluipmoorden richten op gewapende alleen lopende militairen of alleen fietsende militairen. Gaat u de gepleegde moorden stuk voor stuk maar na. Het doel van de moordenaar is het op de militair aanwezige wapen buit te maken. Soms is de moord het gevolg van jaloezie (vrouwen perkara) [vrouwenkwesies], waardoor alleen lopende gewapende militairen, die een bepaalde vrouw opzoeken in een verboden kampong, de dupe worden.⁶⁹

Op politiek niveau waren de onderhandelingen al afgesloten. De rondetafelconferentie die was gestart op 23 augustus 1949 in Den Haag kon pas na het bereiken van een nachtelijk compromis over de kwestie Nieuw-Guinea op 2 november 1949 worden afgerond. Het Indonesische parlement aanvaardde het akkoord op 13 december, een week later volgde het Nederlandse parlement. Op 27 december 1949 tekende koningin Juliana in het Paleis op de Dam de acte van soevereiniteitsoverdracht en maakte zo een begin aan het einde van Nederland als koloniale macht.⁷⁰ Afgaande op dagboeken en brieven van soldaten in Indonesië stonden deze zaken ver van het dagelijkse leven af. Alleen hospik Van Helvoort in de Oost-Javaanse stad Malang verwijst op 28 december 1949 naar de officiële plechtigheid in Amsterdam:

Zonder dat we iets gemerkt hebben, is de soevereiniteitsoverdracht een feit geworden. Gisteren en vandaag zijn wij in staat van alarm geweest en binnen ons complex geconsigneerd. Vóór de avond trokken er al groepen peloppers gewapend de stad in. Honderden kwamen er te voet langs ons hospitaal. Nu hebben ze wel een uniform aan en dragen ze onderscheidingsstekens. Het is om te huilen, alle ellende is voor niets geweest. Nu zullen we wel gauw naar Holland gaan.⁷¹

Dat hoopten uiteraard alle militairen, maar de middelen van de Nederlandse regering om de troepen weer thuis te krijgen waren schaars. Voor velen brak een tijd van eindeloos wachten aan, die de teleurstelling over de afloop van

het conflict alleen maar versterkte. Dienstplichtige De Graaff die in augustus 1950 met zijn eenheid in Semarang eindeloos aan het wachten was op repatriëring, schrijft in zijn dagboek:

De discipline in het bataljon verslapt meer en meer. Iedereen is iedereen beu en iedereen wil alleen met rust gelaten worden. (...) Er is niets, maar dan ook totaal niets te doen en ons rustend leger ligt op veldbedden te wachten tot ééns de boot zal komen om ons, nutteloos geworden militairen, naar Holland terug te brengen. Sinds de soevereiniteitsoverdracht zijn er nu acht lange maanden verlopen. Nog steeds zitten wij in het hete Semarang. Is er dan geen één boot te vinden, die ons naar huis kan brengen? Velen van ons kunnen het niet verkroppen zo te moeten liggen wachten.⁷²

Zij waren echter bij lange na niet de groep die het langst moest wachten op repatriëring. Pas in maart 1951 lukte het de Nederlandse regering om de laatste Nederlandse troepen met de Dorsetshire naar Nederland te halen.⁷³

2 *Deelnemers aan de Nederlandse kant*

Omdat de achtergrond van de verschillende legeronderdelen een belangrijke rol speelt in de controverse over de Nederlandse oorlogsmisdaden, geef ik in dit hoofdstuk een schets van de militaire cultuur binnen het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger en de groep oorlogsvrijwilligers en dienstplichtigen van de Koninklijke Landmacht.

HET KONINKLIJK NEDERLANDS-INDISCH LEGER

Ontstaan en ontwikkeling — Hoewel de Koninklijke Landmacht getalsmatig het grootste aandeel militairen leverde voor de strijd in Indië, drukte het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) vanwege zijn specifieke kennis van het gebied een grote stempel op het militaire beleid. In de negentiende eeuw zette de koloniale overheid dit leger in voor verschillende veroveringsoorlogen, maar toen begin twintigste eeuw de hele archipel onder Nederlands gezag stond, ontwikkelde het zich in hoofdzaak tot een politieleger. De krijgshandelingen waren dus ‘politieel’ van aard, gericht op het onderdrukken van lokale opstanden en niet op het verdedigen van Nederlands-Indië tegen aanvallen van buitenaf.¹ De term ‘politieele actie’, die in 1945-1949 goed van pas kwam als eufemisme voor ‘militaire aanval’, komt dus voort uit deze koloniale traditie van gezagshandhaving. In het KNIL dienden naast Nederlandse mannen, onder wie velen met een Indisch uiterlijk, onder aan de hiërarchie ook verschillende soorten ‘inheemse’ troepen.² Afhankelijk van de moeilijkheidsgraad van een opstand ergens in de archipel, paste de militaire leiding de verhouding tussen deze inheemse troepen en de Europese militairen aan.³ De inlandse militair kreeg minder betaald dan zijn Europese collega en tot 1908 werden hem zelfs geen schoenen verstrekt.⁴ Bepaalde inheemse groepen, zoals de Ambonezen, werden vanwege hun bekering tot het christelijke geloof betrouwbaarder geacht dan de Javanen.⁵ De laatsten vormden echter wel het grootste contingent in de inheemse troepen. Tot begin jaren twintig kregen de Ambonezen ook een hogere soldij en meer pri-

vileges dan de andere inheemse groepen.⁶ Dit verklaart voor een deel de trouw van deze groep aan het KNIL, en de spanningen met de Javanen die lager stonden in de koloniale militaire hiërarchie. Het onvermogen van het KNIL om lang weerstand te bieden aan de Japanse verovering van Nederlands-Indië in 1942, onderstreept de ongeschiktheid van dit leger om de kolonie voor aanvallen van buitenaf te beschermen.⁷ Maar dat was niet alleen een kwestie van gebrek aan middelen, het kwam ook doordat het merendeel van de inheemse militairen totaal geen loyale gevoelens toonde ten aanzien van de koloniale autoriteiten. Velen van hen beschouwden de strijd tegen Japan als een volkomen Nederlandse aangelegenheid. Oud-KNIL-militair Heshusi-us beschrijft de ontgoocheling van het kader:

*En het interesseerde met name de jonge mensen en de nationalisten geen lor dat wij werden aangevallen. Ze hadden een houding van: onze oorlog is het niet. Het gaat tussen Japan en Nederland. Dat was verbijsterend.*⁸

Juist vanwege de verschillende nationaliteiten binnen het KNIL werden na de Japanse inval niet alle militairen langdurig geïnterneerd. De meeste inheemse beroepsmilitairen, met uitzondering van veel Molukkers, lieten de Japanners spoedig vrij. Ook wisten enkele Europeanen van gemengde afkomst zich aan krijgsgevangenschap te onttrekken.⁹ Van de 42.233 geïnterneerde militairen met voor het overgrote deel de Nederlandse nationaliteit, werden de meesten als dwangarbeiders tewerkgesteld in Japan, Thailand, Birma en Singapore. Van hen overleefden 8200 mannen de ontberingen van de oorlog niet. Toen Japan op 15 augustus 1945 capituleerde moesten 30.824 krijgsgevangenen van het KNIL vanuit heel Azië naar de archipel worden verscheept.¹⁰ Ondanks hun slechte conditie waren eind 1945 weer 10.000 ex-krijgsgevangenen in nieuwe eenheden georganiseerd.¹¹ De medische keuring stelde dan ook weinig voor:

*Uit Singapore konden wij in 1945 teruggaan naar Java, in bataljonsverband. We waren natuurlijk niet in een goede conditie, je had honger geleden en ik had dysenterie gehad en malaria. Maar iedereen die zich gezond voelde kon zich aanmelden voor actieve dienst. Je werd gekeurd: je moest gaan staan, ze keken naar je, als je nog rechtop kon staan was je goedgekeurd. We waren zwak maar je was nog jong, dus met wat training en wat bezig zijn had je zo je vitaliteit weer terug.*¹²

De groep ex-krijgsgevangenen bestond voor het grootste deel uit ‘miliciens’, de Nederlands-Indische term voor dienstplichtigen. Samen met het restant van het beroepspersoneel bleven zij in dienst totdat ze in 1948 eindelijk gedomobiliseerd werden. In de gebieden waar de Republiek weinig of geen invloed uitoefende, in Celebes, de Molukken en Borneo, werd het KNIL aange-

vuld met inheemse ex-KNIL-militairen die vertrouwen hadden in een Nederlandse herovering.¹³ In juli 1947, voor de Eerste Politionele Actie, bedroeg de sterkte van het KNIL 43.660 man.¹⁴ Een jaar later, toen een groot deel van Java en een deel van Sumatra weer in Nederlandse handen was, steeg het aandeel van de inheemse troepen sterk. Soms nam de militaire leiding hele inheemse korpsen op in het KNIL.¹⁵ In enkele gevallen trachtten Nederlandse bevelhebbers lokale ongeregelde troepen met een criminele maffia-achtige inslag te winnen voor de Nederlandse deelstatenpolitiek. Dit lukte door de verdeeldheid onder deze groepen over hun positie binnen een toekomstige Republiek uit te spelen. Een voorbeeld hiervan was de inlijving van de HAMOTS, Hare Majesteits Ongeregelde Troepen, op West-Java in mei 1947, met het oogmerk de smokkelhandel met de Republiek te bestrijden.¹⁶ Ook de aanmelding van meer betrouwbare figuren kwam waarschijnlijk niet voort uit solidariteit met de vroegere koloniale werkgever. Nederland had na de verrassingsaanval van juli 1947 weer het initiatief in handen en voor de bevolking die niet politiek geëngageerd was, moest er gewoon brood op de plank komen, wie er ook de lakens uitdeelde in een bepaald gebied.

Bij de inzet van de troepen was duidelijk dat het KNIL met zijn traditie van binnenlandse gezagshandhaving, ook al zou het sterk uitgebreid worden, niet geschikt was om Java en Sumatra op de Republieken te veroveren. De KNIL-troepen werden dus naar de eilanden gestuurd waar de invloed van de Republiek gering was, om daar het bestuur van de Australische militairen over te nemen. Een uitzondering hierop vormde een aantal KNIL-infanterie-bataljons, die samen met de Britse strijdkrachten op beide eilanden de belegerde burgerinterneringskampen beschermden.¹⁷ Deze bataljons namen ook deel aan de Eerste Politionele Actie in juli/augustus 1947. Het KNIL-kader was wel sterk vertegenwoordigd in de top van de militaire organisatie.

Een eigen cultuur — In grote lijnen was het KNIL een weerspiegeling van de strakke koloniale hiërarchie: voornamelijk blanke Hollanders aan de top, meestal beroepsmilitairen, daaronder militairen met een Indisch uiterlijk en in de lagere regionen het voetvolk van ‘inheemsen’.¹⁸ De chaos en ontredde- ring gedurende de Japanse bezetting hadden echter wel invloed op de onderlinge verhoudingen. Het KNIL na 1945 werd omgedoopt tot KNIL-Baroe: het ‘nieuwe’ KNIL. De standsverschillen tussen de rangen, voorheen tot in de minniemste details doorgevoerd, maakten noodgedwongen plaats voor informelere omgangsvormen. Een militair die als kleine jongen ontzettend opkeek tegen de mooie glimmende uniformen van het gedisciplineerde KNIL-leger beschrijft deze mentaliteitsverandering:

Na de capitulatie van Japan, werd ik vrijwillig milicien bij het nieuwe KNIL, in het begin een wat verpauperd lijkende groep, met de vreemd-

soortigste uniformen. Ook de hoofddeksels waren van zeer uiteenlopende aard. Bivakmutsen, baretten, bushheads, Engelse helmen, oud KNIL-helmen, het was een allegaartje. Van het oude uiterlijk van het KNIL was niet veel overgebleven. Ook de discipline had zich aangepast. Uiterlijke regels hadden plaatsgemaakt voor een meer innerlijke discipline, die paste bij een vechtleger. Het tutoyeren tussen de hogere en lagere rangen kwam er steeds meer in, zeker bij een gevecht en de omgangsvormen werden wat losser. Een officier kon nu toch smakelijk eten met een mindere naast zich. Dat ging niet zo soepel bij het KNIL oude stijl!¹⁹

Hoewel verzwakt door de Japanse bezetting en numeriek in de minderheid tegenover de Koninklijke Landmacht (KL), was het KNIL, door zijn kennis van het gevechtsterrein en van de taal en cultuur, van groot belang voor de militaire onderneming. Als insiders bezette het KNIL het overgrote deel van de militaire topposities. Ook was dit legeronderdeel verantwoordelijk voor de ‘verindisching’ van de Hollandse militairen.²⁰ Een speciaal Indisch instructiebataljon, in 1946 opgericht in Nederland, had de taak om door middel van demonstraties, oefeningen en taallessen de militairen vertrouwd te maken met de tropische gevechtssituatie.²¹ Ook de inlichtingendiensten en commandotroepen die om goed te kunnen functioneren helemaal waren aangewezen op kennis van taal en cultuur, werden door het KNIL gedomineerd.²² De belangrijkste voorsprong op de Nederlandse collega’s was de ervaring met de guerrillastrijd.²³ Dit hield het opereren met kleine eenheden in die op ongeregelde tijdstippen patrouilleerden. Gebeurde dit met grote intensiteit en dagen achter elkaar, dan was het terrein ‘gezuiverd’ van tegenstanders en was het gebied weer veilig.²⁴ Om dit lange tijd vol te houden moest de groep behoorlijk zelfvoorzienend zijn. Een voormalig KNIL-arts beschrijft de patrouillegang op Noord-Sumatra vóór de Tweede Wereldoorlog:

Wij werden op guerrilla getraind. Je ging met zes man of tien man de bergen in, niks anders mee dan wat rijst en gedroogde vis. Je zorgde voor je eigen maaltijden, kende de planten en de vruchten die je eten kon. Je was op jezelf aangewezen.²⁵

Een andere voorsprong van de KNIL-militair op de KL-man, was dat hij de plaatselijke bevolking en haar gebruiken goed kende. Hij had sneller in de gaten wanneer de TNI dorpen als uitvalsbasis gebruikte om wapens te verstopten, voedsel op te halen of sabotageacties voor te bereiden. Oog voor detail was van essentieel belang om de TNI-strijders van boeren te kunnen onderscheiden. Een voormalig KNIL-militair licht dit verschil toe:

De KNIL-eenheden hadden het – in dat opzicht – bepaald gemakkelijker.

Daar dienden Indonesische militairen, die TNI-mensen die zich steeds tussen de kampong bewoners hadden begeven, konden onderkennen. Vele Knillers waren hierin gehaaid en in staat om aan de eeltvorming in een handpalm te zien of de eigenaar ‘beroepsmatig’ de arit [sikkel] of patjol [handploeg] hanteerde.²⁶

Dat het KNIL zich liet voorstaan op deze essentiële kennis was dikwijls een bron van irritatie voor de militairen van de Koninklijke Landmacht. De vervanging van generaal-majoor Dürst-Britt van de Koninklijke Landmacht in 1948, die de leiding had over de Zeven december-divisie, door de KNIL-generaal-majoor Engles, was het gevolg van deze rivaliteit. Een KL-militair herinnert het zich zo:

In de divisie werd dit gevoeld als een nieuwe blijk van miskenning, de zoveelste. Als een soort machtsgreep van het KNIL, dat zich in de ogen van de KL-onderdelen in die tijd opwierp als de allesweter, de alleskenner en alleskunner, zich steeds weer beroepend op de reputatie en prestatie van vóór de oorlog, hierbij gemakshalve vergetend, dat een vergelijk met die situatie volkomen mank ging.²⁷

De Zeven december-divisie had een Britse moderne opleiding genoten gericht op de toekomst, terwijl de oude garde van het KNIL vasthield aan de zekerheden van de koloniale militaire traditie.²⁸ Maar los van de specifieke gevechtswaarden van de twee legers, schied alleen al het verschil in cultuur een flinke afstand. Zelfs KNIL-militairen met een blanke huidskleur waren ‘anders’, volgens deze KL-militair:

Hun commandant, de ‘intelligence-officer’ dus, zag er op het eerste gezicht wel uit als iemand van ons: een Hollander met blonde haren en heel lichtblauwe ogen. Maar in gelaatsuitdrukking, houding en taalgebruik verschilde hij niet van zijn hulpjes. Voor ons was hij onmiskenbaar een vreemde.²⁹

Terwijl het KNIL-kader toegevoegd was aan de KL-onderdelen, hielden de KNIL-manscappen van inheemse origine zich vrij afzijdig van de KL-troep. Ze hadden eigen kampementen waar ze met hun familie woonden. Als een KNIL-onderdeel naar een ander gebied werd verplaatst, verhuisde de hele familie mee. Deze gewoonte, die van groot belang was voor het moreel van de KNIL-militairen, wekte verbazing bij de KL-troep, voor wie heel wat stringentere regels golden. Zij konden niet zomaar iets of iemand waar zij aan gehecht waren geraakt meenemen bij een troepenverplaatsing. De ervaringen van een KL-militair die bij een KNIL-onderdeel was gedetacheerd, zijn een aardige illustratie van deze ‘culturele verschillen’. Zijn mascotte, een hondje,

verstopst hij in een houten kist met luchtgaatjes om hem zo mee te kunnen nemen op de boot van Java naar Sumatra. Als hij op de kade aangetreden is, met de verdekt opgestelde kist, ziet hij tot zijn verbazing een hele mensenmenigte aankomen:

(...) en dan zien we daar aan boord gaan de KNIL-mensen met kippen, manden met kippen, met geiten, en honden, en de hele hap, hadden ze allemaal bij d'r, ze waren gewoon aan het verhuizen. Ik zeg, nou, dat kisse, dat hoeft niet mee, die hond er uit, en die is toen ook gewoon mee aan boord gegaan.³⁰

Andere normen ten aanzien van geweld? — Zowel in egodocumenten van Indië-veteranen als in de debatten over oorlogsmisdaden is het opvallend hoe vaak KL-veteranen verwijzen naar KNIL-militairen als de plegers van het geweld. De verwijzingen naar donkergekleurde ondergeschikte KNIL-sergeanten en korporaals die voor de Nederlanders het vuile werk opknaptten, zijn talrijk. Dat brengt de discussie over de Nederlandse oorlogsmisdaden in de gevarenzone van het racisme. Toch is het voor de verheldering van de discussie relevant om de vraag te stellen waarom dit excessieve geweld voornamelijk aan deze groep wordt toegeschreven. Voorop staat dat de verantwoordelijkheid voor de wrede daden bij de militaire leiding lag. Zij wist heel goed welke militairen in staat waren gevangenen te verhoren en represaillemaatregelen te nemen. De KNIL-militairen stonden bekend als keiharde soldaten met een ijzeren discipline en zeer loyaal aan de Nederlandse zaak. Dit gold vooral voor Ambonese KNIL-militairen, die net als de Javanen, Menadonezen en Soendanezen een vrij lage rang hadden. Hier moet wel bij worden aangetekend dat deze reputatie stamde uit de tijd van vóór de Japanse bezetting. Inmiddels was er een andere generatie potentiële rekruten die in een verwarrende tijd was grootgebracht, maar van wie verwacht werd dat zij de reputatie van 'harde soldaten' zou waarmaken. De ondercommandanten van een KNIL-eenheid waren meestal Indo-europese mannen met de Nederlandse nationaliteit. Zij identificeerden zich sterk met het koloniale gezag. De KL-militairen waren ambivalent bij het beoordelen van de methoden van het KNIL. Afhankelijk van de situatie, een spectaculaire bevrijding van KL-militairen uit een benarde situatie of een bruut optreden tegenover verdachte burgers, werden ze gerespecteerd als 'vaklui' of veroordeeld als 'schurken'. Het was duidelijk een aparte groep met een eigen cultuur. Dit is het beeld dat dienstplichtige Gerritsen van ze schetst:

Ze vchten volgens de harde Aziatische stelregel van oog om oog, tand om tand. Meer dan eens was ik er getuige van hoe ze bij plotselinge vijandige beschietingen onder een regen van kogels onmiddellijk als een zwerm agressieve bijen op hun doel afgingen. De TNI had het daar niet op

begrepen en nam meestal meteen de benen. Met achtergebleven tegenstanders werd korte metten gemaakt; dat gold trouwens wederzijds.³¹

Bij de inlichtingendiensten nam het KNIL een sleutelpositie in. Het leiden van een verhoor op 'efficiënte' wijze was van groot belang om snel te kunnen reageren. Zo kon de eenheid plannen van de vijand dwarsbomen en nog belangrijker, beraamde sabotageacties waarbij het leven van Nederlandse militairen op het spel stond, op tijd verhinderen. Het relaas van KL-officier S.L.F. de Hartogh illustreert de gevolgen van het resoluut afwijzen van hardhandige verhoormethoden:

De Knillers waren zo hardhandig dat mijn eigen Hollandse soldaten zeiden: dat willen we niet. Toen heb ik een verhoor zelf geleid, keurig volgens de regels. Maar het duurde wel tienmaal zo lang als wanneer zo'n KNIL-sergeant het deed. Dat heb ik dus maar niet meer herhaald, maar bij ons werd niet onder stroom verhoord.³²

Deze officier zwichtte uiteindelijk voor de tijdsdruk en werkte niet volgens de officiële richtlijnen van het Voorschrift voor de Politionele Taak van het Leger. Slaan, schoppen, onder stroom zetten en andere 'ingenieuze' manieren om verdachten aan het praten te krijgen, werden, zoals bij veel inlichtingendiensten die hun methoden als noodzakelijk zien om levens te sparen, veelvuldig toegepast. De taakverdeling tijdens de verhoren was volgens Van Doorn en Hendrix wel typisch een weerspiegeling van de koloniale verhoudingen. De blanke commandant gezeten achter een tafeltje die als een klerk zijn aantekeningen maakt, terwijl zijn KNIL-sergeant de harde technieken toepast.³³ Wat misschien de ijver van sommige inheemse militairen kan verklaren, is de voldoening die zij putten uit het feit dat het blanke of Indo-Europese kader, dat normaal gesproken op hen neerkeek, nu volledig van ze afhankelijk was. Wat meer in het algemeen de harde opstelling van Indo-Europese en inheemse militairen kan verklaren, waren de consequenties voor hen van een eventuele Nederlandse nederlaag. Zij wisten heel goed dat hun positie op het spel stond en dat zij in een nieuw Indonesisch bestel als 'collaborateur' door het leven zouden moeten, als zij al niet het slachtoffer van vergelding zouden worden. Soldaat tweede klasse bij het KNIL, Theo Kappers, licht toe welke andere betekenis het conflict voor hen had:

Voor ons was dit oorlog, echt oorlog. Dit was broedermoord, Ambonees tegenover Ambonees, Javaan tegenover Javaan, Sumatraan tegenover Sumatraan. Ik heb als radiotelegrafist gediend in Oost-Sumatra; je poepte in je broek van angst. Het ging voor ons om ons thuisland, om een territorium en wie daar de macht zou krijgen. En we wisten: als zij de macht krijgen, gaan wij eruit. Zoals ook gebeurd is. En ze waren fel.

*Natuurlijk. Of er een grens was van wat mocht – nee, eigenlijk. Er is geen grens. Je bent broeders en het is broedermoord.*³⁴

Het thema ‘broederoorlog’ komt vaker terug in de getuigenissen en verwijst naar een context waarin alles op het spel staat. Er is geen mogelijkheid voor een tussenweg. Dit zou in mentaal opzicht alle belemmeringen voor het plegen van geweld wegnemen.

Gezien het aantal getuigenissen over verminkingen, zowel aan Nederlandse als aan Indonesische kant, bestond er inderdaad voor sommige militairen geen grens. Volgens mij had dat niet alleen met de ‘guerrilla’ en de ‘broederoorlog’ te maken, maar ook met de socialisatie van de militairen die aan de strijd deelnamen. Dit aspect wordt in hoofdstuk 4 verder uitgewerkt.

DE OORLOGSVRIJWILLIGERS

Ontstaan en ontwikkeling — Voor de oorlogsvrijwilligers die zich na de bevrijding van Zuid-Nederland eind 1944 hadden aangemeld om de strijd tegen het fascisme voort te zetten, nam de strijd in Azië een onverwachte wending. Na de capitulatie van Japan in augustus 1945 bleken ze te moeten strijden tegen Indonesische ‘rebellens’. Dit vergde voor deze groep die zich sterk identificeerde met de geallieerde bevrijders, een bijstelling van het perspectief. De grote massa van de oorlogsvrijwilligers bestond uit onderduikers en mannen die in Duitsland te werk waren gesteld. Sommigen hadden in het verzet gezeten en speelden na de herfst van 1944 nog een rol bij de bevrijding van Noord-Nederland. Ook het kader had een bijzondere samenstelling. Door gebrek aan beroepsofficieren, die zaten in 1944 nog in Duitse krijgsgangangenschap, was de leiding in handen van vooroorlogse onderofficieren, reservisten en kader dat haastig in Engeland was getraind. Dus ook hier, net als bij het KNIL, noopten de gevolgen van de oorlog tot improvisatie.³⁵ Op de eerste groep oorlogsvrijwilligers, die zich eind 1944 overwegend uit idealistische motieven aanmeldde, pasten de militaire autoriteiten nauwelijks een selectie toe. Afkomstig uit Zuid-Nederland was het merendeel van deze groep van katholieken huize. Bij de groep die zich medio 1945, na de bevrijding van heel Nederland, aanmeldde was de selectie zorgvuldiger. Het sterke patriotisme was inmiddels wat afgezwakt en bij de aanmelding speelden pragmatische motieven, zoals het uitzicht op een vast inkomen, een grotere rol.³⁶

De eerste groep vrijwilligers kwam voort uit de Binnenlandse Strijdkrachten. Een conglomeraat van militaire eenheden in oprichting, waaronder de ‘Stoottroepen’ die onder geallieerde leiding hadden geholpen met de bevrijding van Noord-Nederland. Op 12 oktober 1945 vertrokken de eerste

eenheden Stoottroepen, na een opleiding in Engeland, richting Nederlands-Indië.³⁷ Vanaf het laatste kwartaal van 1945 tot en met januari 1946 vertrokken zeventien bataljons oorlogsvrijwilligers, met Britse en Canadese uniformen en wapens, naar Nederlands-Indië. Een probleem was dat zij van de Britten, belast met de militaire leiding in de Indische archipel, geen toestemming kregen om op Java en Sumatra te landen.³⁸

Tussen de overwegingen bij de politieke besluitvorming en de beleavingswereld van de ingescheepte oorlogsvrijwilligers bestond een grote kloof. De onduidelijkheid over hun militaire taak was voor de eerste groepen zo groot, dat hun schip dagenlang heen en weer voer tussen Batavia en Singapore, voordat de Britten het schip tijdelijk naar Malakka stuurden. De stationering van de oorlogsvrijwilligers in verwaarloosde en vervuilde tentenkampen, die eerder door de Japanners waren verlaten, was de volgende teleurstelling. Een voordeel van dit onverwachte verblijf in Malakka was dat de oorlogsvrijwilligers door Britse en KNIL-officieren konden worden opgeleid voor de strijd in de tropen. Zij waren dus enigszins voorbereid op de guerrillastrijd.³⁹

Een bijzondere eenheid waarin veel oorlogsvrijwilligers zaten was de Mariniersbrigade. Dit waren landtroepen van de Koninklijke Marine die al in de zomer van 1945 in de Verenigde Staten een zeer harde training hadden gevolgd. De opleiding was toegespitst op de ervaringen met jungle warfare in Azië en voorzag in kennis over Japanse strijdmethoden.⁴⁰ Op volle sterkte bedroeg de brigade 6000 man, waarvan 4800 oorlogsvrijwilligers. De rest was beroepsmilitair.⁴¹ Ook voor de mariniers waren de eerste ervaringen frustrerend. Van de militairen die midden november 1945 vanuit Amerika vertrokken mocht bij aankomst op Java, eind december, slechts één bataljon worden ontscheept. De rest werd, evenals de andere oorlogsvrijwilligers, op Malakka gestationeerd.⁴² Toen de Nederlandse regering begin 1946 aanstalten maakte om met de Republiek te gaan onderhandelen, versoepelde de Britse houding. Hierin speelde ook de overweging mee dat de Britten hun troepen eind 1946 wilden terugtrekken en er nog lang geen sprake was van politieke stabiliteit.⁴³ Pas in maart 1946 lieten de Britten de eerste oorlogsvrijwilligers op Java toe. In totaal stuurde de Nederlandse regering ruim 25.000 oorlogsvrijwilligers naar Nederlands-Indië. Ze dienden tweeëneenhalf tot ruim drie jaar, in plaats van de afgesproken twee jaar.⁴⁴

Een eigen cultuur — Het enthousiasme om dienst te nemen was aanvanke-lijk zo groot, dat de regering bij de werving gas terugnam. Zij wilde immers verzekerd zijn van genoeg arbeidskrachten voor de wederopbouw.⁴⁵ Vooral bij de jongeren was ‘zin in avontuur’ de belangrijkste motivatie om zich aan te melden. Na het lijdzaam ondergaan van de Duitse bezetting wilden zij ‘uitbreken’ en zelf in actie komen.⁴⁶ Door de geallieerde militairen die in Neder-

land als helden waren ingehaald was het militaire bestaan enorm opgewaardeerd. Het stond symbool voor macht, prestige en mannelijkheid. Zaken waarmee de Hollandse mannen die tot voor kort een schaduwbestaan hadden geleid, zich graag identificeerden. Van Doorn en Hendrix geven een mooie beschrijving van de bewondering en naijver die jonge Nederlanders voelden voor de geallieerde soldaten:

Soms ook hadden ze alleen maar jaloers rond de geallieerde kazernes en detachementen gezworven, pratend met de bevrijders die door hun ouders thuis werden uitgenodigd en die met hun zusters uitgingen, oorlogs-souvenirs verzamelend, kleine diensten verlenend, tolkenwerk verrichtend, werkzoekend bij ordediensten of hulppolitie.⁴⁷

Het was duidelijk dat een echte man zich diende aan te melden om mee te tellen. Dit thema inspireerde de componist van het lied 'Insulinde':

*Stel je voor, ons Indië vocht zich weer vrij en je eigen lobbies was er niet bij,
dan zou jij je later schamen voor zo'n sukkel van een man,
die bang was voor Japan.
Maar als straks de Japannees hem is gesmeerd
en ik weer heelhuids bij jou ben teruggekeerd,
dan gaan wij, versierd met het Militaire Kruis,
samen naar het stadhuis.
Ik ga vrijwillig voor mijn land naar Insulinde,
vaarwel Marie, vaarwel Marie.⁴⁸*

Bij het vertrek van Malakka naar Java kwamen al de eerste barstjes in het zelfbeeld van de 'bevrijders van Indië'. Maleisische havenarbeiders die het onafhankelijkheidsstreven van de Republiek steunden kwamen niet opdagen om de vracht op het schip te laden, en de plaatselijke Britse autoriteiten werkten ook tegen. Bij aankomst op Java en Sumatra waren de reacties van de plaatselijke bevolking wisselend. De oorlogsvrijwilligers van het eerste bataljon die bij Batavia landden kregen een koele ontvangst. Een van hen noteert:

De Hollanders dachten als bevrijders te worden binnengehaald. Toen ze de stad binnenreden, juichten ze, zwaaiden naar de bevolking en sommigen strooiden met de pas ontvangen sigaretten, zoals ze dat de geallieerde bevrijders hadden zien doen. Maar de stad zag er leeg, verwaarloosd en vervallen uit en de weinige Indonesiërs die zich op straat vertoonden, reageerden in het geheel niet op ons gejuich.⁴⁹

Ook in Semarang was de houding van de plaatselijke bevolking stug en onverschillig.

De voorzieningen in Indië lieten eveneens te wensen over. De situatie

was onoverzichtelijk en chaotisch, waardoor de troepen slecht geïnformeerd waren over wat hen te doen stond.⁵⁰ Het contrast tussen het verwachtingspatroon van de troepen, de situatie ter plekke en de besluiten van hogerhand, is een terugkerend element in de verschillende getuigenissen. De onzekerheid was niet alleen een kenmerk van de beginperiode, de eerste helft van 1946. In een brief aan zijn vrouw, gedateerd op 6 december 1946, beschrijft contactofficier van de legervoorlichtingsdienst Trip de spanningen onder de manschappen. Hij is als dienstplichtige een maand lang ondergebracht bij oorlogsvrijwilligers om vertrouwd te raken met de dienst op een buitenpost. Hij tekent de sfeer op tijdens het sinterklaasfeest:

*De meesten hier komen uit Hoorn, Enkhuizen of Amsterdam, dus was er aan acteurs geen gebrek. Maar de toon van de avond was een beetje wrang. Ik sprak er later met de officieren over. Deze mannen zijn stuk voor stuk doodop, mager en min of meer gedesillusioneerd. Ze gingen de lange weg van Binnenlandse Strijdkrachten, Malakka, Batavia, Tjandjoer, naar hier en dat is aan ze te merken. De overeenkomst van Cheribon begrijpt niemand. Het merendeel wil terug naar Holland zodra ze de kans krijgen.*⁵¹

Voor deze militairen was de politieke besluitvorming onbegrijpelijk en dat beïnvloedde uiteraard hun motivatie. Terwijl 'extremistengroepjes' in West-Java herhaaldelijk hun posten aanvielen had de Nederlandse delegatie in Linggadjadi, een plaatsje 40 kilometer ten zuiden van de havenstad Cheribon, een overeenkomst met de Republiek getekend. Daarin was onder andere vastgelegd dat Nederland het gezag van de Republiek zou erkennen en geleidelijk haar troepen uit de steden zou terugtrekken.⁵² Na een uitleg over het bestand die overtuigend klonk, zag de eenheid waar Trip verbleef uit naar een rustig kerstfeest. Maar die verwachting kwam niet uit. De guerrillastrijders kwamen na maanden betrekkelijke rust in actie, pleegden aanslagen en beschoten voortdurend alle buitenposten. Trip was ontgoocheld over deze ontwikkeling en was er vast van overtuigd dat dit geen aanval van 'ongedisciplineerde bendes' was waarover de Republiek geen controle had. De Republikeinse legerleiding moest hier wel achter zitten. Een artikel van Trip, dat de stemming onder de 'troep' weergeeft, krijgt veel publiciteit en wordt zelfs in Nederland op de radio uitgezonden. Een citaat:

*En ik vraag mij af: Is dit in overeenstemming met de houding die wij Nederlanders tegenover de Nationalisten hebben aangenomen? Is dit de basis waarop 'vriendschappelijke samenwerking' mogelijk kan zijn? Is dit de dankbaarheid van het Indonesische volk voor de zelfoverwinning die het accepteren van de ontwerp-overeenkomst ons volk heeft gekost? (...) Onze jongens hier hebben begrip voor het nationalistisch streven, ze wisten dat het veelal ongedisciplineerde bendes waren die zij bevochten. Maar dit begrijpen ze niet.*⁵³

De onvrede over de onduidelijke toestand en de slechte voorzieningen werd nog eens versterkt toen bleek dat voor de dienstplichtigen die na hen aankwamen, de zaken beter waren geregeld. Trip schrijft aan zijn vrouw:

(...) vooral de oud-illegalen onder hen zijn nogal gedesillusioneerd. Ze hebben zoveel tegenslagen gehad. Afscheid zonder iemand aan de kade, bootreis met slecht eten, na aankomst in Indië direct gevechten, enz. En nu, na aankomst van de 'Zeven December Divisie', merken ze ook nog dat deze is bevoordeeld wat betreft bevorderingen, rantsoenen e.d. Ondanks alles is de kameraadschap bijna onbegrijpelijk groot.⁵⁴

De onderlinge verbondenheid was inderdaad één van de sterke kanten van de oorlogsvrijwilligers. In tegenstelling tot de dienstplichtigen hadden zij het voordeel dat ze uit dezelfde streek afkomstig waren. In de zogenaamde streekbataljons, zoals het Friese, Zeeuwse en Drentse, sprak men onderling de eigen taal. Maar de binding kwam niet alleen voort uit gemeenschappelijke afkomst, ook hun verzetsachtergrond speelde mee. Hun commandanten kwamen voort uit het verzet en waren vaak door de groep zelf naar voren geschoven omdat ze het vertrouwen genoten van iedereen.⁵⁵ Omdat de werwing van vrijwilligers in het zuiden van Nederland al eind 1944 was begonnen, waren de bataljons uit deze streken in de meerderheid en hadden zij de meeste gevechtservaring. Deze streekgebondenheid uitte zich onder andere in de lokale en regionale beschermheiligen die op transportschepen voor de troepen meevoeren.⁵⁶

Vervaging van normen — Tegenover het idealisme en de geest van eenheid die de oorlogsvrijwilligers typeerden stonden ook invloeden die de militaire discipline ondermijnden. Het 'ritselen' en 'organiseren' van allerlei zaken, ingeburgerde eufemismen voor stelen, kwam veelvuldig voor. Volgens Van Doorn en Hendrix was dit een erfenis uit de Duitse bezettingstijd.⁵⁷ Door de veranderde context was de verzetsdaad van vroeger nu een misdrijf geworden. De gebrekkige logistiek en schaarse middelen uit de beginperiode van de strijd bevorderden uiteraard deze vervaging van normen. Van Doorn en Hendrix baseren hun beweringen op verschillende ooggetuigenverslagen. Oorlogsverslaggever J.W. Hofwijk die van oktober 1946 tot april 1947 in Indië verbleef, benadrukte in zijn verslagen dat de zorgen van het thuisfront over het morele verval van de soldaat in Indië grotendeels ongegrond waren. Met de drankzucht, de geslachtsziekten en het vloeken viel het alleszins mee, alleen het stelen baarde de militaire leiding grote zorgen.⁵⁸ Oud-chef van het Korps Mariniers C.J.O. Dorren klaagde zijn nood over de psychologische kloof tussen de mariniers van de oude stempel die zich moeiteloos aan tucht onderwierpen, en de nieuwelingen die brutaal en ongedisciplineerd waren.

Hij noemde daarbij hun onhebbelijke gewoonte om ontbrekende benodigdheden te 'fiksen' of te 'organiseren'.⁵⁹ De invloed van de Duitse bezetting werkte natuurlijk ook door in de normen ten aanzien van geweld. Voor mannen die door hun activiteiten in het verzet gewend waren om zelf een situatie te beoordelen, was de overgang naar de hiërarchische structuur van het leger soms moeilijk. Bij gebrek aan controle konden zaken uit de hand lopen. Een voorbeeld hiervan waren de geweldsexcessen in het naoorlogse kamp voor politieke delinquenten Harskamp. Een van de oudste vrijwilligersbataljons, 1-14 RI was hierbij betrokken.⁶⁰

Tegenover deze 'verruwing' stond het voordeel dat veel oorlogsvrijwilligers ervaring hadden met situaties waarin onder druk moest worden gehandeld. De houding van dienstplichtigen tegenover hen, was net als tegenover het KNIL, ambivalent. In de ene situatie distantieerde de dienstplichtige zich van de 'harde jongens', terwijl in een gevaarlijke situatie die 'hardheid' of doortastendheid essentieel was om het leven van de eigen groep te redden.

DE DIENSTPLICHTIGEN

Organisatie en achtergronden — Voor de Nederlandse regering was het eind 1945 al duidelijk dat militair overwicht over de Republiek – een noodzakelijk pressiemiddel tijdens de onderhandelingen – alleen mogelijk zou zijn door de inzet van dienstplichtigen. Maar om dit mogelijk te maken moest de regering eerst een aantal praktische problemen oplossen. Door de vernietiging van bevolkingsregisters tijdens de oorlog ontbraken veel gegevens. Bovendien waren de voorzieningen voor opleiding in de kazernes zeer gebrekkig. Het grootste struikelblok was echter van juridische aard: de bepaling in de Grondwet dat uitzending van dienstplichtigen verboden was.⁶¹ Voor de Nederlandse regering was de inzet van dienstplichtigen blijkbaar van een zo groot belang, dat zij besloot dit bezwaar te negeren. Zo kon de situatie ontstaan dat, toen de aanpassing van de Grondwet in augustus 1947 rond was, de dienstplichtigen al lang en breed in Indië zaten. De eerste lichter vertrok al in september 1946, na zes maanden training, naar Indië.⁶² Deze 'ongrondwettelijke' actie zou later door tegenstanders van uitzending naar Indië uitgebreid onder de aandacht worden gebracht.

De twijfels van de eerste lichter dienstplichtigen staan in schril contrast met het animo en enthousiasme van de oorlogsvrijwilligers een jaar daarvoor.⁶³ Een aanzienlijk aantal mannen weigerde dienst op grond van gewetensbezwaren. Vooral de CPN speelde een belangrijke rol in het aanwakken van het verzet tegen de uitzending. Mede als gevolg van haar propaganda kwam van het eerste contingent van de Zeven december-divisie, circa drie-

duizend man, 40 procent niet opdagen op de dag van aanmelding. Diezelfde avond hield generaal Kruls van de Koninklijke Landmacht een radiotoespraak waarin hij dreigde met de krijgsraad voor deserteurs. De dagen erna volgden demonstraties en stakingen onder leiding van de CPN. Al deze invloeden brachten het percentage onwettig afwezig op de dag van vertrek op 15 procent. Bij het vertrek van het tweede contingent, korte tijd later, ontbrak 22 procent.⁶⁴ Ook dienstplichtige J. Glissenaar die in februari 1947 vertrok kreeg te maken met protesten:

Samen met 2400 andere dienstplichtige militairen word ik ingescheept in de 'Johan van Oldebarnevelt'; zo vertrek ik naar Nederlands-Indië.

*Havenarbeiders roepen me toe: 'Wat moet je daar toch doen? Gajezzo graag? Voor de olie- en suikerbelangen van de hoge pieten?'*⁶⁵

De naam 'Zeven december' verwijst naar een radiorede die koningin Wilhelmina op 7 december 1942 hield, waarin zij het plan ontvouwde voor de geleidelijke ontvoogding van Indië. De toezegging van Nederland kwam onder zware Amerikaanse druk tot stand. In augustus 1946 sprak koningin Wilhelmina de manschappen van de Zeven december-divisie toe:

*'Zeven December' zal de naam dezer divisie luiden, omdat in Mijn rede van 7 december 1942 de grondslagen zijn neergelegd voor een nieuwe verhouding tussen de delen des Rijks onderling en binnen die delen zelve. Deze grondslagen zijn: herstel van recht en veiligheid en vernieuwing in vrij overleg.*⁶⁶

Dit was de boodschap die de 20.000 mannen meekregen: hun inzet voor 'herstel van recht en veiligheid', een duidelijke verwijzing naar de toestand van vóór de Japanse inval, maakt het voor de politici mogelijk om 'vrij te overleggen over vernieuwing'.⁶⁷ Oftewel, de druk van een Nederlandse bezettingsmacht zou Nederland in de onderhandelingen met Indonesië meer speelruimte geven.⁶⁸ Na de ontruiming van de kazernes begon onmiddellijk de opleiding van de tweede lichting dienstplichtigen, de 2de of Palmboomdivisie. Deze naam was ontleend aan het embleem van de pionier van het Nederlands kolonialisme, Jan Pieterszoon Coen.⁶⁹ De onderdelen van deze divisie vertrokken vanaf februari tot juli 1947, vlak voor de Eerste Politionele Actie. De derde divisie, met als embleem de drietand van Neptunus, vormde anders dan de vorige divisies geen hechte eenheid. Omdat de legerleiding door kreeg dat het efficiënter was om in Indië met kleine eenheden te opereren vielen de manschappen van de 3de divisie in Indië uiteen in losse bataljons. Zij vertrokken vanaf november 1947 tot en met februari 1948. De laatste dienstplichtigen werden als drie zelfstandige infanteriebrigades naar Indië gestuurd en, evenals de Drietand-divisie, over de diverse troepencomman-

do's verdeeld.⁷⁰ Gezien de steeds hardere maatregelen die de militaire leiding moest nemen om desertie tegen te gaan, is het aannemelijk dat het animo om in Indië te dienen steeds meer afnam. In totaal vertrokken circa 95.000 dienstplichtigen naar Nederlands-Indië. Van hen moest bijna de helft een jaar langer dienen dan de verplichte twee jaar.⁷¹

Normen en waarden — Eén kenmerk hadden de dienstplichtigen gemeenschappelijk, ze waren allemaal betrekkelijk jong. De eerste lichting dienstplichtigen was geboren in 1925.⁷² De mannen van de tweede lichting, de Palmboom-divisie, en van de derde lichting, de Drietand-divisie, waren respectievelijk in 1926 en 1927 geboren. De vierde groep was de lichting uit 1928 en 1929. Gemiddeld waren deze mannen rond de twintig jaar. Het kader, dat vooral uit oorlogsvrijwilligers en beroepspersoneel bestond, was ouder. Bij de vorming van het kader voor de eerste lichting troepen noopte het gebrek aan faciliteiten en tijd tot improvisatie.⁷³ Over het algemeen stond de dienstplichtige nogal onverschillig tegenover de uitzending. Hij huldigde het standpunt: 'ze roepen me wel als het nodig is'.⁷⁴

De spreiding van het aantal gewetensbezwaarden en deserteurs vertoont een opvallende gelijkenis. Van de negentienhonderd dienstplichtigen die vrijstelling vroegen op grond van gewetensbezwaren, was één derde afkomstig uit Noord-Holland. De rest kwam grotendeels uit Groningen, Friesland en Zuid-Holland. Zeeland en de twee grote katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg waren nauwelijks vertegenwoordigd in deze groep. Uit een statistisch onderzoek onder deserteurs uit 1948 bleek dat de drie noordelijke provincies meer deserteurs leverden (44,1 procent), dan Noord- en Zuid-Holland samen (43,2 procent) en dat van de 222 onderzochte deserteurs geen enkele uit Limburg of Brabant afkomstig was.⁷⁵ Voor de katholieken in het Zuiden was het van belang dat gezaghebbende figuren, zoals de aartsbisshop, openlijk hun steun betuigden aan het Indië-beleid van de regering.⁷⁶ Daarnaast speelde ook mee dat in het Zuiden meer mensen vertrouwd waren met de situatie in Indië. Iedereen had wel een familielid of kennis die zich eerder als oorlogsvrijwilliger had aangemeld en via brieven het thuisfront informeerde over de situatie in Indië.⁷⁷

De protesten en stakingen bij het vertrek van de dienstplichtigen wekken de suggestie dat de deserteurs handelden uit ideologische motieven. Maar de meesten van hen, tweederde kwam van het platteland, zagen er waarschijnlijk gewoon tegenop om hun vertrouwde omgeving in te ruilen voor een ver en totaal onbekend land.⁷⁸ Het nieuws over de onwil en de twijfels van de jonge dienstplichtigen sijpelde ook door naar Indië en leidde tot vooroordelen bij het KNIL en de oorlogsvrijwilligers. De Zeven december-divisie kreeg de bijnaam tentara soesoe [zachte leger] of ook wel 'de Sinterklazen'. De

Palmboom-divisie werd omgedoopt tot ‘Bloemkool-divisie’. Ook bij de Nederlandse burgers in Indië waren de oorlogsvrijwilligers veel populairder.⁷⁹ Dat er vrij openlijk over deze tegenzin gesproken werd blijkt uit de bekroonde inzending van een opstelwedstrijd aan boord van het troepentransportschip de ‘Nieuw Holland’. Een citaat uit de tekst die op 22 november 1946 in de scheepskrant stond afgedrukt:

Ik vaar naar Indië. Ik heb het niet als mijn taak gevoeld om als vrijwillig soldaat naar Indië te gaan. Nu ga ik, dienstplichtig. Want de overheid is voor mij door God ingesteld. Gehoorzaamheid aan de wetten. Ik moet gaan. Daarom ga ik. Vaderlandsliefde/ Staat de Nederlander niet bekend als nuchter en individualistisch, ja soms bekrompen? Toch is dit slechts de halve oplossing. Niet enkel het gáán vormt het probleem. Ook de zin van het gaan. Want gaan zonder doel, zonder zin, is zinloos. Ik ben dienstplichtig soldaat. De overheid heeft gezegd: Gij gaat om orde en rust te herstellen. Gij beschermt de Indonesiër tegen terreur en willekeur. Dáármee noemt zij de zin van soldaat-zijn. Voor mij, de burgermens, is dit onzin. Want die burgermens wil iets anders, wil werken, hard werken, wil iets presteren.⁸⁰

De militair besluit zijn opstel met de hoop dat zijn uitzending – deze ‘onzin’ – later toch nuttig zal blijken te zijn. Een ander staaltje van Nederlandse ‘openheid’ beschrijft voorlichtingsofficier Trip aan zijn vrouw. Hij moet een inleiding houden voor alle officieren op de ‘Nieuw Holland’ over de Indische politiek. Na zijn beschouwing nodigt hij het publiek uit voor een debat. Dan gebeurt het volgende:

Daarop stond een overste op en zei dat hij bang was dat een debat zou ontwaarden in een felle kritiek op de regering, iets dat hij, als beroepsofficier, niet goed kon vinden. Nu was er voor het debat toestemming gegeven door de troepencommandant van het schip, ook een overste, maar dan reserve. We praatten een beetje heen en weer. Hij zei dat hij ook niet zo dol was op Soekarno. Ik zei dat ik alleen maar de regeringspolitiek duidelijk wilde maken. Het eind was dat de zaak toch doorging.⁸¹

Blijkbaar was het niet wenselijk om aarzelingen bij de soldaten rigoureus de kop in te drukken. Bedenkingen moesten bespreekbaar worden gemaakt, want alleen zo zouden de militairen overtuigd raken van hun onmisbaarheid in Indië. Zij hadden daar een humanitaire taak te vervullen. Wat ook opvalt bij de voorlichting is het belang van de Tweede Wereldoorlog als referentiekader. Op hetzelfde troepenschip richtte de troepencommandant zich op 11 november via de scheepsradio tot de manschappen:

En, mannen, hier ligt ook Uw aller taak! Gij gaat werkelijk niet naar Indië om de Indonesische broeders tot slaven te maken, maar Gij helpt mede aan

*de opbouw die pas ten volle zal kunnen beginnen als orde en rust heersen. En de grote massa van het Indische volk wil ook niet anders. Zij juichen onze jongens toe op dezelfde wijze als wij dat bij de bevrijding onze bevrijders deden. Dat is jullie taak voor de naaste toekomst: alle mensen, ook de Indonesische, worden onze broeders. Geen oorlog meer om als Übermensen, als een hoger soort wezens, over anderen te heersen. Maar in onderling begrijpen en waarden moeten de volkeren elkaar helpen en steunen.*⁸²

De militairen werden gerustgesteld. Ze mochten zichzelf zien als bevrijders. Het beeld van Nederland als koloniale onderdrukker klopte niet, want ze gingen niet naar Indië om 'de Indonesische broeders tot slaven te maken'. Nee, zij zouden net als de Canadezen, Amerikanen en Engelsen, een land van zijn onderdrukker bevrijden. Nederland was niet uit op een oorlog om op basis van raskenmerken over anderen te heersen. Van wie deze mensen bevrijd moesten worden, met andere woorden, wie de rol van de Duitse bezetter kreeg toebedeeld, is in deze toespraak niet duidelijk. Er waren uiteraard ook soldaten die niet gemotiveerd hoefden te worden, en al bij vertrek overtuigd waren van de goede zaak die zij dienden. Hun ongevoeligheid voor protesten van havenarbeiders op de kade hing ook samen met de invloed van de verzui-ling. Voor veel militairen waren de tegengeluiden bij voorbaat verdacht omdat ze uit de linkerhoek kwamen. Jan Glissenaar, van katholieken huize, schrijft hierover in zijn dagboek:

*Ik ben er doof voor en ervaar het als opruiende taal. Dat verscheidene jongens wel naar ze luisteren en er opstandig van worden vind ik onbegrijpelijk en ergerlijk. Want ik denk dat we iets goeds gaan doen op Java.*⁸³

Het is aardig om te lezen hoe Glissenaar, beïnvloed door wat hij later allemaal te weten komt over het koloniale conflict, vijfenveertig jaar later terugkijkt op deze observaties. Ze zijn volgens hem het product van zijn ontwikkeling. Hij geeft een verklaring voor zijn gezagsgetrouwheid:

*Geboren in een boerenbuurt in het westen van Utrecht, waar ik de oudste ben in een katholiek gezin met zes kinderen. Vader is boerendaggelder, maar is nogal eens ziek en ook vaak werkloos. Ik groei op in de crisisjaren. Op de lagere school doe ik het goed, maar daarna moet ik gaan werken; helpen iets mee te verdienen. Achtereenvolgens ben ik boerenknecht, slagtersjongen en hulp in de bouw. In de avonduren volg ik cursussen: typen, boekhouden en een schriftelijke cursus journalistiek en publiciteit. Dan volgt de oorlog en de bezetting. In mijn milieu kom je niet in contact met de illegaliteit. Politiek interesseert me niet.*⁸⁴

Maar ook bij militairen zonder politieke belangstelling die overtuigd waren van hun rol als bevrijder, leidde de confrontatie met de koloniale samenleving tot grote vraagtekens. Velen waren verbaasd over de grote sociale afstand in Indië tussen blanken en 'inlanders'. Ze spraken weliswaar zelf over 'zwartjes', een benaming die in onze tijd als racistisch wordt beoordeeld, maar waren over het algemeen zeer begaan met het lot van de lokale bevolking. In tegenstelling tot de militairen van het KNIL, waren zij geneigd de 'inlanders' als hun gelijken te behandelen.⁸⁵

Dienstplichtigen en geweld: KL versus KNIL — Vanzelfsprekend werkte het mentaliteitsverschil tussen KL en KNIL ook door in de houding van de dienstplichtigen ten aanzien van geweld. In veel van hun getuigenissen veroordelen ze het harde optreden van KNIL-militairen. Deze tegenstelling werkte ook door in de hiërarchie van het leger. Verhoudingsgewijs zaten er meer KNIL- dan KL-militairen in de militaire leiding, terwijl de manschappen uit dienstplichtigen bestonden. Ook de KNIL-militairen hadden zo hun vooroordelen. Dienstplichtigen schilderden zij vaak af als 'watjes', die juist door hun gebrek aan koelbloedigheid onnodige fouten maakten met soms fatale gevolgen voor de burgerbevolking. Dit gebeurde zeker als de order luidde 'schieten op alles wat beweegt' en er te weinig troepen waren voor de grootte en onveiligheid van een gebied. De verschillende inzichten ten aanzien van de toelaatbaarheid van geweld komen duidelijk naar voren in een verslag van een meningsverschil tussen commandanten. Het Korps Speciale Troepen, een eenheid voor contraguerrilla van het KNIL, had enkele gevangenen geliquideerd en de lijken onbegraven achtergelaten. De brigadecommandant kolonel (KL) M.H.P.J. Paulissen moest zich hiervoor verantwoorden tegenover de divisiecommandant van West-Java generaal (KL) Dürst Britt:

Ik gaf inderdaad toestemming streng op te treden, doch gaf daarbij aan, dat tussen streng en onmenselijk een aanmerkelijk verschil lag, als voorbeeld aanhalende, dat mij bij gerucht ter ore was gekomen, dat bij de vorige actie van het K.S.T. in het Tjiamische, vrouwen waren geliquideerd, doch dat dit in geen geval strookte met mijn opvattingen van streng optreden.

De kern van het probleem lag juist in de individuele invulling van de order 'streng optreden'. Deze commandant dacht de grens aangegeven te hebben door het voorbeeld aan te halen van de 'geliquideerde vrouwen'. Maar uit zijn oordeel over de actie blijkt dat hij veel specifiekier had moeten zijn over wat onder 'streng' optreden valt:

Het neerknallen dan wel neersabelen van een gevangen genomen en meegevoerde vijand, die hiertoe geen aanleiding geeft, is in mijn ogen niet alleen onmenselijk, maar ook klein, wreed, kortom een misdaad die zeer

zeker niet de goedkeuring mag wegdragen van de betrokken Commandant, alleen reeds terwille van het psychologische effect op de overige bevolking en de diep christelijke geaardheid van de KL-militair.⁸⁶

Afgezien van de onmenselijkheid van deze daad, stonden er volgens kolonel Paulissen andere zaken op het spel: de loyaliteit van de plaatselijke bevolking en de motivatie van de KL-troepen. Hij was zich dus bewust van een risico dat blijkbaar specifiek was voor de KL-troepen: zij konden geestelijk in de problemen komen als hun leider onmenselijk geweld goedkeurde. De commandant van het Korps Speciale Troepen, de beruchte kapitein Raymond Westerling, speelde de bal terug. Hij was ervan overtuigd dat er geen vrouwen of kinderen opzettelijk mishandeld of gedood waren. Wellicht was het in een groot gevecht gebeurd, maar dat konden zijn manschappen niet voorkomen. Zijn wijze van optreden was volgens het verslag 'streng doch rechtvaardig', dit in tegenstelling tot de KL-methode die juist meer slachtoffers maakte:

Tegenover de 'directe methode' van de K.S.T.-militair, die tracht 'altijd, zelfs onder zware omstandigheden, zijn object te bereiken zonder dat daarbij onschuldige slachtoffers vallen doch uitsluitend slechte elementen worden geliquideerd', stelt het rapport van de Commandant van het K.S.T. dan nog de 'indirecte' strijdmethoden, die bij het (sic) KL in zwang zijn, zoals het met zware wapens vuur afgeven op kampongs, waarin men een bende vermoedt, waaronder onschuldigen als slachtoffer vallen.⁸⁷

De redenering is logisch: deskundig handelen maakt selectie mogelijk en heeft per saldo minder slachtoffers tot gevolg. Hier zit een grond van waarheid in. Zeker als de slachtoffers worden meegeteld van technisch geweld, zoals bij bombardementen. Maar normen ten aanzien van de toelaatbaarheid van geweld zijn in eerste instantie gebaseerd op de directe relatie van dader tot slachtoffer. Een machine ertussen schept afstand, waardoor het geweld minder wreed lijkt, terwijl het resultaat, het doden van mensen, hetzelfde is. Voor de KNIL-militair was het natuurlijk wel frustrerend dat hij de schuld voor de excessen kreeg, terwijl numeriek gezien inderdaad de 'indirecte methode' meer slachtoffers zal hebben gemaakt. Westerling trachtte dan ook de verantwoordelijkheid naar de KL-troepen te schuiven door enkele gevallen van overkill te noemen. Hoewel het zonneklaar is dat Westerling in dit geval de ondeskundigheid van de troepen als gelegenheidsargument gebruikte, raakte hij wel de kern van een probleem dat specifiek was voor de KL-troepen: disfunctioneel geweld uit angst en onervarenheid. Vooral dienstplichtigen die na december 1948 in Indië aankwamen, toen bijna geheel Java en delen van Sumatra in Nederlandse handen waren, werden voor de leeuwen

gegooid. Nauwelijks gewend aan het klimaat kwamen ze in een guerrillastrijd terecht die alleen beheerst kon worden door veelvuldig te patrouilleren. Een onmogelijk taak als er sprake is van een tekort aan manschappen. De veteraan Jan Glissenaar beschrijft zijn ervaringen met een dergelijke groep in de zomer van 1948 in de omgeving van Bogor:

Zelfherinner ik me van dit Neundeut nog goed dat we er een keer werden teruggedroepen door de militairen die ons weken eerder op die post aflosten. Het was een onervaren groep erg jonge soldaten, die nog maar kort tevoren in Indonesië was aangekomen. Ze zaten werkelijk in zak en as en durfden het kampement vrijwel niet meer uit, vanwege zware beschietingen waaraan zij bij herhaling blootstonden. Ook waren zij bang voor de bedreigingen die via voorbijkomende handelaren, die ze ook niet vertrouwden, werden overgebracht. Wij konden ze echt niet helpen. We deden alleen wat stoerder en waren hardhandiger ten opzichte van mannen die soms door onze patrouilles verrast werden, vluchtneigingen vertoonden en dan als verdachte personen mee naar het kamp werden genomen voor ondervraging.⁸⁸

Deze typering roept het beeld op van dienstplichtigen als een kwetsbare groep die onvoorbereid en onervaren de guerrillastrijd inging. In de vorige citaten ligt de nadruk op de humanitaire 'gevoeligheid', die specifiek zou zijn voor militairen van de Koninklijke Landmacht. Maar deze schets behoeft enige nuancering. Voor alle deelnemers aan de strijd, dus ook voor de dienstplichtigen, gold dat de ervaring van geweld beangstigend, maar ook fascinerend en verslavend kon zijn. Mannen die zich in de burgermaatschappij conformeerden aan de gangbare sociale codes, kregen in dit conflict de gelegenheid om op gelegitimeerde wijze uit de band te springen. Het is een ongemakkelijke constatering die niet past in de beeldvorming van 'de militair als slachtoffer', maar het is een realiteit van oorlogvoering dat geweld ook een aantrekkelijke kant kent. Een militair die 's nachts patrouille liep in de bergen van Oost-Java schrijft aan zijn vriendin in Nederland:

Vreemd, op deze 'plundertochten' voel je je soms doodsbenuwd, en toch is het aantrekkelijk. Los van de mogelijkheid dat je een paar man tegenkomt die je moet doden, voel je een bepaalde spanning, je wordt een soort 'avonturier' (als je er al niet één bent).⁸⁹

Het beheersen van deze spanning op momenten die aanleiding gaven tot ontlasting was niet alleen een individuele plicht, maar behoorde ook tot de verantwoordelijkheid van de commandant.

3 De ervaringen tijdens de strijd 1945-1950

En ik vraag: kunt u mijn ouders en ook de dessa goed verzorgen. Ik ben bang als er zijn slechte mensen (rampokkers) komen, die zullen mijn vader om te doodslaan.

Brief van een kampongbewoner aan een KL-sergeant, Tjimahi, 17-9-1948

De uitzending naar Indië is een totaalervaring. Zij bestaat niet alleen uit militaire aangelegenheden, maar ook uit de kennismaking met de tropen, de contacten met de lokale bevolking en het in aanraking komen met nieuwe ideeën die niet pasten bij het gedachtegoed dat van huis was meegekregen. Dit verklaart mede het verschil in de wijze waarop Indië-veteranen terugkijken op het conflict en op hun rol daarin.

KENNISMAKING MET DE TROPEN

De aankomst in Indië was voor veel militairen een overweldigende ervaring. Alles was anders in dit werelddeel dat zij alleen van oude schoolplaten kenden: de geuren, de kleuren, de drukkende hitte, de mensen met een andere huidskleur en de exotische dieren die in Nederland alleen in de dierentuin te zien waren. Zij kwamen uit een oorlogsmoe en provinciaals Nederland, waar de invloed van de tropen, in tegenstelling tot nu, zeer gering was. Dit gold voor boeren die alleen het platteland kenden meer dan voor diegenen die in de grote stad waren opgegroeid. Naar de eerste indrukken te oordelen ontstond al snel een scheiding der geesten tussen de meer nieuwsgierige, onbevengende types en de dienstplichtigen die angstvallig vasthielden aan hun Nederlandse gewoonten. Voor de een was de allesdoordringende geur van exotische kruiden misselijkmakend, terwijl de ander meteen verslingerd raakte aan de Indische keuken. Dienstplichtige Van der Kemp was na een paar maanden al ‘bekeerd’:

Depok, 5 mei 1947. Ja moeder, u zal nog weleens een lastige jongen aan me kunnen krijgen want ik ben een echte lekkerbek geworden. Wanneer ik thuis kom is ons feestmaal nasi-goreng met spiegelei.¹

De Limburgse maat van hospik Van Helvoort dacht hier heel anders over:

Inmiddels krijgen we onze eerste rijstmaaltijd op Java voorgeschoteld: een feestmaaltijd, voor mij althans, mijn Limburgse vriend, die met mij op de

kaderschool en ook bij 11 RI heeft gezeten lust het niet. Hij vindt rijst vogelvoer.²

In memoires en brieven van dienstplichtigen valt het enthousiasme op over het feit dat fruit zo voor het grijpen ligt. De overvloed aan kokosnoten en bananen en de geslaagde everzwijnenjacht zijn, vooral op West-Java, terugkerende thema's. Maar deze overvloed was plaatselijk en niet alle posten waren gesitueerd op idyllische locaties. Militairen gelegerd in de kustvlaktes van Sumatra, in moerassige gebieden, klaagden over muskieten en overstromingen. Over het algemeen was het klimaat in hoger gelegen gebieden aangename. Hier waren ook de vakantieoordn gevestigd, waar verloven werden doorgebracht en zieke militairen konden aansterken. Een ander aspect dat veel indruk maakte is de eerste keer wachtlopen in de tropennacht. Vooral voor militairen die direct na aankomst op een buitenpost werden gelegerd, was dat een enerverende ervaring. Dienstplichtige A. herinnert zich zijn eerste nacht in een uithoek van West-Java:

Dus dan sta je de eerste nacht op wacht, je had nog nooit de omgeving van dat kamp gezien, je hoort al dat ruisen, je ziet vuurvliegjes, al die geluiden van de tropennachten. (...) Het was daar 's nachts werkelijk aardedonker, vooral als je in de bergen op een oude theeplantage, zo'n oude theefabriek zit waar nergens elektriciteit is en waar je gewoon 'middenin' nergens zit. Je hoorde 's nachts kikkers kwaken, van die grote brulkikkers. Achteraf weet je wat het geweest is, want dan ga je zitten zoeken. (...) Wat je ook wel hoorde was de wind in de pisangbladeren. Zo'n pisangblad is misschien anderhalve meter lang en veertig cm breed; als deze bladeren oud worden dan zijn ze in allemaal reepjes gescheurd van een 3 a 4 cm, en dat hangt allemaal te... wapperen.³

Behalve met de hitte hadden de militairen te kampen met tropische kwalen zoals malaria, ringworm en dysenterie. Ze moesten de nodige voorzorgsmaatregelen nemen om de kans op besmetting te verkleinen. Dienstplichtige Van der Kemp schrijft aan zijn ouders:

De wc is boven een kali gebouwd, dit is een gewone plank met allemaal gaten waar je op je hurken gaat zitten en je kakkie laat vallen. We hebben hier een stuk of wat pontons gevuld met water waar je je kan wassen, maar niet scheren oftanden poetsen want alles is hier besmettelijk. Hiervoor gebruiken we slappe thee.⁴

Deze voorzorgsmaatregelen mochten niet baten, want een week later werd hij ziek en belandde hij in de ziekenboeg:

Met mij gaat het niet zo heel erg best want vrijdagmiddag 31/1 ben ik in de

*ziekenzaal opgenomen wegens bloeddiaree.(...) Dit is iets wat zich hier dagelijks voordoet.*⁵

Een onverwacht aangenaam aspect van de tropen waren de lossere omgangsvormen. Door de bijzondere sfeer, een mannengemeenschap in een tropisch land, en het wegvallen van de sociale controle van het thuisfront, lete men niet zo op formaliteiten. Ook doordat het leven zich grotendeels buiten afspelde was de sfeer ongedwongen:

*Depok, 4 mei 1947. Volgens Jan Sonneveld ben ik hier een stuk veranderd, dat wil zeggen onverschilliger geworden want in Holland leek ik wel ene officier met mijn uniform in de vouw en nu wel een klein schooiertje want het kan me niets schelen want als je een schoon pak aantrekt is het hier in de rimboe binnen een uur weer vuil.*⁶

CONTACTEN MET DE BEVOLKING

In het debat over het Nederlandse geweld gebruiken Indië-veteranen vaak het argument van de goede contacten met de lokale bevolking om zich te verweren tegen de aantijging van ‘oorlogsmisdaden’. Ook in de egodocumenten is de houding van de lokale bevolking een belangrijke graadmeter om te beoordelen of de bevolking de Nederlandse militairen als vijanden beschouwde. Onvriendelijke blikken waren duidelijke signalen. Omgekeerd was het echter niet zo dat vriendelijke blikken altijd betekenden dat Nederlanders welkom waren. Dat was juist het verwarrende. De eigen indrukken konden soms het zicht op de werkelijke situatie verhelderen, maar soms ook totaal vertroebelen. Toen voorlichtingsofficier Trip in november 1946 aan boord van de ‘Nieuw Holland’ de haven van het Sumatraanse eilandje Sabang binnenvoer, was hij gespitst op tekenen van samenwerking:

*Het loodsbootje dat naast zijn grote broer moeizaam voorttuft heeft onze driekleur achterop en een rood-witte vlag voorop. Sommigen denken dat dit een staaltje is van samenwerking tussen Nederland en de Republiek. Tot een van de jongens vertelt dat het de loodsvlag is.*⁷

Ook de plaatselijke bevolking reageerde niet helemaal zoals hij verwachtte:

*De bevolking is een mengelmoes van Javanen, Atjehers, en Chinezen waarvan sommigen met een brede grijns lachen naar die lange colonne van 2000 Nederlandse soldaten, terwijl anderen ons met een ondoorgrondelijk gezicht aanstaren. Dat verschil begrijpen we niet, tot wij van een collega van het KNIL, die ons als gids dient, horen dat een groot deel van de bevolking van Sabang zeer sympathiek staat tegenover de extremisten van Sumatra.*⁸

Ook op Java waren de reacties wisselend. Soms was de welwillendheid van de lokale bevolking een overlevingsstrategie omdat zij zowel door de ene als door de andere partij onder druk werd gezet om informatie te verstrekken of diensten te leveren. Tijdens de Eerste Politieke Actie in juli/augustus 1947 was voorlichtingsofficier Trip ervan overtuigd dat zijn troepen door de West-Javanen, de Soendanezen, werden gezien als bevrijders. Zij wensten immers een eigen staat, los van de Republiek:

Laten we hopen dat op dezelfde wijze als deze eerste dagen dit gehele mooie land weer de vrede zal leren kennen. Een eenvoudige Soendanees was er niet ver naast toen hij in de richting van Soekaboemi wees waar grote rookwolken boven de stad hingen van de daar moedwillig gestichte branden en zei: 'Banjak orang djahat disana', veel slechte mensen daarginds.⁹

Volgens dienstplichtige Glissenaar, die door lessen in het Soendaas en Indonesisch te nemen van plaatselijke onderwijzers, veel meer in contact kwam met de lokale bevolking, was de werkelijkheid veel prozaïscher. Wie de beste kansen bood kreeg de meeste steun. In juli 1949 noteert hij in zijn dagboek:

Ze praten met mij over dingen waarover de kampongmensen anders niet met Nederlandse militairen spreken. Over de Republikeinse tijd bijvoorbeeld. Wat denken ze van de strijd die de Republiek voert. Het meest kijken ze naar de concrete toestanden en naar wat ze voor hun salaris kunnen kopen. Ze zeggen: 'In de Republikeinse tijd hadden we hetzelfde salaris als nu. Toen konden we daarvoor twee, drie of hooguit vier liter rijst kopen. Nu kunnen we er echter wel twee zakken rijst voor kopen!' (...) 'En wat denken jullie van de strijd?' vraag ik. 'Van die hogere politiek hebben we geen verstand,' antwoorden ze. 'We weten niet wie er gelijk heeft. Het maakt ook niet uit. Als er maar voldoende te eten is en er een kledingstuk kan worden gekocht.'¹⁰

Zoals blijkt uit een gesprek van Glissenaar met een Indonesische officier, waren ook de Republikeinse troepen zich ervan bewust dat het nationalistische ideaal bij het gewone volk niet erg sterk leefde:

'Wat denkt u van het bestand? Zal er een beetje samengewerkt kunnen worden?'

'Zeker als er maar een goede verstandhouding kan worden geschapen.'

'Maar dan moeten jullie weer niet beginnen met dat merdeka (vrijheid)-geroep zoals vanmorgen op de auto's.'

'Het volk is nu eenmaal zo enthousiast.'

'Maar jullie riepen even hard terug.'

'Je moet dat ook meer zien als dat we elkaar groeten,' zegt de man in khaki

nu. 'Jullie groeten de mensen toch ook wanneer ze in de kampongs hun duimen opsteken?'

'Ja, zo is dit volk nu eenmaal,' zeg ik een beetje schamper.

'Komt de Jap het land binnen dan juicht het. Komt de TNI, juicht het opnieuw. En komen wij, dan juicht het weer.'

*'Het arme volk weet niet beter. Het moet het telkens ontgelden. En het is dom. De Hollanders hebben het altijd dom gehouden, om er zelf zoveel mogelijk profijt van te kunnen trekken.'*¹¹

Bij het leggen van contacten maakte de bevolking wel een onderscheid tussen KL- en KNIL-troepen. Over het algemeen waren de uit Nederland afkomstige militairen veel meer betrokken bij het wel en wee van de bevolking. De sociale afstand vormde voor hen in tegenstelling tot voor het KNIL, geen beletsel om zich te mengen onder het gewone volk. Dienstplichtige Slot, gelegerd vlak bij de kampong Singadjaja op West-Java beschrijft hoe door onderling contact bij de bevolking langzaam de reserves tegenover de 'blanke toean' [meneer] wegvielen:

*Ze kregen van ons Nederlandse tijdschriften met veel foto's, zoals Panorama, Spiegel en Katholieke Illustratie en weet ik allemaal niet. Wij vertelden aan de burgers hoe wij leefden en werkten in Nederland, wat natuurlijk ook een betere verstandhouding tussen ons en hen bracht. Zij dachten eerst dat wij allemaal rijke toean's waren met grote luxe auto's in het burgerleven. In hun ogen werden wij ook als gewone mensen gezien daardoor.'*¹²

Het verschil in houding tegenover de bevolking tussen KL en KNIL baarde de militaire leiding zorgen. Het was contraproductief voor de noodzakelijke samenwerking tussen de twee legeronderdelen.¹³ Uit een persconferentie die landmachtkolonel Thomson op 22 april 1947 hield voor een aantal Republikeinse journalisten, blijkt de behoefte om de niet-koloniale gezindheid van de Nederlandse militairen te benadrukken:

*Onze jongens hebben zeker geen hekel aan de bevolking. Gaat U op de etensuren maar eens kijken in onze kampementen waar tallozen worden geholpen en gevoed. Onze soldaten staan volkomen open voor de noden van de bevolking en bekijken dit alles zeker niet van een scherp politiek standpunt.'*¹⁴

Als de Republikeinse journalisten opmerken dat zij waardering hebben voor de houding van de KL-soldaten, maar dat zij wel veel last ondervinden van het KNIL, tracht Thomson een diplomatiek antwoord te geven:

Dit is een voor mij moeilijk te beantwoorden vraag! Maar ik zou U dit

willen zeggen: Het overgrote deel van ons volk heeft een juiste mening over dit alles, want de divisie is een groep, een willekeurige greep uit het Nederlands volk en dat is het KNIL niet. Het KNIL wordt beheerst evenals velen aan uw kant – door een grote dosis sentiment. Zij hebben zelf of via hun families ontzettend veel meegemaakt. Dat onze jongens, die dit alles vanaf een grote afstand gadesloegen er objectiever tegenover staan, is duidelijk.¹⁵

Deze verzoenende toon is overigens alleen typerend voor de standpunten van vóór de Eerste Politionele Actie, toen de hoop nog leefde op een diplomatieke oplossing voor het conflict. Beroepsmilitair B. van het KNIL beaamt dat de sociale afstand tussen het volk en de KNIL-militairen groot was, ondanks het feit dat hij zelf Indonesiërs als meerderen had. Hij had moeite met de houding van de Hollandse militairen:

(...) het contact tussen de Hollandse militairen van de KL en de bevolking, dat was heel gewoon, dat was echt wonderbaarlijk, daar had ik zelfs problemen mee (...) er ontstond een verbroedering die ik niet direct kon plaatsen, het kon gewoon niet, je bent hier niet om je te verbroederen, maar je bent hier om weer de zaak recht te zetten en het heft in handen te nemen, dan ga je je niet verbroederen, maar ja, dat kon niet anders, het gebeurde gewoon.¹⁶

Maar die verbroedering was verbonden aan de voorwaarde dat de infrastructuur in Nederlandse handen was en de militairen zo de veiligheid van de bevolking konden waarborgen. Toen Nederland in de laatste fase van de strijd de contraterreur intensiverde en daarmee ook de druk op de gewone bevolking opvoerde, verloor zij ook de slag om de gunst van het volk. Een Indonesische soldaat herinnert het zich zo:

Rijstmagazijnen in de kampong werden in brand gestoken. En dat betekende niet alleen lijden voor de guerrillastrijders, maar ook voor het volk. Want per slot van rekening leefden wij, de guerrillastrijders, van het volk. (...) Maar ze vergaten dat wanneer ze tegen het volk met terreur begonnen, dat ze dan de haat van het volk terugkregen. Dus niet alleen wij konden geen voedsel krijgen, maar het volk ook niet. Zodoende koos het volk sterker onze kant.¹⁷

De loyaliteit van het lokale personeel was een nog moeilijker punt. Hun betrekking als ‘baboe’ (wasvrouw), ‘djongos’ (knecht), tolk, of inlichtingenman gaf toegang tot voedsel en medische zorg, voorzieningen die bij de Nederlanders, in vergelijking tot het Republikeinse kamp, in ruimere mate beschikbaar waren. Aan de andere kant leverde dit ook gevaar op voor repercussies

van Republikeinse zijde. De Nederlandse militairen waren ook kwetsbaar voor spionage, want de toegang tot bruikbare informatie kon handig uitgebuit worden door broers, vaders en zonen van het vrouwelijke lokale personeel. Sommige djongossen, zoals die van de eenheid van dienstplichtige Gerritsen, waren zelfs aan beide kanten actief. Gerritsen vroeg zich destijds af waarom zijn kampement, vlakbij het Midden-Javaanse stadje Poerbolinggo, nauwelijks last had van aanvallen, terwijl in de omgeving de guerrilla erg actief was:

Waarom dit waarschijnlijk nooit gebeurd is werd mij later, na het staakt-het-vuren, pas duidelijk. Toen bleek ons dat de vriendelijke, bereidwillige djongos al die tijd een actieve republikein was geweest. (...) Een paar weken na het staakt-het-vuren, toen we inmiddels op een andere buitenpost zaten, kwamen we onze ex-djongos tegen, samen met een patrouille soldaten van de Siliwangi Divisie, in TNI-uniform....¹⁸

Voor de bevolking was dit ook de beste optie, het dubbelspel. De veteraan Glissenaar, die uit wroeging over Nederlands geweld tegenover Indonesiërs het verhoren van Indonesische gevangenen automatisch associeert met geweld, is verrast als hij vele jaren later het verhaal hoort van een voormalige tegenstander:

‘Ik zat bij de BKR [Badan Keamanan Republik – Republikeinse veiligheidsdienst] in een dorp hier dichtbij. Maar ik werd bij een Nederlandse actie opgepakt door de MP (militaire politie).’

‘Wat deed die met je?’

‘Ik werd natuurlijk verhoord en uitgevraagd.’

‘Sloegen ze je daarbij?’

‘Nee, maar ik vertelde ook wat ze wilden weten. Ik was heel meewerkend. Tenslotte vroegen ze me dan ook of ik bij het Nederlandse leger wilde komen. Dat heb ik toen gedaan. Ik kreeg een uniform en een goed loon, maar ik ging natuurlijk niet schieten op mijn vrienden in de BKR en andere Republikeinse groepen.’

‘Maar als je met patrouilles werd meegestuurd die in hun richting gingen en jullie werden beschoten?’

‘Dan drukte ik me, maar dat was niet vaak nodig, want gewoonlijk had ik mijn republikeinse vrienden al van te voren ingelicht.’

‘Dus je gaf ook inlichtingen aan hen door?’

‘Natuurlijk!’ zegt hij lachend.¹⁹

Een specifiek probleem was de omgang met vrouwen. In tegenstelling tot in Nederland was die niet vastgelegd in strakke fatsoenscenario's. Zeker op Java was het makkelijk om contacten te leggen met lokale vrouwen, en veel mili-

tairen hadden inlandse 'liefjes' bij wie ze troost en afleiding zochten. Dit baarde de militaire leiding grote zorgen. Ondanks het officiële verbod op 'onzedelijk gedrag' en bezoek aan bordelen,²⁰ was er wel begrip voor de natuurlijke behoeften van de groep mannen die regelmatig onder grote spanning stond. Anderzijds moest de militaire leiding rekening houden met het (religieuze) thuisfront, dat gealarmeerd door verhalen over drankzucht en seksuele uitspattingen, aandrang op controle en matiging. Een ander problematisch gevolg van deze contacten waren de geslachtsziekten. Sommige commandanten stonden oogluikend toe dat militairen een relatie aanknoopten met de wasbaboe, omdat ze haar onder medische controle konden plaatsen. Dit verkleinde het risico voor geslachtsziekten, in tegenstelling tot clandestien bezoek aan het bordeel.²¹ Daar de preventie van geslachtsziekten op een compromis berustte tussen 'pragmatici' en commandanten die 'recht in de leer' waren, bleef het contact met lokale vrouwen een terugkerend probleem.²²

HET 'RAMPZALIGE' REPUBLIKEINSE BESTUUR

Niet alleen de houding van de lokale bevolking, maar ook de armoede in een gebied was een graadmeter om te bepalen in hoeverre de Republiek in staat was zelf voor 'orde en rust' te zorgen. Als in een zone die door Nederland was bezet de levensstandaard van de bevolking verbeterde, versterkte dat het geloof in de onmisbaarheid van Nederlandse militairen als 'humanitaire interventiemacht'. Maar ook hier konden eigen waarnemingen misleiden. Doorgaans werden armoede en honger onder het volk door de gewone soldaat toegeschreven aan het 'onverantwoorde bestuur' van de Republikeinen. Maar er speelden zaken mee waar de gewone militair destijds, begrijpelijkerwijs, geen weet van had. Schrijnende armoede onder het volk was al een probleem vóórdat de Republiek bestond door de verplichte leveranties aan het Japanse bestuur tijdens de Tweede Wereldoorlog.²³ Toen de Republiek in de loop van de herfst van 1945 aan invloed won, verbeterde de situatie plaatselijk door het aanspreken van de grote voedselvoorraden die het Japanse bestuur ten koste van de bevolking had aangelegd.²⁴

In 1946 speelde echter het voedselprobleem bij de stedelijke bevolking die te lijden had onder de Republikeinse blokkade van voedseltransport van het platteland naar de steden. Die waren toen in Brits/Nederlandse handen. Vanaf januari 1947, toen de Nederlandse marine ertoe overging alle in- en uitvoer vanuit Republikeins gebied te blokkeren, was Nederland de hoofdverantwoordelijke voor de grote tekorten. Na de Eerste Politionele Actie in juli/augustus 1947, toen de economisch strategische gebieden in Nederlandse handen kwamen, verslechterde de situatie in het overgebleven Republi-

einse gebied op Midden-Java en Sumatra dramatisch. In deze tijd hadden de boeren het meest te lijden onder de verplichte leveranties aan de guerrillastrijders, die door de schaarse centrale bevoorrading zelf aan voedsel en kleding moesten zien te komen. Een duidelijk onderscheid tussen echte vrijheidsstrijders en roversbendes die een mooi excuus hadden om hun slag te slaan, viel in sommige gebieden soms moeilijk te maken.²⁵

De oorzaak en verantwoordelijkheid voor de armoede van het volk verschilde per gebied en periode. Hoe lager de rang van de Nederlandse militair was en hoe geringer zijn kennis van de omstandigheden, des te eenzijdiger was het beeld dat hij kreeg van de situatie: honger en ellende werden toegeschreven aan de Republiek, opbloei van handel en weldoorvoede mensen aan de zegeningen van het Nederlandse bestuur. Ook in die tijd waren er echter militairen die erkenden dat de slechte toestand van de inlandse bevolking deels een gevolg was van het Nederlandse beleid. De commandant van de A-divisie op Oost-Java, generaal-majoor M.R. de Bruijne, maakte een verslag van de opmars tijdens de Eerste Politie Actie. Over de toestand van de lokale bevolking schreef hij:

*De voedseltoestand in het gebied van actie was in het algemeen niet slecht. Juist in de Oosthoek heeft de Indonesische resident (een arts) een voor de bestaande omstandigheden uitmuntend bestuur uitgeoefend. (...) Dat de kledingtoestand bedroevend was en de bevolking op vele plaatsen in lompen of jutezakken liep, kon hij niet helpen. Evenmin dat er gebrek was aan genees- en verbandmiddelen en dat mitsdien tropische ziekten als dysenterie, beri-beri, framboesia, malaria, schurft en mijnworm wel veelvuldiger voorkwamen dan vóór de oorlog. Het conflict tussen de Nederlandse Regering en de Djocjase leiders der Republiek was oorzaak, dat de invoer op door de Republiek bezet gebied van al die artikelen, waaraan zo dringend behoefte was, was stopgezet. Uiteraard kwam de import weer op gang in enig gebied, zodra dit door onze troepen bezet werd. De billijkheid en objectiviteit eisen echter, dat erkend moet worden, dat de genoemde resident deed, wat onder de bestaande omstandigheden mogelijk was, om de ergste noden van de bevolking in zijn ressort te lenigen.*²⁶

Het was dus geen kunst voor de Nederlandse troepen om gunstig af te steken bij het Republikeinse bestuur in die gebieden die door de economische boycot waren getroffen. De ironie wil dat juist in Oost-Java de Eerste Politie Actie het tegenovergestelde van 'rust en orde' bracht. In het kielzog van het Nederlandse offensief kwam het tot plunderingen en rampokpartijen tegen ondernemingen en Chinese winkeliers, die onder het Republikeinse bewind veilig waren geweest.²⁷

Dit is een totaal andere situatie dan op de Karo-hoogvlakte in het noorden van Sumatra. Daar constateerde een voormalige medewerker van de Dienst Volksgezondheid een totale chaos vóór de Eerste Politie Actie:

Dorpen verbrand of onbewoond, het grootste deel van de bevolking was gevlucht om het vege lijf te redden met achterlating van alle bezittingen. Deze ontredde toestand was veroorzaakt door terreurbendes, die daar huis hielden vóór de komst van de Ned. militairen. 1ste actie, juli 1947. Er was toen een gezagsvacuum, de Republiek kon door tekort aan mankracht hier niets aan veranderen. Deze bendes bestonden uit criminelen die voordeden dat zij de Republiek vertegenwoordigden. Roven, massamoorden en brandstichten onder de eigen bevolking en als motief gaven zij op 'verschroeide aarde' politiek. (...) Zijn leden waren o.a. vrijgelaten criminelen vanuit de gevangenis te Kabanjahe, vóór de komst van de Ned. militairen. Omdat ik met de bevolking nauw betrokken ben kreeg ik uiteraard meer inlichtingen dan wie dan ook, zoals waar de massagraven lagen enz. (...) Dat het voor hun een opluchting was dat de Ned. militairen waren gekomen, eindelijk rust en bescherming tegen dat gespuis.²⁸

Dat hulpverlening ook uit politiek-strategische overwegingen werd ingezet, zegt echter niets over het oprechte medeleven dat de Nederlandse militair toonde en de inspanningen die hij zich getroostte om armen en zieken te helpen.²⁹ In bijna alle geraadpleegde memoires en dagboeken komen beschrijvingen voor van het uitdelen van voedsel, het verplegen van zieken en het op gang brengen van het openbare leven. Wat het meeste voorkomt zijn de collectieve inenting van de plaatselijke bevolking. De hulp was echter niet structureel, daar ontbraken eenvoudigweg de financiën voor. De weldaden waren voornamelijk gericht op de onmiddellijke omgeving van de eenheid. Hospik Van Helvoort legt vanuit zijn noodhospitaal in Oost-Java zijn ervaringen vast:

Er komen ook bijna elke dag Javanen in het hospitaal voor een gratis behandeling of spuit. Chinezen zie je bijna nooit. Die hebben geld genoeg om naar het burgerziekenhuis te gaan. Bij 2-5 RI aan de overkant lopen verschillende kleine Javaantjes rond in vermaakte militaire uniformen. Het zijn wezen, of door de ouders in de steek gelaten kinderen, die door de militairen onderhouden worden.³⁰

Een merkwaardig voorbeeld van liefdadigheid is beschreven in de geschiedenis van een infanteriebataljon op Zuid-Sumatra. In het plaatsje Mendingin was in september 1949 sprake van een 'wonderbaarlijke visvangst'. Militairen gooiden een handgranaat in de rivier de Ogan met de bedoeling de visvangst voor de bevolking te vergroten. Enthousiast over het resultaat richtte

de bevolking een waar ‘vreetfestijn’ aan en werden dezelfde militairen die vóór de cease-fire terreur op hen hadden uitgeoefend, nu als gasten onthaald:

Diep in ons hart hadden wij altijd sympathie gevoeld voor de bevolking, die ernstig leed onder de oorlogshandelingen, terwijl men toch al zoveel moeite moest doen om in het dagelijks onderhoud te voorzien. Meerdere malen hadden wij immers rijstvoorraden in brand moeten steken om te voorkomen dat zij in handen vielen van bendeleden. Dat wij ook de bevolking hiermede ernstig dupeerden, beseften wij bliksems goed. Wij waren dan ook blij dat we nu iets terug konden doen, zij het dan in bescheiden mate.³¹

Een uiting van de ‘barbaarse methoden’ van de Republiek, was de massale vernietiging van ondernemingen tijdens de Nederlandse opmars in Republikeins gebied, zowel in augustus 1947 tijdens de Eerste, als in december 1948 tijdens de Tweede Politie Actie. Achter die vernietiging en brandstichting zat een cynische maar heldere logica die typerend is voor de guerrillastrategie. Dienstplichtige Glissenaar kreeg in een gesprek met een Republikeinse officier een uitleg over de psychologie achter de ‘verschroeiende aarde’-tactiek:

‘Door al die ondernemingen te vernielen hebben jullie het eigen land ook veel schade berokkend’.

‘Ja, maar als wij dat niet hadden gedaan dan zouden jullie ze tegen ons hebben gebruikt. Jullie zouden dan nu lekker exporteren en veel wapens importeren. En jullie zouden een deel van de bevolking een zekere mate van welvaart bezorgen en het daarmee zoet houden.’

‘Maar als jullie het dan zelf denken te kunnen, waarom hebben jullie dan ook in Republikeins gebied de ondernemingen laten verwaarlozen?’

‘Wat moeten wij met die rubber doen? En met al die thee? We kunnen toch niet exporteren. Admiraal Pinke heeft ons helemaal ingesloten met zijn economische blokkade...’

‘Nederland wil jullie ook de vrijheid geven. Maar eerst moet er orde en rust zijn. Waarom blijft de republiek zich zo hardnekkig tegen deze opvatting verzetten, terwijl jullie toch zelf zien dat dit een massa armoede en ellende voor het volk met zich meebrengt?’

‘Omdat de Nederlanders ons wel vrijheid beloven, maar eerst ons land willen bezetten. Daarna kunnen we vrijheid krijgen, zeggen ze. Wij geloven daar niet meer in. De Hollanders hebben al zo dikwijls wat beloofd!’³²

Dit gesprek beschrijft in een notendop de patstelling tussen het Republikeinse en Nederlandse standpunt. Beide waren mengsels van pogingen tot machtsbehoud, wederzijds wantrouwen en goede bedoelingen. Op macro-

niveau, waar het om een politieke machtsstrijd ging die met woorden gevoerd werd, was soms plaats voor compromissen. Op micro-niveau echter, waar het eigen leven op het spel stond, bracht dit een 'onwerkbare' situatie te weeg. Je kunt nu eenmaal niet streven naar het half doden van je tegenstander. Hier was behoefte aan een consistent beeld van een moreel verwerpelijke vijand. Wie dat niet vond, werd aan het twijfelen gebracht.

HET BIJSTELLEN VAN HET VIJANDBEELD

De contacten met de lokale bevolking en de eigen waarnemingen leidden soms tot twijfels over het beeld van de vijand. Volgens het koloniale vijandbeeld was er in de Indonesische samenleving sprake van 'goedwillende elementen' die met de Nederlanders wilden samenwerken en 'kwaadwillende lieden' die uit waren op totale anarchie. Vooral onder het KNIL-kader waren militairen die absoluut geen vertrouwen hadden in 'het Japanse maaksel', oftewel de Republiek en haar leger. Zij verstonden onder 'goedwillenden' alle Indonesische partijen die instemden met geleidelijke ontvoogding. Zelfs het federale model van Van Mook ging hen te ver. In een wat progressievere visie was er een onderscheid tussen het officiële Republikeinse leger dat streed voor een ideaal en in principe bereid was te onderhandelen, en allerlei 'ongedisciplineerde bendes' die dit verhinderden en uit waren op chaos en anarchie. Dienstplichtige Van der Kemp ging bij dit onderscheid uit van de mate van scholing:

De T.N.I., dat waren officieren, die hadden allemaal gestudeerd; dat waren jongens van de hbs in Bandoeng. Ja, echt waar die streden voor hun vrijheid. Maar de grootste tegenstanders dat waren die loslopende bendes zoals de Daroel Islam, rampokkers zoals ze genoemd werden. 'Roofeenheden', die staken zelfs de kampongs in brand van hun eigen mensen, dat waren gewoon rovers.³³

Rust en orde, datgene waar het gewone volk de meeste behoefte aan had, kon dus in deze gedachtegang alleen door Nederlands ingrijpen gerealiseerd worden. Het besef dat als de Nederlandse militaire bezetting achterwege was gebleven de TNI zelf deze 'roofbendes' had kunnen bestrijden was totaal afwezig.

In werkelijkheid was het onderscheid tussen de TNI en de ongeregelde troepen niet altijd even duidelijk. Naast de fanatieke eenheden jongeren, de zogenaamde pemoeda's, die in de Japanse martiale traditie waren gesocialiseerd, vochten ook semi-criminele bendes aan Republikeinse zijde mee. Deze milities waren voor het reguliere leger onmisbaar en werden strategisch

ingezet voor 'het vuile werk'. Was de winst eenmaal binnen en werd de Republiek aan de onderhandelingstafel ter verantwoording geroepen over terreurdaden, dan kon zij zich vervolgens van deze 'tussengroepen' distantiëren. Naast de TNI, de nationalistische jongerengroepen en de semi-criminele groepen waren er islamitische en communistische strijdgroepen. Deze bevochten elkaar en de TNI.³⁴ Soms was de onafhankelijkheidsstrijd een voorwendsel om reeds lang bestaande rivaliteiten uit te spelen. Dan werd vanzelf één van de partijen naar de Nederlandse kant gedreven. Kapitein Brandt beschrijft in zijn boek *Demarcatielijn* hoe zijn onderdeel op Sumatra getuige was van een Atjehse 'bende' die een Batakse kampong in Nederlands gebied aanviel. De Atjehers die moslim waren hadden altijd al een gespannen verhouding met de gekerstende Bataks. Als de Nederlandse artillerie erin slaagt de aanval van de Atjehers af te slaan, kunnen de Bataks niets anders doen dan partijkiezen:

*Het duurt een uur voor het terrein geheel gezuiverd is. Pas twee dagen later keert de bevolking van de bedreigde Batakkampong aarzelend terug. Maar eerst komt het dorpshoofd, dat zich uit 'politieke' overwegingen altijd afzijdig van ons gehouden heeft, zich bij de commandant melden en stamelt zijn dank. Hij heeft kamponglieden meegebracht, die armen vol vruchten voor ons aandragen.*³⁵

Voor de politiek geïnspireerde groepen gold dat de invulling van hun idealen op de lange termijn het lijden waard was van de bevolking op korte termijn. De nationalisten waren zich er heel goed van bewust dat de guerrillastrijd de toepassing van inhumane methoden inhoudt. Een majoor van de TNI, die na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 uit de bergen naar de stad Malang terugkeerde, maakte bezwaar tegen de heldenontvangst door de bevolking:

*Julie broeders en zusters hebben mooi gesproken en geopperd dat wij helden zijn. Dit is helaas niet waar, wij zijn geen helden, wij zijn deze jaren rovers, moordenaars en misdadigers geworden.*³⁶

In psychologisch opzicht was dat ook de zwakke kant van de guerrillastrategie. Vooral militairen gelegerd op buitenposten, verstoken van informatie en belaagd door guerrillastrijders, kregen te maken met geweld dat typerend is voor 'rovers, moordenaars en misdadigers'.³⁷ De ideologische rechtvaardiging van dit geweld, de strijd voor de onafhankelijkheid, bleef door de onzichtbaarheid en ongrijpbaarheid van de vijand, relatief onbekend. Het 'autistische' vijandbeeld, gepropageerd door de militaire leiding, werd hierdoor alleen maar versterkt.³⁸ Intensievere contacten met de tegenstander die leidden tot meer begrip voor hun strijd, brachten twijfels teweeg. Om die twijfels te overwinnen en de motivatie te behouden om te vechten, moest het

vijandbeeld dus bijgesteld worden. Dit gebeurde over en weer. Aan Nederlandse kant maakte men zichzelf wijs dat de werkelijke strijd eigenlijk tegen de ‘ongeregelde troepen’ was gericht en niet tegen de TNI. Aan Republikeinse kant was het KNIL de representatie van de onderdrukker die alleen uit was op machtsherstel. De KL werd gezien als de partij die het eigenlijk zo kwaad niet bedoelde. De TNI-officier waar KL-dienstplichtige Glissenaar mee sprak maakte ook dit onderscheid:

*Grote winsten maken en goede sigaren roken, dat deden de Nederlanders hier. Daar weet jij natuurlijk niets van en daar vecht jij ook niet voor, dat weten wij ook wel.*³⁹

Deze beeldvorming komt wel overeen met de ideeën die leefden onder de strijdende partijen, maar niet met de getalsmatige verhoudingen. De ‘bad guys’, het KNIL aan Nederlandse zijde, en de ‘ongeregelde troepen’ aan Indonesische zijde, waren namelijk veruit in de minderheid binnen hun eigen kamp. Dit creëerde de surrealistische situatie voor de meeste militairen dat ze elkaar moesten bestrijden, terwijl ze begrip hadden voor de beweegredenen van de andere partij. Glissenaar realiseerde zich dit tijdens zijn openhartige gesprek met de Indonesische officier en bedacht, zoals veel andere twijfelars, een legitimatie voor zijn aanwezigheid in Indonesië:

Tegelijk schiet de gedachte door mijn hoofd dat ik tot nu toe heb gevochten tegen mensen van wier idealen ik eigenlijk niets wist. En als om me daarvoor te verontschuldigen zeg ik hardop: ‘Tenslotte ben ik niet naar dit land gekomen om de Republiek te rammeien of om mensen neer te schieten, maar omdat ik werd gestuurd.’

‘Maar als je mij een paar weken geleden was tegen gekomen in het veld had je me toch neergeschoten!’

‘Ja, omdat jij anders mij had neergeschoten.’

*‘Ja, de oorlog is wreed,’ zegt de ander.*⁴⁰

IDEOLOGIE EN TWIJFELS

Eveneens van belang voor de discussie over de Nederlandse terreur is het feit dat veel militairen al in die tijd zelf moeite hadden met hun rol van bezetter en geweldpleger. De richting waarin deze twijfels werden gestuurd hing ook samen met de ideologische achtergrond van de militairen. Soms werden de twijfels gevoed vanuit het thuisfront, waar wel degelijk nieuws doorsijpelde over het Nederlandse geweld.

Het gros van de militairen had geen flauw benul van de wijze waarop de koloniale samenleving was ingericht. Vooral voor militairen van socialisti-

schen huize was het een behoorlijke schok om de sociale afstand te zien tussen de welgestelden en de lokale bevolking. Het lag voor de hand om de eigenaars van de ondernemingen, die na de Eerste Politieke Actie weer op gang kwamen, te zien als uitbuiters van het arme volk. De militairen bleken dus niet gestuurd om het arme volk te redden, maar om 'voor de smerige kapitalisten de poen uit de sawa's te halen'. Soldaat Gerrit Bijlsma herinnert zich de arrogantie van de Nederlandse planters die:

*de inlanders honderd meter voor de suikerfabriek van hun fietsje lieten afstappen; dan moesten de mensen lopend langs de villa van de directeur, en pas honderd meter voorbij de villa mochten ze weer op de fiets stappen.*⁴¹

De houding van sommige planters ten opzichte van de dienstplichtigen zelf bevorderde deze antipathie. In de herinneringen wordt een aantal keren verwezen naar kolonisten die de Nederlandse soldaten met de nek aankeken en dikwijls een lift weigerden.⁴² De confrontatie met de realiteit in Indië kon echter bij linksgezinde militairen ook twijfels oproepen over de oprechtheid van de Indonesische vrijheidsstrijd. F. ter Haar, Rode Kruisarts en gestationeerd in Indramajoe, begon te twijfelen aan de zienswijze van het linkse blad *Vrij Nederland*. Hij las in Indië het boek *Demarcatielijn* van W. Brandt, uitgegeven in 1947, dat in linkse kringen afgedaan was als één grote tirade tegen de Republiek. Op 29 maart 1948 schreef hij aan zijn vrouw in Winterswijk:

*Je moet het lezen en geloven, dat de man niet liegt en niet overdrijft. Ik ben ook wel een beetje tot andere opvattingen gekomen. Niet door dat boekje, maar door wat ik gezien en meegemaakt heb. Met Vrij Nederland ben ik het al lang niet meer eens. Die gaan van de premisse uit, dat de Republiek het inderdaad goed meent met de eenvoudige tani [boer] en dat blijkt zeker niet het geval te zijn en dat heeft die eenvoudige tani, dom en analfabeet dat (sic) hij is, ook bliksems goed in de gaten.*⁴³

Dit verwijst ook naar de neiging van de plattelandsbevolking om zich op de vlakte te houden om zo het risico van vergelding door één van de partijen zo klein mogelijk te houden. Voor militairen van het KNIL was twijfel ogenschijnlijk niet aan de orde. Zelfs het feit dat de Indonesiërs onder hen tegen hun eigen mensen vochten, bracht het geloof in de goede zaak niet aan het wankelen. KNIL-militair B. verklaart zijn houding tegenover zijn Indonesische meerdere als volgt:

Ik zag hem alleen maar als een militair, van welk ras dan ook, hij was mijn meerdere en mijn medestander, voor de rest hield alles op. Ik ging mij niet afvragen, hoe kan jij tegen je eigen mensen vechten, en hoe kan jij mij leiden om jouw mensen een kopje kleiner te maken. Hoe doe je dat (...) Nou, ik dacht er niet over, ik deed het gewoon. Dan krijg je het idee van blik op

oneindig en het verstand op nul. Als je gaat denken raak je in de war, dan krijg je de situatie van 'wat doe ik hier', 'waar zijn wij mee bezig', maar dat doe je dan niet, dat wordt te moeilijk.⁴⁴

B. was zoals de meeste militairen niet in staat zich te distantiëren van een groep die zich conformeert aan een gezamenlijke ideologie. De militaire organisatie staat dat ook niet toe, want afwijkende meningen leveren een gevaar op voor de effectiviteit ervan.

Ook het geloof was een wankel basis als rechtvaardigingsgrond voor militair ingrijpen. Het geweten van sommige religieuze dienstplichtigen ging knagen door de orders die zij moesten uitvoeren. Terwijl de dominees en pastoors in Nederland nog volkomen overtuigd waren van de 'roeping' in Indonesië, kwamen er ter plekke barstjes in het beeld van de 'rechtvaardige oorlog'. Het bleek niet alleen te gaan om het proces van zelfstandigheid zo geordend mogelijk te laten verlopen. Het besef dat het socialistische argument van de 'economische belangen' geen verzinsel was en dat de ontsparing van geweld moeilijk viel te beteugelen, zorgde vooral onder gereformeerde dienstplichtigen voor rebelse geluiden. Vooral onder militairen die contacten onderhielden met progressieve zendelingen en predikanten, was sprake van een zekere 'verlinking'.⁴⁵ Een soldaat herinnert zich hoe de weigering van een zendeling om militairen die wapens droegen in de kerk toe te laten, hem aan het twijfelen bracht:

Dat verrekten ze. Dan zeiden ze: 'Sorry, dit is terrein, daar horen jullie met wapens niet thuis.' De reactie was dan: 'Ja, maar we moeten ons beschermen, want we staan onder orders om met wapens te komen.' Dan waren er echt conflicten tussen officieren en zendelingen, deze hebben zich herhaaldelijk voorgedaan. Toen had ik ook al een beetje het gevoel van: Wacht even, mensen die hier langer zitten, die de bevolking beter kennen, die zijn niet zo overtuigd van de prachtige zaak waarvoor we hier dachten te zitten.⁴⁶

De meerderheid van de gereformeerde, hervormde en katholieke dienstplichtigen kwam echter niet op het idee om de religieuze principes te toetsen aan de situatie waarin ze verzeild raakten. Een mooi voorbeeld is het dagboek van oorlogsvrijwilliger Deters die Nederlands hervormd is. De uitweidingen over de preken die hij elke zondag hoort, de discussies met gereformeerden over inenting, de klachten over het losbandig gedrag van andere militairen, wijzen allemaal op een serieuze beleving van het geloof. In zijn dagboek dat begint in oktober 1945 en eindigt in september 1949, is echter geen ontwikkeling te zien van zijn vijandbeeld. Soekarno en zijn 'Japanse klik' blijven de absolute vijanden. Opvallend is de afstandelijke toon waarmee hij de ellende

beschrijft in een kampong die net door zijn troepen is aangevallen:

*Het is anders niet zo'n prettig werkje om deze kampong te zuiveren.
Er hangt op sommige plaatsen een lucht, waarin het niet te harden is.
Overall liggen nog lijken van burgers en vijandelijke soldaten. Deze zijn
gedood tijdens de hevige gevechten, waarbij vooral de mortieren dood en
verderfgezaaid hebben. Ik kom langs een oude autobus, vol met gedode
ploppers. Ze wilden ontsnappen, maar de mortiergranaten waren sneller.
Het is een vreselijk gezicht om te zien.⁴⁷*

Die afstand is, zoals KNIL-militair B. al aangaf, een natuurlijke bescherming tegen een eventuele mentale crisis. Wat natuurlijk bij de taakopvatting van gelovige militairen ook wel een rol speelde, was het idee dat het christelijk geloof superieur was aan het islamitische. Voor dienstplichtige Van der Kemp was het bekeren van zoveel mogelijk mensen in Indië het uiteindelijke doel. In een brief aan zijn moeder, die blijkbaar de rol van de economische belangen in het conflict aan de orde heeft gesteld, tracht hij haar twijfels weg te nemen:

*27 juni 1947 – Het gaat hier niet voor de kapitalist maar voor de velen welke
nog in concentratiekampen zitten maar nog veel groter is het brengen van
Gods woord aan die miljoenen heidenen.⁴⁸*

De twijfel vanuit het thuisfront is een terugkerend element in de briefwisseling van Van der Kemp met zijn familie. Er is een duidelijke terugkoppeling van informatie van de familie in Nederland die door de berichten in de pers aan het twijfelen is gebracht, naar de zoon die de situatie ter plekke beoordeelt. Toen tijdens de Eerste Politieke Actie de Veiligheidsraad bijeenkwam, was Nederland verdeeld over wat er verder moest gebeuren.⁴⁹ In de pers verschenen negatieve berichten over de actie. Van der Kemp trachtte zijn ouders te overtuigen van het feit dat het om een goede zaak ging:

*25 augustus 1947 – Ouders, ik kan maar niet begrijpen hoe al die mensen in
Holland zo vol vertrouwen hebben op de couranten en de brieven van de
jongens niet geloven want als wij schrijven dat het hier goed is, geloven ze
ons niet (...) U moest eens weten hoe de stemming is van de 7 December
Divisie tegenover Holland dan zal u er versteld van staan want ook wij
krijgen hier kranten uit Holland en lezen hoe de mensen door de regering en
voorlichtingen worden bedrogen.⁵⁰*

De moeder van Van der Kemp was, zoals vele soldatenmoeders, niet gerustgesteld. Uit het antwoord van haar zoon op een brief van haar valt zelfs op te maken dat zij het beter vond om Nederlands-Indië op te geven. Zij vond niet dat de dienstplichtigen hun leven op het spel moesten zetten. Zij wilde haar zoon zo snel mogelijk terug hebben in Nederland:

15 september 1947 – Maar moeder, stel u voor dat wij het bijltje er eens bij neer lagen (!) en het terreur (!) van Soekarno's verraderlijke kliek door liet gaan, wat zou er dan van Indië terechtkomen? Hoe blij waren we toen de Canadezen ons land binnen kwamen en dit waren ook dienstplichtigen. Neen moedertje, eerst Djokja zien en dan komen wij terug.⁵¹

Terwijl de regering, tot opluchting van de militairen, eindelijk was overgegaan tot actie, stuurde een deel van de publieke opinie, onder invloed van de pers, aan op matiging. In deze periode was slechts 49 procent van de bevolking van mening dat heel Java bezet moest worden.⁵² Frappant is dat juist een half jaar daarvoor, in februari 1947, minister Drees vaststelde dat de publieke opinie werd beïnvloed door brieven van soldaten die het wachten in de propvolle steden beu waren. Toen werd er juist aangestuurd op actie.⁵³

De negatieve berichtgeving over Indië was niet pas na de politionele acties een probleem. Oorlogscorrespondent Hofwijk, die van oktober 1946 tot april 1947 bij de troepen verbleef, werd door een groep militairen verwelkomd met de opmerking: 'Zo, dus u komt naar de moordenaars kijken?' Dit was een verwijzing naar het feit dat enkele van hun gewonden in Nederland met zulke kreten waren ontvangen. Een militair van de Stoottroepen merkt op:

Ik hoop dat ze ook 'moordenaar' durven roepen als wij terugkomen! Dan zal je eens wat beleven! En laat die stakkers maar 'ns in de kampongs komen, die wij zo 'onderdrukken'. De mensen die daar wonen zullen hun dat dan wel afleren! Ze hebben er meer met ons op dan een hoop mensen in Holland.⁵⁴

Ook hospik Van Helvoort kreeg eind 1948 vanuit Nederland krantenknipsels toegestuurd met berichten over Hollandse soldaten die kampongs in brand staken en op burgers schoten. Dat dit veel voorkwam was in deze periode veel waarschijnlijker dan in de tijd vóór de Eerste Politionele Actie. Zowel Van Helvoort in Oost-Java⁵⁵ als Deters in Zuid-Sumatra⁵⁶ klaagden over anonieme verwensingen op de postpakketten die ze van thuis ontvingen. Het waren allemaal variaties op het thema 'moordenaars en verkrachters'. Ook uit andere getuigenissen blijkt dat de censuur van de legervoorlichtingsdienst verre van waterdicht was. De berichten over excessen werden door familieleden gelezen en verwerkt in de briefwisseling. Ook mobiliseerde dit nieuws groepen die het initiatief namen tot kleinschalige 'lastercampagnes'.

Er was één soort ervaring waarin alle variaties in het denken over het conflict er niet meer toe deden: de persoonlijke beleving van angst en verdriet. Ook bij de militair met een meer genuanceerde kijk op het conflict verdampde iedere sympathie voor de tegenstander als hij getuige was van geweldsdaden tegenover medesoldaten. Dan werden ideeën en principes naar

de achtergrond gedrukt. Als het eigen leven of dat van een maat op het spel stond vocht de Nederlandse militair niet om 'geleidelijke ontvoogding mogelijk te maken', maar gewoonweg om levend naar huis te kunnen terugkeren. De variaties in reacties op dit soort situaties komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

TUSSENBALANS

De grote verscheidenheid aan indrukken en ervaringen laat zien dat de strijd op lokaal niveau een eigen dynamiek en een specifieke context kende. Deze is vaak niet terug te vinden in de bestaande Nederlandse geschiedschrijving over het conflict, die uitgaat van politieke en militair-strategische ontwikkelingen op nationaal niveau. Hoewel iedere plek en periode zijn eigen problemen kende waren er wel kwesties die een constante bron van zorg vormden. De noodzaak tot improvisatie van de militaire leiding wegens een tekort aan financiële middelen vertaalde zich in een gebrekkige opleiding en, bij tijd en wijle, ook in een slechte bevoorrading van de troepen. Ook schortte het dikwijls aan een adequate voorlichting aan de manschappen, waardoor zij geen duidelijk motief hadden om te vechten. Wat ook steeds terugkeert is de spanning tussen de KL- en de KNIL-cultuur. Deels was dit een verschil tussen de Nederlandse en de koloniale mentaliteit, maar voor een deel viel deze spanning samen met de verschillen tussen de burgerlijke en de militaire cultuur. De tegenstellingen tussen KL en KNIL uitten zich in de verhouding tot de lokale bevolking en in de ideeën over de mate waarin het gebruik van geweld was geoorloofd.

De argumenten die Indië-veteranen aanvoeren om zich te verdedigen tegen het stigma van 'bezetter' en 'onderdrukker' zijn relatief. De mate waarin de Nederlandse militairen welkom waren en de rol van beschermer en hulpverlener van de bevolking konden invullen, was afhankelijk van plaats en tijd. Na de Tweede Politionele Actie, toen de Nederlanders met te weinig manschappen een te groot gebied moesten 'beheersen', pasten ook KL-eenheden terreur toe en verloren zij de strijd om de gunst van het volk. De militairen vulden de gesanctioneerde officiële visie op het conflict aan met indrukken uit hun omgeving en met berichten van het thuisfront. Dit had soms tot gevolg dat ze anders gingen denken over het conflict. Duidelijk is dat de rol van geweldpleger ook in die tijd voor een deel van de militairen een probleem vormde. Tot nu toe was de schets van de ervaringen gericht op het Indië-conflict als totaalervaring. In het volgende hoofdstuk richten we ons op de kern van de controverse: de toepassing van het geweld en de legitimatie hiervan.

4 *Indonesisch versus Nederlands oorlogsgeweld*

J'accuse onze regering en j'accuse Soekarno c.s., die opdracht hebben gegeven tot de guerrillastrijd, deze vieze gemene manier van vechten.

Een veldprediker, *Tijd en Taak*, 1949

Voor het beoordelen van de situaties waarin Nederlandse militairen geweld toepasten is het essentieel om de specifieke context te kennen waarin dit gebeurde. Dit argument hanteren Indië-veteranen dikwijls als verdediging tegen de stelling dat zij op aanzienlijke schaal oorlogsmisdaden pleegden. In letterlijke zin is het een juist argument. Het probleem is dat Indië-veteranen, en in hun kielzog historici, het argument van de 'specifieke context' gebruiken om de discussie over de oorlogsmisdaden te neutraliseren. Het belang van de 'specifieke context' zou juist een aansporing moeten zijn om die verschillende contexten van geweld in kaart te brengen. Dat zou de discussie over de rol van de Nederlandse militair als geweldpleger verder hebben gebracht.¹ Voor het feit dat dit tot op heden niet is gebeurd, valt een aantal verklaringen te geven.

Eerst ga ik in op verklaringen van politieke aard. Zowel voor Nederland als voor Indonesië was het behoud van goede politieke betrekkingen vanaf midden jaren zestig belangrijker dan een heldere reconstructie van de interactie tussen het Nederlandse en het Indonesische geweld tijdens de onafhankelijkheidsstrijd. Indonesië koestert het beeld van zijn nobele strijd voor de vrijheid en heeft geen behoefte om stil te staan bij de terreur die de Indonesische strijders destijds uitoefenden op hun eigen bevolking. Nederland is als ex-kolonisator niet in de positie om Indonesië hierop te wijzen. Ook hier onttrekt het nationale perspectief van de strijd de dynamiek van oorlogsgeweld op lokaal niveau aan het zicht.

In de tweede paragraaf ga ik in op verklaringen van culturele aard. Dat een inhoudelijke discussie over de aard van het geweld is uitgebleven hangt ook samen met het gruwelijke karakter van de guerrillastrijd. Vooral voor militairen uit Nederland vormde de schok over de verminkingen en de wrede repressie maatregelen van Indonesische strijders een blokkade om de eigen rol van geweldpleger onder ogen te zien. Dit verklaart ook de dominantie van beschrijvingen waarin Nederlandse militairen zichzelf vooral zien als slachtoffers van de situatie.

In de derde paragraaf tracht ik dit beeld te nuanceren. De nadruk op de rol

van de Nederlandse militair als geweldpleger betekent echter niet dat er sprake was van een algehele Nederlandse terreur. Ook hier bepaalden plaats en periode de situatie. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk geef ik een overzicht van citaten uit egodocumenten om te illustreren hoe divers de context was waarin Nederlandse militairen bepaalde oorlogshandelingen verrichtten. Het verhoren van gevangenen, het nemen van represaillemaatregelen en het maken van krijgsgevangenen kon op veel verschillende manieren gebeuren en leidde niet automatisch tot ontsporing van geweld.

LOKAAL VERSUS NATIONAAL

Over het algemeen typeren historici het oorlogsgeweld aan Indonesische kant als politiek geïnspireerd geweld. Ook in het Indonesisch historisch bewustzijn is de legitimiteit van het vrijheidsstreven zo overheersend dat de behoefte ontbreekt om met een scherpere blik het oorlogsgeweld aan de eigen kant te onderzoeken.² Niemand is geïnteresseerd in de vraag in hoeverre allianties van de TNI met semi-criminele bendes de doorslag gaven voor de Nederlandse nederlaag. Evenmin is er interesse voor de Indonesische verantwoordelijkheid voor de slachtoffers van de *Bersiap*-terreur. Het ligt veel meer voor de hand om stil te staan bij het geweld van de Nederlandse onderdrukker. Geweld dat buiten het referentiekader valt van de ‘Indonesische vrijheidsstrijd tegen de Nederlandse onderdrukking’ is zowel voor de Nederlandse als de Indonesische intelligentsia ‘politiek incorrect’. Indonesië houdt graag vast aan de ideologie van de opoffering en het idealisme die nodig waren voor het verwezenlijken van het vrijheidsideaal. Het geloof hierin had een mobiliserende kracht die vergelijkbaar is met die van de Nederlandse verzetsmythe. Voor de prozaïsche werkelijkheid dat in sommige gebieden het terroriseren van de grotendeels a-politieke boerenbevolking en het inzetten van semi-criminele bendes noodzakelijk was om dit vrijheidsideaal te bereiken, is niet veel belangstelling.³

De anti-koloniale interpretatie van het conflict door de Nederlandse intelligentsia heeft tot gevolg dat Indië-veteranen die verwijzen naar hun rol als ‘beschermers van het volk’ niet worden geloofd. Hun verhalen worden afgedaan als hardnekkige pogingen om het Nederlandse militaire ingrijpen te legitimeren. Het probleem is dat in veel gevallen de veteranen wel degelijk bescherming boden aan de lokale bevolking. De vraag is alleen voor hoe lang en tegen wie. Zoals eerder gesteld konden de Nederlandse militairen hun rol van weldoener en beschermer alleen invullen als zij de infrastructuur in handen hadden. Na de Tweede Politie Actie eind 1948 keerden de kansen. Het gebied was te groot om te beheersen. Zoals eerder aangegeven maakte de TNI,

evenals de Nederlandse militaire leiders, soms strategisch gebruik van criminele groepen of personen. Het geweld aan Nederlandse kant moet dan ook niet alleen gezien worden in samenhang met de guerrillastrijd van het reguliere Republikeinse leger, maar ook met de politieke doelen en strijdwijzen van kleinere autonome strijdgroepen en met crimineel geweld. De Nederlandse getuigenissen over het geweld in samenhang met de literatuur over de guerrillastrijd leveren de basis voor onderstaand schematisch overzicht van typen oorlogsgeweld. Per categorie worden de meest voorkomende vormen van geweld genoemd.

1 Indonesisch geweld tegenover de bevolking

- beroving
- vernieling
- brandstichting
- mishandeling
- moord
- ontvoering
- verminking van gewonden en doden

2 Indonesisch geweld tegen de Nederlandse militairen

- aanvallen met lichte wapens
- hinderlagen
- boobytraps
- sabotage
- verschroeide aarde tactiek
- verminking van gewonden en doden

3 Nederlands geweld tegenover Indonesische verzetsstrijders en de bevolking

- mechanisch geweld op afstand (vanuit vliegtuig, mortiervuur, mitrailleur)
- mechanisch geweld van dichtbij (patrouille met lichte bewapening)
- represailles: indirect vuur op kampong, direct vuur op mannelijke bevolking, verbranden van huizen en /of voedselvoorraad
- beroving
- het doden van krijgsgevangenen
- martelen

Hoewel de psychologische impact van deze typen geweld en hun interactie van belang zijn voor het begrijpen van de verschillende standpunten in het debat over het Nederlandse geweld, voert het te ver om op al deze soorten oorlogsgeweld in te gaan. Ik beperk me tot die aspecten die lange tijd een

blokkade vormden voor een open discussie over het Nederlandse aandeel in de ontsparing van geweld.

EXTREEM GEWELD AAN INDONESISCHE EN NEDERLANDSE ZIJDE

Als je getuige bent geweest van de gruwelijke verminking van een collega-militair is het verwijt van oorlogsmisdaden begrijpelijkerwijs moeilijk te verteren. De idee in de hoofden van Nederlandse militairen dat zij met conventionele middelen een eerlijke, rechtvaardige strijd voerden tegen criminele bendes die 'barbaarse methoden' hanteerden, maakt de erkenning van de rol van agressor lastig. De 'barbaarse methoden' passen bij het beeld van de 'onmenselijke tegenstander' en verschaffen ook direct de motivatie om hem te vernietigen. Wat niet meegenomen wordt in dit perspectief is de noodgedwongen 'nabijheid tot de vijand' die voortkomt uit het gebrek aan technische middelen van de guerrillastrijder. Conventionele oorlogvoering lijkt 'menselijker' omdat de militair die met technische wapens een aanval uitvoert minder vaak geconfronteerd wordt met de aanblik van de verminking die zijn wapen veroorzaakt. Bij guerrillaoorlogvoering is bovendien het verrassingselement van belang. Dat betekent de noodzaak tot *silent killing*, een methode die het gebruik van steekwapens noodzakelijk maakt. De inzet van vuurwapens, zo deze al beschikbaar zijn, verraadt immers onmiddellijk de positie aan de tegenstander.

De vijand met technische overmacht kan vertrouwen op de zekerheid dat het eigen leven niet noodzakelijkerwijs op het spel staat. Bij guerrillaoorlogvoering liggen de prioriteiten anders. Tegenover de materieel sterke vijand staat de sneuvelbereidheid van strijders met een groot politiek engagement. Terwijl de goed bewapende militair erop rekent levend terug naar huis te keren, heeft de guerrillastrijder minder te verliezen. Daarom zal de laatste ook sneller geneigd zijn dezelfde mentaliteit bij de burgerbevolking af te dwingen. In het handboek voor guerrillaoorlogvoering van generaal A. Nasution wordt deze dwang gepresenteerd als een vorm van assistentie:

Civil servants and influential leaders of the people should be guarded, not left in the towns or allowed to return to the towns, for they would be captured or made use of, so that basically they would betray the strategy of the people's total struggle. Therefore territorial cadres must guard and support them so that they do not go over to the enemy.

In plaats van technische middelen zet de guerrillastrijder sociale, economische en psychologische middelen in om de steun van de bevolking te krijgen.

Terreur hoort daar ook bij, maar is als basis niet effectief genoeg om de strijd te winnen. Dat de Nederlandse militaire leiding het beeld van de ‘totaal geterroriseerde lokale bevolking’ koesterde onderstreept de chronische onderschatting aan Nederlandse kant van de steun voor het onafhankelijkheids-ideaal. Vooral na de Tweede Politie Actie in december 1948 en zeker in de gebieden die tot dan toe Republikeins territorium waren geweest, was er weinig steun van de lokale bevolking voor de Nederlandse militairen.⁴

Een navrant aspect van psychologische oorlogvoering is de vermindering van levende of dode tegenstanders of burgers. Meestal gaat het om het afsnijden van oren, neus, geslachtsdelen of ledematen. Het is namelijk een effectief middel om de tegenstander mentaal te breken. Hij voelt zich vernederd, is afgeschrikt, raakt gedemoraliseerd en doet zijn werk niet meer goed. Hoewel het een verschijnsel is dat ook in beide conventioneel gevoerde Wereldoorlogen voorkwam, is het specifiek voor de guerrillaoorlog. Er bestaat geen front, maar bij een onverhoedse aanval is er direct contact met de vijand. Ondanks de bewezen effectiviteit van dit intimidatiemiddel zal in geen enkel handboek voor guerrillastrijd een aanwijzing te vinden zijn voor het verminderen van de tegenstander. Er zijn slechts indirecte verwijzingen in termen van ‘ongecontroleerd’ geweld dat zou worden veroorzaakt door de heftige emoties die dit type oorlogvoering losmaakt. Er is sprake van een psychologisch-fysiologische reactie, waarbij de spanning die zich door de constante dreiging van een aanval opbouwt, een uitweg zoekt. Door de adrenaline in het bloed raakt men in een soort ‘roes’ waarbij het gevoel de macht te hebben over leven en dood een bijna verslavende uitwerking heeft. De Indonesische generaal Simatupang beschrijft in zijn verslag van het laatste jaar van de onafhankelijkheidsstrijd, deze ‘drift’ als een soort natuurlijke reactie:

Von Clausewitz heeft er eveneens op gewezen, dat bij het gewone volk en bij de soldaten in de oorlog gevoelens van diepgewortelde haat en vijandschap domineren als een soort ‘blinde Naturtrieb’ [blinde natuurdrijf].⁵

Ondanks zijn poging om objectief zijn verslag te schrijven onderkende Simatupang deze gevoelens bij zichzelf:

Maar ik beseftte ook, dat ik niet vrij was van dat element van ‘blinder Naturtrieb’, het element van haat en vijandschap jegens de Nederlanders, waarvan ons volk en leger in die tijd doortrokken was.

Wat ook specifiek is voor de koloniale context is de racistische connotatie van deze vorm van geweld. De wreedheid zou kenmerkend zijn voor de ‘barbaarsheid’ van de vijand met een andere huidskleur. Aan de andere kant kan juist die andere huidskleur de drempel verlagen voor blanken om zelf wrede daden tegenover zijn ‘gekleurde’ vijand te bedrijven.⁶ In de Nederlandse ge-

tuigenissen koppelen militairen consequent de verminkingen aan de 'Indonesische' cultuur. Het zou dus niet gaan om een universele 'natuurdrijf', ook niet om een psychologisch-fysiologische reactie, maar om iets wat specifiek was voor 'Indonesiërs'. Als de wreedheden aan Nederlandse kant voorkwamen werden ze toegeschreven aan de 'ondraaglijke spanning', de behoefte aan 'wraak' op verminkingen door de tegenstander of aan de 'Aziatische' vechtmethode van de inheemse KNIL-militairen. Een goed voorbeeld van deze neiging tot 'oriëntalisme' is het commentaar van voormalig officier van de militaire politie H. Düster, in de televisie-uitzending van *Achter het Nieuws* in 1969. Aan de hand van een aantal foto's lichtte hij de achtergronden toe van de 'zogenaamde Nederlandse oorlogsmisdaden':

U ziet verminkte lijken hier. Dat zijn extremisten, die hebben zich schuldig gemaakt aan de moord op dat meisje dat aan die boom was vastgebonden en dat zo vreselijk verminkt was. Deze daders zijn vermoord geworden door inlanders, echt Indonesiërs, maar wel verbonden aan het KNIL. Deze mensen hebben een mindere ontwikkeling en die zien dat als een soort adat, waar je absoluut niet onder uitkomt. Deze jongens hebben dus eigen rechter gespeeld en hebben dus deze daders vermoord.

Volgens Düster waren de gruwelijkheden dus gepleegd door 'minder ontwikkelden', de niet-Nederlandse militairen, die zo hun eigen manieren hadden om rekeningen te vereffenen. Deze als racistisch geïnterpreteerde uitspraak werd meteen in de uitzending door journalist Hans Jacobs gecorrigeerd:

Die wandaden, gruwelen en wreedheden komen op rekening van Nederland. Ze zijn gepleegd, om het wat deftiger te stellen, onder onze vlag, door Nederlandse onderdanen. En u zult er hopenlijk begrip voor hebben dat we er niets voor voelen om ook nog eens discriminerende onderverdeling te maken tussen Knillers, Ambonezen en Indo's, zoals de heer Düster zojuist gedaan heeft.⁸

Maar in deze poging om voor de inheemse KNIL-militairen op te komen, vergeet Jacobs dat voor het KNIL veel meer op het spel stond dan voor de KL. Voor de Indonesiërs die tegen hun eigen volk vochten was een toekomstperspectief in Indonesië gekoppeld aan de Nederlandse overwinning. Zij hadden alles te winnen of te verliezen in de strijd en dat werkte door in de vechtmentaliteit. Ook de Indonesische generaal Simatupang onderkende dit:

Een broederoorlog maakt altijd veel sterkere emoties en gevoelens van haat los, met alle gevolgen van dien, dan een gewone oorlog.⁹

Toch is ook het thema ‘broederoorlog’ niet afdoende om de gruwelijkheden te verklaren. Er zijn aanwijzingen van een zekere continuïteit in gruwelijk geweld. Het punt is dat sommige militairen bepaalde gedragingen niet zagen als specifiek voor de guerrillastrijd. Een vliegenier van het KNIL, die de Tweede Wereldoorlog in Engeland en Australië had doorgebracht, meende het gruwelijk geweld te ‘herkennen’:

Als iedere in Indië opgegroeide jongen was ik genoegzaam bekend met het bij tijd en wijle optreden van (benden van) rampokkers – d.i. roofmoordenaars, plunderaars – in het vóóroorlogse Indië om deze beestachtigheden te kunnen ‘herkennen’. Maar hoe geheel anders lag dit voor de Hollandse jongens die ermee geconfronteerd werden.¹⁰

Ook aan het begin van de Japanse bezetting in 1942 gaf een tijdelijk machtsvacuüm ruim baan aan ‘rovers en rampokkers’ en moest de Japanse *Kenpetai* eraan te pas komen om aan dit geweld een einde te maken.¹¹ Dit suggereert een continuïteit in vormen van extreem geweld die samenhangen met lokaal banditisme. Dat kwam voor in de koloniale tijd, waarschijnlijk ook in de Japanse tijd en moet ook van invloed zijn geweest op de aard van het geweld in de strijd voor de onafhankelijkheid. Nu kan men stellen dat het massale karakter van gruwelijk geweld een fenomeen is dat beperkt bleef tot de *Bersiap*-tijd, de laatste drie maanden van 1945. De verhalen van veteranen uit de latere fasen van het conflict zouden vooral gebaseerd zijn op geruchten en beeldvorming rond de *Bersiap*. Maar het is erg onwaarschijnlijk dat het patroon en het potentieel van dit gruwelijke geweld ophield te bestaan na de *Bersiap*. Een indruk van hoe de escalatie van geweld functioneert, van wat de aanleiding en de motieven van de daders zijn, geeft dit proces-verbaal over een gruwelijke moord op een Nederlandse vrouw tijdens de *Bersiap*. Een verdachte Indonesiër legde in Soerabaja in mei 1946 een verklaring af over de gebeurtenissen:

Ik woon in de dessa en ben een kleine landbouwer die leeft van de opbrengst van twee sawa’s. De vrijheid van mijn land gaat mij bovenal. Hoewel ik zelf nimmer iets nadeligs van de Nederlanders heb ondervonden, noch dit – voor zover mij bekend – met één van mijn dorpsgenoten het geval is, heb ik dikwijls gehoord dat wij onderdrukt worden. Neen, ik ken persoonlijk geen Nederlanders of andere Europeanen, behalve een toean pastoor van de godsdienst der belanda’s; hij komt soms in onze dessa en is zeer vriendelijk (...) Van de Nederlandse soldaten hebben wij nimmer te lijden gehad. Toch zegt men dat zij slechts vriendelijk zijn om ons beter te kunnen bedriegen. Men heeft ons gezegd dat de Nederlanders onze vijanden zijn voor wie wij zeer moeten oppassen. Op uw vraag of ik wel weet dat de Neerlanders ziekenhuizen en scholen stichtten, wegen aanleggen en waterwerken, het land ontginnen en door hun cultures de bevolking voor hongersnood

behoeden, moet ik antwoorden dat dit allen mij onbekende zaken zijn. De getallen die gij noemt zijn zo groot als ik nog nooit gehoord heb; ik kan ze zelfs niet uitspreken (...) ik weet alleen dat de Nederlanders onze vijanden zijn voor wie wij moeten oppassen.

Uit dit relaas blijkt duidelijk dat de ondervrager op zoek was naar een motief. De verdachte deed het voorkomen alsof hij van niets weet. Hij zou volkomen neutraal staan tegenover de Nederlandse staat, maar tegelijkertijd geloofde hij in het Republikeinse vrijheidsideaal. Toen hij met een vriend in een eet-huisje wat aan het nuttigen was kwamen een Nederlandse militair en een vrouw binnen. De waronghoudster verzocht de man en zijn vriend vervolgens om het vertrek te verlaten:

Ik was door deze opmerking niet gegriefd, want het is onze adat een besloten ruimte te verlaten, wanneer een hogere in stand binnenkomt. Ik ben er zeker van dat de vrouw zich eigener beweging tot ons richtte en niet op verzoek van beide Europeanen. Toen wij buiten kwamen, herinnerde ik mij plotseling dat de Nederlanders onze vijanden zijn. Ik spoedde mij langs een zijpad naar de dessa en verzamelde een aantal mannen. Sommigen van hen hadden een of ander wapen gegrepen. Na enige minuten kwamen de twee Europeanen uit de warong. Ik stond op en riep 'Siap' (grijp hen) ...de vrouw gilde. Voor zij echter tijd hadden zich te verweren, waren zij van elkander gerukt en overweldigd. Hun handen werden op de rug gebonden en zo trachtten wij hen weg te voeren (...).

De militair slaagde erin zich los te maken van zijn belagers, de vrouw echter niet. De verdachte wilde 'iets' doen, nu hij er eenmaal van doordrongen was dat zij de vijand vertegenwoordigde:

Inmiddels hadden veel lieden uit onze dessa en naburige kampongs zich bij ons aangesloten. Er waren enkele fakkels ontstoken... Op een gegeven ogenblik gelastte ik de stoet halt te houden en ik zei: Laten wij eerst de vrouw van haar kleren ontdoen. Wanneer de ontvluchte belanda hulp weet te vinden en wij worden achterhaald, dan hebben wij tenminste iets.

Vervolgens volgt een gruwelijke beschrijving van mishandelingen die de vrouw moet ondergaan. Ze raakt bewusteloos en wordt onder begeleiding van een grote menigte naar het dessahoofd gesleept:

Het dessahoofd, dat een groot vrijheidsstrijder is, stond voor zijn woning en wachtte ons reeds op. Wij legden de vrouw neer op zijn erf. (...) Het dorpshoofd kwam nader en gaf haar een trap met de voet. Hij gelastte dat men haar verder zou ontkleden. Toen ontdeed hij zichzelf van zijn sarong, zodat hij geheel naakt was en legde zich op het lichaam der vrouw. Toen zijn

handen haar betastten, gilde zij opnieuw hevig en wentelde zich rond. Wij sloegen haar andermaal met knuppels en staven en duwden haar wat aarde in de mond, zodat zij zweeg. Terwijl enige mannen en ook een vrouw haar bij armen en benen grepen en tegen de grond drukten, voldeed het dessahoofd zijn wellust op haar. Na hem heb ik mij op de vrouw geworpen (...) Achtereenvolgens hebben vele anderen zich van haar bediend. De ganse bevolking was hierbij aanwezig, er werd gezongen en gelachen en de vrouwen riepen ons toe en moedigden ons aan. Wij sloegen de vrouw wederom met knuppels. Wij trokken haar tong uit de mond en sneden dit af met een arit. Ik weet niet of zij toen nog leefde, maar er gingen stemmen op dat zij dood was. Zij bewoog inderdaad niet meer (...) Nu gelastte het dorpshef haar naar een ketellaveld te brengen dat even buiten het dorp lag (...) er werd reeds een kuil gegraven. Daarna gingen wij uiteen, ieder naar zijn woning. Het was reeds laat en niet ver van middernacht. De volgende dag werd ik door militairen gearresteerd terwijl ik werkte op mijn sawa. Ik verklaar dat ik aangesloten ben bij de organisatie Moeja Kroewoe, die tot doel heeft Indonesiërs te bevrijden van het juk der belanda's. Meer ter zake heb ik niet te zeggen.¹²

Deze tekst geeft natuurlijk een beperkte visie op de gebeurtenissen. Hoewel de man niets lijkt achter te houden, is het niet erg waarschijnlijk dat hij 'niet gegriefd' was door het verzoek van de waronghoudster om de ruimte te verlaten omdat er 'blanken' binnenkwamen. Ook zijn er vraagtekens te plaatsen bij zijn neutrale houding tegenover de Nederlanders en zijn politiek bewustzijn. Wat opvalt is dat hij erg gedetailleerd is over de misdaden en geen enkel teken van schaamte of wroeging vertoont. Ook verborg hij zich niet, terwijl hij kon weten dat de man die ontsnapt was maatregelen zou nemen. Het is alsof hij zijn noodlot niet wil ontlopen en er ook voor de mishandelde en vermoorde vrouw geen alternatief was. Deze man heeft met medewerking en aanmoediging van een hele menigte een Nederlandse vrouw op de meest gruwelijke manier mishandeld en vermoord en heeft daar ogenschijnlijk geen problemen mee.

Maar de indruk van een totaal gewetenloos persoon die zuiver op basis van indoctrinatie in staat is het meest gruwelijk geweld te plegen, moet met de nodige scepsis beschouwd worden. Er zitten vele lagen en interpretatiemogelijkheden in deze getuigenverklaring. Waar het in de context van de discussie over de oorlogsmisdaden om gaat, is dat aan Indonesische kant vormen van geweld voorkwamen die het voorstellingsvermogen van de Nederlandse militairen te boven gingen. Dit legitimeerde weer het extreme geweld van KNIL-manschappen aan Nederlandse kant, onder het mom dat 'dit de enige taal was die de inlanders verstonden'. Wat de militairen van de Konink-

lijke Landmacht niet konden bevatten was de ‘achteloosheid’ waarmee deze daden in hun ogen werden bedreven. Ook bij het gewelddadige optreden van inheemse KNIL-militairen zagen zij geen tot het uiterst getergde mannen die hun angst of spanning afreageerden. Ze zagen mannen die ogenschijnlijk zonder aarzeling hun ‘werk’ deden:

Zonder dat ik daar iets denigrerends mee bedoel (ieder volk heeft zijn eigen wreedheid) merk ik toch op dat Indonesiërs in die tijd anders tegenover wreedheid en menselijk leed stonden dan wij. Het leek wel of zij er zich, tenzij het hun naaste verwanten betrof, weinig bij betrokken gevoelden. (...) Bij ons stond het KNIL bekend als wreed, maar ik moet toegeven dat wij ons daar in die tijd niet erg druk over maakten, al zouden de meesten van ons de verantwoording voor dergelijke KNIL-patrouilles niet graag op zich genomen hebben.¹³

Natuurlijk bestaat er een verschil tussen een militaire strijd waarbij de toekomst van een KNIL-militair op het spel staat, en de lynchpartij uit het proces-verbaal. Maar toch is er een verband tussen deze twee. De betrokken mannen waren gesocialiseerd in een maatschappij zonder waarborg van rechtszekerheid en zonder respect voor de fysieke integriteit van een persoon. Dat gold zowel voor de koloniale als voor de Japanse periode. Dat was ook het gespletene van de Indonesische vrijheidssrijd. Het vooruitzicht op een toekomstige Indonesische maatschappij die zich juist wel op deze uitgangspunten zou baseren rechtvaardigde de inzet van strijdmethoden die volkomen indruisten tegen dit uiteindelijke ideaal. Dit is wat de Nederlandse militairen waarnamen in het veld en wat de neiging tot oriëntalistische en uniforme verklaringen voor het geweld versterkte: ‘Dat is nu eenmaal hun cultuur’. In werkelijkheid ging het om een zeer grote verscheidenheid aan contexten van geweld.

In de beleving van de KL-militair hadden ‘geweld, strijd en dood’ voor de Indonesiërs een bijna spirituele betekenis. Veel mensen op het platteland geloofden ook heilig in de mogelijkheden van de *hadji*, de geestelijk moslimleider, om ze lichamelijk onkwetsbaar te maken. Een aanzienlijk deel van de Nederlandse soldaten werd geconfronteerd met nauwelijks bewapende vijandelijke troepen, die in religieuze vervoering op ze afstormden.¹⁴ Ook het mutileren van de vijand had volgens sommige ‘insiders’ een symbolische achtergrond. Een Nederlandse militair die met de commandotroepen van het Korps Speciale Troepen meevocht zag het zo:

Wij vochten nog met de ‘klewang’ [kapmes]. Vlijmscherp waren die. Ik heb meegemaakt dat onze Ambonezen bij twee gevangenen rats, rats hun oren eraf sneden. Het bloed spoot er in dunne straaltjes uit. Ik zag hoe mijn mannen het bloed van hun klewangs aflikten. Bloeddorst? Het was voor

*hun een ritueel zoals wij ons moed indrinken, denk ik. Maar als ik zei: 'En nu is 't uit', was het ook afgelopen. Ik verbaasde me er over, maar ik kon er wel mee leven. De mentaliteit van de Indonesiërs is zo anders. Zij verwachten hardheid. Als je zacht was, respecteerden ze je niet.'*¹⁵

Een soortgelijke ervaring beschreef hospik Van Helvoort in zijn dagboek. Hij werd eind 1948 aan een KNIL-eenheid toegevoegd die een gebied in Oost-Java moest zuiveren. Zijn compagnie bestond uit Ambonezen, Menadonezen, Javanen, Keiezen, Sangerezen en Chinezen. Van het peloton dat half februari eropuit werd gestuurd om een kampong te zuiveren, sprak alleen de commandant, een Menadoneze sergeant-majoor, Nederlands. Op 13 februari noteerde Van Helvoort in zijn dagboek:

*In één van de huisjes lag een zieke pelopper op bed, en er was een jonge vrouw bij hem achtergebleven. De jongens waren door het dulle heen. De zieke werd aan de haren van de baleh-baleh naar buiten gesleurd, daarna zette één van de jongens de loop van zijn geweer op de slaap van de zieke en schoot een kogel door zijn hoofd. Het opwellend bloed dronk hij op. Ik heb zoveel gezien de laatste tijd, dat ik nauwelijks op het gebeurde reageerde. Ik walgde er wel van.*¹⁶

Dit was de tweede keer dat Van Helvoort geschokt was door dergelijke praktijken. In een hospitaaltje bij de Oost-Javaanse stad Modjokerto, waar hij als ziekenverpleger gelegd was geweest, kreeg hij op 7 augustus een patiënt op zaal met een vreemde gewoonte:

*Ik ben vandaag weer de nachtdienst in gegaan op zaal II. Er is in de loop van de dag een Ambonees opgenomen die zegt dat hij voor de inlichtingendienst werkt. Hij zegt dat hij alleen met een mes werkt en bijna elke dag, in burger, de demarcatielijn over gaat. Op zijn nachtkastje staan twee grote glazen potten met oren op sterk water. Ten bewijze dat hij weer iemand om zeep heeft geholpen, snijdt hij een oor af en doet dat bij zijn verzameling. Ik vind het niet zo'n geslaagde manier om iets te bewijzen, maar hij is er heel trots op.*¹⁷

Dit kan een geval van grootspraak zijn omdat een echte inlichtingenman niet te koop liep met zijn functie. Bovendien moest hij bruikbare informatie verzamelen en geen 'oren'. Ook is het niet aannemelijk dat de glazen potten pontificaal voor iedereen zichtbaar op zijn nachtkastje stonden. Een hospitaal is een plek waar ook veel burgers rondlopen en een dergelijk vertoon van morbiditeit zou op zo een plek zeker tot consternatie hebben geleid. Het is waarschijnlijker dat Van Helvoort de situatie niet precies genoeg beschrijft, en de man de glazen potten juist alleen tijdens de nachtdienst te voorschijn

haalde als een soort exclusieve demonstratie aan Van Helvoort. De vraag blijft waarom de Ambonees zich zo liet voorstaan op deze merkwaardige gewoonte. Blijkbaar verwachtte hij dat zijn demonstratie respect en vrees zou afdwingen. Dat idee komt niet uit de lucht vallen. Het verwijst naar een context waarin deze 'trofeeën' inderdaad een dergelijke betekenis hebben. Het thema van 'oren' als oorlogstrofee komt vaker terug in brieven, dagboeken en memoires. Opvallend is dat wat voor de ene militair een uiting is van 'gruwelijk geweld' voor de andere een demonstratie is van 'alertheid, onverschrokkenheid en durf'.

Dienstplichtige Peters in Zuid-Sumatra beschrijft hoe de leider van zijn patrouille hem het leven redde door zich 's nachts, toen de groep onverwachts in een hinderlaag liep, voor te doen als een 'armzalige koelie'. De groep was alleen bewapend met de klewang:

Achteraf gedacht zal de schildwacht gerustgesteld zijn dat hij maar een armzalige koelie voor zich had en verslapte natuurlijk even zijn aandacht. En van dat ene momentje maakte 'de koelie' gebruik om twee sprongen te doen richting schildwacht en met één houw was het gebeurd. Hij redde mij op dat moment het leven en wat er verder gebeurde met een aantal van de ploppers die er waren was in een oogwenk afgewerkt. Nog steeds verlamd gebeurde dat buiten mij om, net of ik er niet bij hoorde. Toen de oren als overwinningstekens zouden worden meegenomen, kwam ik tot de ontdekking dat ik nog steeds leefde, maar of die hele actie nu twee of vijf minuten heeft geduurd, ik had geen benul van tijd. Wel voelde ik, dat dat van de oren niet kon, en we hebben die maar gelaten waar ze waren.¹⁸

Als hij uit zijn toestand van verlamming is geraakt, weet hij blijkbaar toch zijn lotgenoten ervan te overtuigen dat de dode Indonesiërs niet verminkt mogen worden. Dit is een situatie waarin de ingrediënten die leiden tot ontsporing van geweld aanwezig zijn: direct contact met de vijand, steekwapens in verband met *silent killing*, spanning, gevaar voor het eigen leven en getrainde en alerte guerrillamilitairen. Hier hebben we te maken met een specifieke gevechtssituatie die een bepaalde mentale gesteldheid vereist. Peters voldeed hier niet aan. In het rapport dat hij later opstelde vermeldde hij slechts dat 'de vijandelijke post was opgeruimd'. Hij realiseerde zich goed dat alleen deze handelwijze hem het leven had kunnen redden, maar tegelijkertijd was deze belevenis problematisch en, op de lange termijn, 'traumatiserend' voor hem. Ondanks zijn passieve houding zag hij zichzelf als medeverantwoordelijk voor de steekpartij:

Was wat wij gedaan hadden een ontlading van spanningen, of van kwaadheid dat wij niet opgelet hadden om een schildwacht tegen te komen, of dat wij zo stom waren geweest om in een hinderlaag te lopen? ... Was de

*op deze manier gevoerde actie te rechtvaardigen? Was dit de enige mogelijkheid om zonder een schot te lossen uit de penarie te komen?*¹⁹

Hier is dus een buitenstaander aan het woord, maar een eenduidige verklaring voor het feit dat hij afstand neemt van het geweld is moeilijk te geven. Is het een kwestie van verschil tussen de ene en de andere persoonlijkheid? Tussen de 'ruigen', zoals stoutmoedige militairen werden genoemd, en de 'groentjes', waar je in gevaarlijke omstandigheden niets aan had? Of ging het hier om een functioneel verschil tussen iemand van de militaire politie en een geharde commando? Of uiteindelijk toch om het verschil in socialisatie tussen de Nederlandse KL-man en de Indonesische KNIL-militair?

Een bevredigende verklaring hiervoor valt niet te geven omdat per situatie de verhouding tussen de genoemde variabelen verschilde. Dat is ook het relevante aspect voor de discussie over de oorlogsmisdaden. Er is geen eenduidige verklaring te geven voor de gruwelijkheid van de strijd. De verschillende perspectieven op het conflict, het politiek correcte, het kolonialistische, het oriëntalistische en de verzetsideologie, bieden elk slechts een deel van de verklaring. In werkelijkheid is er sprake van veel verschillende contexten van geweld, die pas traceerbaar zijn vanuit een lokale invalshoek. Valt er dan niets algemeen te stellen over de aard van dit extreme geweld?

Mijn indruk is dat naast de gruwelijkheden die in de hand werden gewerkt door het type conflict – vormen van geweld waaraan ook Nederlandse militairen zich schuldig maakten in een bepaalde setting – er ook uitingsvormen waren die samenhangen met het ontbreken van een rechtsorde buiten de stedelijke koloniale samenleving.²⁰ De koloniale overheid exploiteerde een militair apparaat waarin de conventies van Genève nauwelijks van betekenis waren. Het KNIL paste strijdmethoden toe die effectief waren en die buiten het oorlogsrecht vielen, met de legitimatie dat het noodzakelijk was zich aan te passen aan de strijdwijze van de tegenstander. Ook gedoogde het Nederlands-Indisch gouvernement vormen van banditisme en extreem geweld die zich buiten de levenssfeer van de Nederlands-Indische samenleving openbaarden.²¹ De militairen met een Nederlandse achtergrond konden deze vormen van geweld niet 'lezen'. Wat essentieel is voor de discussie over de oorlogsmisdaden is dat de fixatie op dit 'culturele' aspect lange tijd een blokkade vormde voor de erkenning dat niet de Indië-veteranen de ultieme slachtoffers waren van het conflict, maar de Indonesische bevolking, en wel door de overmacht aan Nederlands technisch geweld.

De getuigenissen van geweld aan Nederlandse kant schetsen situaties waarin men uit zuiver lijfsbehoud wel verplicht was risico's uit te sluiten. Anticiperen op geweld van de tegenstander was van belang, maar daarbij hoorden ook inschattingfouten. De fysieke uitputting, de mentale druk en het gegeven dat de informatie van de inlichtingendiensten snel verouderde, versterkten het risico van fouten. Bovendien ontbraken dikwijls de basisvoorwaarden in de militaire organisatie om ontsporing van geweld te voorkomen. Dit waren de problemen:

- geen gedegen opleiding voor guerrillaoorlogvoering voor de dienstplichtigen;
- vooral in de eerste en laatste fase van de strijd gebrekkige voorzieningen en faciliteiten. In het bijzonder gold dit voor geïsoleerde buitenposten;
- niet genoeg mankracht voor regelmatige afflossing;
- niet genoeg mankracht om een gebied op een veilige manier te doorzoeken;
- niet genoeg mankracht om gevangen genomen tegenstanders op een veilige manier te kunnen bewaken;
- gebrekkige voorzieningen voor de opvang en verzorging van krijgsgevangenen;
- gebrekkige voorzieningen voor de juridische afhandeling van arrestanten;
- geen onafhankelijke tolken bij de ondervraging.

Vanuit dit referentiekader is het begrijpelijk dat veel militairen zichzelf presenteren als slachtoffers van de situatie, niet als daders of agressors. Maar wat versluierend werkt is de rekbaarheid van het begrip 'risico'. Tussen wat als 'risico' werd ervaren en wat daadwerkelijk een risico was kon een hemelsbreed verschil liggen. Hoe direct was het verband tussen de bedreiging van het eigen leven en de gewelddadige reactie erop? Hoe evenredig was de reactie? Zoals deze dienstplichtige beschrijft was er vaak geen tijd om na te denken:

Ook dacht ik 'niets', toen wij bij 'n andere gelegenheid de achtervolgende partij waren, ik achter een 'pemoeda' aan was, die op een gegeven moment z'n wapen had laten vallen en er vandoor was gegaan, nadat hij met 'n stuk oftien anderen ons eerst behoorlijk in de knel had gehad, toen dacht ik ook niet: 'Als je heel hard loopt kun je hem misschien krijgsgevangen maken'. Nee, ook dan denk je dat niet, maar je schiet – of je gooit 'n handgranaat, zoals je tijdens het een of ander trainingsgeval geleerd is.²²

Deze alertheid kon fatale gevolgen hebben als achteraf bleek dat de verdachte beweging niet van de vijand was, maar van een onschuldige burger. Ook het uit angst en onervarenheid 'schieten op alles wat beweegt' maakte dikwijls

onnodige slachtoffers.²³ Vooral de onbedoelde fatale gevolgen voor burgers hebben later bij een groep Indië-militairen tot oorlogstrauma's geleid. Het anticiperen op risico's van aanvallen was echter een kwestie van militair beleid en niet van directe zelfverdediging. Het oorlogsdoel en het sparen van de eigen militairen hadden hierbij de hoogste prioriteit. Zo werden kampongs verbrand om te voorkomen dat daarvandaan geschoten kon worden, krijgsgevangenen geëlimineerd om potentiële tegenstanders uit te schakelen en gevangenen gemarteld om informatie te krijgen over geplande hinderlagen. Dit waren allemaal vormen van geweld waarbij men het risico onschuldigen te treffen op de koop toe nam. Het volgende citaat illustreert het verschil in denken over dit soort zaken tussen de journalist Hofwijk die in 1947 een tijd bij een mariniersonderdeel verbleef en de commandant van deze groep. Hofwijk had kritiek geleverd op het afbranden van wel vijftien huizen in een kampong, rondom de opgebouwde stellingen:

Ik wist van de voren dat hij het niet zou 'nemen' en toen ik 'm vroeg of het niet een beetje te gek werd, kreeg ik de wind van voren. 'U bent burger, U denkt ethisch; ik ben militair, ik denk militair en ik neem alle maatregelen die nodig zijn voor de veiligheid van m'n eigen mensen.'²⁴

Ook bij de represaille is er in moreel opzicht een verschil tussen de impulsieve reactie die direct volgt op de aanval, een persoonlijke initiatief, en de zorgvuldig geplande represaillemaatregel die op een later tijdstip volgde, een beleidsinstrument. Wat natuurlijk in het laatste geval als emotioneel element wel meespeelde waren de gevoelens van wrok van militairen die bij een dergelijke actie werden ingezet:

Verder zijn er de laatste dagen enkele gesneuvelden van de VEBA (verpleging en bewapening) die zijn met een jeep op een mijn gereden in de buurt van Djember. Drie waren er direct dood en van de anderen die gewond waren, hadden ze de armen en benen afgesneden. Zoiets moesten de heren van de Veiligheidsraad zien, dan gingen hun flapogen misschien open. Maar wij nemen ook onze tegenmaatregelen, anders leren ze het nooit. Als één van onze tanks door de kampong rijdt, dan ligt alles aan gruis.²⁵

Hoewel de behoefte aan wraak begrijpelijk is, is het ook in dit geval onzeker of met deze represaille ook de daders van de aanslag getroffen zouden worden. Men kon op basis van *intelligence* weten dat ze in de betreffende kampong verbleven, maar dan nog was het risico groot om onschuldige burgers te treffen. Ook hier kon de paniek toeslaan en leiden tot onevenredige maatregelen, zoals het willekeurig oppakken van 'verdachten' uit de omgeving om ze op een demonstratieve plek standrechtelijk te executeren.²⁶ Veel hing af

van de stressbestendigheid en het leiderschap van de commandant, die de capaciteit moest hebben om de escalatie en willekeur van geweld de kop in te drukken. Hoe geïsoleerder de eenheid was en hoe schaarser de voorzieningen, des te sterker was de druk om zonder zorgvuldige selectie en betrouwbare informatie ‘terug te slaan’. Een commandant moest hier ook een zeker begrip voor tonen. Hij was uiteindelijk toch afhankelijk van het *commitment* van zijn troepen. Zeker in extreme situaties speelde het gevaar mee dat de troep zich tegen hem kon keren. Er was dus een constante spanning tussen emotionele factoren en rationele doelstellingen. Het dominante perspectief van ‘overmacht’ maskeert voor een deel deze rationaliteit. Dat heeft te maken met de perceptie van de individuele militair die achteraf tracht zijn rol van geweldpleger te legitimeren. Als we dit perspectief vergelijken met de plannen en besluiten van de lokale en regionale bevelhebbers, dan telt de menselijke component, de geestelijke gesteldheid van de geweldpleger, niet echt mee. Dan komen we in de zone van het militair-strategisch management, waarbij de rationaliteit van het oorlogsdoel prevaleert. Militairen zijn dan anonieme factoren, niet individuen met eventuele twijfels en angsten. In feite is de toestand van ‘overmacht’ gepland door het systeem, en daar zit juist de pijn van veel Indië-veteranen.

NEDERLANDS GEWELD: HET BELANG VAN DE CONTEXT

Acceptatie van de Nederlandse militair in de rol van geweldpleger suggereert niet het instemmen met een beeld van algehele Nederlandse terreur. Om een beeld te geven van de verscheidenheid aan oorlogssituaties en de reacties van militairen daarop, en om te laten zien dat oorlogshandelingen niet standaard tot ontsparing van geweld leidden, zijn in dit overzicht per soort oorlogshandeling verschillende citaten uitgekozen.

Mechanisch geweld op afstand — Bij grote acties was het zo dat in principe de artillerie en luchtmachtkrachten nooit zuiver civiele doelen mochten treffen. Op basis van inlichtingen bepaalde de commandant van een actie de doelen, maar als de vijand in een bepaald dorp werd gesignaleerd, was de betreffende kampong ongeacht de aanwezigheid van burgers, toch het militaire doelwit:²⁷

Op 10 maart verlieten we het Gunung-Kidulgebied. Juist op die dag vielen de Nederlanders Wonosari aan. Heel vroeg in de ochtend zag ik vanuit Gelaran een soort herhaling van de Nederlandse aanval op Yogyakarta van 19 december 1948. Met eigen ogen zag ik tenminste zeventwintig vliegtuigen in de lucht, drie bommenwerpers, zes jagers en achttien

transporttoestellen....Van deze Nederlandse aanvallen was vooral de bevolking het slachtoffer. Langs de hele weg die wij gingen van Gelaran naar Ngawen en verder door naar Candioto zagen we hoe burgers slachtoffer waren geworden van de beschietingen uit de lucht. Vooral op enige drukke marktplaatsen waren veel slachtoffers gevallen.²⁸

Vlak voor het staakt-het-vuren in augustus 1949 werd er op Midden-Java in de buurt van Wonosobo, een actie op touw gezet tegen een beruchte kampong waar een bepaalde bende verbleef:

Het werd snel licht en na gegeten te hebben, na de aflossing, ging niemand naar bed. Allemaal wachten ze op de vliegtuigen. Om acht uur kwamen ze van de richting Semarang, vijf Spitfires. Eerst cirkelden ze er boven en begonnen toen met hun loopings. Twintig minuten lang. De ene bom na de andere, de ene mitrailleurband na de ander. Ik stond er met de verrekijker naar te kijken. Op de gezichten van de achtergebleven militairen was een glimlach te zien. De djongossen juichten en de bevolking stond te kijken. Het was een machtig gezicht en de enige oplossing, maar toch werd ik een beetje angstig. Het ging te hard. Ik weet niet hoe ik het zeggen moet. Het moest, het is hard, maar de onschuldige bevolking, of is die er ook schuld aan? Ja en nee. Zij staan tussen twee vuren, de Nederlanders en T.N.I. of rampokbenden, of Hisboela enz. Onze verbinding stond met Wonosobo steeds in contact. Daar juichten ze.²⁹

Mechanisch geweld van dichtbij — Ergens op Sumatra werd een groep Nederlandse militairen vanuit een kampong beschoten. Met grote moeite slaagde de eenheid erin tegenstand te bieden door mortieraanvallen uit te voeren. Dienstplichtige Van de B. herinnert het zich zo:

Dus kom ik bij de munitiedrager, ik zeg: geef me effe een houder met mortierbommen, dus die bracht hem en ging terug naar de greppel, toen heb ik hurkend op die weg mortiervuur gegeven, toen de houder leeg was, toen bracht hij de tweede en derde nog, ik denk dat er toen 15 tot 20 mortierbommen door mij afgeschoten zijn, die na de tweede of derde op de kampong terecht gekomen zijn, en we hebben later, of later, een kwartier later, toen het vuur verstomd was uit de kampong, zijn we naar binnen getrokken en toen heb ik het effect daarvan gezien. Ja, en dat zijn dingen, ja, waar ik dan wakker van word, of wakker van lig, of van droom. Want dat waren burgers. Voor zover het mannen waren, kon ik daar toch vrede mee hebben, zeker, want ze liepen niet in uniform, ze waren burger, dat was de guerrilla, maar zover het vrouwen en kinderen waren, zijn dat natuurlijke moeilijke dingen, ja, en het effect van een mortierbom is natuurlijk geen gaatje, en ze waren natuurlijk niet allemaal dood, maar we konden daar niets aan doen, ja.³⁰

Represailles — Een Indonesische verpleegster die in Oost-Java aan het Republikeinse front werkzaam was schreef in haar dagboek over de gevolgen van een Nederlandse represaillemaatregel:

Om 16.00 uur een patiënt naar Turen vervoerd. Ons ziekenhuis is vol, kan niemand meer opnemen. Met 't hoofd op mijn schoot, lag de patiënt te kreunen. Hij is een man van ongeveer 40 jaar. Een eenvoudig manneke, een landbouwer. Hij komt van Pakishadji, een klein dorpje enige kilometers van ons vandaan. Dit kleine plaatsje nu, werd onbarmhartig gemortierd en gemitrailleerd als represaille maatregel. Onze jongens hebben namelijk in de buurt een convooi van 4 trucks met Hollandse militairen met granaten bewerkt. Alle inzittenden werden uitgemoord. Deze hele desa moest er toen onder lijden. Alles werd platgeschoten. Driekwart van de bewoners werd gedood. Deze man met zijn verbrijzelde armen vluchtte met vrouw en kinderen onder een brug. Maar ook de brug werd getroffen. Zijn vrouw en vier kinderen, waarvan een zoontje van drie in zijn armen lag, werden gedood. Hijzelf werd pas de volgende dag bij ons gebracht. De man kreude de hele weg door. Steeds zei hij in het Javaans: 'Ik heb geen mens kwaad gedaan. Waar moet ik toch voor boeten.'³¹

De volgende militairen beschrijven twee soorten reacties: eerst de impulsieve directe reactie, en dan die van hogerhand, die gericht is op de vernietiging van bezit en niet op het doden van burgers. Deze militair heeft wel zijn twijfels, maar kan ook begrip opbrengen voor deze maatregelen:

De tegenpartij had vaak de gewoonte om 's nachts onze aangebrachte telefoondraden door te knippen. Deze draad werd gebruikt om er een bom aan te bevestigen en dan werd deze trekbom tot ontploffing gebracht als er een wagen met militairen passeerde. Meestal trokken ze te vroeg, maar vaak gebeurde het dat dat ding onder de wagen ontplofte en met inhoud de lucht invloog. Aangezien deze kabel van de bom soms 100 meter lang was, zaten die mensen in de kampong onzichtbaar voor ons. Hadden ze hun trektaak volbracht, dan was het rennen geblazen. Vindt u het dan vreemd dat alles wat nog schieten kon, die kampong onder vuur nam? Al was het alleen maar een reactie op de schrik. Het gebeurde dan ook vaak dat men, na beschoten te zijn vanuit een kampong, als wraak wat hutten in brand stak om er bij die bevolking de schrik in te jagen. Hiermede was ik het niet eens, maar bepaalde omstandigheden (...).³²

Hier vraagt een ex-militair begrip voor de noodzaak kampongs af te branden. Hij wijst op de risico's van het zorgvuldig doorzoeken van de kampong. Door deze te verbranden vermindert men het risico van verlies aan eigen manschappen. Tegelijkertijd is het niet nodig de kampong te mitrilleren met het risico van burgerslachtoffers:

Maar wat zou u doen als er een kampong gezuiverd moet worden en je trekt een deur open en een automatisch wapen gaat vuren en je beste vriend valt dood naast je neer, enige gewonden (een is vader van twee kinderen). De bevolking is op de hoogte van de ontruiming voor de brand er in gaat. Of moet je met de volgende kampong in dat zelfde gebied je eigen jongens er maar weer aan wagon?³³

In de volgende situatie kregen commandotroepen vrij spel en werd persoonlijk initiatief bij het 'eliminieren' van met de vijand heulende personen ge-
doogd:

Bij een grote actie tegen een bepaalde bende hadden ruim twintig pelotons van de 2de en 3de Infanterie brigade opdracht een ring te leggen rond een bepaald gebied en deze ring langzaam te sluiten. Er zou lucht en artilleriesteun meedoen. Wanneer de ring gesloten was zou een groep van de beruchte groenpetten van de groep Westerling (zelf niet meer in Indonesië) de bende opsporen en afmaken! Toevalligerwijs had de bende geprobeerd te ontsnappen dicht bij het peloton dat ik toen aanvoerde. Zonder veel moeite, zonder enig bloedverlies en slechts enkele waarschuwingsschoten in de lucht kon deze groep worden ingerekend en enige van de leiders ter ondervraging worden afgevoerd. De afzetting werd echter niet opgeheven, want de commando's hadden nog niets gedaan. Deze groep heeft toen enige kampongs binnen de ring 'gestraft'. De groep kwam zegevierend, trots het bloed aan klewangs en bajonetten tonend de ring uit juist door de kampong waar mijn peloton de zaken afwachtte. Ik kan u zeggen, dat ik al mijn overredingskracht nodig had om mijn rustige - vnl. Gronings en Drentse dienstplichtigen in bedwang te houden. Zij zouden liefst de groenpetten hebben aangevallen. Ik heb ze in de huisjes gestuurd, ze in de houding gezet en ongeveer stijfgevloekt. Maar kwaad waren de jongens.³⁴

Beroving en diefstal — In een ingezonden brief uit 1969 geeft een ex-militair een verklaring voor het feit dat veel gevallen van diefstal niet aan het licht kwamen:

Op linie gingen we door de kampongs en moesten de huizen onderzoeken, telkens twee man voor één huis. De 'ruigen' zochten elkaar op. Het ene stel klopte aan en vroeg toestemming het huis te doorzoeken, dertig meter verderop werd door het tweede stel de deur ingetrapt, de kasten en plafonds doorschoten, de vrouwen op onbeschofte wijze gefouilleerd en allerlei spullen 'versierd' (krissen, schilderijtjes, boeken enzovoorts). De 2 MP'ers konden dan 300 meter verder constateren dat alles oké was, mocht het hun al iets kunnen schelen.³⁵

Dienstplichtige Glissenaar beschrijft hoe op zijn post de behoefte aan huisvesting en de gebrekkige accommodatie door middel van beslaglegging en diefstal afgewenteld werd op de bevolking:

We waren in Jambu natuurlijk gehuisvest in de beste woningen van het dorp. Daarin stond wat eenvoudig meubilair, maar voor een kleine honderd mensen was het wel erg weinig. Bijna niemand had bijvoorbeeld een kastje of een deel ervan om zijn persoonlijke spulletjes in neer te zetten, maar moest dat nu zo? Als een bende rovers kwam het peloton terug, een vrachtauto vol kasten, banken en dergelijke, maar ook klokken, wekkers, alles wat van hun gading was hadden de jongens zich toegeëigend. 'Als de majoor steelt mogen wij ook stelen', zullen ze hebben gedacht.³⁶

De behandeling van krijgsgevangenen — Uit de volgende getuigenis kan worden opgemaakt dat bij deze eenheid de neiging bestond om eigen rechter te spelen. Als een krijgsgevangene zonder voldoende bewijs doorgestuurd werd naar hogere regionen – meestal naar grotere militaire posten waar uiteraard alles volgens de regels diende te verlopen – dan was de kans groot dat hij weer werd vrijgelaten. Zeker in gebieden waar de Nederlanders zich bedreigd voelden, hield dat in dat er weer een potentiële tegenstander rondliep. Dit werkte het spelen van eigen rechter in de hand. Een ex-militair gelegerd op een post in de Preanger beschrijft hoe men te werk ging:

Werden er gevangenen gemaakt dan was het altijd moeilijk uit te maken of a. de gevangene burger was of militair b. indien hij burger was, schuldig of onschuldig was aan hulp aan de vijand en dat waren uiteraard alle gewapende groeperingen. Wordt iemand schuldig bevonden met voldoende bewijs, dan ging de verdachte voor verder onderzoek en veroordeling naar Bandoeng. Was er geen bewijs voor een veroordeling, dan werd hij opgeruimd. Dat ging heel eenvoudig. Op de eerstvolgende nachtelijke patrouille moest de man voorop lopen om de weg te wijzen naar een bepaalde kampong. In de eerste de beste rivier werd de man in de rug geschoten en dreef weg. In de officiële rapporten die ondergetekende in zijn functie onder ogen kreeg werd vermeld dat een gevangene op de vlucht werd neergeschoten! Op deze wijze werden in onze compagnie naar schatting 100 personen geliquideerd, waar de hogere commandanten niets van wisten, waar zelfs de soldaten niets van behoefden te weten voor zover ze de, door het nachtelijk duister omgeven daden niet persoonlijk hadden gezien.³⁷

Er was natuurlijk altijd nog de mogelijkheid om bepaalde bevelen te weigeren. Sommigen durfden dat aan:

Na een nacht opgesloten te hebben gezeten in die badkamer, ging ons

peloton – met de gevangenen – op patrouille, een gevangene vooraan de troep, de ander achteraan. Pas toen vertelde de luitenant mij, dat zij ons een plaats moesten wijzen waar een grote groep ploppers een kamp zouden hebben en daar togen wij heen. De luitenant werd door de voorlopende gevangene op de hoogte gehouden en na veel stofhappen en oerwoud, kwamen wij op de plaats waar het moest zijn, namen maatregelen, doch troffen niets. Zonder resultaat gingen wij op onze weg terug. Onderweg werd ik bij de luitenant vóór ontboden (ik liep achteraan de patrouille) die mij mededeelde, dat deze lieden (krijgsgevangenen) niet mochten terugkeren, wij moesten hen achterlaten! Omdat ik twijfelde wat hij daarmee bedoelde, voegde hij er aan toe: ‘Ze worden doodgeschoten, schiet jij dus die achterste dood!’ Ik weigerde direkt door te zeggen dat zulks tegen mijn geweten inging, waarop (ik) ten antwoord kreeg, dat ik hiermede de krijgsraad riskeerde, wat ik aanvaardde. Hierna werd de opdracht gegeven aan een ander, die de Indonesiër een kogel uit zijn stengun door zijn slapen joeg. De man viel voorover op zijn knieën en was dood. De gevangene voorop kreeg naderhand een beurt. Toen wij een rustpauze hielden, ging de luitenant met een soldaat en de overgebleven krijgsgevangene buiten ons bereik. Na verloop van tijd hoorden wij verschillende schoten en weer enige tijd daarna kwamen de luitenant en de soldaat terug! Meer niet!³⁸

In een ander geval ging het allemaal zo vlug, dat deze ex-militair geen gelegenheid had om in te grijpen:

In Tjomal, een plaatsje dicht bij Pekalongang, werden door onze jongens twee mannen gepakt, onder een bed vandaan. We hadden het plaatsje net bezet of bevrijd, ik was toen net ordenans geworden van een vaandrig. De I.D. moest ze verhoren. Tijdens hun verhoor vertelden ze dat ze bij het Indonese (sic) leger hoorden, dus militair. Toen ze klaar waren met het verhoor, moesten ze een kuil graven, weer verder met vragen stellen. Toen ze genoeg wisten moest ik aan de vaandrig gaan vragen wat er met hen moest gebeuren, het antwoord van hem was, dat moeten ze zelf maar weten. Nu dat was voor hen geen probleem. Voor ik wist wat er gebeurde, was er al een in de nek geschoten, de andere stond op en zei nog, Kassi an Toewan. Ik ben er dagen kapot van geweest en met mij nog meer Ned. jongens.³⁹

In het volgende citaat wordt kritiek geleverd op de inlichtingendienst:

Bij ons in de wacht zaten diverse gevangenen. Dit waren willekeurige mensen die uit de kampong waren mede genomen tijdens een actie, om deze mensen te verhoren. Op een avond werden zij met telefoondraad aan elkaar vastgebonden, een ketting van mensen. Even later moesten ze het

kamp verlaten onder bewaking van diverse militairen, waaronder een KNIL kapitein, want daar ging de opdracht van uit. Een uur later kwam de groep terug en mijn collega's die erbij waren geweest vertelden, dat ze op de rand van de kali waren neer gemaait, en toen de ene viel, sleurde hij ook de andere mede. Dat waren naar ik meen ongeveer 'n kleine twintig mensen. Dat heb (sic) zich ook twee jaar later voorgedaan, bij 'n andere commandant met naar ik meen zo 'n vijftien mannen.⁴⁰

In januari 1948 werd in Krawang (West-Java) druk gepatrouilleerd om greep te krijgen op de beruchte bende van Pamatjam. Uit dit verslag blijkt dat er gelukkig ook andere manieren waren om met krijgsgevangenen om te gaan. Waar discipline heerste en de situatie niet bedreigend was zal dat de gangbare wijze geweest zijn. Veel hing ook af van de bereidheid van de gevangene om informatie prijs te geven. Uit meerdere getuigenissen blijkt dat dit voor hen een fundamentele keuze was. Als de Indonesiërs wel meewerkten stond automatisch het eigen leven bij de andere partij op het spel:

Om één uur kwam de patrouille van ons terug. Ze hadden alle kerels meegenomen, die ze onderweg tegenkwamen. Een lange sliert van 54 man hadden ze bij zich. Deze lieten we langs de al gevangen kerels lopen, die er één aanwezen, die ook bij de bende werkzaam was. De rest kon na een verhoor teruggaan. Deze ene begon al gauw alles te vertellen. Hij kwam persoonlijk veel in aanraking met Pamatjam. Bij de wagen overval van enkele maanden terug tussen Krawang en Pangkalan, waarbij twee jongens van 8 R.I. waren gesneuveld, was hij en ook Pamatjam bij geweest. Verscheidene gevangenen, die alles bekend hebben, zijn nu bereid met ons mee te werken. Ze doen nu dienst als djongos en lopen vrij tussen ons rond. Ze durven toch niet terug, want dan worden ze afgemaakt, omdat ze ons inlichtingen hebben verschaft.⁴¹

Ook in de beschrijving van KNIL-officier Brendgen worden krijgsgevangenen correct behandeld:

In Amboeloe (Zuid Djember) werd nu een werkkamp ingericht voor krijgsgevangen officieren en militairen beneden die rang. Het werkkamp werd bewaakt door een groep Tjakra's (Indonesische hulptroepen) en stond onder bevel van majoor Loth. De mensen werden gevoed en gekleed vanwege het K.N.I.L. en gelegerd op veldbedden. Overdag werd aan exercitie gedaan, sport hindernisbaan enz....Hen werd later toegestaan de eigen onderscheidingstekens te dragen. Dit werkkamp te Amboeloe werd tevens gebruikt als inlichtingencentrum onder leiding van sergeant majoor Loth. Er werd veel vernomen omtrent de tactiek van de tegenpartij.⁴²

De volgende dienstplichtige maakte zelfs mee dat de krijgsgevangenen niets ondernamen toen de mogelijkheid zich voordeed om te vluchten:

We waren op de terugweg naar het kamp en hadden twee gevangenen, toen opeens een kleine jongen op ons afkwam en riep toen, babbi babbi [meneer, wilde zwijnen]. We lieten de gevangenen voor wat ze waren en gingen op zwijnenjacht, schoten er drie en toen we terug waren zaten de gevangenen rustig te wachten. Later bleken ze niets op hun geweten te hebben en gingen naar huis.⁴³

Verhoren afnemen — In dit relaas wordt een verband gelegd tussen het geweld van de inlichtingendienst, voornamelijk bestaande uit militairen van het KNIL, en de wraakgevoelens van deze groep tegenover Indonesiërs die in de *Bersiap*-tijd veel van hun familieleden vermoordden:

Dit gebeurde bij ons op Java, in het plaatsje Tjoegenang, bij een elektra-centrale die we daar bewaake (sic). De man werd verhoort (sic) door de I.D. 'Inlichtingendienst'. Dat waren vaak Nederlandse jongens of halfbloeden die hun ouders vermoord of gevangen zaten in een of ander kamp. Deze mensen en nog wat Amboneze waren vel (sic) op de zwarten, zij noemden ze zo. De man die werd verhoord wilde na klappen en stompen niets zeggen. Dan werde de hand en voete gebonde (sic) een dikke doek over mond en neus, en dan water erop. Dat is gelijk een verdrinkingsdood, als men daar dan lang mee doorgaat. Als de man ergens belangrijk was, namen ze hem later mee en gingen ze verder met verhoor elders.⁴⁴

Ondanks het feit dat ik wel eens hoorde dat gevangenen werden geslagen en met stroom werden behandeld, kon ik aanvankelijk toch nog wel genieten van de schoonheid van Indonesië. Later had ik uit verontwaardiging m'n superieur adj. KNIL N. wel bijna kunnen neerschieten, toen ik zag, in 1948, dat een Indonesiër onder zijn toezicht tot bloedspugens toe op de rug werd geslagen met geweerkolven en hijzelf door een sigaret op het hoofd te drukken hem dwong iets mede te delen. Ik vernam, dat deze man met een pas voor T. helemaal in S. werd gevonden en daarom in verband werd gebracht met een wapen diefstal. De wapens heeft men teruggevonden.⁴⁵

Op 14 juni 1948, in de buurt van Krawang, kreeg dienstplichtige Van Wijk bezoek van het nieuwe dorps hoofd. Hij kwam de koppel met patroontas die Van Wijk in de kampong had laten liggen terugbrengen. Dit verhoor lijkt niet door KNIL-mensen afgenomen te zijn:

Ik ging de koppel toen aan de luit laten zien, die twee gevangenen in een apart huis aan het aftuigen was met nog een enkele jongens. Deze waren twee benedeleden, die vanmorgen tussen de meegebrachte kerels zaten. Een van de twee stond juist op een stoel met zijn handen samengebonden op zijn

rug en werd door een touw omhoog getrokken. Ze waren behoorlijk met hem bezig. Van de koppel was oké. De andere hadden ze na de behandeling in een gore vijver gegooid en hij lag alleen met zijn hoofd boven water te beven over al zijn leden. Ik moest er bij op wacht zitten. Later moest ik hem in de kali laten mandiën. Zijn benen bloeden van de bloedzuigers. Hij kon amper op zijn benen staan. Uit die twee waren ze te weten gekomen, dat er in de buurt vijftien man van de bende zaten met o.a. een bren.⁴⁶

Deze militair legt in een brief aan de VARA-rubriek *Achter het Nieuws* verantwoording af voor het gebruik van geweld tijdens verhoren:

Ik heb zelf gediend bij de inlichtingendienst van de Mariniersbrigade en heb bij mijn verhoren van krijgsgevangenen zelf vaak geweld toegepast. Echter beslist niet omdat ik dat zo leuk vond maar om de eenvoudige reden dat ik bepaalde inlichtingen moest hebben ten einde de levens te kunnen sparen van Nederlandse militairen. En de levens van Nederlandse militairen wegen voor mij nog altijd zwaarder dan de levens van extremisten. Als dit oorlogsmisdaden waren, meneer Wigbold, dan ben ik een oorlogsmisdadiger, maar schuldig voel ik mij pas als U mij de Nederlandse Moeders aanwijst die liever hadden gehad dat hun zoon gesneuveld of verminkt was dan dat een extremist een pak op zijn donder kreeg.⁴⁷

De marinier Willem Moraal moest op de weg van Malang naar Batoe ook een paar mensen verhoren. Dit gebeurde echter zonder noodlottige consequenties:

Plots werd mijn naam geroepen. Ik moest naar voren komen. Wat kon dat weer zijn? Zo belangrijk was ik nou ook weer niet. De luitenant had een paar kerels gegrepen, die hij niet vertrouwde. Of ik ze even wilde verhoren. 'waar komen jullie vandaan?' Ze schuifelden nerveus heen en weer. Ze kwamen uit Batoe. 'Mooi en wat doen jullie voor de kost?' Ze waren allebei boer. Ze waren goed gekleed en dat kon je van de gewone man niet zeggen. De meeste mensen liepen in lompen gehuld en verrekten van de honger. Ik keek achter de revers van hun jasje en ja hoor, daar zat hun uniform in de vorm van een T.N.I. speldje. Ik gaf ze allebei een stevige draai om de oren, pakte hun speldje af en zei hun dat ze stonden te liegen. 'En nu vertellen jullie als de donder waar je maten zitten', bulderde ik. Van hun onderdeel was alles gevlucht naar Trettes, een plaatsje verderop in de bergen. Dat was een klusje voor de volgende keer. Ik gaf ze een schop onder hun kont en sommeerde ze om op te donderen, anders maakten we gehakt van ze. Ze verdwenen in het duister.⁴⁸

5 Conclusie

In voorgaande hoofdstukken stond de individuele beleving van het Indië-conflict door de Nederlandse militair centraal. Daaruit blijkt dat niet alleen de omstandigheden waarin hij dienst deed sterk varieerden, maar dat ook de vooruitzichten en perspectieven op het moment en de plek zelf anders waren dan later in retrospectief is beschreven. Het nationale referentiekader, een strijd tussen Indonesië en Nederland, maskeert de verscheidenheid aan partijen aan beide zijden en hun onderlinge verdeeldheid. Aan Nederlandse kant kampte men duidelijk met een kloof tussen de burgerlijke en militaire mentaliteit. Dat was van hoog tot laag een probleem, zowel in de militaire organisatie als bij het burgerlijk bestuur. Op basis van zijn eigen ervaringen stelde de Nederlandse militair zijn vijandbeeld bij in positieve of negatieve zin. Afhankelijk van de plek waar hij gelegerd was en de periode waarin hij dienstdeed, kon hij zijn rol interpreteren als 'agressor', 'beschermers' of 'opbouwwerker'. Ook hier biedt het nationale referentiekader van een bezettings- of juist bevrijdingsoorlog geen mogelijkheid tot consensus.

Het nationale referentiekader is ook een probleem bij de beoordeling van de interactie tussen het Nederlandse en Indonesische oorlogsgeweld. Het rechtmatige vrijheidsstreven van de Indonesiërs enerzijds en de Nederlandse pretentie om 'orde en rust' te herstellen anderzijds, maskeren de achterliggende doelstelling: de macht in handen krijgen met middelen die door het doel geheiligd worden. Dit brengt twijfel en aarzeling met zich mee. De Nederlandse militairen gaan ook twijfelen of de inzet van geweld tegen de bevolking wel de juiste manier is om 'hun vaderland te dienen'. De sympathie voor het vrijheidsstreven van de Indonesiërs verdwijnt echter als het eigen leven op het spel staat.

Ook de guerrillaoorlog versluiert het zicht op deze interactie. Door gebrek aan technische overmacht zijn guerrillastrijders aangewezen op de verrassingsaanval en de directe confrontatie met de vijand. Het probleem bij de analyse van het Nederlandse aandeel in de ontsporing van geweld is dat exacte kennis over de motieven, de methoden, de daders en de beleving van geweld aan Indonesische kant ontbreekt. Er zijn aanwijzingen dat de vormen

van geweld niet alleen samenhangen met de guerrilla, maar een langere geschiedenis kenden die teruggaat tot de koloniale tijd. De KNIL-militairen, die vochten voor hun eigen toekomst, waren er in ieder geval beter tegen bestand dan de KL-militairen, die meenden een humanitaire interventiemacht te zijn. Wat ook duidelijk naar voren komt is dat de problematiek van de oorlogsmisdaden al in die tijd zelf speelde. Militairen bespraken deze zaken onderling, schreven erover naar huis. Ook de familie las erover in de Nederlandse kranten en sprak de militairen in brieven naar Indië erop aan.

Deze kleine context is ook van belang bij het geweld aan Nederlandse kant. Ook hier zien we een spanning tussen de beleving en legitimering van de inzet van geweld door het individu en de rationaliteit van de militaire organisatie. De verschillende beschrijvingen illustreren dat het uitvoeren van orders die onderdeel van de contraguerrilla uitmaken, zoals het verhoren van gevangenen, het maken van krijgsgevangenen, het nemen van represailles en het vernietigen van woningen en voedsel, niet op een uniforme manier verliep. Er was soms speelruimte om de orders te negeren, om ze niet zo serieus te nemen of om ze simpelweg te weigeren. Maar er waren ook situaties waarin militairen voldoening beleefden aan het toepassen van geweld omdat het hen een gevoel van macht en spanning gaf. Dat is een onaangename realiteit van oorlogvoering die moeilijk te plaatsen is in de normen en waarden van een burgersamenleving. Dat maakt ervaringen op dit gebied voor Indië-veteranen extra belastend. In het volgende onderdeel van deze studie zet ik uiteen hoe de samenleving in Nederland reageerde op deze ervaringen en welke standpunten de verschillende partijen innamen in het debat over de oorlogsmisdaden.

B. HET DEBAT IN NEDERLAND
1946-1995

6 Het debat in vogelvlucht

*Hen mag geen verwijt treffen, zij zijn slechts uitvoerders van een bestaand systeem.
Word wakker, gij Nederlandsch volk, en gaat u ermee bemoeien! Wekker,
Hoe beschaafd Nederland in de twintigste eeuw vrede en orde schept op Atjeh, 1907*

KRITISCHE GELUIDEN IN DE PERIODE 1946-1950

De kwestie van de Nederlandse oorlogsmisdaden kwam eind jaren zestig niet ‘voor het eerst’ maar ‘opnieuw’ in het nieuws. Tijdens het conflict met Indonesië werden al, ondanks de censuur van de legervoorlichtingsdienst, berichten over Nederlandse wandaden doorgesluisd naar Nederland. Vooral linkse partijen en kerkelijke organisaties die zich verzetten tegen het Nederlandse militaire ingrijpen in Indonesië, waren gespitst op dit soort nieuws. De berichten verschenen dus in linkse bladen zoals *De Groene Amsterdammer*, *Het Parool*, *De Waarheid*, *De Vlam* en *Vrij Nederland*. Maar ook kerkelijke bladen zoals *Wending* en *Tijd en Taak*, en de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant* besteedden aandacht aan dit soort zaken. Het grootste aantal berichten publiceerde het Algemeen Nederlands Persbureau.¹ Als bron werden gebruikt brieven van militairen, meestal anoniem, verklaringen van kerkelijke autoriteiten in Indonesië en berichten van Indonesische en andere buitenlandse persbureaus.

Ook Kamerleden riepen meerdere keren in het parlement de regering ter verantwoording over deze berichten.² Ook daar was de discussie niet nieuw. Veertig jaar eerder waren de gruwelen van de Atjeh-oorlog aanleiding geweest voor kritische beschouwingen over het Nederlandse optreden.³ Maar net als destijds verliep in de jaren 1946-1949 de afhandeling van dit soort Kamervragen uiterst traag. Het enige wat de minister van Oorlog in Nederland kon doen was de Nederlands-Indische regering vragen een onderzoek in te stellen. Begrijpelijkerwijs was het animo hiervoor in Indië, waar de strijd tegen de Republiek de hoogste prioriteit had, niet zo groot. Het Tweede-Kamerlid van de PvdA Schermerhorn, die als voorzitter van de Commissie-Generaal een heel jaar in Batavia had doorgebracht, bevestigde dit tijdens een kamerdébat in mei 1949:

*(...) dat zijn ervaring was dat de autoriteiten in Batavia deze zaken trachten te verhullen in plaats van erge gevallen te signaleren en daders te bestraffen.*⁴

Het argument van legercommandant Spoor om geen onderzoek in te stellen was het ontbreken van exacte gegevens zoals plaats, tijdstip en identiteit van de daders. De 'klokkenluiders' gaven immers zelden volledig opening van zaken uit angst voor represailles. Als ze buiten hun directe meerderen om gevallen van geweldsontsporingen naar buiten brachten, riskeerden ze namelijk zelf een straf op grond van de artikelen 132 en 143 van het Wetboek van Militair Strafrecht. Hierin staat dat als een mindere in rang een misdaad pleegt, men verplicht is hetzij maatregelen te nemen, hetzij rapport uit te brengen aan bevoegde meerderen.⁵ Als er wel een onderzoek werd ingesteld, duurde het door de oorlogsomstandigheden en de verplaatsing van troepen zo lang voordat men werkelijk gegevens kon verzamelen, dat het vaak onmogelijk was juridische bewijslast te vinden. Openheid over dit soort zaken hoorde niet tot de 'bedrijfscultuur' van de militairen, omdat iedereen uit eigen ervaring wist dat men vaak handelde uit lijfsbehoud. Op lokaal niveau bestond zelfs een specifieke term voor het wegmoffelen van misdrijven van soldaten: het geval werd 'getoetoept'. Dit hield in dat de informatie niet verder kwam dan het niveau van de bataljonscommandant.⁶

Het tegenspreken en ontzenuwen van berichten over Nederlandse wandalen diende een heel concreet doel: het behouden van de nationale en internationale politieke steun voor de militaire interventie in Indonesië. Voor de Republikeinse vijand waren deze berichten namelijk een effectief propagandamiddel om Nederland op het internationale politieke toneel in diskrediet te brengen.

Een zaak die grondig werd onderzocht en navenante publieke belangstelling kreeg was de contraterreur van het Korps Speciale Troepen op Zuid-Celebes eind 1946 en begin 1947. Deze commando-eenheid onder leiding van kapitein Raymond Westerling was naar Zuid-Celebes gestuurd om een einde te maken aan de terreur tegen de Nederlandse autoriteiten en de lokale bevolking die met hen samenwerkte. Voor een deel was het ook terreur van gewone criminelen die onder de dekmantel van nationalistisch verzet roofden en moordden. Westerlings aanpak, het zogenaamde standrecht, was zeer rigoreus. Hij liet de bevolking van een gebied bijeenrijven, scheidde op basis van verkregen inlichtingen een groep mannen af, en koos vervolgens iemand uit hun midden die moest aanwijzen welke van zijn omstanders 'terroristen' waren. Deze werden dan door de KST-manschappen ter plekke neergeschoten.⁷

De verbreiding van het nieuws over deze werkwijze bracht zoveel commotie teweeg dat de Nederlands-Indische regering genoodzaakt was een onderzoek in te stellen. In 1948 verscheen het rapport van de commissie-Van Enthoven, waarin Westerlings handelswijze gebillijkt werd vanwege de noodsituatie.⁸ De zorgen in Nederland werden echter niet weggenomen. Ge-

alarmeerd door aanhoudende berichten over wreedheden diende het PvdA-Kamerlid Frans Goedhart in februari 1949 een motie in waarin verzocht werd nu een Nederlandse commissie naar Indonesië te sturen. De motie werd weliswaar ingetrokken – men wilde de regering ten opzichte van het buitenland niet in verlegenheid brengen – maar in ruil daarvoor besloot men een drietal juristen naar Indonesië te sturen.

Deze commissie, onder leiding van de jurist Van Rij, kwam pas in 1954 met een rapportage, maar uitte hierin wel scherpe kritiek op de rol van Nederlands-Indische autoriteiten die standrechtelijke executies hadden toegelaten. Het rapport kwam alleen ter kennis van de ministerraad die besloot het niet openbaar te maken. Ook in 1956 verwierp de Tweede Kamer een voorstel, om in navolging van de parlementaire enquête inzake de Tweede Wereldoorlog een onderzoek in te stellen naar de gebeurtenissen in de jaren 1945-1950.

De noodzaak om berichten over wreedheden na te trekken werd ingehaald door de realiteit van de soevereiniteitsoverdracht eind 1949. Hierin was een bepaling opgenomen over wederzijdse amnestie. Militairen die strafbare feiten hadden gepleegd die in verband stonden met de politieke strijd zouden niet vervolgd worden. Strafbare feiten echter, die in een 'normale' oorlog aanleiding zouden hebben gegeven tot vervolging, waren van deze amnestie uitgesloten. Gezien het oncontroleerbare en diffuse karakter van guerrillaoorlogvoering zullen deze criteria vrij ruim geïnterpreteerd zijn.

De diplomatieke bochten waarin Nederland zich moest wringen om in de jaren hierna de verhouding met Indonesië goed te houden, maakten een nader zelfonderzoek over de wreedheden van Nederlandse militairen niet opportuun. Opvallend is echter ook dat in de periode waarin de relatie met Indonesië drastisch verslechterde – in 1957 en 1958 nationaliseerde de Indonesische regering Nederlandse bedrijven en in 1960 startte het conflict rond Nieuw-Guinea – dit onderwerp nauwelijks een rol speelde in de negatieve beeldvorming van Indonesië over Nederland.⁹ Wellicht wenste men niet herinnerd te worden aan het eigen aandeel in de wrede guerrillastrijd. Vanuit die kant ontbrak dus een 'pull-factor' en in Nederland zwegen daders, ooggetuigen en verantwoordelijken over de zaak. Deze zelfcensuur werd nog eens versterkt door het onbegrip van de burgermaatschappij voor de dynamiek van geweld in een oorlogssituatie. Zo belandde de kwestie in de 'doofpot'.

Het met mitrailleurvuur doorzeven van kampongs, het op een afschuwelijke manier martelen van gevangenen, het houden van wraakacties op de burgerbevolking, en dit alles zonder militaire noodzaak.¹⁰

Dit zijn voorbeelden van terreur die Indië-veteraan Joop Hueting gaf in een interview dat werd uitgezonden door de VARA-rubriek *Achter het Nieuws* (AHN) op 17 januari 1969. Volgens Hueting was het geweld op grote schaal voorgekomen en werd het tijd voor betrokkenen om met deze zaak in het reine te komen. Televisiekijkend Nederland werd opeens geconfronteerd met het eigen koloniale geweten. Dat het ‘oude’ nieuws over de Nederlandse terreur nu wel insloeg als een bom hangt samen met het politieke klimaat van eind jaren zestig. In heel West-Europa voerden studenten acties en was er toenemende kritiek op de oorlog die de Amerikanen voerden in Vietnam. Ook in Nederland ageerde een jongere generatie tegen de gevestigde orde die het beleid van de Verenigde Staten steunde. Dit was precies de ‘setting’ die het exposé van Hueting nodig had om méér dan een kleine medialel te veroorzaken. Ook Nederland bleek een soort ‘Vietnam’ te hebben gekend.

Bij betrokkenen brachten Huetings uitlatingen een ‘shok van herkenning’ teweeg. De redacties van AHN en van vrijwel alle dagbladen ontvingen veel en overwegend negatieve reacties. Veel veteranen beschuldigden Hueting van laster. Maar er waren er ook die hem dankbaar waren omdat ze nu eindelijk openlijk over hun belastende ervaringen konden spreken. Een belangrijk gevolg van deze uitzending was dat het onderwerp weer op de politieke agenda kwam te staan.

Hueting had blijkbaar het tij mee, want zijn eerdere pogingen om aandacht voor deze zaak te vragen mislukten. Een artikel van hem werd in 1956 door het polemisch ingestelde studentenblad *Propria Cures* beleefd geweigerd. De redactie, die zich doorgaans kritisch uitliet over koloniale aangelegenheden, had net een rel achter de rug over de zaak-Jungschläger en wilde weer wat rust in de tent.¹¹ Toen in 1957 de Franse oorlogsmisdaden in Algerije uitvoerig in de Nederlandse pers werden behandeld, benaderde Hueting de redactie van de NRC. Deze keer was het motief om te zwijgen niet gebrek aan durf, maar eerder ongeloof. Hoofdredacteur M. Rooij in zijn repliek aan Hueting:

Wat Indonesië aangaat, ik heb vroeger ook wel verhalen daaromtrent vernomen, doch wanneer men dan bij de briefschrijvers navraag deed, bleken de gegevens heel weinig geschikt voor publicatie. Meestal waren zij uit een tweede of derde hand.¹²

En dit terwijl Hueting in zijn brief een opsomming had gegeven van zijn eigen waarnemingen. Huetings beweringen wekten wel de belangstelling van *de Volkskrant*-journalist Martin Ruyter, die hem in 1968 bezocht in verband met Huetings wetenschappelijke expertise over doping. Ruyter besloot om op een gepast moment op het onderwerp terug te komen. Zo verscheen in *de Volkskrant* van 19 december 1968, op de dag dat twintig jaar ervoor de Tweede Politionele Actie van start was gegaan, een interview met Hueting onder de kop: 'En jullie schieten op alles wat beweegt'.¹³ Dit stuk werd wel opgemerkt. De linkse studentenbeweging Politeia stuurde een brief met de vraag om actie naar de belangrijkste politieke partijen.¹⁴ Maar de reacties hierop vielen in het niet bij wat Huetings tv-optreden een maand later teweeg zou brengen.

Herman Wigbold, eindredacteur van *AHN*, las het artikel in *de Volkskrant* en besloot onmiddellijk zijn nieuwsitem veilig te stellen. De verschillende actualiteitenrubrieken werkten namelijk met een claimsysteem om dubblures in de onderwerpkouze te voorkomen. Hueting werd al op 20 december in zijn eigen woning geïnterviewd, maar gezien de controversialiteit van het onderwerp, besloot de redactie de reportage pas ná de feestdagen uit te zenden.¹⁵

Het eindoordeel van de redactie van *AHN* luidde dat het parlement en de pers, de organen wier taak het is de regering te controleren, in deze kwestie ernstig tekort waren geschoten. Na een aantal vervolguitzendingen, waarin ook andere veteranen aan het woord kwamen, werd de toenmalige regering-De Jong tot actie aangespoord. Via een parlementair onderzoek diende voor eens en altijd klaarheid in deze zaak gebracht te worden.

Het initiatief hiertoe kwam van een politicus die al twintig jaar eerder als jonge journalist aandacht had gevraagd voor deze zaak: Joop den Uyl.¹⁶ Inmiddels was hij opgeklommen tot fractieleider van de PvdA en leidde hij de oppositie tegen het liberaalconfessionele kabinet van premier Piet de Jong. Op 21 januari 1969 verzocht Den Uyl in de Tweede Kamer de regering-De Jong een nota uit te brengen waarin alle kennis omtrent de zaak zou worden verzameld.¹⁷ Na het aannemen van de motie stelde de regering een commissie in die met grote voortvarendheid alle archieven van de betrokken ministeries doorlichtte. Drie maanden later was de klus geklaard en op 3 juni 1969 werd de *Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (de *Excessennota*) aan de Tweede Kamer aangeboden.

In de archieven waren inderdaad 110 geregistreerde gevallen van geweldpleging of moord gevonden. Vooral bij de contraterreur in Zuid-Celebes en bij de verhoormethodes van de inlichtingendiensten hadden zich excessen voorgedaan. Toch meende men te kunnen vaststellen dat, hoewel op basis

van deze bronnen geen uitspraak kon worden gedaan over de omvang van het geweld, er geen sprake was geweest van 'systematische wreedheden'. Het leger had zich in het algemeen correct gedragen.

De discussie in de Tweede Kamer draaide om de cruciale vraag of de 110 geregistreerde gevallen slechts 'het topje van de ijsberg' waren. Vooral partijen van de oppositie, CPN, PSP, D66 en PvdA drongen aan op verder historisch onderzoek door een onafhankelijke commissie. De meerderheid van het parlement en het liberaal-confessionele kabinet voelden daar echter niets voor. De ernstigste feiten waren immers bestraft en veel excessen hingen samen met de even harde, zo niet hardere Republikeinse terreur. Men gaf prioriteit aan het ontzien van de kwetsbare groep oud-militairen. Toen op 3 juli 1969 de nota door de Tweede Kamer 'voor kennisgeving' werd aangenomen betekende dit het voorlopige einde van het publieke debat over de kwestie.

De politiek was voorlopig klaar, bij de geschreven pers verslapte de aandacht, maar de televisiejournalistiek zou de kwestie nauwlettender blijven volgen. Voor het eerst was er een politiek gevoelige onthulling gedaan via de televisie, een medium met een massaal bereik. Deze combinatie van vorm en inhoud was nieuw en bood mogelijkheden om bestaande journalistieke conventies overboord te gooien. In de vervolguitzendingen van *AHN* waren naast 'deskundigen' vooral mensen aan het woord geweest 'die het zelf hadden meegemaakt'. Dat gaf hun uitspraken een authentieke uitstraling, maar er was ook twijfel. Was wat zij vertelden waar? Was het representatief? Kon je de zaak niet beter aan 'echte deskundigen' overlaten? Niet alleen de inhoud van de boodschap, maar ook de vorm waarin hij was gevat bleek problematisch.¹⁸ Dit kwam duidelijk naar voren in de debatten waaraan journalisten, wetenschappers, militairen en politici deelnamen. Vooral de jongere generaties werden geconfronteerd met de mogelijkheid dat hun vaders en grootvaders iets te verbergen hadden.

1970-1988 – PUBLICATIES OVER OORLOGSMISDRIJVEN

Voor de pers en de wetenschap lag het voor de hand om de politiek gevoelige kanten van de zaak, die door de regering waren genegeerd, boven tafel te krijgen. Er was immers nog veel onduidelijkheid over de omvang van de excessen, het falen van de militaire rechtspraak en de politieke verantwoordelijkheid van de kabinetten Schermerhorn, Beel en Drees. Men kon nu ook gebruikmaken van nieuw bronnenmateriaal, want één van de toezeggingen die de regering wél had gedaan, was dat een begin zou worden gemaakt met de bronnenpublicatie van de Nederlands-Indonesische betrekkingen. Ook werd toegezegd dat de notulen van de ministerraad voortaan niet pas na vijftig,

maar al na vijftientig jaar voor onderzoekers toegankelijk zouden zijn.

In 1970 verscheen *Ontsporing van Geweld. Over het Nederlands-Indisch/Indonesisch conflict*, de eerste wetenschappelijke studie over dit onderwerp. De schrijvers W. Hendrix en J.A.A. van Doorn, ten tijde van de politionele acties gelegd in Midden-Java, hadden ter plekke gegevens verzameld over geweldsontsporingen met de bedoeling het materiaal te gebruiken voor een wetenschappelijke studie. Na hun terugkomst in Nederland werd het plan op de lange baan geschoven. Het interview met Hueting in 1969 gaf echter weer het startsein. De rapporten werden van zolder gehaald en nog geen jaar later verscheen hun sociologische studie met een conclusie die, zeker vergeleken met die van de *Excessennota* uit 1969, opzienbarend was. Volgens Van Doorn en Hendrix was het excessieve geweld niet het gevolg van individuele ontsporingen, maar vloeide het voort uit een patroon dat van bovenaf was opgelegd, om de terreur van Republikeinse zijde te kunnen beantwoorden. Dat hierover niets in de *Excessennota* stond was volgens het schrijversduo een bewijs voor de onwil om de kwestie van de politieke verantwoordelijkheden aan de orde te stellen:

De betreffende regeringsnota moet helaas een beschamend stuk worden genoemd, en wel om twee redenen. In de eerste plaats suggereert het materiaal in de Nota ten onrechte dat excessen zeer uitzonderlijk waren; voorts definieert het – de krijgsraad volgend – excessen als puur persoonlijke en incidentele misslagen, hoewel uit de klachtenlijst in diezelfde Nota kan worden afgelezen dat daarnaast veel meer en veel systematischer geweldsexcessief optreden is voorgekomen.¹⁹

Ondanks de kritische toon bracht de publicatie geen opschudding teweeg. Het boek werd door collega-historici en sociologen ter kennisgeving aangenomen en journalisten lieten na de politiek gevoelige conclusies onder de aandacht van het publiek te brengen. Pas in de jaren tachtig zouden er nieuwe publicaties over de kwestie verschijnen.

De meest spectaculaire zaak, het optreden van Korps Speciale Troepen in Zuid-Celebes werd in 1984 in een studie van de historicus Willem IJzereef uit de doeken gedaan. Drie jaar later verscheen een artikel van de militairhistoricus Jaap de Moor over de acties van deze commando-eenheid op Java en Sumatra.

De meest omstreden publicatie van de historicus Lou de Jong leidde eind 1987 in de vorm van een concepttekst, al tot heftige debatten. Doordat in november 1987 één van zijn meelezers erin slaagde deze concepttekst aan de pers door te spelen, werd binnen korte tijd de gehele veteranenbeweging tegen De Jong gemobiliseerd. Zijn relaas was voor veel oud-militairen, die anders dan in 1969 een aanzienlijke sociale kracht waren gaan vormen, on-

verteerbaar. In de concepttekst hanteerde De Jong niet alleen de beledigende term 'oorlogsmisdaden', hij vergeleek bovendien het Nederlandse militaire optreden in Indië met dat van de Duitse bezetter in Nederland. Onder druk gezet door verschillende partijen erkende De Jong dat er veel 'onevenwichtigheden' zaten in zijn betoog. Een paar maanden later verscheen dan ook een geheel herschreven paragraaf die nu niet 'Oorlogsmisdrijven', maar 'Excessen' heette. De Jong verklaarde zijn omslag als volgt:

Een historicus is ook maar een mens. Ik had die paragraafte veel geschreven vanuit mijn emoties. De gevoelens van een jonge man, die in de jaren 45-49 geschokt was door de krantenberichten over wat er in Nederlands-Indië gebeurde. Ik ben na de niet malse kritiek opnieuw heel hard aan het werk gegaan. Ik nam meer afstand van de stof. Uiteindelijk heb ik het hele stuk herschreven. Ik vind wat er nu op tafel ligt genuanceerd en wetenschappelijk verantwoord.²⁰

DE EMANCIPATIE VAN DE VETERANENBEWEGING

De sociale kracht van de veteranenbeweging zou zich in de jaren negentig nog veel sterker manifesteren. In de zomer van 1993 mobiliseerde een groep Indië-veteranen de politiek om te voorkomen dat aan de controversiële figuur Poncke Princen een visum zou worden verleend. Princen was in 1946 als dienstplichtige naar Nederlands-Indië gestuurd, maar deserteerde en liep over naar het Republikeinse kamp. Later zou hij voor het Indonesisch staatsburgerschap kiezen. Geruchten dat hij gekleed in Nederlands uniform zijn voormalige kameraden in een hinderlaag zou hebben gelokt, zijn nooit onderzocht en dus niet bewezen.²¹ Toch leeft dit verhaal sterk in kringen van Indië-veteranen. Dit verklaart de enorme aversie van deze groep voor Princen, die zelfs zo ver ging dat veteranen dreigden met een aanslag op zijn leven. Mede door dit gevaar besloot het ministerie van Buitenlandse Zaken Princen geen visum te verlenen.²² Minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans, die in de Tweede Kamer ter verantwoording werd geroepen door GroenLinks, be-riep zich op de morele noodzaak de Indië-veteranen te ontzien:

Het met die gevoelens niet zorgvuldig omgaan, voorzitter, kon en kan ik niet voor mijn verantwoording nemen...Deze emoties berusten niet op wrok en nostalgie, maar wortelen in een soms nog als traumatisch ervaren eigen belevingswereld.²³

Het besluit van de regering leidde tot een scherpe reactie van publicist en Indië-kenner Rudy Kousbroek. Die ergerde zich mateloos aan de vanzelfsprekende wijze waarop was toegegeven aan de druk van de Indië-lobby. Dit

zou symptomatisch zijn voor de zelfgenoegzame wijze waarop ex-militairen reageerden op beschuldigingen van misdaden. Men bleef gefixeerd op de eigen ervaringen:

Het einde van het liedje is het beroep op leed, geestelijke nood en oorlogstrauma's. Eigen leed en nood, wel te verstaan, niet dat van de tegenpartij. Nagenoeg zo is het ook gegaan met betrekking tot Indonesië en wat zich daar werkelijk heeft afgespeeld zit nog altijd voor het grootste deel in de doofpot.²⁴

Uiteindelijk kreeg de oude en zieke Princen een jaar later toch op 'humanitaire gronden' een visum voor Nederland. Maar wel op basis van een 'herenakkoord' met de inmiddels nieuwe minister van Buitenlandse Zaken Hans van Mierlo, waarin afgesproken was dat Princen tijdens zijn bezoek aan Nederland in december 1994 geen publiek commentaar zou leveren. Princen hield zich hieraan, maar kon het niet laten om net voor zijn terugkeer publiekelijk de wens uit te spreken om met de veteranen een dialoog aan te gaan over de koloniale oorlog.

Na de historicus en de deserteur, was in 1994 de beurt aan de schrijver Graa Boomsma. Naar aanleiding van zijn boek *De laatste Tyfoon*, gebaseerd op de traumatische oorlogservaringen van zijn vader in Indonesië, had Boomsma in een interview gesteld dat de contraterreur van de Nederlanders in sommige opzichten vergelijkbaar was met de methoden die de SS hanteerde. Deze uitspraak stond als kop boven het interview en wekte daarmee de woede op van een Indië-veteraan, die Boomsma aanklaagde wegens smaad. Hij wenste onder geen beding vergeleken te worden met militairen van een moorddadig regime. Er waren wel verschrikkelijke dingen gebeurd, maar die waren onvermijdelijk en stonden niet in verhouding tot de negatieve beeldvorming over de inzet van militairen in Indië. Boomsma, daarentegen, zag de klacht tegen hem als bewijs van de nog heersende 'doofpotmentaliteit'. De rechtbank sprak hem vrij omdat er geen concrete belediging tegen bepaalde personen was geuit. De uitspraken van Boomsma moesten gezien worden in de context van het interview.²⁵

Maar er waren ook dissidente Indië-veteranen die juist meer openheid over het oorlogsgeweld wensten. Zo werd in de zomer van 1994 een anoniem vlugschrift verspreid vanuit het Gelderse dorpje Wamel. Hierin vroeg een radeloze, door nachtmerries gekwelde veteraan aandacht voor de slachting die Nederlandse militairen in december 1947 hadden aangericht in het Javanees dorpje Rawah Gedeh. Hijzelf durfde geen initiatief te nemen:

Mijn naam kan ik u niet noemen omdat deze informatie door bepaalde kringen beslist niet op prijs wordt gesteld. Maar misschien kan er uit Wamel, juist Wamel een initiatief komen, ik weet niet hoe...²⁶

In augustus 1995 kwam de wens van de anonieme Indië-veteraan in vervulling. De commerciële televisiezender RTL4 zond een documentaire uit waarin een aantal bewoners van Rawa Gedeh vertelde over de Nederlandse terreuraanval. Voormalig Indonesisch commandant Lucas Kustario vertelde in de pers dat destijds geen 150, maar 430 mensen waren gedood. De ophef in de pers was voor de openbare aanklager voor militaire zaken in Arnhem aanleiding om een onderzoek te gelasten, maar uiteindelijk besloot men bij gebrek aan nieuw bewijsmateriaal de zaak niet te heropenen.²⁷

De koloniale oorlog had al het hele jaar de opiniepagina's beheerst, vanwege de oproep van kamervoorzitter Deetman tot een nationaal Indië-debat en het voorgenomen staatsbezoek van koningin Beatrix aan Indonesië. In 1995 vierde het land zijn vijftigjarig bestaan, maar een bezoek op de verjaardag van de Indonesische onafhankelijkheid, op 17 augustus, was problematisch. Het zou vooral voor Indische Nederlanders en Indië-veteranen een officiële bevestiging betekenen van de pijnlijke conclusie dat de militaire inzet zinloos was geweest. Onder invloed van Nederland-Indische groeperingen en veteranenorganisaties besloot het kabinet dan ook dat de koningin pas op 21 augustus in Indonesië zou aankomen. Ook zouden de organisaties voor Indië-veteranen een plaats toebedeeld krijgen in het protocol.²⁸

Behalve over de datum ontstond ook een discussie over de noodzaak van 'publieke excuses' aan de voormalige kolonie. Sommigen vonden dat de koningin haar spijt moest betuigen namens het Nederlandse volk voor de jarenlange koloniale uitbuiting en onderdrukking. Anderen zagen dit als een volkomen misplaatste en a-historische geste. Bovendien vroeg de Indonesische regering daar helemaal niet om.²⁹

Een adviseur van het inmiddels opgerichte Veteranenplatform, de psycholoog en kolonel b.d. J. van Neden, verklaarde in een uitzending van NOVA dat nog veel Indië-veteranen bij hem kwamen met vreselijke herinneringen aan het verbranden van kampongs of het martelen en executeren van Indonesische krijgsgevangenen. Vaak waren deze 'excessen' onvermijdelijk, maar desondanks vond hij een wetenschappelijk onderzoek naar deze kwestie zinvol. Hoewel Van Neden had benadrukt dat hij op persoonlijke titel sprak, werd hij in het programma aangeduid als 'adviseur van het Veteranenplatform' met als gevolg een onvermijdelijke vertrouwenscrisis. Het Veteranenplatform liet meteen de volgende dag een persbericht uitgaan waarin het zich distantieerde van zijn uitspraken. In overleg met de voorzitter van het Veteranenplatform luitenant-generaal b.d. T. Meines besloot Van Neden op te stappen:

Ik kreeg de volgende dag Meines aan de lijn en zei: als je vindt dat ik jou in je functie belemmer, dan stap ik op. Meines antwoordde dat hij mij er graag bij wilde houden, maar als niemand hem meer vertrouwde omdat hij mij

*steunde zouden we nog veel verder van huis zijn, het was beter als ik wegging.*³⁰

Van Neden had zich duidelijk buiten de groep geplaatst door op een publieke plek de belangenbehartiging voor veteranen in gevaar te brengen. En dat terwijl hij precies verwoordde wat hij in de dagelijkse praktijk meemaakte. Dit was het zoveelste bewijs dat profilering, beeldvorming, nieuwsgaring, geschiedschrijving en traumaverwerking processen zijn die elkaar regelmatig verstoren. Aan het slot van deze studie zal het debat uit de jaren negentig uitgebreider aan de orde komen.

7 Typering van het debat: herhaling of vernieuwing? Vorm of inhoud?

PATRONEN EN SCHEIDSLIJNEN

In het debat zijn zowel continue als discontinue patronen aan te wijzen. Zo is de politieke verdeeldheid over de koloniale oorlog in het parlement vanaf de periode van de strijd zelf tot aan de huidige tijd min of meer hetzelfde gebleven. De liberale en confessionele partijen verdedigen en vergoelijken het militair ingrijpen, de PvdA is verdeeld en links daarvan veroordeelt men onvoorwaardelijk de inzet van militairen. Dit bepaalt voor een groot deel ook de houding tegenover ‘onthullingen’ over de Nederlandse oorlogsmisdaden.

Tegenover deze constante staan de verschillen in politieke cultuur. Politici die tot eind jaren zestig opereerden in het strak geregisseerde systeem van verzuiling, gingen anders te werk dan hun opvolgers in het gepolariseerde politieke klimaat van de jaren zeventig en tachtig. Het poldermodel van de jaren negentig heeft natuurlijk ook in deze zaak zijn matigende uitwerking gehad. Dezelfde verschillen gelden ook voor de journalistiek en de historische wetenschap. De formele taakopvatting blijft hetzelfde, maar iedere nieuwe generatie opereert vanuit een net iets andere cultuur en zo veranderen ook ideeën over wat een gepaste, professionele aanpak van de problematiek is.

Door deze beroepsgroepen heen lopen twee grote mentale scheidslijnen. Er is een fundamenteel verschil in referentiekader tussen die generaties die bewust de Tweede Wereldoorlog en het conflict met Indonesië hebben meegemaakt, en de jongere garde die in de periode van welvaart is opgegroeid en nooit een samenleving in oorlog heeft gekend. De andere scheidslijn is geografisch van aard en scheidt de groep met een ‘koloniale ervaring’ – mensen die als burger of militair in Nederlands-Indië hebben gewoond en/of gewerkt – van de groep die helemaal in de Nederlandse samenleving is gesocialiseerd. Binnen de ingevoerden in de koloniale context is er weer een verschil tussen de in Indië geboren burgers en militairen – waarvan een groot deel gedurende de Japanse bezetting in kampen is geïnterneerd – en de Nederlandse militairen die alleen tijdens de periode van de dekolonisatiestrijd daar verbleven.

Bij de veteranen veranderden misschien onder invloed van de tijdgeest ook de ideeën en herinneringen, maar de individuen bleven dezelfde. Ze werden alleen ouder en mondiger.

VORM EN PERSOONLIJKE ACHTERGROND

Het is duidelijk dat het vooral veteranen, journalisten, historici en politici zijn die bepalen wat er over het onderwerp bekend is en hoe deze kennis moet worden geïnterpreteerd. Het gaat hier echter wel om publieke verhalen die bestemd zijn voor een gehoor. Dat deze om strategische of privacy-redenen soms afwijken van wat men elkaar onder vier ogen vertelt, heb ik zelf tijdens mijn onderzoek ervaren. Maar toegang tot onderonsjes in het café, echtelijke slaapkamers of dossiers van de psychotherapeut is nu eenmaal geen optie voor de historicus. Ik kan niet anders dan me beperken tot het min of meer 'gestroomlijnde' verhaal.

Welke factoren bepalen de uitstraling en het effect van deze verhalen? Hoe wordt de kennis over de wreedheden gevat in de specifieke vorm van een journalistiek verslag, een regeringsnota, een historisch artikel of een persoonlijk relaas? Waarom is het zo lastig om onder deze vier categorieën een consensus te vinden? Is de vakdiscipline van de politicus, journalist en historicus bepalend of is het puur een zaak van persoonlijke achtergrond? Wat prevaleert bij de veteraan, de collectieve groepssolidariteit of de behoefte aan een publieke biecht? Hoe veranderen ideeën over de betekenis van dit oorlogsgeweld in de loop van de tijd?

Mijn idee is dat de onenigheid over de interpretatie van het oorlogsgeweld zowel met de vorm van de boodschap als met de persoonlijke achtergrond van de boodschapper te maken heeft. Met vorm bedoel ik de eisen die de vakdiscipline stelt. Die zijn voor een documentaire heel anders dan voor een historisch artikel of een regeringsonderzoek. Daarnaast is er de specifieke persoonlijke interpretatie van de feiten die bepaald wordt door kenmerken van de boodschapper zelf zoals karakter, leeftijd, sociaal milieu en politieke achtergrond.

Deze indeling levert echter meteen een probleem op. De regels waaraan politicus, journalist en historicus zich moeten houden spreken voor zich, maar wat is nu de beroepsdiscipline van de Indië-veteraan? Slechts een klein percentage van de groep was beroepsmilitair, en dus gesocialiseerd in een omgeving waarin de ongeschreven regel geldt dat 'de vuile was' niet wordt buiten gehangen. De overgrote meerderheid vormde een afspiegeling van mannen uit alle lagen van de samenleving. Dit in tegenstelling tot de politici, historici en journalisten die grotendeels tot de intelligentsia behoren, makke-

lijker toegang tot de media hebben en dus sterker de beeldvorming kunnen beïnvloeden. Voor hen zijn de geweldsmisdrijven een van de vele dossiers op hun bureau, terwijl voor de veteranen de kwestie betrekking heeft op een fase van hun leven als jongeman. Bij hen spelen emoties een grotere rol en vooral de behoefte aan erkenning en positieve beeldvorming. We zullen zien dat juist figuren die tot meerdere categorieën behoren een sleutelfunctie hebben in het debat. Maar eerst volgt een schets van het debat onder de verschillende groepen.

DE VERSCHILLENDE DISCOURS: POLITICI, JOURNALISTEN, HISTORICI EN VETERANEN

Politici vertalen gevoelige kwesties uit het verleden in de politieke consequenties voor het hier en nu. De regering tracht het risico van politieke schade zoveel mogelijk te beperken, regeringspartijen in het parlement tasten af wat hun speelruimte is en oppositiepartijen proberen juist politieke winst uit de zaak te halen. De officiële reactie van de regering op berichten dat Nederlandse militairen oorlogsmisdaden hadden gepleegd, was meestal de aankondiging van een onderzoek. Dat lijkt de meest efficiënte stap, maar strategisch gezien kan hij ook als neutraliseringtactiek dienen. Men schuift het politieke ritueel van veroordeling voor zich uit, tot de druk van het parlement of van de publieke opinie wat geluwd is.

Hoewel partijstandpunten en meningen van individuele politici zeer kunnen afwijken van het regeringsstandpunt, behoren ze ook tot het officiële politieke discours. Een zaak krijgt immers een ‘officiële status’ als een politicus zich in de pers of bij een publieke bijeenkomst erover uitgesproken heeft. Ook al staan regering en parlement in een zaak lijnrecht tegenover elkaar, toch houden zij bij het doen van uitspraken een aantal codes in acht. Zeker in Nederland voelen politici zich sterk verantwoordelijk voor de ‘cohesie’ in de samenleving. De strakke spelregels van de democratie worden in de gaten gehouden, maar in controversiële zaken stelt men zich behoedzaam op. Men verkiest stabiliteit boven een rigoureuze afrekening met ongemakkelijke waarheden. De gematigde wijze waarop oppositieleider Joop den Uyl in 1969 in het parlement aanstuurde op een onderzoek is een voorbeeld van deze omzichtigheid.

In deze kwestie speelde ook een generatieverschil mee. Den Uyl moest rekening houden met de bijzondere status van de oud-minister-presidenten Drees (PvdA), Beel (KVP) en Schermerhorn (PvdA), die de hoofdverantwoordelijken waren tijdens het conflict met Indonesië. Het parlement en de regering wilden enerzijds voldoen aan de nieuwe eisen van ‘openheid’ –

Nieuw Links begon terrein te winnen – maar moesten er tegelijk voor waken om oud-politici met aanzien in diskrediet te brengen.

Die verdeeldheid binnen de PvdA was niet nieuw en bestond al ten tijde van het dekolonisatieconflict. Al in 1947 zorgde het besluit van de rooms-rode coalitie om tot gewapend ingrijpen over te gaan tot een scheiding der geesten binnen de partij. Het initiatief van Den Uyl in 1969 moet dan ook gezien worden als een poging om het blazoen van de partij te zuiveren. Meer in het algemeen was in het debat in de Tweede Kamer hierover duidelijk het verschil te zien tussen politici die nog heilig geloofden in de onaantastbaarheid van het gezag, en jongere parlementariërs die juist de confrontatie met de autoriteiten aan wilden gaan.

Ter linkerzijde was en bleef de CPN de partij die destijds consequent het Nederlandse beleid afkeurde en later de belangen van de dienstweigeraars zou behartigen. Zij bleef ook in de jaren tachtig en negentig in de vorm van GroenLinks hameren op een veroordeling door de regering van het toenmalige beleid. De confessionele partijen waren toen vóór gewapend ingrijpen, verzetten zich in 1969 tegen een grondiger onderzoek dan de *Excessennota*, en wierpen zich in latere debatten in de hoedanigheid van CDA op als de beschermers van de Indië-veteranen. Ook de VVD liet zich lange tijd leiden door een mengsel van paternalistische en kolonialistische sentimenten. Ook zij zou later in de Kamer vooral de belangen van oud-strijdersorganisaties behartigen.

Journalisten worden de waakhonden van de democratie genoemd. Ze horen luid te blaffen, maar alleen op het goede moment en op basis van gedegen onderzoek. De eis van objectiviteit is des te belangrijker als het gaat om ethische en morele kwesties. Tegelijkertijd kunnen de elementen die het journalistieke relaas aantrekkelijker maken – engagement, de keuze voor één perspectief of voor een ‘pakkende kop’ – op gespannen voet staan met de eisen van objectiviteit. De journalist denkt vanuit het referentiekader van de actualiteit, alleen al omdat het lezerspubliek in die sfeer leeft en denkt. Hij is de essentiële schakel in de vertaalslag van het wetenschappelijke naar het publieke discours. De inbedding van historische thema’s in gangbare collectieve normen- en waardepatronen is daarbij onvermijdelijk. Er zal altijd een deel van de specifieke koloniale of militaire context wegvallen waardoor nuances verdwijnen. Uiteraard geldt dit meer voor voorpaginanieuws en korte reportages van actualiteitenrubrieken dan voor het achtergrondartikel of het diepte-interview. Dan is er nog het relatieve karakter van ‘nieuws waarde’. Een misstand uit het verleden die relatief onbekend is, hoeft op zich niet een grote nieuws waarde te hebben. Dat verandert onmiddellijk als de misstand gekoppeld kan worden aan een actuele gebeurtenis met een politieke lading.

Met betrekking tot de excessenproblematiek is het dus niet zo dat er, als er

nauwelijks over bericht wordt, sprake is van ‘vermijdingsgedrag’. De journalist heeft een aanleiding nodig: een onwillige koningin, een uitspraak van een controversiële figuur, de ontdekking van compromitterende gegevens, maar ook zaken die niet de bestaande orde bedreigen, zoals een jubileum of een sterfgeval. Zo gauw er een aanleiding is, en zeker als er sprake is van een ‘incident’ rond de Indonesische kwestie, storten de media zich en masse op het onderwerp.

Ook bij het journalistieke debat zijn generatieverschillen van grote invloed geweest. Journalisten die gewend waren aan de leiband van de zuil te lopen en tijdens de militaire strijd in Indië braaf het partijstandpunt verkondigden, kregen in de tweede helft van de jaren zestig concurrentie van een heel ander slag. De waardigheid van de journalist hing niet langer samen met het respect dat hij bij de autoriteiten afdwong, maar juist met de kritiek die hij leverde op de autoriteiten. In naam van het publiek moest het gebruik van de politieke macht gecontroleerd worden.¹

De durf van de redactie van *Achter het Nieuws* om in 1969 het interview met Hueting uit te zenden, getuigt van deze mentaliteitsverandering. Het bleef echter nog het ideaal van een links gekleurde voorhoede. Er waren genoeg andere persorganen en omroepen die zich min of meer conformeerden aan het gematigde regeringsstandpunt. In grote lijnen was er een tegenstelling tussen linksgeoriënteerde media die in deze zaak de onderste steen boven wilden halen, en de meer conservatieve pers die opkwam voor de militaire autoriteiten. Daartussenin waren er perscommentaren die meer zagen in de formule van ‘vergeven en vergeten’. Toen het onderwerp in de jaren tachtig en negentig weer op de agenda kwam, was dit onderscheid – behalve bij *De Telegraaf*, de ‘havik’ onder de pers – veel vager geworden. Elke journalist die zichzelf serieus nam, kon niet om de actualiteitswaarde van het item heen. De polarisatie tussen ‘onthulling van geweldsmisdrijven’ aan de linkerkant en de ‘ontkenning of eufemisering’ ervan aan de rechterkant, had plaatsgemaakt voor een grote interesse in het verhaal achter het geweld. De invalshoek van de ‘gewone man’ was ontdekt.²

Een belangrijke categorie is die van de ‘luizen in de pels’, publicisten zoals Jan Blokker en Rudy Kousbroek, wier rol het is een provocerend standpunt in te nemen. Zij kunnen heikele kwesties op de publieke agenda zetten. De vorm waarin dit gebeurt vereist een zekere stilering van de inhoud. Hoe meer relativering en nuancering des te saaier het stuk. Men is aan de eigen stand verplicht, zeker in een column, om stijl boven inhoud te verkiezen. Dit is van groot belang en zeer functioneel op het moment dat de discussie aangezwengeld moet worden. Op de lange termijn echter, als de verschillende standpunten duidelijk zijn en de discussie op een hoger plan getild moet worden, is het gevaar groot dat telkens weer dezelfde boodschap in een andere ‘prikkelende’ tekst wordt gevat.

Een soortgelijk probleem speelt bij de televisiejournalistiek, die gebonden is aan andere vormen dan de persjournalistiek. Bij de televisie wordt de kijker blootgesteld aan een bombardement van indrukken. Meerdere zintuigen worden tegelijkertijd geprikkeld. Door dit effect kan televisie alleen maar gericht zijn op gebeurtenissen en personen die de kijker onmiddellijk kan plaatsen. Er is behoefte aan duidelijke, overzichtelijke en samenhangende verhalen, ook al is de kwestie die aangezwengeld wordt ingewikkeld en onsaamenhangend. Daarbij laten de ontwikkelingen in de jaren tachtig zien dat de televisie zich steeds meer richt op informatie die te koppelen is aan direct herkenbare menselijke emoties. Het liefst met aansluitend een conclusie die als morele wegwijzer kan dienen.³ Dit zijn bij elkaar exact die elementen die de televisie-items over de geweldsexcessen in Indonesië zo controversieel maakten. Een interview met een veteraan die getuigt van terreur tegenover de Indonesische bevolking, kan de suggestie wekken dat het om systematische terreur ging en roept onbedoeld op tot een morele veroordeling van het militaire ingrijpen. In veteranenkringen was het verzet tegenover dit soort uitzendingen dan ook erg groot.

Aan de andere kant is juist televisie het medium dat het meest heeft bijgedragen tot het uit de taboesfeer halen van deze oorlogsmisdaden. Vooral documentairemakers hebben een constante stroom van producten geleverd met een kritische houding ten aanzien van het Nederlandse beleid.⁴ Dankzij hen is de kennis over het Nederlands-Indisch conflict, met alle voor Nederland pijnlijke aspecten, tot een wat groter publiek doorgedrongen.

Bij historici gelden in principe strakke spelregels. Hun aandeel in het historische debat hoort los te staan van staats- dan wel partijbelang. Het genuanceerde beeld staat voorop, en meningen moeten worden gestaafd met feiten. Een complicerende factor is alleen dat de genuanceerde mening bij een onderwerp dat in de taboesfeer ligt, ook als alibi gebruikt kan worden om zich niet over een zaak te hoeven uitspreken. Wanneer historici moreel verwerpelijke zaken nuanceren door te wijzen op de specifieke context, roept dat onbehagen op. Het suggereert de onwil om kleur te bekennen, de behoefte om zich op de vlakte te houden, alsof men boven de partijen staat. Hoort dat inderdaad tot de vakdiscipline van een historicus? Hoort hij zich te onttrekken aan morele oordelen? In mijn ogen is het streven naar objectiviteit al een hele prestatie, maar het is een illusie te denken dat iemand zich kan losmaken van de normen en waarden die in zijn of haar taal en vorming besloten liggen. Of een gewelddaad in de context van een guerrillastrijd moreel te veroordelen valt, is dus niet een vraag die men volgens de theorie van de historische wetenschap kan beantwoorden. Een historicus van vlees en bloed, met zijn eigen specifieke kennis en connotaties, kan dat wel. Hetzelfde geldt voor de vraag of het de plicht is van een historicus om 'pijnplekken' uit de geschiede-

nis te onderzoeken. Dit aspect zal later uitgebreid aan de orde komen.

Van belang voor het gewicht dat men aan bepaalde uitspraken geeft is ook de status van de historicus. Een gezaghebbend wetenschapper die altijd goede contacten met de media heeft onderhouden, zoals Lou de Jong, heeft veel minder bewegingsvrijheid in het doen van gevoelige uitspraken, dan een minder bekende historicus die in de marge opereert. Dit kan tot een situatie leiden waarbij de beeldvorming over een zaak in de media aanzienlijk verschilt van die binnen een kleine gespecialiseerde gemeenschap. In ieder geval heb ik tijdens mijn onderzoek kunnen constateren dat het onder veel historici *not done* is om kennis over geweldsexcessen breed uit te meten in de media. Als ze worden geconfronteerd met nieuwsitems over dit onderwerp, dan zijn het meestal voor hen bekende feiten die in een 'nieuw jasje' zijn gestoken.

Ook bij de historici spelen generatieverschillen een grote rol. De Indië-historici van de vooroorlogse generatie waren gevormd in de traditie van het koloniaal paternalisme. Zij keken vanuit het perspectief van de 'goede bedoelingen' naar de koloniën en baseerden zich voornamelijk op bronnen van het bestuursapparaat. Toen in de jaren vijftig door de verslechterde verhouding met Indonesië er weinig wetenschappelijke belangstelling voor het land bestond, initieerde juist deze groep geheel op eigen initiatief een bronnenpublicatie van de periode 1900-1942. De behoefte om op scrupuleuze wijze feiten en stukken over het beleid in Nederlands-Indië te verzamelen, was vooral ingegeven door de uiterst kritische houding van Angelsaksische wetenschappers op het Nederlandse koloniale beleid.⁵

Dat de traditie van bronnen verzamelen de geschiedschrijving over Indië domineerde blijkt overduidelijk uit de producten die de discussie in 1969 opleverde: een regeringsnota die bestaat uit een inventarisatie van archiefstukken en twintig dikke, overigens onmisbare, delen met schriftelijke bronnen over de Nederlands-Indonesische verhoudingen. Dezelfde discussie twintig jaar later zou waarschijnlijk ook een *oral history*-archief hebben opgeleverd met de individuele verhalen van zowel daders als slachtoffers.⁶ De bronnenpublicatie leverde vanaf begin jaren tachtig een stroom grondige historische studies op over het politieke en militaire beleid tijdens het conflict.⁷ Opvallend is dat voor de publicaties die zich op de geweldsexcessen concentreerden, die van Van Doorn en Hendrix, IJzereef en De Jong, nauwelijks gebruik is gemaakt van documenten uit deze bronnenpublicatie.⁸ Op de specifieke achtergronden van deze historici kom ik in deel II uitgebreid terug.

Het discours van de veteranen is nog diverser dan dat van de beroepsgroepen. En dat terwijl het om één en dezelfde groep gaat. Er zijn geen generatieverschillen maar het gaat om dezelfde mannen die alleen ouder zijn geworden. Hun aandeel aan het debat is ook anders. Het is niet gebaseerd op indirect verkregen kennis, maar op authentieke belevenissen. Zij zijn, om een modi-

euze term te gebruiken, de ‘ervaringsdeskundigen’ bij uitstek. Ook hier is de beeldvorming in de media een moeilijk punt. Hoewel het overgrote deel van de Indië-veteranen – de Stichting Dienstverlening Veteranen spreekt over de ‘zwijgende meerderheid’⁹ – weinig behoefte heeft om zich als veteraan te manifesteren, ontstaat er toch in het debat het stereotype van de militante Indië-veteraan – à la Koot en Bie – die consequent zijn verontwaardiging in de strijd werpt. Dat is een gevolg van het feit dat de mensen met de meest uitgesproken ideeën het meest aan het woord komen in de media. Dat zijn aan de ene kant de ‘spijtbetuygers’, die in enkele documentaires figureren¹⁰ en aan de andere kant de ‘waakhonden’, die staan te trappelen om tegen verslaggevers hun verontwaardiging over boek, artikel of film te uiten. De eerste groep wil met het verleden afrekenen en heeft geen bezwaar tegen openheid over de begane misdaden. Tot deze groep horen de veteranen die in 1969 gehoor gaven aan de oproep van Hueting om het ‘zwijgen te verbreken’. Zij hopen nog steeds op een spijtbetuyging van de regering voor het feit dat ze zijn ingezet voor een zinloze oorlog. Onder de meer gematigden vallen ook de woordvoerders van de verschillende veteranenorganisaties. Zij moeten soms halsbrekende toeren uithalen om hun achterban bijeen te houden. Voor hen staan voornamelijk de belangen van hun leden voorop en niet het boven water krijgen van geweldsexcessen van vijftig jaar terug. De ‘waakhonden’ daarentegen willen nog steeds geloven in de mythe van ‘orde en rust’. Zij wijzen iedere kritische noot over het politionele optreden in Indonesië af en bewaken op fanatieke wijze de militaire eer van de gesneuvelden.

De standpunten van deze twee groepen komen vaak voort uit persoonlijke betrokkenheid. De veteraan wier eenheid onschuldige burgers heeft gedood, projecteert zijn schuldgevoel op alle militairen. Zijn medestrijder daarentegen, die 500 kilometer verderop een Indonesische familie van de hongerdood heeft gered, ziet het militair ingrijpen als zinvol en wil niet geassocieerd worden met oorlogsmisdaden. Het probleem is dat beide verhalen waar kunnen zijn.

Mede onder invloed van de ‘waakhonden’ is in het midden van de jaren tachtig een invloedrijke veteranenlobby ontstaan die de politiek heeft doen inzien dat er een veteranenbeleid moest komen. Overigens wordt deze groep steeds kleiner, terwijl er wel steeds meer kennis over deze zaak doorsijpelt naar het collectieve niveau. Ook is het zo dat ondanks de rancune tegenover de pers, de Indië-veteranen uiteindelijk toch de interesse van veel journalisten hebben weten te wekken voor het verhaal van de gewone soldaat.

8 ‘Oorlogsmisdaden’: een controversiële term

*Noem ons oorlogsmisdadigers – we hebben onschuldigen gedood
en we hebben kampongs verbrand – maar verdoem ons niet.*

Een veldprediker, *Tijd en Taak*, 1949

OORLOGSGEWELD EN STRAFBAARHEID

De controverse over de term ‘oorlogsmisdaden’ in het debat over het conflict met Indonesië vloeit voor een groot deel voort uit de spanning tussen het militaire en burgerlijke referentiekader. De militair in actieve dienst treedt een andere wereld binnen waar andere regels en prioriteiten gelden. Terwijl het misdrijf in de burgermaatschappij als incident beschouwd wordt, dus een uiting van afwijkend gedrag, is geweldpleging en levensberoving in een gewapend conflict juist de regel. Wat dus in de vredesmaatschappij altijd strafbaar is, is in de oorlogsmachtschappij alleen in bepaalde gevallen onrechtmatig. Het uitgangspunt is het verband met het oorlogsdoel. De overweging bij vervolging is of het misdrijf schadelijk is voor het functioneren van het militaire apparaat. Als dat wel zo is spreekt men van disfunctionele institutionele criminaliteit. Hieronder valt verkrachting, beroving en mishandeling van burgers, het doden van krijgsgevangenen of het nemen van represailles. Een dergelijk misdrijf gepleegd door een individu of groep op eigen initiatief, bezorgt de krijgsmacht een slechte naam bij de burgerbevolking waardoor de steun voor het militaire ingrijpen kan wegvallen.

Geweld dat wel in verband staat met het oorlogsdoel duidt men aan als functionele gewilde structuurcriminaliteit. Dit soort vloeit voort uit de doelstelling van het gewapend conflict, het zoveel mogelijk verbeteren van de eigen positie ten koste van de tegenstander. De enkeling of de groep pleegt het daadwerkelijke misdrijf, maar het initiatief en de verantwoordelijkheid liggen bij de politieke en militaire leiding.¹ Het oorlogsdoel is echter geen vrijbrief om onbeperkt misdrijven te plegen. In theorie gelden ook bij geweld dat in verband staat met de strijd een aantal morele grondregels: men mag niet martelen, men mag geen gevangenen doden en men moet de burgerbevolking zo veel mogelijk ontsien. In de praktijk echter zal er zelden een militair conflict uitgevochten worden, zonder dat deze normen overschreden worden. Ze moeten dus in praktijk beschouwd worden als ‘enigszins’ regulerend.

Tot nu toe zijn de volgende benamingen gebruikt om het door Nederlandse militairen gepleegde geweld aan te duiden: ‘oorlogsmisdaden’, ‘excessieve geweldpleging’, ‘geweldsontsporingen’, ‘terreur’, ‘wreedheden’, ‘gruwelen’, ‘excessen’, ‘misdrijven’ en ‘wandaden’. De eerste drie refereren duidelijk aan uitzonderlijk geweld in een context waar geweld de norm is. Een ‘oorlogsmisdad’ pleegt men in een oorlog en is strafbaar. ‘Excessieve geweldpleging’ verwijst net als ‘oorlogsmisdaden’ naar buitensporig geweld, dat niet in verband of niet in verhouding staat tot het oorlogsdoel. Het heeft alleen geen juridische connotatie. ‘Geweldsontsporing’ heeft in principe dezelfde betekenis, maar is een ambivalente term omdat het de vraag oproept of ‘geweld’ niet op zichzelf al een ontsporing is. ‘Terreur’ is een strategie van guerrillaoorlogvoering en verwijst zowel naar de motivatie van het geweld, die politiek of religieus geïnspireerd is, als naar het doelwit van het geweld, meestal de burgerbevolking. Ook hier verwijst de betekenis niet naar strafbare handelingen. De overige benamingen zijn neutraler van karakter en kunnen ook verwijzen naar uitzonderlijke vormen van geweld in een burgersamenleving. De laatste twee, ‘misdrijven’ en ‘wandaden’ wijzen niet op een extreme vorm van geweld.

Behalve hun intrinsieke betekenis hebben deze termen in de discussie over het geweld in Indonesië ook een symbolische betekenis. Politici, historici, journalisten en veteranen die de term ‘oorlogsmisdaden’ gebruiken kiezen daar bewust voor. De keuze voor aanverwante termen, zonder juridische connotatie, is ook meestal bewust. Het merendeel van de veteranen verzet zich heftig tegen het gebruik van deze term. Wat betekenen deze keuzen en standpunten? Welke overwegingen liggen hieraan ten grondslag?

Het verzet van veteranen heeft zowel te maken met de moeilijke positie van de militairen destijds, als met de associaties die de term oproept met de nazi-misdrijven tijdens de Tweede Wereldoorlog. Gezien de verantwoordelijkheid van de militaire en politieke leiding voor de hachelijke positie waarin de troepen zich in de laatste fase van het conflict bevonden, wordt het als onbillijk en stigmatiserend gezien om bestempeld te worden als ‘oorlogsmisdadigers’. Het argument van de veteranen is meestal dat er geen keuze was. Niet gewelddadig optreden betekende het op het spel zetten van het eigen leven. De beschrijvingen in hoofdstuk 1 laten echter zien dat er ook situaties waren met meer speelruimte, waarin militairen vormen van geweld toepasten zonder dat het eigen leven in gevaar was.

Maar ook als we voor het gemak alle gewelddaden onder de noemer ‘overmacht’ plaatsen, dan wil dat nog niet zeggen dat de term ‘oorlogsmisdrijf’ niet van toepassing is. Zo is in de vorige paragraaf aangegeven dat ook binnen de functionele, gewilde structuurcriminaliteit een aantal morele grondregels

geldt. Ter wille van het oorlogsdoel neemt de militaire en politieke leiding de schending van deze morele grondregels – waar meestal burgers de dupe van zijn – op de koop toe. Dat doel schept als het ware de gelegenheid voor de militair om het oorlogsmisdrijf te plegen.² Maar afgezien van het feit dat de militair ook een eigen verantwoordelijkheid heeft, mag de situatie waarin hij uit overmacht of wanhoop handelt, als de gewelddaad binnen de juridische omschrijving valt, geen argument zijn om de term ‘oorlogsmisdrijf’ te vermijden. Wel is het zo dat het verband met de verantwoordelijke autoriteit met naam en toenaam aangegeven dient te worden.

DE RECHTSGROND VOOR DE BEOORDELING VAN OORLOGSMISDADEN IN NEDERLANDS-INDIË

Tegenstanders van de term ‘oorlogsmisdrijven’ beroepen zich ook op juridische argumenten. Zo zou de term niet van toepassing zijn op dit conflict omdat in de Haagse verdragen van oorlogsrecht uit 1907 staat dat er sprake moet zijn van een oorlogsverklaring en dat beide partijen het verdrag moeten hebben ondertekend. Als dit niet het geval is, hoeft men zich niet aan de conventie te houden.³

Een aantal voorschriften uit deze verdragen is echter wel opgenomen in het Wetboek van Militair Strafrecht. In een uitgave uit 1947 vinden we onder de kop ‘Schending van verschillende dienstplichten’ een artikel dat betrekking heeft op mishandeling, berovingen vernieling:

Art. 148. Met den dood, levenslange gevangenisstraf of tijdelijk van ten hoogste twintig jaren worden gestraft de tot eene op voet van oorlog gebrachte krijgsmacht behorende militairen die met vereenigde krachten hetzij geweld tegen een of meerdere personen plegen, hetzij opzettelijk en wederrechtelijk eenig goed dat geheel of ten dele aan een ander toebehoort, vernielen, beschadigen, onbruikbaar maken of wegmaken, en bij het plegen van het feit misbruik maken of dreigen te maken van macht, gelegenheid of middel, hun als militair geschonken.

Ook zijn er regels met betrekking tot de behandeling van de tegenstander:

*Art. 149. Hij, die geweld pleegt tegen een doode, zieke of in den krijg verwonde, behorende tot de krijgsmacht van een der strijdende partijen, wordt gestraft met den dood, levenslange gevangenisstraf of tijdelijk van ten hoogste twintig jaren.*⁴

In het Wetboek voor Militair Strafrecht voor Nederlands-Indië vinden we deze artikelen in iets gewijzigde vorm terug.⁵ Op basis van deze artikelen zou

men dus kunnen stellen dat er misdrijven gepleegd zijn die vallen onder het militaire strafrecht en dus formeel niet, maar materieel wel 'oorlogsmisdaden' zijn.⁶

Een ander formeel argument om het Haagse verdrag uit 1907 en in het verlengde daarvan bovenstaande artikelen niet bindend te verklaren, is het gegeven dat ze slechts geldig zijn als beide partijen zich gedragen naar de wetten en gebruiken van de oorlog. Als een der partijen dat niet doet, heeft men het recht – wanneer de gevechtssituatie geen andere mogelijkheid biedt, of ter bescherming van andermans leven – deze normen uit lijfsbehoud te overtreden.⁷ Hierbij is echter niet duidelijk naar welke 'schending' van de tegenpartij verwezen kan worden en binnen welke termijn. Ook is niet duidelijk of men moet bewijzen dat de geweldpleger bij de vijand hoort. Deze definitie geeft de militairen wel heel veel dekking. In een guerrillaoorlogvoering worden vaak vergaande besluiten genomen op basis van vermeende dreiging of gevaar. De burger is dus in feite vogelvrij.

Een andere rechtsgrond voor de vervolging van oorlogsmisdrijven is de ordonnantie van de Nederlands-Indische regering uit 1946, gebaseerd op de definitie van oorlogsmisdrijven van de United Nations War Crimes Commission. Ook hier is geen rekening gehouden met de context van dekolonisatieconflicten. Ten eerste was er formeel aan Nederlandse zijde geen sprake van 'oorlog', maar van een 'politieactie' om orde en rust te handhaven. Ten tweede had de bepaling betrekking op 'onderdanen van een vreemde mogendheid' en sloot als zodanig vervolging van Nederlandse militairen uit.⁸ In juridische zin is de redenering sluitend, maar moreel gezien is dit natuurlijk een merkwaardige zaak. Ze suggereert dat een misdrijf gepleegd door een Japanner, Australiër of Brit wel als 'oorlogsmisdad' bestempeld mag worden, maar dat hetzelfde misdrijf gepleegd door iemand met de Nederlandse nationaliteit een andere benaming dient te krijgen.

De juridische basis die het meest rekening houdt met de specifieke context van het Indonesië-conflict is de amnestie-ordonnantie die aan het einde van het conflict, op 3 november 1949, werd uitgevaardigd. Van amnestie werden uitgezonderd degenen die:

- a. *anders dan in verband van hetgeen noodzakelijk is in een eerlijke ofwel openlijke dan wel guerrillastrijd de dood of zwaar lichamelijk letsel van een ander hebben veroorzaakt, het goed van een ander hebben vernield dan wel een ander zijn persoonlijke vrijheid hebben ontnomen;*
- b. *eens anders eerbaarheid hebben aangerand;*
- c. *anders dan in het verband van hetgeen noodzakelijk is ten behoeve van de guerrillastrijd zich eens anders goed hebben toegeëigend dan wel zich met eens anders goed hebben bevoordeeld;*
- d. *zich schuldig hebben gemaakt aan poging tot of samenwerking aan sub a, b of c.*

In de toelichting op de ordonnantie noemt men wel de term ‘oorlogsmisdrijf’:

Van amnestie zijn uitgezonderd een aantal strafbare feiten welke geacht kunnen worden met de politieke strijd in geen enkel verband te staan en, indien deze in een normale oorlog voorgevallen zouden zijn, aanleiding gegeven zouden hebben tot vervolgingen wegens het plegen van oorlogsmisdrijven.⁹

Hier verwijst men dus toch naar een van de eerdere juridische omschrijvingen van het oorlogsrecht. Men was dus blijkbaar over de eerder genoemde formele bezwaren heen gestapt. De moeilijkheid is echter dat men geen expliciete criteria aandraagt om te bepalen welke misdaden wel en welke niet in verband stonden met de politieke strijd. Als uitgangspunt hield men de jurisprudentie van de Krijgsraden en het Hoog Militair Gerechtshof aan. Deze maakten het reeds besproken onderscheid tussen functionele excessen, die het directe belang van de krijgsmacht dienden en disfunctionele excessen, die de krijgsmacht in diskrediet brengen.¹⁰

Twee zaken raken hier echter helemaal uit het zicht. Ten eerste suggereert deze tekst dat als geweld nodig is voor de oorlogvoering, het ook in alle gevallen geoorloofd is. Dat zou inhouden dat iets geen ‘oorlogsmisdaad’ kan zijn als het nuttig is voor de oorlogvoering. Dat is uiteraard niet zo.

Ten tweede maskeren deze juridische omschrijvingen de verantwoordelijkheid van de militaire en politieke leiding. Ik ben geneigd de nadruk meer op de militaire leiding te leggen, omdat zij beter dan de politici wist wat zich in het veld afspeelde. Zij bracht de militairen in een positie waarin zij als het ware gedwongen werden ‘oorlogsmisdrijven’ te plegen. De combinatie van guerrillaoorlogvoering en een falende militaire organisatie, die zich uitte in een gebrek aan voorzieningen voor krijgsgevangenen, een falend juridisch apparaat, een tekort aan manschappen en het ontbreken van een gedegen opleiding in guerrillaoorlogvoering, maakten het voor de militairen in Indonesië bijna onmogelijk om zich aan de regels van het oorlogsrecht te houden. Zeker na de Tweede Politie Actie waren in veel regio’s de eenheden niet op hun taak berekend. Steeds vaker namen ze maatregelen die hun eigen risico’s verkleinden en die van de burgerbevolking vergrootten. Ze kozen eerder voor het beschieten van een verdachte kampong van een veilige afstand, dan voor het eerst grondig onderzoeken ervan. Als het leven van de eigen troep op het spel stond billijkten de autoriteiten de gewelddadige ondervragingen van de inlichtingendiensten. De bevelhebbers Spoor en Buurman van Vreeden wisten op het moment zelf al heel goed dat de betrokken militairen, om de opdracht te kunnen uitvoeren of alleen al uit lijfsbehoud, het oorlogsrecht zouden overtreden. Gouverneur-generaal Van Mook, de hoge verte-

genwoordiger van de Kroon Beel en de kabinetten Beel en Drees sloten hun ogen voor deze ongemakkelijke waarheid. Een andere ongemakkelijke waarheid is dat er naast de 'oorlogsmisdaden' uit lijfsbehoud of als gevolg van impulsieve emotionele reacties, ook een categorie gewelddaden bestond die samenhang met de gemoedstoestand waarin men tijdens een oorlog kan raken: een sfeer van 'opwinding' en 'totale vrijheid'. Dit zijn de situaties waarin het aankomt op de individuele verantwoordelijkheid van daders en ooggetuigen. Uit piëteit met Indië-veteranen is dit 'onbespreekbare' aspect van oorlogvoering nooit onderwerp van debat of studie geweest, en zijn voor het gemak alle gewelddaden onder de noemer 'overmacht' geschaard.

DEEL II

A. POLITICI EN DE *EXCESSEN*NOTA: TABOE OF DOOFPOT?

9 Taboe en doofpot

*Oh, die sensatie toch, als die er niet was zou er veel minder onrust zijn
onder de mensen en zaaiden jullie niet zo veel verdeeldheid!*

Brief aan *Achter het Nieuws*, 1969

TABOE, EEN ANTROPOLOGISCH BEGRIIP

‘Mensen moeten taboes doorbreken, niet schrikken van lelijke woorden, toespelingen op sex en religie kunnen aanhoren zonder de angst van: als je dat doet zul je wel veroordeeld worden.’¹

Met deze aansporing zette schrijfster Annie M.G. Schmidt zich af tegen de tekstcontroles van radio-omroepen op haar werk in de jaren vijftig. Opvallend in dit citaat is de trits taboe–seks–religie, een combinatie begrippen uit de niet-westerse antropologie. Hoe komt deze terminologie terecht in een discussie over wenselijke culturele veranderingen in de Nederlandse samenleving?²

Volgens de socioloog P. Kapteyn is het begrip ‘taboe’ vanaf eind 18de eeuw geëvolueerd van een denigrerende betekenis, in de zin van zinloze verbodsbepalingen van ‘primitieve’ volken, naar een positieve waardering van de ‘beschaafde’ West-Europese gewoonte om bepaalde verboden vanzelfsprekend in acht te nemen.³ Maar die verboden bleven niet vanzelfsprekend. Vermindering van machtsverschillen tussen maatschappelijke groepen in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw zette een proces van differentiatie op gang. Hierdoor ontstond een scheiding tussen diegenen die onbewust het ‘taboe’ bleven eerbiedigen en diegenen die het ter discussie stelden. Door het ‘taboe’ te benoemen stelden de laatsten zich automatisch boven de eerste groep. Zij vonden taboes nutteloos, onredelijk en achterhaald.⁴ Kapteyn plaatst de uitzendingen van de actualiteitenrubriek *Achter het Nieuws* in 1969, waarin voor het eerst publiekelijk over de oorlogsmisdaden in Indonesië werd gesproken, in deze ontwikkeling.

De durf en zelfverzekerdheid van de generaties die de naoorlogse welvaart als vanzelfsprekend beschouwden stonden tegenover de ‘angsten van ouderen om niet netjes te zijn, geen geld te hebben, niet vaderlandslievend te zijn’.⁵ Het was angst voor wanorde, voor uitholling van normen en waarden en voor onzekerheid. In de optiek van een jongere garde leidde deze zelfdwang, dit respect voor autoriteiten, op het geestelijk vlak tot psychisch leed

en op het bestuurlijk vlak tot onrecht en machtsmisbruik. Daarom moesten hiërarchische structuren binnen universiteiten, kerken en politieke partijen opengebroken worden. Daarom waren 'kolonialisme' en 'kapitalisme', lang beschouwd als de pijlers van de westerse samenleving, zaken die ter discussie kwamen te staan. Het schenden van elk denkbaar taboe en het overhoop halen van vertrouwde categorieën betekende een bijdrage aan een betere, meer gelijkwaardige samenleving.

Dit staat haaks op de oorspronkelijke antropologische betekenis van het begrip 'taboe' waarbij chaos en instabiliteit juist een gevaar opleveren voor de samenleving. De antropologe Mary Douglas wijst op het verband tussen orde, reinheid en taboe. Als reinheid voor orde staat, staat vuilnis voor wanorde. Zaken die de orde verstoren kunnen emoties losmaken en het lichaam in de war brengen. Ideeën en ervaringen die dierbare classificaties in de war sturen, zijn dus verontreinigend.⁶

Het initiatief van *Achter het Nieuws* om in 1969 dit heikele onderwerp te behandelen, sloot aan bij de trend om het gezag van het establishment op de proef te stellen. Dat dit gebeurde via het zuilendoorbreekende medium televisie werd gezien als een aanwinst voor de democratie. Maar het effect van de 'onthullingen' laat zien dat er, evenals in de antropologische benadering, sprake was van negatieve effecten: onzekerheid en instabiliteit. Hoe kon men een regering vertrouwen die had toegestaan dat onder haar verantwoordelijkheid terreur was uitgeoefend op burgers? In één van de 885 brieven die *Achter het Nieuws* naar aanleiding van de uitzendingen ontving, is duidelijk de vrees voor wanorde te bespeuren:

*Luisterd(!) u nu eens naar een 70-jarige die nog met volle belangstelling de dingen in het huidige wereldgebeuren volgt. 3/4 van het Nederlandse volk is EEN met haar regering. Vertrouwd volkomen op het wijs beleid en zuiver inzicht van het Ned. bestuur... Met deze openbare behandeling word(!) een groot gevaar over het hoofd gezien, nm: het tekort van de Regeerders in het verleden word(!) en wilt u nu openbaarmaken? Waardoor een nieuw wantrouwen in en onder ons volk gezaaid kan worden, ten opzichte van de tegenwoordige regering of deze altijd wel juist spreekt of handelt.*⁷

Dat Nederlandse militairen zich hadden schuldig gemaakt aan marteling en moord was een schok. Door de onzekerheid over de omvang van de excessen was iedere veteraan een potentiële oorlogsmisdadiger geworden. Dit leidde, vooral in de besloten kring van betrokkenen, tot onzekerheid en emotionele reacties. Een vrouw van een Indië-veteraan schreef aan de redactie van *AHN*:

*Maar weet U wat de VARA bij mij bewerkt heeft! Dat ik vanaf dat ogenblik mijn man met argusogen aankijk, diep in mijn hart denkend of het wel waar is dat hij nooit iets gedaan heeft.*⁸

Ervan uitgaande dat deze vrouw de Duitse bezetting heeft meegemaakt en in de periode 1946-1949 ook vast wel geruchten heeft gehoord over Nederlandse wreedheden, is het de vraag hoe zij, net als vele anderen, zich kon onttrekken aan de realiteit dat oorlogvoering per definitie geweldsexcessen met zich meebrengt. Deze schijn van onwetendheid geldt des te sterker voor regering en parlement. J.J.A. van Doorn geeft een sociologische verklaring voor deze vorm van verdringing. In zijn visie heeft de burgersamenleving per definitie een soort blinde vlek voor de werkelijke taak van de krijgsmacht. Onder normale omstandigheden is immers beteugeling van geweld de centrale norm. Wil men toch als krijgsmacht het respect en de steun van de burgersamenleving krijgen dan dient de nadruk gelegd te worden op de heroïsche elementen:

Deze gelijktijdige erkenning en ontkenning van hetzelfde verschijnsel leidt onvermijdelijk tot een stilzwijgend taboe over de uiteindelijke praktijk: het plegen van geweld.⁹

J. Hueting en zijn mede-veteranen in de volgende uitzendingen van *Achter het Nieuws* hadden dit taboe geschonden. In Indonesië was een bloedige strijd gevoerd waarbij ook Nederlandse militairen terreur hadden toegepast. De mythe van het 'herstellen van orde en rust' was 'verontreinigd' waardoor de behoefte ontstond aan een soort 'reinigingsritueel'.

DE EXCESSENOTA: EEN EFFECTIEF REINIGINGSRITUEEL

Door de publieke 'onthulling' op televisie en als gevolg daarvan het besluit van het kabinet-De Jong om een regeringsonderzoek naar de oorlogsmisdaden in te stellen, leek het grote 'taboe' doorbroken. Het jaar 1969 vormt dan ook een keerpunt in de beeldvorming over de zaak. Toch zijn er daarna in verschillende debatten sporen van verhulling en vermijding te vinden. Een duidelijke aanwijzing is de terminologie die het kabinet hanteerde. In tegenstelling tot Hueting op televisie en oppositieleider Den Uyl in de Tweede Kamer, vermeden regeringswoordvoerders zorgvuldig de beladen term 'oorlogsmisdaden' en spraken ze over 'wandaden' en 'excessen'.

De regering nam geen risico's en hield de regie van het onderzoek in de archieven strak in handen. Er was veel politieke behendigheid nodig om enerzijds aan de nieuwe eisen van openheid te voldoen, en anderzijds het proces zo te sturen dat het vertrouwen in de autoriteiten niet te veel zou worden geschaad. Ook hier is het verband duidelijk tussen het manipuleren van informatie en het behoud van stabiliteit. Evenals in een tribale samenleving kan 'uiterst gevoelige informatie' in 'verkeerde handen' terecht komen waardoor 'onbeheersbare krachten' ontstaan. De overeenkomst is aanlokkelijk, maar

draagt de vergelijking met het antropologische begrip ‘taboe’ echt bij tot een beter begrip van de wijze waarop de Nederlandse regering in 1969 is omgegaan met dit politieke probleem? Volgens een groep sociale wetenschappers die zich gewaagd heeft aan de toepassing van het begrip ‘taboe’ in de context van een moderne democratie, is het een nuttige exercitie.¹⁰

Luhman beweert dat juist in de gecompliceerde westerse maatschappij, waarin iedereen wordt overspoeld met veel en vaak tegenstrijdige informatie, de kwaliteit van het vertrouwen in andere groepen en personen van groot belang is. Schending van dit vertrouwen, zoals bij corruptieschandalen, brengt instabiliteit met zich mee.¹¹ Maar mag men ter bevordering van dat vertrouwen onrustbarende informatie achterhouden? Volgens Berting vereist beleidsvoering, wil men bepaalde doeleinden realiseren, op vele gebieden geheimhouding. Maar het gebruik van taboeïsering als instrument voor onzekerheidsreductie is alleen gelegitimeerd als er een verantwoordingsplicht is.¹² Met betrekking tot het regeringsonderzoek houdt dat in dat de regering-De Jong verplicht was verantwoording af te leggen voor die aspecten die buiten het onderzoek waren gelaten.

Ringeling geeft in zijn theorie over ‘verboden beleidsalternatieven’ aan dat het om veel subtielere vormen van taboeïsering gaat. Het is geen kwestie van het wel of niet bekend maken van een document. In zijn visie zijn de meeste taboes zo geïnternaliseerd dat men onbewust bepaalde vragen niet stelt of bepaalde oplossingen niet overweegt. Die internalisering hangt samen met de heersende opvattingen in een organisatie.¹³

Het is aannemelijk dat regering en parlement zich in 1969 zo vereenzelvigden met de politieke en militaire autoriteiten in 1946-1949, dat bepaalde pijnlijke vragen niet werden gesteld. Maar ook concrete, gevoelige informatie kan volgens Ringeling zo gemanipuleerd worden dat men de impact ervan in de hand houdt. Het benadrukken, afzwakken of deels verzwijgen van bepaalde gegevens en het gebruikmaken van eufemismen en verhullende taal zijn methoden om resultaten van onderzoeken te sturen.¹⁴

Berting stelt dat taboes in de westerse samenleving zich vooral voordoen in de volgende situaties:

- 1 Er is sprake van een fundamenteel probleem dat niet opgelost kan worden binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen. De groepering die belang heeft bij de bestaande orde wil bepaalde vragen niet aan de orde stellen.
- 2 Er zijn verschijnselen die zich moeilijk laten inpassen in maatschappelijk aanvaarde classificatiesystemen.
- 3 Er is het streven binnen een democratische samenleving om de waardigheid van kwetsbare individuen en groepen te beschermen.¹⁵

In de eerste categorie kunnen we de autoriteiten zelf plaatsen die een aanvaardbare oplossing moesten zoeken in een tijd van grote maatschappelijke

omwentelingen. De democratiseringsgolf had al invloed gehad op de universiteiten, de kerk en enkele politieke partijen. Nu richtten de schijnwerpers zich op de de rechtelijke macht en de krijgsmacht, de twee bolwerken van het establishment die nog niet aan de beurt waren geweest. Een ander, meer politiek probleem was de zeer fragiele verhouding met Indonesië, die na jaren van wederzijds wantrouwen weer voorzichtig werd opgebouwd. Onder geen beding wilde de regering-De Jong zaken oprakelen die deze relatie weer in gevaar konden brengen.

Bij de tweede en derde groep horen de Indië-veteranen. De keuze voor de term 'excessen' in plaats van 'oorlogsmisdaden' hangt samen met het classificatieprobleem. Tot welke categorie behoorden de veteranen nu? Waren zij plichtsgetrouwe dienaren van het vaderland of oorlogsmisdadigers? De *AHN*-redacteuren hadden de oud-militairen in hun eer aangestast. Na ingezet te zijn voor een verloren strijd, werden ze nu ook nog beschuldigd van oorlogsmisdaden. De regering onder leiding van minister-president Piet de Jong, in 1949 nog werkzaam als adjudant van de minister van Marine, trachtte deze groep dan ook zo veel mogelijk in bescherming te nemen.

DE DEKSEL OP DE DOOFPOT: EEN VERTROUWDE POLITIEKE OPLOSSING?

De juiste typering voor de politieke aanpak van dit probleem kan ook dichter bij huis worden gezocht. Als er sprake is van de intentie om informatie achter te houden, is er dan niet simpelweg sprake van een poging 'de deksel op de doofpot te houden'? Deze Nederlandse uitdrukking verwijst naar het weloverwogen geheim houden van informatie die een bepaald belang kan schaden. Daarbij spelen 'magische' of 'onbeheersbare' krachten zoals bij een taboe helemaal geen rol. Het gaat om het behoud van macht ten koste van volledige opening van zaken. Ook hier echter zal de partij die de informatie verzwijgt dit nooit als een 'doofpotmentaliteit' beschouwen. Zij zal zich beroepen op een hoger belang. Deze redeneertrant past goed in de politieke constellatie van 1969. Er was de zittende regeringscoalitie die sterke banden had met de politieke hoofdrolspelers uit de periode 1946-1949, en die deze personen niet in diskrediet wenste te brengen. Daarnaast telde het economische belang mee van de nog prille samenwerking met Indonesië. Dan was er de groep Indië-veteranen die ontzien moest worden. Dit waren de zorgen van de regering en die speelden mee bij de keuze voor een regeringsnota die, hoe zorgvuldig ook samengesteld, niets anders is dan een inventarisatie van overheidsarchieven.

Wat de beste typering is van de totstandkoming en politieke beoordeling van de *Excessennota* is te lezen in de conclusie. Eerst komt de wordingsgeschiedenis aan de orde.

10 De wordingsgeschiedenis

Zoals een kind de mazelen krijgt, zo moet het volk televisie krijgen.

Ex-minister president P.J.S. de Jong

DE EERSTE REACTIES

Al op 21 januari 1969, vier dagen na de eerste uitzending van *Achter het Nieuws*, verzocht PvdA-leider Joop den Uyl de regering om alle bekende gegevens omtrent de Nederlandse wandaden in Indonesië aan het parlement bekend te maken. Hij doelde op de resultaten van het onderzoek van Van Rij en Stam uit 1954, die nooit aan de Kamer waren gepresenteerd. Zijn voorstel werd met algemene stemmen aangenomen.¹ Dat juist hij met dit verzoek kwam vloeit voort uit zijn politieke stellingname tijdens het Indië-conflict. Als journalist van *Vrij Nederland* ageerde hij, mede op basis van berichten over wreedheden, tegen het beleid van de Nederlandse regering. In 1969 zag hij zichzelf als politiek erfgenaam van dat deel van de PvdA dat tegen militair ingrijpen in Indonesië was geweest.²

Ook op leden van het kabinet had de eerste uitzending indruk gemaakt. Uit de notulen van de ministerraad van 24 januari 1969 blijkt dat sommige ministers na de uitzending direct actie hadden ondernomen. De regering was dus al enigszins voorbereid op vragen vanuit het parlement. Minister van Justitie Polak (VVD) had zelfs al op basis van informatie van een interdepartementale werkgroep, een nota klaar liggen over de te volgen koers. Marga Klompé, minister van Onderwijs en Wetenschappen, had meteen contact opgenomen met de Rijksvoorlichtingsdienst en navraag gedaan bij de oud-politici Drees (PvdA) en Romme (KVP).³ Van Drees had zij gehoord van het bestaan van het Van Rij/Stam-rapport uit 1954, en van het feit dat daarin zaken beschreven werden die zowel voor Nederland als Indonesië onaangenaam waren. Drees had destijds in de ministerraad bepleit het rapport naar de Kamer te zenden, maar ambtgenoten hadden hem dit afgeraden in verband met de fragiele verhouding met Indonesië.

De ministerraad was eensgezind over de noodzaak van openheid. Minister Polak was aanvankelijk zelfs bereid om mee te werken aan een onderzoek vanuit de Kamer, omdat hij in de veronderstelling verkeerde dat hier niet aan viel te ontkomen. De andere ministers voelden hier echter niets voor, uit

vrees de greep op het proces te verliezen. Vóór alles moest voorkomen worden dat het bekendmaken van strafbare feiten, twintig jaar na dato, alsnog juridische consequenties zou hebben voor de betrokkenen. Men ging er echter wel vanuit dat het snel moest gebeuren en dat hierover verantwoording afgelegd moest worden tegenover de Tweede Kamer. Een andere zorg was de relatie met Indonesië, wier medewerking noodzakelijk was om documenten die nog in handen waren van de Indonesische regering te kunnen raadplegen. Met het oog op de vele terreurdaden van Republikeinse zijde en de actuele problematiek van de mensenrechten in Indonesië, zou het opvragen van gegevens over 'oorlogsmisdaden' de verhouding met Nederland weer kunnen verstoren.⁴ Men besloot om eerst de documenten te inventariseren waarover de verschillende ministeries beschikten en daarna met de Kamer, of een commissie uit de Kamer, te bespreken óf en op welke wijze een opdracht gegeven moest worden voor een historisch onderzoek.⁵

In de brief aan de Kamer van 29 januari, zette minister-president De Jong de voornemens van de regering uiteen en stelde hij dat de regering niet beschikte over samenvattende rapporten die een algemene indruk konden geven.⁶ Dit is maar ten dele waar, want het rapport van Van Rij en Stam was wel een samenvatting van het optreden van het Korps Speciale Troepen op Zuid-Celebes in 1946-1947. Minister Polak, die blijkbaar al vóór 24 januari tot in details de inhoud van het rapport kende, pleitte in de ministerraad voor het niet openbaar maken van legerorders. Wat betreft de kwestie Zuid-Celebes hadden de militaire autoriteiten namelijk bepaald dat de bij deze acties betrokken militairen zich persoonlijk voor moord en doodslag zouden moeten verantwoorden. Bekendmaking van deze feiten zou onherroepelijk leiden tot vragen over eventuele vervolgingen dit moest tot elke prijs vermeden worden. In de brief van De Jong is dan ook niets terug te vinden over de in de ministerraad bepleite verantwoording aan de Kamer voor het niet overgaan tot vervolging.⁷

De bereidheid tot openheid hield in eerste instantie dus niet meer in dan een opdracht tot inventarisatie. Van groot belang in de brief was de toezegging aan de Kamer dat in het onderzoek, naast materiaal uit de departementale archieven, 'tevens zal worden betrokken hetgeen nog zou worden verkregen uit andere bron'.⁸

Op 11 februari kwam Den Uyl in de Kamer terug op de zaak. Echter in afwezigheid van de betrokken ministers. Hij toonde alle begrip voor de behoedzaamheid van de regering, maar was het volstrekt oneens met haar besluit om de Kamer buiten het onderzoek te houden:

*Het verzamelen van het beschikbare materiaal is namelijk niet een neutrale arbeid... Het is een kwestie van zoeken, ordenen, selecteren en afgrenzen van datgene, wat wel en niet nodig is. Daarbij komt een groot aantal vragen van nogal principiële aard aan de orde.*⁹

Impliciete politieke waardeoordelen waren dus onvermijdelijk en maakten een samenwerking met het parlement wenselijk. Den Uyl ging niet zo ver om te pleiten voor een parlementaire enquête, verwijzend naar de overwegingen die in 1956 ertoe hadden geleid om het beleid van de Nederlands-Indische regering niet te betrekken in de parlementaire enquête naar het regeringsbeleid in oorlogstijd.¹⁰ De commissie vond het toen niet meer aanvaardbaar door te gaan met ondervragen, omdat veel mensen zich zaken die vijftien jaar eerder waren gebeurd niet meer konden herinneren.¹¹

Den Uyls voorstel was daarom om het onderzoek te laten uitvoeren door een groep onafhankelijke deskundigen met daarnaast een bijzondere Kamercommissie als orgaan van toezicht. Maar zijn voorstel kreeg niet genoeg steun. Het belangrijkste tegenargument, aangedragen door de confessionele partijen en de VVD, was de inefficiëntie van een dergelijke opzet. De commissie zou immers niet doeltreffend kunnen functioneren zolang er niet voldoende materiaal geordend en beschikbaar was. Ze zou dus lange tijd niets te melden hebben, met als onvermijdelijk resultaat tijdverlies en wantrouwen. Er was ook een formeel bezwaar. Door zich te bemoeien met het werk dat onder de verantwoording van de regering viel, zou de Kamer niet meer neutraal tegenover het eindresultaat kunnen staan.¹² Het voorstel kreeg wel de steun van de kleine linkse partijen en van D66, welke laatste zelfs nog hogere eisen stelde aan het onderzoek, door aan te dringen op helderheid rond de militaire en politieke verantwoordelijkheden ten aanzien van de misdrijven.¹³

Het kabinet had echter al tijdens de ministerraad van 24 januari besloten de zaak in eigen hand te houden. Als voorbeeld voor de aanpak diende een soortgelijke kwestie: de onthullingen over het optreden van de Nederlands-Indische autoriteiten tegen Duitse geïnterneerden in de Tweede Wereldoorlog. Toen in 1942 twee schepen, met aan boord vijfhonderd van deze Duitsers, door Japanse bommenwerpers tot zinken werden gebracht, verliet de Nederlandse bemanning de schepen en liet de Duitsers aan hun lot over.¹⁴ Staatssecretaris Van Es herinnerde eraan hoe, naar aanleiding van een geruchtmakende publicatie hierover in een Duitse krant, de regering een rapport met al het feitenmateriaal aan de Kamer had overlegd. Vervolgens was opdracht gegeven voor een historisch onderzoek naar het optreden van de koopvaardij in oorlogstijd, waarbij een zekere prioriteit werd gegeven aan de gebeurtenissen op de schepen Van Imhoff en de Boelongan. Deze lijn zou ook worden gevolgd met betrekking tot de oorlogsmisdrijven in Indonesië.¹⁵

In de Kamer kregen Den Uyl en Van Mierlo (D66) als 'pleister op de wonde' de toezegging dat de brief van de minister-president op de agenda zou worden gezet. Zo kon er tenminste nog een gedachtewisseling tussen Kamer en regering plaatsvinden.¹⁶ Deze behoefte was waarschijnlijk het gevolg van de weinig mededeelzame houding van het kabinet-De Jong. Uit klachten van

zowel linker als liberale zijde valt op te maken dat de Kamerleden de informatie over de instelling van de stuurgroep en de aanpak van het onderzoek uit de pers hadden moeten vernemen.¹⁷ De partijen uit de regeringscoalitie wilden hier geen punt van maken, maar de PvdA en de andere oppositiepartijen voelden zich buiten spel gezet. Op 25 maart moest premier De Jong zich in de Kamer verantwoorden voor zijn plannen. Het werd hem echter niet bijzonder moeilijk gemaakt. De coalitiepartijen hadden alle vertrouwen in de aanpak, en de woordvoerders van de PvdA, D66 en PSP stelden zich tevreden met de verzekering dat alles gepubliceerd zou worden en dat eveneens de militaire en politieke verantwoordelijkheden in het onderzoek meegenomen zouden worden.¹⁸

ORGANISATIE VAN HET ONDERZOEK EN SELECTIE VAN BRONNEN

De onderzoekscommissie 'Indonesië 1945-1950' viel uiteen in een stuurgroep en een coördinatiegroep. In de eerste zaten alle secretarissen-generaal van departementen met relevant archiefmateriaal. Dat waren: Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken, Justitie, Defensie, Onderwijs, Wetenschappen en Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De coördinatiegroep bestond uit ambtenaren van de zeven departementen, die onder supervisie van de stuurgroep het feitelijke onderzoek deden. De voorzitter van de coördinatiegroep, de jurist E.J. Korthals Altes, was tevens belast met het terugkoppelen van de informatie naar de stuurgroep. Als secretaris trad de jurist en historicus C. Fasseur op. Hoewel de meeste commissieleden een loopbaan in Indië achter de rug hadden en niet overtuigd waren van de zin van het onderzoek, voerden zij hun opdracht met voortvarendheid en nauwgezetheid uit.¹⁹

Tijdens de eerste fase van het onderzoek werd gezocht naar relevante dossiers in de verschillende ministeries. Archieven van 200 meter lengte waren daarbij geen uitzondering. Voor informatie over berechting van krijgsraadzaken ging men te rade bij het Hoog Militair Gerechtshof in Den Haag, waar het materiaal over Nederlands-Indië lag opgeslagen. Een probleem bij de selectie bleek de definiëring van de term 'oorlogsmisdaad'. Een keuze voor selectie van gegevens op basis van de juridische definitie van een 'oorlogsmisdrijf' zou als gevolg hebben gehad dat veel gevallen die wel verband hielden met het oorlogsgeweld niet in het materiaal zouden worden opgenomen. Hoewel achteraf de term 'exces' goed van pas zou komen als eufemisme voor de veel zwaarder beladen term 'oorlogsmisdaad', werd hij geïntroduceerd, zo stelde premier De Jong in de Kamer, om een effectievere selectie mogelijk te maken.

Onder 'excessen' vielen in grote lijnen die delicten die vanwege hun ernstige karakter waren uitgezonderd van de amnestieordonnantie van 3 november 1949. Na de selectie volgde de fase van chronologische ordening.²⁰

Dit is de uitleg over de aanpak die de Kamer van premier De Jong kreeg. De officiële opdracht van de ministerraad aan de stuurgroep luidde als volgt:

- a. *Het doen verzamelen en ordenen van materiaal in overheidsarchieven, alsmede gegevens die eventueel van andere zijde zullen worden verkregen, betrekking hebbende op excessen door Nederlandse militairen gepleegd in Indonesië in de periode 1945-1950.*
- b. *Het evalueren van dit materiaal en het samenstellen van een algemeen beeld.*
- c. *Het vaststellen in hoeverre op verantwoorde wijze kan worden beoordeeld in welke mate zich excessen hebben voorgedaan en in welke mate daartegen is opgetreden.*²¹

Het was al snel duidelijk dat de officiële overheidsarchieven, vooral de uit Indonesië overgebrachte stukken, niet compleet waren. Sommige waren achtergebleven en de dossiers van de militaire audits en van hangende zaken ten tijde van de afkondiging van de amnestieordonnantie, waren voor vertrek vernietigd.²² Ook over de inlichtingen- en veiligheidsdiensten kon weinig materiaal gevonden worden.²³ Het opvragen van gegevens aan Indonesië, een voor de hand liggend initiatief, werd om politieke redenen niet wenselijk geacht. Bovendien was het gezien het korte tijdsbestek niet mogelijk om eventueel aanwezig materiaal uit Indonesië in het rapport te verwerken.²⁴

De grote vraag was natuurlijk hoe actief men zich zou opstellen bij het verzamelen van materiaal uit andere bronnen dan de overheidsarchieven. Hoewel de constatering dat 'het merendeel van de wandaden nooit schriftelijk was vastgelegd' pas zou opduiken in de voorlaatste versie van de nota, moet al in een vroeg stadium duidelijk geweest zijn dat op grond van de archiefstukken geen representatief beeld van de misdrijven kon worden gegeven. Onderdeel c. van de opdracht kon dus alleen verwezenlijkt worden door complementair materiaal op te sporen.

Verscheidene keren verklaarde de regering in de Kamer dat er ook andere bronnen geraadpleegd zouden worden. Maar dit was zeker niet het voorneemen van de stuurgroep. Al op 28-2-1969 besloten de leden geen initiatieven te ontwikkelen om particuliere bronnen op te sporen. Dit zou leiden tot een lawine van individuele getuigenissen die in de korte tijd niet te verwerken zou zijn. Ook eventuele getuigenissen van officieren die in Nederlands-Indië hadden gediend werden in dat stadium als niet-buikbaar beschouwd. De enige uitzondering hierop was de Nederlands Hervormde Zending te Oegstgeest, wier vertegenwoordiger ds. Hildering in *Achter het Nieuws* melding

had gemaakt van het bestaan van een privé-archief. Hier kon men echt niet omheen. Het leek de stuurgroep niet gewenst:

dat de regering de Kamer zou moeten bekennen met betrekking tot de te verkrijgen gegevens uit andere bron volstrekt passief te zijn gebleven en een zo voor de hand liggende bron links te hebben laten liggen.²⁵

In dit licht is het nog merkwaardiger dat men geen enkele interesse toonde voor de 885 brieven die *Achter het Nieuws* had ontvangen. Dat deze binnen de beschikbare tijd niet op inhoud konden worden beoordeeld spreekt voor zich. Toch had men in ieder geval contact kunnen opnemen met de VARA om zich ervan te verzekeren dat het materiaal bewaard en beschikbaar zou blijven voor verder onderzoek. Maar de relevantie van dit type onderzoeksmateriaal speelde blijkbaar geen enkele rol in de overwegingen van de stuurgroep. De werelden van ambtenarij en actualiteitenrubrieken waren totaal gescheiden circuits.

Ook de bijdragen die de stuurgroep van een aantal particulieren ontving, werden niet in het totaaloverzicht opgenomen. Waar de Rijksvoorlichtingsdienst wel intensief naar zocht waren perspublicaties over de geweldsexcessen in de periode 1945-1950.²⁶ Maar ook hier paste men een, deels door praktische, deels door inhoudelijke motieven ingegeven, selectie toe. Een groot aantal Indonesische 'propagandistische gruwelberichten' werd weggelaten, voor zover deze niet bleek te kloppen met gevallen die aan Nederlandse zijde waren onderzocht.²⁷ Hoewel het buiten kijf staat dat Indonesië met succes politiek gebruik maakte van berichten over Nederlandse excessen, is het de vraag of het de taak van de Rijksvoorlichtingsdienst was om te beoordelen hoe betrouwbaar deze 'gruwelberichten' waren. De commissie overwoog om het persoverzicht van de Rijksvoorlichtingsdienst als bijlage in de nota op te nemen, maar besloot uiteindelijk om het overzicht bij de griffie van de Tweede Kamer ter inzage neer te leggen. In de heruitgave van de *Excessenota* in 1995 werd het persoverzicht wel opgenomen. De stuurgroep besloot tevens dat met een in de Kamer voorgestelde oproep om privé-materiaal beschikbaar te stellen zou kunnen worden gewacht tot het voortgezette historische onderzoek.

Om aan de wens van het parlement gehoor te geven, dat de aandacht niet enkel gericht zou worden op de individuele militair maar ook op de verantwoordelijke autoriteiten, liet de stuurgroep door specialisten rapporten samenstellen over de politieke en militaire gezagsverhoudingen. De opdracht werd uitgebreid met overzichten over de lokale en internationale politieke verhoudingen, de militaire rechtspraak in Indonesië en het sociaal-psychologische aspect van de excessen.²⁸ Dit laatste onderdeel werd uiteindelijk niet in de nota opgenomen, omdat men niet overtuigd was van de kwaliteit.

HET VERVOLG: DE AANPAK VAN HET HISTORISCH ONDERZOEK

De eerste vergadering van de stuurgroep op 12 februari 1969 ging over de vraag wat het algemene doel diende te zijn van het onderzoek. Iedereen was het erover eens dat de aandacht moest worden afgeleid van de excessen naar de algemene geschiedenis van Nederlands-Indië. Ook moest men ervoor waken de net herstelde relatie met Indonesië in gevaar te brengen door 'oud zeer' op te halen.²⁹ Het in kaart brengen van de excessen was volgens de commissie slechts mogelijk door een gedetailleerde studie van de hele Indonesische kwestie. Zonder die context zou een onderzoek naar de excessen te vergelijken zijn 'met de beschrijving van de geschiedenis van de 20ste eeuw aan de hand van vliegtuigrampen'.³⁰

Deze merkwaardige vergelijking zegt wel iets over de houding van de onderzoekers. Het uiteindelijke doel was een historische reconstructie die de gebeurtenissen begrijpelijk maakte, niet een juridisch onderzoek om te beoordelen door wie de militaire en burgerlijke wetgeving was overschreden. De inventarisatie van gegevens in opdracht van de regering was slechts een opstapje voor het omvangrijkere historische werk dat erop zou volgen.

Deze voornemens kwamen niet uit de lucht vallen. Na jarenlange twijfel of het wel verantwoord was om alle archieven met documenten over de Nederlandse verhouding met Indonesië voor historici toegankelijk te maken, had de regering in de herfst van 1968 eindelijk een standpunt ingenomen. De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis zou de opdracht krijgen om de officiële bescheiden over de betrekkingen tussen Nederland en Indonesië in de periode 1945-1950 te publiceren.³¹ De kwestie over de excessen bracht de zaak in een stroomversnelling. Het laatste obstakel, onenigheid over de verdeling van de kosten tussen de ministeries, werd opgelost en op 28 januari 1969 kreeg de commissie, onder leiding van de historicus en oud-bestuursambtenaar S. van der Wal, officieel de opdracht.³²

Maar minister-president De Jong realiseerde zich al snel dat de beoogde nota summiere informatie zou bevatten en dat de Kamer niet tevreden zou zijn met een simpele verwijzing naar de verstrekte opdracht aan Van der Wal. In een nota aan de ministerraad stelde hij voor om in navolging van het RIOD een speciaal instituut op te richten voor de Nederlands-Indië-problematiek.³³ Het werk van de commissie zou dan versneld kunnen worden, de excessenkwestie zou voldoende aandacht krijgen, en 'iedere schijn van doofpot of lange baan' zou vermeden worden.³⁴ De ministerraad ging akkoord met de toewijzing van extra mankracht en de uitbreiding van de opdracht van het publiceren van bronnen tot een integrale historische studie van het Nederlands-Indië beleid. Het was echter niet wenselijk dat deze commissie de om-

vang van een wetenschappelijk bureau zou krijgen.³⁵ In de stuurgroep stelde men intussen voor om, analoog aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, een commissie van bijstand in te stellen als waarborg voor de objectiviteit.³⁶

Merkwaardig genoeg besloot de ministerraad dat premier De Jong tijdens het debat over de kwestie op 25 maart slechts over de uitbreiding van de opdracht aan Van der Wal zou spreken indien de Kamer hierop zou aandringen.³⁷ Het is waarschijnlijk dat De Jong deze mededeling, als een soort teken van bereidwilligheid tegenover het parlement, wilde bewaren tot ná het verschijnen van de regeringsnota in juni. In het debat met de Kamer op 25 maart somde de premier wel de werkzaamheden en resultaten van de stuurgroep op, maar ging hij niet in op het verzoek van Den Uyl om de identiteit prijs te geven van de ‘krachten die van buiten worden aangetrokken’ om de rapporten over de politieke en militaire gezagsverhoudingen samen te stellen:

*De opmerking over de krachten klinkt wat mysterieus. Ik zou het plezierig vinden, als u naam en toenaam zoudt geven – het zijn heel belangrijke zaken – zodat wij weten welke rapporten wij krijgen en wie daarvoor verantwoordelijk zijn.*³⁸

Maar de premier noemde de namen niet en voerde als argument aan dat hij nog met een aantal van de deskundigen in bespreking was. Ook de PSP'er Lankhorst kreeg een ontwijkend antwoord op de vragen of het wel verstandig was om dit belangrijke onderzoek onder leiding van één persoon te stellen, en of het bij de keuze voor Van der Wal een rol had gespeeld dat hij een voormalig bestuursambtenaar was. Premier De Jong wuifde de twijfels weg en hield het voornemen van de uitbreiding van de opdracht voor zich:

Ik kan u mededelen, dat professor Van der Wal de aangewezen persoon is om deze studie ter hand te nemen. Hij is op dit gebied al lange tijd actief en heeft de bronnenpublicatie verzorgd. Ik meen dat zijn bekwaamheid als historicus op dit gebied aangeeft dat hij de aangewezen persoon is.

Pas na het verschijnen van de nota zou de regering besluiten over maatregelen die tot uitbreiding of bespoediging van de opdracht zouden leiden.³⁹

Door zo te handelen bespaarde de premier zijn kabinet een behoorlijk gezichtsverlies, want professor Van der Wal bleek absoluut niet bereid om deze uitgebreide opdracht te aanvaarden. Drie dagen na het debat mocht hij zijn bezwaren uiteenzetten aan de ambtenaren van de coördinatiegroep. Hij vond het bespoedigen van een bronnenpublicatie over de excessen om politieke redenen wetenschappelijk onverantwoord. De regering kon uiteraard zelf een dergelijke uitgave verzorgen, maar dit zou inhouden dat het gras voor de voeten van de commissie werd weggemaaid. Van der Wal wilde zich beperken

tot de bronnenpublicatie. Hij was wel bereid om daarin stukken over de excessen op te nemen, maar de geschiedschrijving over die zaken liet hij liever over aan anderen.

Gezien het feit dat het eerste deel van de bronnenpublicatie pas na drie à vier jaar voltooid zou zijn en de excessen pas na 1947 talrijker worden, zou dit aspect pas veel later in de volgende delen aan de orde komen. Van der Wal had geen behoefte aan extra personeel, zijn twee medewerkers waren genoeg, en evenmin aan een commissie van bijstand.⁴⁰

Het is moeilijk in te schatten in hoeverre de houding van Van der Wal was ingegeven door vrees voor vermenging van politiek en geschiedschrijving. Het afwijzen van extra personeel aan het begin van een gigantisch historisch project is op zijn minst wonderlijk te noemen. Zeker is dat Van der Wal uitgesproken opvattingen had over de wijze waarop historici het dekolonisatieproces dienden te interpreteren. Bij zijn benoeming tot hoogleraar geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht in 1968, benadrukte hij het gevaar van ‘slechte geschiedschrijving’ door haastige en partijdige oordelen:

*De tijd is nog niet gekomen om uit te maken in hoeverre ook gebrek aan historische zin ons land parten heeft gespeeld. Wij doen goed in dit en ook in ander opzicht ons oordeel over de Nederlandse houding in de critieke periode, waarmede het koloniale tijdperk werd afgesloten, op te schorten tot de bronnen, officiële en particuliere, over deze jaren toegankelijk en ontsloten zullen zijn en de vele en verschillende factoren, die bij de dekolonisatie een rol hebben gespeeld, naar hun aard en op hun betekenis kunnen worden onderkend en beoordeeld.*⁴¹

Hier is duidelijk een exponent van de positivistische historische opvatting aan het woord, die schriftelijke bronnen beschouwt als het fundament van de geschiedschrijving. Maar Van der Wal was niet alleen een historicus, hij had ook meegewerkt aan de opbouw van het Nederlandse bestuursapparaat onder leiding van Van Mook, en vanuit die invalshoek had hij veel inzicht in en begrip voor de Nederlandse bevoogdende houding ten opzichte van Indonesië.⁴² Frappant is in deze context van der Wals verklaring voor het feit dat de visie op het koloniale verleden op dat moment meer door sentiment en vooroordeel dan door kennis en inzicht werd bepaald:

*Het antwoord daarop mag m.i. zijn – en ik meen hier op zijn minst aanspraak te mogen maken op ‘the benefit of the doubt’ – dat wij hier te maken hebben met een overgangsverschijnsel, met een psychologische nawerking van de dekolonisatie, die slechts tijdelijk is, met traumata, die weer genezen.*⁴³

De stelligheid waarmee Van der Wal zijn project wilde afschermen van de buitenwereld hing dus samen met zijn vrees voor de 'waan van de dag'. Wat misschien ook een rol speelde in Van der Wals weigering was de onbekendheid van de politiek met het werkveld van de historicus. Uit de notulen is op te maken dat men zich niet echt realiseerde hoeveel werk Van der Wal en zijn medewerkers te wachten stond. De uitbreiding van de opdracht met een historisch werk over de geweldsontsporingen, had bij Van der Wal wellicht de indruk gewekt dat van hem verwacht werd 'en passant' de hele geschiedschrijving over het conflict mee te nemen. In de ogen van Van der Wal een verzoek dat typerend was voor de 'ondeskundigheid' van de niet-ingewijden.

De regering legde zich echter niet zonder meer neer bij de weigering van Van der Wal en zocht contact met de voorzitter van de commissie Vaderlandse Geschiedenis, prof. F.W.N. Hugenholtz. De minister president 'in eigen persoon' zou het belang aangeven van een historische publicatie over het militaire optreden op een politiek aanvaardbare termijn. Dit eventueel met enige 'politieke begeleiding'.⁴⁴

Maar professor Hugenholtz was niet onder de indruk van de premier 'in eigen persoon' en ook hij adviseerde tegen versnelde geschiedschrijving. De meest doelmatige vorm van assistentie kon verleend worden door het interdepartementale team dat al aan het werk was. Snel werken en beïnvloeding door politiek actuele zaken zouden leiden tot wetenschappelijke onzorgvuldigheid. Pas als de bronnen in hun geheel waren uitgegeven was verantwoorde geschiedschrijving mogelijk.⁴⁵ Een dergelijke stellingname ten aanzien van de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog zou de historicus Lou de Jong flink in de problemen hebben gebracht.

Uiteindelijk kwam het dus neer op datgene wat premier De Jong als niet-afdoende had beschouwd: een simpele verwijzing naar de opdracht aan Van der Wal. Over de pogingen van de regering om sneller tot een historische publicatie over de excessen te komen werd in de Tweede Kamer niets gemeld. Zo ontstond de paradoxale situatie dat de regering, de partij van wie men de minste openheid verwachtte, in haar streven naar openheid tegengewerkt werd door historici, die meenden op te komen voor de integriteit van hun vak. De achterliggende reden lijkt heel simpel: de aangewezen historici duldden geen politieke pottenkijkers bij hun monnikenwerk. Zij wensten te werken in hun eigen tempo, niet opgejut door media en publieke opinie, ook al werkten zij onbewust mee aan het toedekken van een 'traumatisch verleden'.

11 Uitslag van het onderzoek

REACTIES IN DE MINISTERRAAD

Op 23 mei 1969 besprak het kabinet, in aanwezigheid van secretaris-generaal van Algemene Zaken A.J.M. van Nispen tot Pannerden, de concepttekst van de nota. Minister van Justitie Polak was geschokt over de resultaten van het archiefonderzoek. Er waren, zeker als men rekening hield met de niet meer te achterhalen gevallen, veel meer excessen voorgekomen dan hij aanvankelijk dacht. Ook was hij pijnlijk getroffen door de wijze waarop de militaire autoriteiten in veel gevallen gerechtelijke vervolging hadden afgehouden.

Premier De Jong stelde echter vast dat zijn aanvankelijke indruk, dat er geen sprake was van systematische wreedheid, niet was weerlegd. Het viel dus alleszins mee. De jurist zonder Indië-achtergrond Polak trok dus geheel andere conclusies dan de ex-duikbootkapitein De Jong die aan het eind van de Tweede Wereldoorlog in de Pacific actief was geweest.¹

Opvallend in deze discussie was ook de vrees voor het verwijt van het parlement dat er zaken ‘in de doofpot’ waren gestopt. Vreemd genoeg koos het kabinet er toch voor om de Kamer niet in te lichten over het besluit dat men niet tot strafvervolging wilde overgaan. Om de kans te verkleinen dat Kamerleden alsnog zouden aandringen op vervolging van schuldigen, schrapte men de passage hierover uit de inleiding van de nota.² Hier was men even op de stoel van de rechter gaan zitten.

Deze omzichtigheid hing samen met de rechtsongelijkheid tussen KL- en KNIL-militairen. In het Wetboek van Militair Strafrecht, bedoeld voor de KL, gold voor zware delicten een verjaringstermijn van 24 jaar. Voor dezelfde delicten werd echter in het Wetboek van Militaire Strafrecht voor Nederlands-Indië, dat gold voor het KNIL, een verjaringstermijn van slechts achttien jaar gehanteerd. Dit hield in dat, indien men terug zou komen op de ruime interpretatie van de amnestie-ordonnantie, militairen van de KL nog net vervolgd konden worden, terwijl KNIL-militairen voor hetzelfde vergrijp vrijuit zouden gaan.³

Opmerkelijk is dat de ministerraad, in vergelijking met andere meer actu-

ele onderwerpen, vrij kort op de inhoud van de nota inging. Blijkbaar verwachtte men geen groot 'politiek vuurwerk' tijdens het debat in het parlement. Het regelmatig terugkerende voorstel om vóór het debat overleg te plegen met de fractievoorzitters van de grote partijen, doet vermoeden dat het verloop van het debat al min of meer vaststond. De raad liet de verdere afhandeling en redactie van de concepttekst over aan de minister-president.⁴

AANPASSINGEN IN DE TEKST

De passages die premier De Jong samen met de secretaris-generaal van Algemene Zaken Van Nispen tot Pannerden redigeerde, zijn bijna allemaal te vinden in het eerste deel van de *Excessennota*, het commentaar van de regering op het archiefmateriaal. De aanpassingen vallen ruwweg uiteen in drie categorieën: gevoeligheden in de relatie met Indonesië, juridische aspecten over vervolging en tenslotte het afzwakken van de constatering dat de gegevens onvolledig waren. Tot de eerste categorie hoort een passage waarin de commissie de verantwoordelijkheid voor het geweld voor een deel bij de Republikeinse vijand legt:

In het tot stand brengen van de beoogde pacificatie was het leger, voor zo ver nodig in samenwerking met justitie en politie, wellicht geslaagd, indien het niet gedurig te maken had gekregen met de guerrilla, door benden of individuen gevoerd, zowel met aanmoediging en steun van de Republiek, als met behulp van bevolkingsgroepen, waarin de guerrillastrijders met of zonder haar instemming schuilgingen, inlichtingen inwonnen en handlangers vonden voor de uitvoering van hun plannen.⁵

Deze passage liet men weg. Hoewel algemeen bekend was dat het Republikeinse regime deels steunde op criminele groepen die ook de lokale bevolking terroriseerden, was het diplomatiek gezien onverstandig om dit zo openlijk te stellen. Om dezelfde reden werd in de verhandeling van de jurist Blom over de verantwoordelijkheden en gezagsverhoudingen (bijlage 1), het deel geschrapt dat een toelichting gaf op het Indonesische standpunt ten aanzien van geweld. Blom zette hierin uiteen hoe de Republiek zich veelal beriep op haar gebrek aan gezag over ordeloze strijdgroepen, die zich niet stoorden aan haar bevelen en aan de met Britse of Nederlandse autoriteiten gemaakte afspraken. Velen van hen hanteerden onmenselijke strijdmethoden en oefenden terreur uit op Nederlanders en Indonesische landgenoten. Het waren deze omstandigheden die de zuiveringsacties nodig hadden gemaakt.⁶ Het is duidelijk dat de politieke wil tot openheid niet opwoog tegen het in gevaar brengen van de zich herstellende betrekkingen met Indonesië. De andere

helft van de waarheid, die van het Indonesische geweld, mocht niet opvallen.

Bij de categorie 'justitiële gevoeligheden' hoorde de reeds in de minister-raad besproken passage over 'het niet vervolgen van nog strafbare militairen'. Ook ging de premier in op de uitdrukkelijke wens van de stuurgroep om de naam en functie van de samensteller van de rapporten over Westerling en over de Bandoeng-affaire niet te noemen.⁷

De derde categorie aanpassingen, de meest subtiële van de drie, is de belangrijkste omdat het hier gaat om het eindoordeel van de regering. In het persoverzicht van de Rijksvoorlichtingsdienst schrapte men de kanttekening dat het materiaal verre van volledig was.⁸ De concepttekst over het vermeende systematische karakter van de excessen luidde:

*De gegevens in de departementale archieven wijzen er niet op dat het aantal wandaden, gelet op alle omstandigheden, excessief is geweest. Hierbij moet een voorbehoud gemaakt worden voor de Zuid-Celebesaffaire en wellicht ook voor gedragingen binnen de inlichtingen en veiligheidsdiensten, waarover echter bij het archiefonderzoek weinig materiaal is gevonden.*⁹

De geredigeerde tekst was een stuk minder omzichtig:

*De verzamelde gegevens bevestigen, dat van systematische wreedheid geen sprake is geweest. Een voorbehoud wordt gemaakt voor de Zuid-Celebesaffaire en – hoewel vrijwel geen archiefmateriaal ter zake is aangetroffen – ook voor hetgeen kan zijn geschied ter verzameling van inlichtingen omtrent de tegenstander.*¹⁰

De meest fundamentele wijziging betreft de passage die ingaat op de essentiële vraag of het feitenmateriaal uit de nota representatief is voor de geweldsontsporingen in Nederlands-Indië. In de concepttekst is men hier sceptisch over:

*Het feitenmateriaal waarover thans nog kan worden beschikt voor een oordeel over de militaire excessen, is verre van volledig. Zeer veel is nooit schriftelijk vastgelegd; en van wat wel werd geregistreerd, is een deel in Indonesië achtergebleven, vernietigd of verloren gegaan.*¹¹

De wijzigingen in deze passage zijn zo ingrijpend, dat de eindconclusie een totaal andere lading krijgt:

*Uiteraard is het feitenmateriaal waarover thans nog kan worden beschikt onvolledig, doch een voldoende indruk over de aard en omvang van de excessen kan er wel uit worden verkregen.*¹²

Deze fundamentele wijziging in de tekst kwam vele jaren later, dankzij de historicus C. Fasseur, in de openbaarheid.¹³ Zijn opdrachtgever van destijds, ex-premier De Jong stond in 1997 nog pal achter de door hem geredigeerde eindconclusie:

Ik kon toch niet bij de Kamer aankomen met een vage ambtelijke tekst? Zij wilden niet weten wat er in het rapport stond, dat konden ze zelf lezen, ze wilden mijn mening weten. Wat vindt u hier nou van? Daar ging het om. Daarom is de tweede tekst veel stelliger. Dat is logisch. U moet niet vergeten dat wij ervan uit gingen dat het een eerste stap was, en dat er binnen een aantal jaar een studie over dit onderwerp zou verschijnen... dat de nota niet representatief zou zijn voor het aantal ontsporingen, geloof ik niet. Elke oorlog brengt nare dingen met zich mee. Je doet dingen die in een burgermaatschappij als misdadig worden gezien. Het is heel makkelijk om nu, in vrede tijd te oordelen over toen.¹⁴

De politicus De Jong gaf dus prioriteit aan duidelijke taal, ook al dekte deze de werkelijkheid niet helemaal. Maar in dit commentaar klinkt ook de redeneert-rant van de ex-militair door: burgers begrijpen nu eenmaal niet dat je bij het beoordelen van een oorlogsconflict niet de normen en waarden uit vrede tijd kunt hanteren. Deze op zich logische redenering zal echter zelden weerklink vinden bij de partij die zichzelf ziet als het slachtoffer van een conflict.

DE UITEINDELIJKE VERSIE

Op 3 juni 1969 werd de *Excessennota* – het resultaat van vier maanden intensief speur- en redigeerwerk – aan de leden van de Tweede Kamer gepresenteerd. De nota bestaat uit negen bladzijden en bevat een toelichting op de aanpak van het onderzoek, een samenvatting van de uitkomsten, een samenvattend chronologisch overzicht van de behandeling van excessen door diverse autoriteiten en een conclusie. Dit allemaal gesteld in de vorm van een brief van de minister-president aan de Tweede Kamer. Daarna volgen vijftien bijlagen, in totaal 228 bladzijden, waarin het verzamelde archiefmateriaal is verwerkt.

De inhoud van die bijlagen wordt hierna kort weergegeven, in enkele gevallen gevolgd door mijn commentaar:

1 Verantwoordelijkheden en gezagsverhoudingen.

Rapport van Mr. N.S. Blom

Hierin wordt uiteengezet hoe de verhouding tussen de landvoogd van Nederlands-Indië en de regering van het Koninkrijk ook in de

revolutionaire periode bepaald werd door de vooroorlogse constitutionele structuur. Essentieel was de grote mate van zelfstandigheid die de gouverneur-generaal bij de grondwetsherziening van 1922 kreeg. Het uitgangspunt hierbij was dat het 'Opperbestuur zich zooveel mogelijk van inmenging in koloniale aangelegenheden heeft te onthouden'. De Kroon had slechts een controlerende macht en het overleg met de gouverneur-generaal liep via de minister van Koloniën.¹⁵ Het gewapende conflict vergrootte echter de betrokkenheid van het gehele kabinet bij het Nederlands-Indische beleid. De regering moest zich steeds vaker verantwoorden in de Staten Generaal omdat men medewerking nodig had voor wettelijke maatregelen.¹⁶ Op militair gebied was het zo dat het Nederlands-Indisch gouvernement het bevel uitoefende over alle Nederlandse strijdkrachten, dus zowel over de Koninklijke Marine, de Koninklijke Landmacht als over het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger.¹⁷ Een militaire bevelslijn tussen overzee en het moederland bestond niet.¹⁸

Commentaar

De traditie van een onafhankelijke positie van het Nederlands-Indische gouvernement heeft ook een rol gespeeld bij de afhandeling van klachten over excessen in de Tweede Kamer. Het enige wat de regering in Nederland kon doen was vragen of het Indische bestuur een onderzoek wilde instellen. Dit verklaart ook waarom het onafhankelijke onderzoek waar parlementariër Goedhart in februari 1949 om vroeg, staatsrechtelijke bezwaren opleverde. Alles wat Nederlands-Indië op dit gebied ondernam moest onder het gezag vallen van de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon.¹⁹

2 De Zuid-Celebesaffaire met bijlagen

Dit rapport was samengesteld aan de hand van de conclusies van de rapporten Enthoven en Van Rij/Stam. Zuid-Celebes was eind 1946 in de greep van terreur. Door vernielingen, brandstichting, plunderingen en moorden was het openbare leven ontwricht. Om via contraterreur een einde te maken aan deze noodtoestand, schakelde het Nederlands bestuur het Korps Speciale Troepen in onder leiding van commandant Raymond Westerling. Hij kreeg een blanco volmacht en voerde in de periode december 1946 tot en met februari 1947 verschillende 'succesvolle' acties uit. De gebieden waar hij opereerde werden weer rustig, maar de methode van het 'standrecht', door hem geïntroduceerd en later door andere KST-commandanten gehanteerd, vergrootte de kans op excessen aanzienlijk. Hij hield in een bepaald gebied razzia's waarbij

alle mannen die op basis van verkregen inlichtingen geïdentificeerd konden worden als terroristen, ter plekke zonder vorm van proces werden neergeschoten.²⁰

Westerling zelf schijnt met de nodige zelfbeheersing opgetreden te zijn, zo stelt het rapport. Andere officieren die later ook die bevoegdheid kregen, maakten zich schuldig aan willekeur en richtten in een enkel geval een waar bloedbad aan.²¹ Op 2 februari 1947 trok legercommandant Spoor deze bijzondere bevoegdheden in naar aanleiding van herhaalde berichten over excessen.²² Er volgden twee onderzoeken. Eerst het rapport Enthoven in april 1948, en later het rapport Van Rij/Stam in augustus 1954. Terwijl de eerste commissie geneigd was het beroep op noodrecht van de militaire autoriteiten te accepteren, wezen Van Rij en Stam dit resoluut af.²³ Volgens hen was er sprake van buitenwettelijke berechting en executie. De tegenterreur had wel degelijk een rechtsgeldige basis kunnen krijgen als er een bijzondere maatregel genomen was met een vastomlijnde opdracht. Dit was binnen het kader van het Nederlands-Indisch recht mogelijk geweest, maar werd om politiek opportune redenen nagelaten.²⁴ De actieleiders kregen dus de vrije hand en slechts aan enkelen was medegedeeld dat, indien zich excessen zouden voordoen, zij zouden kunnen worden aangeklaagd voor moord of doodslag.²⁵ Tegen Westerling stelde men geen vervolging in, maar tegen drie van zijn officieren wel.²⁶ Het dossier over deze zaak kwam per ongeluk in Indonesische handen terecht en werd niet meer achterhaald. Toen in 1954 naar aanleiding van het rapport Van Rij/Stam de kwestie van vervolging weer actueel werd, besloot de ministerraad om geen actie te ondernemen.²⁷

Commentaar

Behalve het ontbreken van een juridische basis voor het 'standrecht', speelde in moreel opzicht de onzekerheid over de willekeur van de executies mee. Er was onduidelijkheid over de inlichtingen die informanten van Westerling tevoren hadden ingewonnen, op basis waarvan men onderscheid meende te kunnen maken tussen 'echte verzetsstrijders' en 'gewone criminelen'. Deze onzekerheid werd versterkt door de getuigenis, dat niet Westerlings mannen na de razzia's de 'rampokkers' selecteerden, maar dat iemand uit hun midden de schuldigen moest aanwijzen.

Wat over deze zaak niet in de *Excessennota* staat, maar wel in de 'nota Belinfante', die ook in het archief van de stuurgroep te vinden is, is dat bij de overweging in 1950 om niet tot vervolging van Westerling cum suis over te gaan, meespeelde dat zij zich zouden kunnen beroepen op

‘ambtelijk bevel’. Dat zou tot gevolg hebben dat de verantwoordelijkheid van de militaire en civiele autoriteiten vastgesteld moest worden. Strafvervolgning zou onwaarschijnlijk zijn, maar de namen van betrokken personen zouden niet buiten de openbaarheid kunnen blijven.²⁸ De reden om van de rapporten Enthoven en Van Rij/Stam alleen de conclusies over te nemen, was dus de vrees de privacy van betrokken personen aan te tasten.

3 De Bandoeng-affaire

Verslag van een poging tot een staatsgreep in Indonesië in januari 1950, georganiseerd door de paramilitaire organisatie APRA onder leiding van kapitein Raymond Westerling. Deze affaire valt buiten het kader van het onderzoek, maar is op verzoek van de Kamer ook in het overzicht opgenomen.²⁹

4 Overzicht door de rijksarchivaris van de omvang, toegankelijkheid en volledigheid van de gebruikte archieven

De archieven die de commissie heeft onderzocht:

- archieven van ministeries
- uit Indonesië overgebrachte gouvernementsarchieven
- militaire archieven
- archieven van de militaire justitie
- particuliere papieren

Van de gouvernementsarchieven was bekend dat een aanzienlijk deel in Indonesië was achtergebleven. Van de militaire archieven waren die van de hoogste autoriteiten, het hoofdkwartier van de generale staf, het kabinet van de legercommandant en het hoofdkwartier van de leger commandant, het meest onvolledig. Van twee in verband met de excessen belangrijke archieven, die van de Centrale Militaire Inlichtingendienst en van de Militaire Politie, was niet na te gaan of er vernietiging had plaatsgevonden.³⁰ De particuliere papieren omvatten brieven, aantekeningen en mémoires van een vijftal militaire en politieke figuren die direct of indirect betrokken waren bij het gewapend conflict. Op deze stukken rustte nog een embargo, maar de rijksarchivaris nam ze wel allemaal door op relevant materiaal.

Commentaar

Voorzover ik heb kunnen nagaan zijn de Indonesische autoriteiten niet benaderd met het verzoek om toegang te krijgen tot archiefmateriaal in Indonesië.

5 Overzicht van de in de onderzochte overheidsarchieven aangetroffen gegevens met betrekking tot militaire excessen
Chronologisch gerangschikt overzicht van de tijd en plaats van het exces, een beschrijving van de gebeurtenissen en de vindplaats van het materiaal. De commissie legt uit dat bij de selectie van de gegevens niet werd gekozen voor de term 'oorlogsmisdrijf', maar voor de neutralere term 'excessen'. Bij een selectie op basis van de juridische term 'oorlogsmisdrijf' zouden veel gevallen buiten de definitie vallen. De commissie vond 78 klachten over excessen. Veruit de meeste gevallen werden gevonden in het archief van de Procureur Generaal in Batavia en het archief van het ministerie van Overzeese Gebieden.

6 Samenvatting van een onderzoek in de archieven berustend bij het Hoog Militair Gerechtshof te 's-Gravenhage
Uit de 12.000 dossiers van strafzaken die in de jaren 1946-1950 zijn behandeld door militaire rechtscolleges werden die delicten geselecteerd die volgens de wettelijke normen uit 1969 zouden vallen onder de Wet Oorlogsstrafrecht uit 1952. Dit overzicht bevat verder relevante wetsartikelen, enige kwantitatieve gegevens en de motivering voor de veelal milde straffen.

7 Overzicht van vonnissen door militaire rechters in Indonesië in het tijdvak 1946-1949 gewezen, betreffende geweldsmisdrijven gepleegd door militairen in Nederlandse krijgsdienst
Per vonnis worden plaats, tijd, omstandigheden en overwegingen bij de bepaling van de straf vermeld. Er zijn 171 gevallen gevonden.

8 Militaire rechtspraak in Indonesië
In deze bijlage wordt uiteengezet dat een complicerende factor bij het achterhalen van de juridische afhandeling van de excessen, het feit is dat de militairen van de Koninklijke Landmacht en Koninklijke Marine niet onder het bereik vielen van de Nederlands-Indische militaire rechter zoals alle KNIL-militairen. De KL had een eigen rechter en eigen wetboeken en regelingen. Als gevolg hiervan was er sprake van een groot aantal militaire rechtscolleges: de Krijgsraad te Velde van de Koninklijke Landmacht, de Krijgsraden te Velde van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger, de Krijgsraden voor de Zeemacht in Oost-Indië, c.q. in het Oosten, c.q. voor de Mariniersbrigade, en de temporaire Krijgsraden. Deze laatste konden door de commanderend officier benoemd worden op plekken die te ver verwijderd waren van een stad waar een Krijgsraad te Velde zitting had.

9 Voorschriften inzake de behandeling en berechting van Indonesische gevangenen die in de loop van het gewapend conflict aangehouden werden

Deze titel spreekt voor zich.

Commentaar

Het verschil in interpretatie van het gewapende conflict tussen Nederland en Indonesië is zonder meer van grote invloed geweest op de behandeling van Indonesische gevangenen. Aan Nederlandse zijde werd alleen de gevechtsactiviteit aan de frontlinie erkend als militaire strijd waarbij officiële krijgsgevangenen werden gemaakt. De guerrilla-activiteiten, in gebied dat officieel in Nederlandse handen was, werden beschouwd als terreurdaden. De daders, die zichzelf als vrijheidsstrijders zagen, konden zich niet beroepen op politieke drijfveren en werden behandeld en berecht als criminelen die de wapens hadden opgenomen tegen het wettige gezag. Voor hen werden bijzondere krijgsgerechten in het leven geroepen die bestonden uit alleensprekende rechters, benoemd door brigade- en territoriaalcommandanten uit de onder hun bevel staande hoofdofficieren. De rechtsgang rond deze organen was uiteraard zeer eenvoudig gehouden.

10 De amnestie-ordonnantie van de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon d.d. 3 november 1949, Ind. Stb. 1949 nr. 326; de beschikking inzake amnestieverlening van de President van de Republiek Indonesië d.d. 17 november 1949, nr. 14, jaar 1949.

In de overeenkomst over amnestie tussen Nederland en Indonesië kwam men overeen dat beide regeringen zouden afzien van verdere vervolging en bestraffing voor daden die ‘duidelijk als uitvloeisel van het conflict konden gelden’. Hierover was echter een verschil van mening tussen de partijen. Nederland was van oordeel dat delicten zonder politiek karakter buiten de amnestieregeling vielen en ging, tegen de wens van de Republiek in, alsnog over tot het uitvoeren van enkele ter dood veroordelingen van Indonesische criminelen. De Republiek maakte dit voorbehoud niet. In de praktijk heeft men echter ook in Nederland de amnestie ruim opgevat, maar dan natuurlijk voor de eigen mensen.

11 Maatregelen van leger- en marineleiding ter voorkoming van misdragingen van Nederlandse militairen

Een compilatie van rondschrijvens, legerorders en correspondentie tussen militaire bevelhebbers, waarin men afwisselend hamert op

correct gedrag van militairen en dan weer vaststelt dat door de omstandigheden misdragingen bijna onvermijdelijk zijn.

12 Overzicht van de in de parlementaire stukken aangetroffen gegevens

13 Overzicht van de behandeling van klachten over Nederlandse militaire excessen in de Verenigde Naties

De Veiligheidsraad hield zich voornamelijk bezig met het toezicht op het naleven van het staakt-het-vuren en met de onderhandelingen over bestanden. In oktober 1947 stelde de VN een Commissie van Goede Diensten (CGD) in, die tot taak had de partijen bij te staan bij het bereiken van een overeenkomst. In januari 1949 werden de bevoegdheden van deze commissie uitgebreid en kon dit nieuwe orgaan, de Commissie van de Verenigde Naties in Indonesië (UNCI), ter plekke zelfstandig waarnemingen verrichten. Klachten over het optreden van Nederlandse militairen kwamen echter zelden ter sprake en, wanneer dit wel het geval was, werd dat in zeer algemene termen gesteld.

14 Chronologisch overzicht, opgesteld door de RVD

Een overzicht van alle politieke en militaire ontwikkelingen tijdens het conflict. Het werd opgesteld door de Rijksvoorlichtingsdienst in 1948 en 1949.

15 Nota van de voorzitter van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis inzake het historisch onderzoek over de verhouding Nederland-Indonesië in de jaren 1945-1950, d.d. 9 mei 1969

In een brief licht prof. Hugenholtz de werkwijze en opvattingen van de commissie Vaderlandse Geschiedenis toe. Hij prijst de Regering voor het streven naar een zo groot mogelijke openheid en stelt vast dat het besluit tot de uitgave van bronnen over zo een recente periode een unicum is: 'In het buitenland is deze bereidheid nog niet van regeringswege getoond'. Doelend op zijn afwijzing van een spoedige historische publicatie over de excessen, benadrukt hij in de brief dat objectieve geschiedschrijving slechts mogelijk is nadat de officiële stukken zijn geselecteerd en gepubliceerd.

Op 3 juni 1969 gaf de regering een persconferentie om de nota aan de pers te presenteren. De Tweede Kamer kreeg een maand de tijd om zich voor te bereiden op het debat over de nota.

12 Het oordeel van politici en ooggetuigen

HET DEBAT IN DE TWEEDE KAMER

Op 1 en 2 juli 1969, vlak voor het zomerreces, vond in de Tweede Kamer het debat plaats over de *Excessennota*. Als eerste kwam het Kamerlid Visser aan het woord van de jonge centrum-linkse partij D66. Zijn commentaar op de ‘atmosfeer’ rond het debat geeft aan dat de kwestie geen hoge politieke prioriteit meer had:

*Hebben parlement en Regering zich laten meeslepen door de ‘waan van de dag’ die, het zij toegegeven, via het beeldscherm over een sterk kanaal beschikt? Bespreken wij hier eigenlijk niet het lichtelijk neurotisch gedrag van een volk, dat na inmiddels alweer veel andere emoties te hebben doorstaan vermoeid, maar geestelijk niet veel gezonder of ongezonder dan anders met vakantie gaat?*¹

Na deze relativering, benadrukte hij evenwel het historische, langetermijnbelang van het vergaren van zoveel mogelijk kennis over de gewelddaden. Visser had milde kritiek. Hij wilde pas tot een definitief oordeel komen na beantwoording van zijn vragen door de premier. Eerst deelde hij complimenten uit. Hij prees Den Uyl voor zijn politieke moed en de minister-president en zijn ambtenaren voor hun vlotte en efficiënte werkwijze. Daarna ging hij in op de misleidende term ‘exces’:

*In die perioden waarin er geen eigenlijke oorlog of militaire actie – die term is van prof. Baudet – was, bestond er toch ook een toestand die uitzonderlijk, die excessief was. Dit houdt in dat het normaal was dat er excessen gebeurden. Het is niet zo prettig het zo te stellen, maar ik meen dat het eerlijk is, zowel tegenover de militairen van beide partijen als tegenover onszelf.*²

Visser veroordeelde de naïeve veronderstelling dat er zoiets zou bestaan als een nette, fatsoenlijke oorlog. Het was deze aanname die leidde tot onrechtvaardige en onwezenlijke beoordelingen vanuit de Hollandse huiskamer. Hij

beschouwde de Zuid-Celebes-affaire als een afschuwelijke geschiedenis, met als meest sadistisch element de tweegevechten die men liet houden tussen verdachten die beiden schuld ontkenden, maar wisten dat de verliezer zou worden doodgeschoten. De autoriteiten stemden in met deze gang van zaken, zo stelde hij. Het was volgens hem dan ook onbillijk als bij het heroverwegen van eventuele rechtsvervolging alle aandacht zou zijn gericht op de individuele militair en niet op de verantwoordelijke politici uit die tijd.³

Visser had ook kritiek op de conclusie van de nota. De beoordeling van de wandaden typeerde hij als een *understatement*. De ontkenning van systematiek was wel erg stellig. Hoe wist de minister-president zo zeker dat de geregistreerde gevallen niet de 'de top van de ijsberg' waren? Was het met betrekking tot de praktijken van de inlichtingendiensten niet realistischer om 'hetgeen kan zijn geschied' te vervangen door 'hetgeen is geschied'?⁴ Zijn laatste punt betrof de aanpak voor het historisch onderzoek. De Rijkscommissie trachtte al sinds 1960 betrokkenen te bewegen hun memoires op schrift te stellen, maar wel met de mogelijkheid van een embargo. Hoe kon men volledige opening van zaken geven als bij de huidige opzet particulieren niet gedwongen konden worden hun archief beschikbaar te stellen? De gepubliceerde herinneringen van Van Mook, Drees, Smit en Stikker waren bijzonder belangrijk, maar hoe zat het met de grote afwezige prof. Beel? Was deze al aangesproken? Als men toch streefde naar volledigheid en snelheid, was het dan niet wenselijk om toch een parlementaire enquête in overweging te nemen?⁵ Een ander bezwaar voor hem was de 'academische sfeer' rondom het project, waardoor een beperkt aantal mensen bij de bronnenpublicatie betrokken zou worden. Hij pleitte voor een actief voorlichtingsbeleid via advertenties in dagbladen, met het doel personen uit andere dan de politieke of journalistieke sfeer te stimuleren om materiaal aan te dragen.⁶

Ook Visser verwees niet naar de collectie brieven van *Achter het Nieuws*. Den Uyl plaatste het debat meer in de actuele context van schendingen van mensenrechten. Hij refereerde aan het bewind in Rhodesië, Zuid-Afrika en in de Portugese koloniën:

Ik meen dat een bespreking van de nota en van de gehele zaak, zoals deze in de laatste maanden in de publieke discussie is gebracht, zin heeft als wij dat doen vanuit onze politieke verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in de wereld op het ogenblik.⁷

Het debat diende als een les om herhaling van excessen te voorkomen. In die zin vond hij de eindconclusie van het kabinet 'een excuserende en ontwijkende beschouwing' waarin geen enkele verantwoordelijkheid werd genomen:

Ik kom in de slotbeschouwing van het kabinet in de nota in een halve kolom tienmaal het woord 'men' tegen. Vanaf de lagere school, mijnheer de Voorzitter – de Minister-president zal het weten – heb ik geleerd dat als men gaat spreken over 'men', men de richting kwijt is... Wie is die 'men'? Is dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking? Is dat de Koninkrijksregering, het hoge gezag in Batavia? Ik vind dat de wijze, waarop de Regering de achtergrond van de wandaden schetst, zoals zij in haar slotbeschouwing doet, beneden de maat blijft, met name beneden de maat, die in de nota wel aanwezig is.⁸

Behalve kritiek uitte Den Uyl ook blijken van begrip en medeleven voor de dienstplichtige militairen van de Koninklijke Landmacht. Zij voerden slechts een opdracht uit in een omgeving die zij niet kenden en op een wijze waarop ze niet waren voorbereid. De soldaat in Indië stond met een been in het graf en met het andere in het cachot. Niet zij waren verantwoordelijk voor de excessen, maar de bevelhebbers en het gezag in Batavia, en de regering en het parlement in Nederland. Hij citeerde dominee Hildering die in het blad *Hervormd Nederland* ook aandacht vroeg voor de goede kanten van het militaire optreden in Indië:

Tegenover de excessen in Indonesië, een zeer zwarte schaduw, staat ook een overvloed van licht in correct gedrag, in groeiend begrip en goede contacten.⁹

Volgens Den Uyl gaf de nota geen inzicht in de verhouding tussen wandaden en correct gedrag. Was er sprake van een bewuste aanvaarding van verwerpelijke methoden, zo vroeg hij zich af. Kan men dan van uitzonderingen spreken? Bij de beantwoording van deze vragen diende de kwestie Zuid-Celebes voorrang te krijgen. De inbreuk op de rechtsorde lag hier zo voor de hand, dat de Kamer niet onder een, weliswaar beperkte, parlementaire enquête uit kon.¹⁰ Den Uyl vond de aanpak van het historisch onderzoek niet grondig genoeg. Hoe kon men snel te werk gaan als prof. Van der Wal alle documenten zelf wilde inzien? Waarom kon niet zoals bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie het ontsluiten van bronnen en publiceren samengaan? Waarom niet aan de slag met een heel team? Een voorwaarde voor toegang tot alle informatie over die periode was ook de versoepeling van de Archiefwet. Ook daarover wilde Den Uyl een duidelijke uitspraak van de regering.¹¹ Hij besloot zijn kritisch betoog door te wijzen op de relevantie van helderheid over deze zaak voor de waarde van de democratie:

Wat ons echter bezig moet houden, is het verband dat bestaat tussen het toen gevoerde beleid en het optreden van excessen, de relatie tussen onze parlementaire democratie zoals zij toen was en nu is en het bewind in

*Batavia. Hoe was het mogelijk dat wij, democraten, verdedigers van de rechtsstaat, verantwoordelijk voor en medeplichtig zijn geworden aan – dit is de koude kern van de nota – een onmiskenbare schending van de rechtsstaat, met name in Zuid-Celebes. Dit heeft niets met masochisme te maken; ik meen dat men met alle zelfrespect dit onderzoek moet uitvoeren en niet uit de weg moet gaan.*¹²

Den Uyl stelde zich op als erfgenaam van een moreel verwerpelijke zaak waarover parlement en Kamer alsnog verantwoording dienden af te leggen. Daarin stond hij niet alleen. Ook de PSP en de CPN waren die mening toegeedaan. De rechtse en confessionele partijen namen een formeler standpunt in. De enigen die zich diametraal tegenover Den Uyl opstelden waren de Kamerleden A. Nuijens van de Boerenpartij en E.J. Harmsen, die een jaar eerder uit deze partij was gestapt. Zij vonden dat de nota geen enkel nut diende, daar het oprakelen van pijnlijke zaken uit het verleden alleen schade kon aanrichten. Volgens Harmsen waren niet de militairen, maar Nieuw Links – die de gematigde vleugel binnen de PvdA wilde beschadigen – en de televisie – die een beschamend eenvoudige voorstelling van zaken had gegeven – de grote boosdoeners. Op de vraag of de misdaden regel of uitzondering waren, had Harmsen een vrij eenvoudig antwoord:

*Zij waren uitzonderingen; waren zij regel, dan zou men niet van excessen kunnen spreken.*¹³

Toxopeus van de VVD waarschuwde voor het gevaar van wijsheid achteraf. Er was in die tijd te weinig kennis over de moeilijke omstandigheden voor de militairen. Nederland stond onder grote internationale druk en was zelf sterk verdeeld over de te volgen koers. Hij was tegen eventuele rechtsvervolging. Het was immers onmogelijk om bij de nog onberechte gevallen tot een volledige reconstructie te komen. Evenals Den Uyl uitte hij scherpe kritiek op de politieke besluitvorming rond de acties van kapitein Westerling op Zuid-Celebes. Hij vond Den Uyls verzoek om alsnog de politieke verantwoordelijkheid voor deze acties te onderzoeken echter misplaatst. Los van het oordeel of de zaak van de excessen destijds juist beoordeeld was, hadden kabinet en parlement destijds politieke verantwoordelijkheid afgelegd. Daarmee was in staatkundig opzicht de zaak gedechargeerd. Hoe ontevreden men ook kon zijn met het resultaat, het onderwerp behoorde nu tot het werkveld van de parlementair historicus.¹⁴

Tussen Toxopeus en Den Uyl ontstond zich een levendige discussie over de duur van politieke verantwoordelijkheid. Den Uyl stelde dat 'politieke dechagering' niet opging omdat er sprake was van nieuwe gegevens. Het rapport-Van Rij/Stam, met conclusies die veel verder gingen dan het rapport-

Van Enthoven, was immers nooit aan de Kamer overhandigd tot het verzoek van Den Uyl in januari 1969. Toxopeus repliceerde:

Aan politieke verantwoordelijkheid moet ooit een einde komen. Dit is net zo goed een regel van de democratische rechtsstaat als de regel, dat het doel de middelen niet heiligt, welke regel ik ook heb aangehaald.... De heer Den Uyl stelt zich er niet mee tevreden, dat de Kamer indertijd met het stellen van vragen is gestopt, hetgeen een beslissing van de Kamer was en hij stelt zich er niet mee tevreden, dat er ministers waren die bleven zitten.¹⁵

Den Uyl antwoordde dat het essentieel was om vast te stellen hoe met mede-weten van de autoriteiten de rechtsstaat was geschonden. Dit buitengewoon belangrijke feit was in die dagen volstrekt onopgemerkt gebleven.¹⁶ Toxopeus was echter niet van zijn formele standpunt af te brengen. Het was onjuist om als actieve politici in deze tijd in de 'binnenkamer' van politici uit het verleden te willen kijken:

De mag men niet doen; men mag dan vinden dat het iets in de doofpot stoppen zou zijn, maar dat is het niet, want het is alleen het handhaven van de juiste constitutionele staatsrechtelijke regels. Dat mag de geschiedschrijver doen; hij mag dit allemaal doen en hoe eerder en hoe objectiever dit gebeurt, hoe liever het mij zal zijn.¹⁷

De tegenstelling tussen enerzijds de formele regels en anderzijds het imperatief van de moraal is niet alleen in dit parlementaire debat, maar in de gehele discussie over de excessen een terugkerende spanning. De redenering van Toxopeus kent echter haar grenzen. Het zou moreel volstrekt onaanvaardbaar zijn als een regering niet uit naam van een regering uit het verleden terug zou kunnen komen op 'politiek gedechargeerde' zaken die hebben geleid tot onrecht. In dit verband was het betoog van de PSP en de CPN, de partijen die destijds opriepen om dienst te weigeren, zeer relevant. Gortzak, woordvoerder van de PSP en het enige Kamerlid dat in 1946-1950 als CPN-lid ook de kwestie in het parlement aan de orde stelde, wees op de onrechtvaardigheid van het eventuele besluit om van vervolging af te zien. Hoe was dit besluit te rijmen met de veroordeling tot lange gevangenisstraffen van diegenen die geen geweld wensten te gebruiken tegen een volk dat voor haar onafhankelijkheid streed? Het verwijt dat de VARA 'de eer van het leger in gevaar bracht' was onterecht:

Die eer van de soldaten werd immers naar mijn mening het best verdedigd door degenen, die bij voorbeeld op 17 augustus 1946 in Amsterdam als soldaat in uniform demonstreerden tegen de troepen uitzending, omdat zij het aan hun legerschoenen aanvoelden waarheen het ging.¹⁸

Wat hem betreft was er geen sprake van wijsheid achteraf. Er was toen al 'wijsheid' genoeg. Als de Nederlandse regering meer gehoor had gegeven aan de progressieve krachten in Nederland, waaronder de Indonesiërs uit het Nederlandse verzet van 1940-1945, dan was het drama Indonesië in 1969 niet aan de orde geweest. Tot slot bracht hij een belangrijk dilemma naar voren. Als het niet billijk was om militairen die handelden in opdracht van de regering te beschuldigen, hoe kon men dan wel bestraffing eisen van oorlogsmisdaden buiten de landsgrenzen?¹⁹

Ook Bakker benadrukte het historische gelijk van de CPN. Het was volgens hem tekenend dat een officiële nota in opdracht van de regering exact die informatie bevatte die destijds categorisch door haarzelf was weggewuifd:

*Alle brieven van de jaren 1946 tot 1949, die toen bijna altijd werden ontkend of afgezwakt, krijgen op het ogenblik door de feiten die de Minister-President ter tafel legt, het reliëf van de waarheid.*²⁰

De conclusie van de nota bevatte volgens Bakker twee fundamentele fouten. Ten eerste de suggestie dat het om incidentele gevallen ging van enkele 'labiele geesten'. De excessen vloeiden volgens hem juist voort uit een beleid dat van bovenaf was bepaald. Ze waren het indirecte gevolg van het kolonialisme en in dat opzicht een voortzetting van de gewelddadige onderdrukking van opstanden in Nederlands-Indië. Er was een hele geschiedenis van contraterreur. Niet Jan Soldaat was hier verantwoordelijk voor, maar de Nederlandse regering. Ten tweede had de minister-president bij de beschrijving van de noodtoestand die militair ingrijpen noodzakelijk maakte, oorzaak en gevolg omgedraaid. Het bendewezen en banditisme waren inderdaad een groot probleem, maar als de Republiek niet haar krachten had moeten inzetten tegen Nederland, had ze zelf – zoals ze na het vertrek van Nederland heeft gedaan – dit probleem kunnen aanpakken. Het hele debat had volgens Bakker geen zin als de politieke erfgenamen van de politici die toen verantwoordelijkheid droegen, niet de fouten van hun voorgangers zouden erkennen:

*Er zijn er slechts enkelen geweest – ik wil de namen van Schermerhorn en van Jonkman noemen – die naderhand openlijk de onjuistheid van hun politiek van toen hebben erkend. De meesten, degenen die de hoofdverantwoordelijkheid droegen, erkennen niets en dragen onverstoord hun grootkruis der notabelen.*²¹

Speciaal de PvdA kreeg van Bakker nog een sneer, die betrekking had op de recente toenadering van Nederland tot het anticommunistische regime van Soeharto in Indonesië. Drie jaar daarvoor had dit regime een communistenjacht ontketend die aan duizenden het leven kostte:

Vanwaar dit schijnbare berouw? (...) Houdt het soms verband met de

*nieuwe opmars van Nederlands kapitaal in Indonesië, die begonnen is onder de zozeer door de Regering begroete regering van Soeharto? Moet er wat bloed van de stoep geveegd worden? Is het een soort introductie van Philips en voor Shell, op kosten van de naam van de Nederlandse soldaat?*²²

In tegenstelling tot de PSP was Bakker juist tegen vervolging. Dat zou de verantwoordelijkheid bij de verkeerde kant leggen. Hij verzocht wel om concrete actie met betrekking tot de rechterlijke macht. Uit het aantal geseponeerde zaken en 'ridicueel lage straffen voor afgrijselijke wandaden' bleek duidelijk dat er geen sprake was geweest van een onafhankelijke rechterlijke macht. Bakker wilde weten of er in 1969 nog mensen deel uitmaakten van de rechterlijke macht, die destijds in hun functie te kort waren geschoten.²³ Hij sloot zijn betoog af met een eerbetoon aan enkele figuren die in de periode 1945-1950 geweigerd hadden de wapens op te pakken:

Piet Langendijk werd door het Hoog Militair Gerechtshof tot anderhalf jaar veroordeeld. Hij had een pamflet verspreid met een aantal van de brieven waarover wij nu spreken, met als opschrift een zinnetje uit zo'n brief 'Ik haat het slaan en vechten zo'. Anderhalf jaar mijnheer de voorzitter! (...) Men komt de naam tegen van de jonge onderwijzer Bierman, die om dezelfde redenen weigerde zich naar Indonesië te laten sturen en daarvoor niet alleen in de cel werd gestopt, maar voor zijn hele leven het recht werd ontzegd ooit voor de klas te staan.

Voor deze mensen, die hun geweten volgden en daar zwaar voor moesten boeten, vroeg Bakker om eer en genoegdoening.

De confessionele partijen stonden meer op één lijn dan de CPN en de PSP. Zowel de CHU, SGP als ARP waren eensgezind over het gevaar van 'wijsheid achteraf'. Een eenzijdige benadering, zoals die van *Achter het Nieuws*, was grievend voor de militairen. Waarom niet ook aandacht schenken aan de humanitaire daden? De nota had de indruk bevestigd dat er geen sprake was van systematiek. Ook waren CHU, SGP en ARP tegen juridische vervolging en vóór historisch onderzoek. Zij betwijfelden echter of één man al dat werk wel zou aankunnen. Diepenhorst van de ARP liep een klein beetje uit de pas. Hij begreep de bezwaren van de minister-president tegen een onderzoek of begeleidende Kamercommissie, maar wilde in ieder geval pleiten voor het bevorderen van een studie die het 'wringen en schuren' van de bevoegdheden bij de militaire rechtsspraak zou verhelderen. Hij sloot zijn commentaar af met een verwijzing naar de wens van Indonesië om het verleden te laten rusten:

*Gelukkig ook zijn wij geen slaven van het verleden. Indonesië wil geen oprakelen van oude kwesties. Wij dreigen als Nederlanders wel eens wat te vaak de roof te krabben van wonden die bezig zijn te helen.*²⁴

Van Dis van de SGP was de enige die in zijn relaas uitgebreid inging op de gruwelijkheden aan Indonesische kant. Precies die elementen die premier De Jong uit de regeringsverklaring had geschrapt. Hij citeerde een rapport van het Nederlandse Rode Kruis, waarin stond dat de Indonesische bevolking veel te lijden had onder de terreur van plaatselijke benden. De Nederlandse militairen beschermden deze mensen juist. Tegelijkertijd werden zij door onschuldig uitziende boeren plotseling beschoten. Deze wijze van oorlogvoeren, waarbij de vijand onbekend is, was de voornaamste oorzaak van de geweldsontsporingen aan Nederlands kant. Hij verwierp dan ook het verwijt aan het adres van de premiers Beel en Drees dat zij verantwoordelijk waren voor de ontsporingen. De politionele acties waren, met het oog op het lijden van de Indonesische bevolking, volkomen gerechtvaardigd. Het zou juist onverantwoordelijk geweest zijn om niet in te grijpen.

Als enige confessionele partij vond de KVP deze *crise de conscience* wel zinvol. Ze diende, volgens Kamerlid Schmelzer, als correctie van een ‘typisch’ Nederlands trekje:

*Vaak oordelen wij in Nederland, ook in deze Kamer bij de behandeling van buitenlandse vraagstukken, indringend en fel over het beleid van andere landen, volkeren en hun regimes. Het misstaat ons niet, ook eens over onszelf publiekelijk te oordelen.*²⁵

Ook was hij zich bewust van de veranderingen in de politieke cultuur. Door snel en helder te werk te gaan had de commissie geanticipeerd op het eventuele verwijt van ‘ondemocratische verheimelijking’. Verder verschilden zijn standpunten niet zoveel van die van de andere confessionele Kamerleden. De excessen waren inderdaad incidenten, de militairen mochten niet worden vervolgd en de kwestie was verder een zaak voor historici. Opvallend was zijn afkeuring van de VARA-uitzendingen, die toch de directe aanleiding waren voor de opdracht om de nota te schrijven:

*Goedkope en eenzijdige zondbokkenzoekerij doet niet alleen aan een aantal betrokken personen en autoriteiten onrecht, maar heeft ook met informatie in de waarlijk democratische zin niets te maken.*²⁶

Schmelzer trachtte dit te compenseren door uitgebreid een artikel te citeren over de hopeloze situatie waarin de militairen verkeerden:

Mijnen en trekbommen op de verbindingswegen, verbroken berichtgeving, onmogelijkheid van afvoer en doeltreffende behandeling van gewonden, afzichtelijke verminkingen, verraderlijke hinderlagen en snipers, voortdurende beschietingen in kampementen, geïsoleerde soms slechts uit de lucht verpleegde eenheden. En daarop aansluitend een sterk wisselende gemoedsgesteldheid bij leiding en troep, contrasten van heldenmoed en

overmatig zelfvertrouwen tegenover angst en wanhoop, dan weer krampachtige zelfbeheersing en opstandigheid tegen onbegrijpelijke maatregelen, zich in uitspattingen en vechtpartijen ontladende spanningen. Dit alles heeft een tijdlang de achtergrond gevormd voor het werk van de Militaire Justitie.²⁷

Ook Schmelzer refereerde aan het eind van zijn betoog aan de opbouw van nieuwe constructieve betrekkingen met Indonesië. Deze mocht niet in gevaar worden gebracht. Hij haalde daarbij een ontmoeting aan tussen Nederlandse en Indonesische oorlogsveteranen die korte tijd daarvoor in Indonesië had plaatsgevonden. De veteranen verklaarden bij deze gelegenheid gezamenlijk te willen bijdragen aan een goede verstandhouding tussen beide volken.²⁸

Het Kamerlid Aarden van de PPR zat veel meer op de lijn van Den Uyl. Hij betreunde het dat diens voorstel om een speciale Kamercommissie samen te stellen die het onderzoek zou begeleiden, was afgestemd. Hij betwijfelde of men op basis van het beschikbare materiaal wel een gefundeerd oordeel over de systematiek van het geweld kon geven. Aarden ging ook in op de 'zuiverende' functie van dit zelfonderzoek en de behoefte hieraan van de jongere generatie:

Wat ik bij jongere mensen beluister – wij moeten daar, hoewel zij geen ervaring hebben met de bezetting in de jaren 1940-1945, daarvoor volledig begrip hebben – is, dat jonge mensen ons vragen ons niet te beroepen op onrecht, dat aan ons is gepleegd. Zij vragen zich af, of wij zelfgeen onrecht hebben gepleegd.²⁹

Hier is iemand aan het woord die een brug wil slaan tussen de gedachtewereld van de oorlogs- en naoorlogse generatie. Aarden stapte dan ook over de bezwaren tegen de aanpak van *Achter het Nieuws* heen. Zijn belangrijkste twijfel was de organisatie van het beloofde historisch onderzoek. Een artikel van de Leidse historicus Van Dongen bracht hem tot het inzicht dat er van alles schortte aan de opzet. Wat waren de criteria bij de selectie van bronnen? Hoe kon men binnen korte tijd met een historische publicatie komen, als eerst alle bronnen geselecteerd en bewerkt moesten worden? Hij sloot zich dus aan bij de bezwaren van Visser (D66) en Den Uyl (PvdA).

DE REACTIE VAN MINISTER-PRESIDENT PIET DE JONG

De volgende dag, 2 juli 1969, kwam premier De Jong met een reactie op alle vragen en commentaren. Het verwijt dat de regering de wandaden niet

scherp genoeg veroordeelde, legde hij naast zich neer. Hij vond dat de stellingname van de regering wel duidelijk genoeg was. Dit bleek wel uit het feit dat de meerderheid in de Kamer de conclusies in de nota onderschreef.

De noodzaak tot kwantificering, een wens van Kamerlid Visser (D66), wees De Jong eveneens als zinloos van de hand. Afgezien van de onmogelijkheid om alle feiten te verzamelen, zou kwantificering geen enkel zinnig doel dienen. Met het uitbrengen van de nota en het op gang brengen van de discussie was het wezenlijke in feite bereikt: bewustwording van het feit dat ook bij Nederlandse troepen in een oorlog een verlaging van de morele drempel kan optreden.

Al het andere beschouwde De Jong als louter van historische betekenis. Het was te zeer aan tijd, plaats en omstandigheden gebonden. Hiertoe rekende hij zowel het aandragen van nog meer belastend materiaal als het aanvoeren van verzachtende omstandigheden. Het verzamelen van nog meer informatie over delicten zou ook de vraagstelling over systematiek niet oplossen. Aan de reacties van pers en particuliere zijde uit die tijd was af te leiden dat weinig onopgemerkt kon blijven. De Jong bleef dan ook bij zijn conclusie dat er geen sprake was geweest van systematiek.³⁰

De premier ging uitgebreid in op de praktische en juridische bezwaren van een eventuele strafvervolgning. Het grootste deel van de delicten was al verjaard en een deel van de verdachten zou waarschijnlijk al overleden zijn. De gevallen waarin de hoogste rechtelijke instantie al een uitspraak had gedaan, kwamen überhaupt niet in aanmerking. Dan resteerden de gevallen waarover reeds in Indonesië of Nederland was besloten om geen vervolging in te stellen. Dit kon zijn op grond van de amnestie-ordonnantie, door gebrek aan bewijs, of omdat de verklaringen onbetrouwbaar waren.³¹ Op enkele uitzonderingen na waren de dossiers over deze zaken zoekgeraakt of in Indonesië achtergebleven. Dit alles maakte het zeer onwaarschijnlijk dat een nieuw justitieel onderzoek enig resultaat zou opleveren. Berechting van de enkele gevallen waar dit nog wel mogelijk was, zou neerkomen op een justitieel beleid gebaseerd op toeval en willekeur. Niet de ernst van het delict zou beslissen maar het toeval zou te veel een rol spelen. Op grond hiervan had de regering besloten om van vervolging af te zien.³²

In dit verband was een wetsontwerp van belang – op dat moment nog in voorbereiding – over de verjaring van het recht tot strafvordering en de uitvoering van straf voor oorlogsmisdaden en misdrijven tegen de menselijkheid. Hierin zou men de mogelijkheid vastleggen om nog niet verstreken verjaringstermijnen te verlengen. Reeds verstreken verjaringstermijnen zouden echter niet heropend worden. De regering was van mening dat met heropening de rechtszekerheid te veel in het gedrang zou komen. Deze mogelijkheid was wel opgenomen in een verdrag van de Verenigde Naties, dat op

26 november 1968 met krappe meerderheid was aangenomen. Nederland had zich echter, samen met andere westerse landen, onthouden van stemming.³³

In antwoord op de twijfel die de PSP'er Gortzak en de CPN'er Bakker hadden geuit over de betrouwbaarheid van de rechtelijke macht, verwees De Jong naar de naamlijst rechtelijke macht waarin de levensloop van ieder lid was beschreven. Hij distantieerde zich van de verdachtmakingen van Bakker en Gortzak en benadrukte zijn vertrouwen in de integriteit van de Nederlandse juridische autoriteiten.³⁴

Ook het verzoek om rehabilitatie en schadevergoeding voor degenen die zich verzetten tegen uitzending, kon niet gehonoreerd worden. Dat was een zaak die destijds door de rechter was bepaald en waar de regering geen zeggenschap over had. Het verwijt van Den Uyl dat de regering terugdeinsde voor het vaststellen van de politieke verantwoordelijkheid in de zaak-Zuid-Celebes, legde De Jong eveneens naast zich neer. Het hoorde niet tot de opdracht en zou ook niet op korte termijn haalbaar zijn geweest. Net als Toxopeus vond hij dit een zaak voor historici, die staatsrechtelijk gezien was afgehandeld:

*In feite lijkt mij het voorstel Den Uyl dan ook neer te komen op geschiedschrijving door het daartoe ongeëigende middel van de parlementaire enquête.*³⁵

Het laatste punt, het aspect waarover in de Kamer de grootste twijfel bestond, was de aanpak van het historische onderzoek. Dit moet, gezien de twijfels van de minister-president zelf, een lastige situatie geweest zijn. Toch deed hij geen nieuwe toezeggingen en herhaalde hij het standpunt van de Commissie Vaderlandse Geschiedenis. Historisch onderzoek en het beantwoorden van vragen over de politieke en militaire verantwoordelijkheid waren pas mogelijk na het uitgeven van de officiële bronnen. Voorlopig bleef het dus bij een bronnenpublicatie die waarschijnlijk in zeven jaar voltooid zou zijn. Daarna of al tijdens dit proces zouden historici met interesse voor dit onderwerp zich op de materie kunnen storten.

Hij ging dus niet in op het voorstel om in de geest van het RIOD een heel team aan het werk te zetten, een idee dat hij nog geen twee maanden eerder zelf had gelanceerd. Dat prof. Van der Wal hem wat dit betreft voor het blok had gezet kwam niet ter sprake. Wel verwoordde hij Van der Wals bezwaren: de oprichting van een instituut en het opleiden van deskundigen zouden tijd en geld kosten en dit kon beter besteed worden aan de bronnenpublicatie. Ook politieke begeleiding of controle had Van der Wal resoluut afgewezen. Van der Wal vond dat de aard en wijze van selectie evengoed beoordeeld konden worden door een commissie van toezicht.³⁶

De enige verwijzing naar Van der Wals weigering om voorrang te verle-

nen aan publicatie, was de waarschuwing dat het aandringen op een team van deskundigen de kans zou vergroten dat de Rijkscommissie en Van der Wal de opdracht zouden teruggeven.³⁷ Dit is misschien waarom het kabinet uiteindelijk akkoord ging met een aanpak die geen doortastende indruk maakte.

Den Uyl en Visser gaven zich niet gewonnen en herhaalden enkele van hun bezwaren. Visser kwam terug op de noodzaak tot kwantificering – essentieel voor een uitspraak over de systematiek – en op de eenzijdigheid van officiële bronnen als basis voor historisch onderzoek. Hij pleitte wéér voor een actief voorlichtingsbeleid en voor het verruimen van de archiefwetten.³⁸

Den Uyl herhaalde zijn wens om een parlementair onderzoek te houden over de gebeurtenissen op Zuid-Celebes. Ondanks de reeds eerder genoemde morele bezwaren om na lange tijd getuigen op te roepen, meende hij dat het in deze zaak essentieel was om betrokkenen te horen. Alleen bronnenpublicatie achtte hij volstrekt onvoldoende. Hij sprak daarbij de profetische woorden:

*Wij krijgen een bronnenpublicatie, waarna – een aantal jaren na de bronnenpublicatie – het historische onderzoek kan starten, zodat wij tegen het jaar 1995 daarover misschien een beter oordeel kunnen vormen.*³⁹

Hij zat er niet ver naast. Het gehele project zou geen zeven, maar vijfentwintig jaar duren. In februari 1996 werd het laatste deel van de bronnenpublicatie gepubliceerd.

Het weerwoord van De Jong komt grotendeels neer op een ‘herhaling van zetten’. Nieuw was zijn toezegging dat de Archiefwet verruimd zou worden. De notulen van de ministerraad zouden niet pas na 50, maar al na 25 jaar te raadplegen zijn.⁴⁰ Ook ging hij dieper in op het verzoek van Visser om via een actiever voorlichtingsbeleid particulieren aan te sporen gegevens over deze kwestie aan de te dragen. De Commissie Vaderlandse Geschiedenis, aldus De Jong, was al in een eerder stadium actief op zoek geweest naar egodocumenten met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië. M. Boon had dat via advertenties gedaan, maar zonder noemenswaardig resultaat. Nu was C. Smit, lid van de commissie van toezicht, belast met de taak om de hiaten op te vullen.⁴¹ De premier ontkende dat er sprake was van een éénmansactie van Van der Wal, zoals door verschillende parlementsleden was opgemerkt. Ook de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en de commissie van toezicht bemoeiden zich met de selectie. Van der Wal was slechts de spil.⁴²

Aan het slot van het debat kwam het parlement met concrete voorstellen. In de eerste motie, ingediend door de Kamerleden Den Uyl (PvdA), Visser (D66), Aarden (PPR), Franssen (PvdA) en Vrolijk (PvdA), verzocht men de regering op zo kort mogelijke termijn helderheid te verschaffen over de politieke en militaire verantwoordelijkheden waaronder de excessen hadden

plaatsgevonden. De groep wetenschappers die met dit onderzoek belast zou worden, zou volledige toegang moeten krijgen tot de relevante archieven. Ook diende de regering regelmatig verslag te doen aan de Kamer over de voortgang van het onderzoek.

De motie over een onderzoek naar de Zuid-Celebes-zaak, ingediend door de PvdA-leden Den Uyl, Franssen, Vrolijk, Berg en Van Lier, was geen regelrecht verzoek om een enquête, maar een ‘voorstel om een enquête in overweging te nemen’. Door deze omzichtige formulering hoopte Den Uyl vooraf de steun voor een echt voorstel in de Kamer te peilen. Als de steun zou ontbreken, hoefde hij namelijk geen tijd te spenderen aan de intensieve voorbereiding van een schriftelijk voorstel tot parlementaire enquête. De voorzitter accepteerde echter deze vorm van ‘indirecte opiniepeiling’ niet. Den Uyl moest aan de formele voorwaarden voldoen voor het instellen van een parlementaire enquête.⁴³ Het eindeloze debat over deze puur formele kwestie doet het vermoeden rijzen dat de dramatische lading van het besprokene enigszins op de achtergrond was geraakt. Uiteindelijk accepteerde de voorzitter een enigszins gewijzigde formulering van de motie.

Omdat al snel duidelijk was dat de steun ontbrak voor beide moties, kwamen de Kamerleden Aarden en Visser met een compromisvoorstel. Hierin verzocht men de Commissie voor Vaderlandse Geschiedenis bij de bronnenpublicatie voorrang te verlenen aan de Zuid-Celebes-zaak.⁴⁴ Uiteindelijk werden bij de stemming alle drie de moties verworpen. De liberaal-confessionele partijen uit de coalitie stemden tegen, de linkse oppositiepartijen voor.

COMMENTAAR OP HET DEBAT

In wezen waren de standpunten van de verschillende partijen in twintig jaar tijd niet zo veel veranderd. Rechts en de confessionele partijen stonden toen ook al tegenover klein links, met daartussen een weifelende PvdA. Typerend voor de ambigue houding van de sociaal-democraten in de Indonesische kwestie, is dat Den Uyl niet erg fel van leer trok tegen de liberaal-confessionele regering-De Jong. In deze context past ook het cynische commentaar van CPN-woordvoerder Bakker op het betoog van Den Uyl. Hij vond diens houding hypocriet omdat alles over de excessen al in 1945-1949 bekend was en de PvdA toen weigerde zich achter de protesten van de CPN te scharen.

Aan de andere kant komt Den Uyl wel de eer toe dat hij de heikele kwestie, al was het maar voor een paar maanden, weer politiek relevant heeft gemaakt. Zijn uitgangspunt was dat de politieke verantwoordelijkheid voor onrecht overerfelijk is. De politieke erfgenamen horen verantwoording af te leggen over gemaakte fouten in het verleden. In symbolische en democratische zin

was dat een veel krachtiger signaal dan die taak over te laten aan het ‘vrije marktmechanisme’ van de historische wetenschap. Tegenover deze morele opvatting stond de formele benadering die in staatsrechtelijke zin correct was. Op genomen politieke besluiten uit het verleden kan men niet terugkomen. Dit essentiële verschil van inzicht zou ook buiten de context van het politieke debat uit 1969 de discussie over de oorlogsmisdrijven domineren. Het formele argument om het onderwerp naar de wereld van de studiezaal te verwijzen, meestal aangevoerd door behoudende krachten, wordt in meer ‘linkse’ kringen veelal gewantrouwd en geïnterpreteerd als een uiting van de zogenaamde ‘doofpotmentaliteit’.

Het enige punt waar alle politici zich in konden vinden, was dat de aandacht afgeleid moest worden van de individuele militair, die slechts orders uitvoerde, naar de verantwoordelijke politieke en militaire autoriteiten. Alleen zij waren aansprakelijk. Maar om te weten hoe de orders van generaal Spoor op de werkvloer werden vertaald, doen de formele verantwoordelijkheden er niet zo toe. Dan is juist kennis nodig over de gang van zaken op de lagere niveaus: de militaire commandanten van het bataljon, de compagnie en het peloton. Door uit piëteit met de militairen juist geen aandacht aan deze aspecten te besteden, bleef ook de pendant van ‘de militair als dader’, namelijk ‘de militair als slachtoffer’ buiten beeld. Erkenning van de politiek dat zij onvoorbereid en met een onmogelijke opdracht de guerrillaoorlog in waren gestuurd, was dan ook niet aan de orde. Evenmin als het onderkennen van de psychische problematiek onder de groep ex-militairen. Illustratief voor het ontbreken van dit perspectief is de totale afwezigheid van de term ‘Indië-veteraan’ in het debat.

Wat ook opvalt in dit verband is dat behalve Van Dis van de SGP niemand dieper inging op de oorlogsmisdrijven aan Indonesische kant. Een ander heikel punt was de gang van zaken bij de inlichtingendiensten. Zelfs de meest kritische Kamerleden, Bakker (CPN) en Gortzak (PSP), stelden niet voor om juist over deze zaak getuigen te horen. Mijn vermoeden is dat onbekendheid met de guerrillaoorlogvoering in Indië, zowel bij Kamerleden als bij het kabinet, een rol speelde. Van alle sprekers tijdens het debat was alleen de minister-president, een ex-marine-officier, iemand die uit ervaring sprak. Hij had voor de Tweede Wereldoorlog bij de marine in Nederlands-Indië gediend en was aan het begin van de dekolonisatiestrijd in Batavia gestationeerd. Alle anderen baseerden zich op informatie uit de tweede hand.⁴⁵

Maar er is ook een prozaïsche verklaring voor het ontbreken van de politiek geladen sfeer die begin 1969, slechts een paar maanden eerder, wel aanwezig was. De ontzetting over de getuigenissen van oorlogsmisdrijven had allang plaatsgemaakt voor actuelere zaken, zoals de bezetting van het Maagdenhuis in Amsterdam en de rassenrellen op Curaçao in mei 1969.⁴⁶ Daar

kwam nog bij dat het één van de laatste werkdagen vóór het zomerreces van de Kamer was. De politici waren aan vakantie toe.

KRITIEK VAN OOGGETUIGEN

Archieven berusten voor het grootste deel op de officiële berichtgeving door de commandanten – van laag tot hoog – te velde. Dat deze berichten niet steeds de volledige waarheid en soms aperte leugens vermeldden, heb ik als verbindingsofficier bij 3-12 RI van de 7 december-divisie, en van 1946 tot 1949 op West-Java gelegerd, meerdere malen kunnen constateren.⁴⁷

Dit schreef een particulier aan F. Korthals Altes, de voorzitter van de coördinatiegroep Indonesië 1945-1950. Het is een reactie op een ingezonden stuk in een dagblad van een oud-commandant, destijds gelegerd in hetzelfde gebied, die ten stelligste ontkende dat er onder zijn bevelvoering wandaden waren gepleegd. De schrijver was ervan overtuigd dat de werkelijke gebeurtenissen juist niet in de officiële rapporten tot uiting kwamen. Hij besloot zijn brief dan ook met de aanbeveling:

Voor zover de bevindingen van uw werkgroep zouden afhangen van de officiële rapporten, lijkt mij de betrouwbaarheid ervan op zijn minst aanvechtbaar. Zou het daarom niet beter zijn iets meer bekendheid te geven aan het welkom zijn van brieven en mededelingen van betrokkenen, bij voorbeeld door middel van advertenties?

Dit was precies de kritiek van Kamerlid Visser (D66) op premier De Jongs weigering in te gaan op de kwestie van kwantificering. Volgens de premier zou dit slechts leiden tot een gradueel verschil en geen uitsluitsel bieden op de vraag over systematiek.⁴⁸ Formeel gezien had hij gelijk, want een opsomming van aantallen zegt nog niets over een patroon of systeem. Als hij echter de verhalen uit de VARA-uitzendingen en de onthullingen in de pers goed had bestudeerd, was hij zelf tot de conclusie gekomen dat zijn eindoordeel – ‘Het feitenmateriaal is onvolledig, maar geeft toch een voldoende indruk van de aard en omvang’ – niet steekhoudend was.

Dit was ook de mening van Joop Hueting, die na het verschijnen van de nota opnieuw in *de Volkskrant* door Martin Ruyter werd geïnterviewd. Ook hij stelde dat in de nota slechts ‘het topje van de ijsberg’ was vastgelegd. Zijn schatting, overigens niet gebaseerd op wetenschappelijke criteria, was dat het aantal wandaden met tienduizend vermenigvuldigd diende te worden.⁴⁹ Hueting had ook kritiek op de term ‘exces’, omdat die geen eenduidige betekenis heeft. Exces in normatieve zin betekent een uitwas, een daad van ge-

weld die een inbreuk vormt op een normale veilige toestand. Exces in statistische zin is een waarde vrij begrip en slaat op de omvang van een verschijnsel. In dit verband geeft het aan dat er sprake was van een lage frequentie van de misdaden. Deze dubbelzinnigheid bood volgens Hueting de mogelijkheid om te kiezen voor de tweede interpretatie, exces in statistische zin, terwijl dit niet juist was.⁵⁰ Hij weerlegde ook De Jongs verklaring dat de misdaden geen deel uitmaakten van een systeem:

*De verschijnselen die voorkwamen, deden zich voor onder omstandigheden, die logischerwijze moesten leiden tot gedragingen, die we oorlogsmisdaden moeten noemen.*⁵¹

Een jaar later werden deze veronderstellingen bevestigd in het boek van Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van Geweld*.⁵²

Hun eindconclusie was enerzijds schokkend, omdat zij aantoonde dat er sprake was van een patroon van geweld, anderzijds pleitten zij de militairen vrij door aan te geven dat dit patroon van bovenaf werd opgelegd. Het ging dus niet om spontane reacties van gefrustreerde of psychisch overbelaste militairen, maar om het uitvoeren van orders. Omdat het niet lukte de guerrilla met normale militaire middelen te beëindigen, werd op het hoogste niveau besloten tot de inzet van een wijdvertakt, ongecontroleerd, hard politieel regime. De gewone soldaat werd met de uitvoering belast.⁵³

Van Doorn en Hendrix verzwaarden hiermee de verantwoordelijkheid van de autoriteiten en uitten scherpe kritiek op de neiging om de verantwoording aan de basis van de organisatie te leggen. De regering-De Jong was meegegaan in de tendens om de confrontatie met de realiteit van geweld in een oorlog uit de weg te gaan:

*Men zet een geweldsapparaat in maar deinst terug als men met de consequenties geconfronteerd wordt. In dit systeem past ook de Excessennota: richt alle aandacht op individuele ontsporingen, straf het individu en houdt de blik zorgvuldig afgewend van de nivo's die verantwoordelijk waren voor de dienstneming, de selectie, de opleiding, de inzet en het misbruiken van de soldaat.*⁵⁴

Ook de behandeling van de nota in de Tweede Kamer keurden zij af:

*De politieke voormannen gaven hun commentaar, verhinderden in meerderheid een diepgaander onderzoek en verwezen de zaak naar de historie door een historicus aan te trekken.*⁵⁵

Uiteraard is het niet juist een uitspraak te doen over een heel leger op basis van gegevens die een fractie van de werkelijkheid weergeven. Dit geldt zowel in positieve als in negatieve zin. Maar wie zich verdiept in de methoden van

de guerrillastrijd en de beschrijvingen van de benarde situaties waarin de militairen zich vaak bevonden, kan niet om een ongemakkelijke waarheid heen. Als je om zelf te overleven of om het leven van kameraden veilig te stellen, overgaat tot het gebruik van contraterreur, dan heeft dat onherroepelijk tot gevolg dat de lokale bevolking blootstaat aan willekeurige terreur. Dit is geen moreel oordeel, maar een logische constatering.

13 Conclusie: de doofpot of het taboe?

Na het verhaal over de totstandkoming en beoordeling van de *Excessennota*, is de theorie weer aan de orde. In hoeverre zijn de begrippen 'doofpot' en 'taboe', termen die herhaaldelijk terugkeren in het debat, van toepassing op de reacties, gedachten, ideeën, associaties en handelingen van de betrokken ambtenaren en politici? Als geheugensteun nog even een samenvatting van de uiteenzetting over het taboe en de doofpot.

De uitdrukking 'iets in de doofpot stoppen' verwijst naar een bewuste poging om in het belang van een bepaalde partij een zaak verborgen te houden. Het gaat hier dus om iets concreets dat niet bekend mag worden. Bij het begrip 'taboe' kan een onderscheid gemaakt worden tussen de oorspronkelijke antropologische betekenis en de interpretatie die in de jaren zestig in zwang raakte. In het eerste geval gaat men ervan uit dat het instandhouden van taboes positieve invloed heeft op de samenleving. Het beheersen van 'magische, onbeheersbare' krachten door een selecte machtige groep waarborgt de stabiliteit in de samenleving. Als de orde niet verstoord wordt, kunnen mensen zonder onzekerheid en angst verbanden met elkaar aangaan.

Deze visie staat haaks op het gedachtegoed van de anti-autoritaire beweging die eind jaren zestig voor een cultureel-maatschappelijke omwenteling zorgde. In deze optiek leiden taboes op het geestelijke vlak tot psychisch leed en op het bestuurlijk vlak tot corruptie en machtsmisbruik.

Deze twee benaderingen komen voort uit twee totaal verschillende werelden: de tribale samenleving en de westerse democratische maatschappij. Om deze kloof te overbruggen heb ik gebruikgemaakt van een aantal artikelen waarin geprobeerd wordt het antropologische begrip 'taboe' te vertalen naar de westerse samenleving. Dat leverde de volgende interpretaties op:

- Luhman beweert dat juist de gecompliceerde westerse samenleving, met haar veelheid aan tegenstrijdige informatie, het gevaar van instabiliteit met zich meebrengt.
- Berting vindt dat het geoorloofd is om in een democratische samenleving taboeïsering als instrument voor onzekerheidsreductie te gebruiken, mits dat altijd gepaard gaat met een verantwoordingsplicht en enige controle daarop.

– Ringeling wijst op subtiële vormen van taboeïsering. Bepaalde normen zijn zo geïnternaliseerd dat onbewust bepaalde vragen niet gesteld worden of bepaalde oplossingen niet worden overwogen. Ook het manipuleren met woorden of gegevens behoort tot het terrein van de ‘verboden beleidsalternatieven’.

– Berting geeft aan dat taboes in een democratische samenleving vaak samenhangen met het streven de waardigheid van kwetsbare individuen of groepen te beschermen.

Deze interpretaties zijn toepasbaar op het proces dat voorafging aan de publicatie van de *Excessennota*. De ministerraad stond al tijdens de eerste bespreking over de zaak op 24 januari 1969 voor een enorm dilemma. Enerzijds wilde de regering zich houden aan de regels van een democratische rechtsorde en volledige openheid verschaffen. Anderzijds voelde zij de morele plicht om de veteranen in bescherming te nemen en te voorkomen dat eventuele schuldigen alsnog berecht zouden worden. Ook wilde het kabinet geen ruchtbaarheid geven aan de wandaden van de Indonesiërs, uit angst om de fragiele verhouding met Indonesië op het spel te zetten.

Deze houding heeft ook veel weg van een ‘doofpotmentaliteit’. Nog voordat het archiefonderzoek heeft uitgewezen of er sprake is van strafbare feiten, stelt de regering al dat het onderzoek geen juridische consequenties mag hebben voor de betrokkenen. Dat ze in een later stadium, op basis van het gevonden materiaal en legitieme overwegingen, zou besluiten van vervolging af te zien, doet niets af aan het feit dat de regering van tevoren al stelde dat het recht niet zijn loop mocht hebben. Ook al was de kans klein, het was in principe mogelijk dat er grove geweldsdelicten aan het licht zouden komen, die door nalatigheid van het juridische apparaat niet berecht waren en waarvan de daders nog in leven waren.

Ook ten aanzien van het opvragen van materiaal uit Indonesië wordt de suggestie van ‘doofpot’ gewekt. Hoewel later zou blijken dat documenten die compromitterend waren voor Indonesiërs die met Nederlanders hadden samengewerkt, vóór vertrek uit Indonesië grotendeels waren vernietigd of meegenomen,¹ verkeerde men op 24 januari nog in de veronderstelling dat ‘veel documenten nog in handen waren van de Indonesische regering’. Toch besloot men om geen gegevens op te vragen.

In de argumentatie voor dit besluit liggen ook elementen besloten van het antropologische ‘taboe’. Het eventueel vervolgen van oud-militairen zou veel commotie teweegbrengen. Niet alleen onder de ‘uitvoerders’ van het geweld, maar ook onder de ‘opdrachtgevers’. Het functioneren van het gerechtelijke apparaat in Indië zou ter discussie komen te staan, terwijl velen daarna hun carrière in het juridische apparaat vervolgden. De regering koos voor het behoud van vertrouwen in het leger en het juridische apparaat. Het feit dat

minister-president De Jong zelf uit de krijgsmacht afkomstig was speelde ongetwijfeld ook een rol.²

De keuze voor stabiliteit geldt ook voor de houding ten opzichte van Indonesië. Omdat het Nederlandse geweld niet los gezien kon worden van de Indonesische guerrillastrijd, was het in feite onmogelijk de omstandigheden die tot het Nederlandse geweld hadden geleid te reconstrueren, zonder ook de excessen aan de andere kant te belichten. Dit werd ook in de pers terecht opgemerkt door veteranen die zich verzetten tegen het onderzoek. De regering stelde echter het belang van een goede verhouding met Indonesië boven een heldere reconstructie van de feiten, die de verantwoordelijkheid voor het excessieve geweld zowel aan Nederlandse als aan Indonesische kant bloot zou leggen. Het argument dat zo'n reconstructie binnen de gestelde termijn van een aantal maanden niet mogelijk was is uiteraard legitiem. Toch is het opvallend hoe in de uiteindelijke nota alle relevante verwijzingen naar het Indonesische geweld gecensureerd werden. Het economische belang van een stabiele verhouding met de ex-kolonie zal daarbij zeker meegespeeld hebben.

Na de jarenlange kille verhouding tussen Nederland en het bewind van Soekarno, maakte de machtsovername van generaal Soeharto in oktober 1968 de weg vrij voor betere betrekkingen. In juli 1968 tekenden beide landen een akkoord voor economische samenwerking. Hieronder viel ook een financiële regeling voor Nederlanders die door het dekolonisatieconflict waren gedupeerd. In 1968 was tevens een cultureel akkoord gesloten.³ President Soeharto had zelfs aangekondigd dat hij Nederland wilde bezoeken. Het kabinet werd daardoor in verlegenheid gebracht, maar uiteindelijk bleken zelfs de bezwaren tegen Soeharto's mensenrechtenbeleid ondergeschikt aan het belang van een goede verhouding.⁴ Indonesië zond dezelfde signalen uit. Zijn ambassadeur in Nederland, generaal Taswin Almanik Natadiningrat, die in de jaren 1945-1949 als officier in de Siliwangi-divisie diende, was ook van mening dat het graven in het verleden niet gunstig was voor de zich herstellende betrekkingen.⁵

De keuze van de regering past in het bijna wetmatige beleid van compromissen dat noodzakelijk is om een land te besturen. Hierin is zelden plaats voor een zuiver principiële houding. Indirect was deze houding nadelig voor de positie van de Nederlandse veteranen. De schijnwerpers waren alleen op hen gericht. En dat terwijl men er juist op uit was om in de zin van Berting 'de waardigheid van een kwetsbare groep te beschermen'.

De volgende fase in het proces was de wijze waarop de stuurgroep en de coördinatiegroep de problematiek behandelden. Sommige uitspraken wijzen in de richting van de 'doofpot' en de 'verboden beleidsalternatieven'. De opmerking dat 'de aandacht afgeleid moet worden naar de algemene geschiedenis van Nederlands-Indië' is natuurlijk erg suggestief in dit verband. Ook het

besluit om geen particuliere bronnen op te sporen of ooggetuigen te horen suggereert dat de groep niet bereid was gebruik te maken van essentiële informatiebronnen. Het lijkt er zelfs op dat de groep niet eens beseftte dat de 885 brieven relevant konden zijn voor het verdere historisch onderzoek.

Deze indruk is echter om verschillende redenen misleidend. Ten eerste speelde het tijdselement een rol. De klus moest binnen enkele maanden geklaard zijn. Ten tweede gingen stuurgroep en coördinatiegroep ervan uit dat er een vervolgonderzoek zou komen naar complementair bronnenmateriaal. Bovendien is het onbillijk om de houding van deze ambtenaren alleen te beoordelen op basis van losse uitspraken. Het resultaat van hun speurwerk laat zien dat, op enkele uitzonderingen na zoals het coderen van namen en het schrappen van politiek gevoelige passages over Indonesië, er geen enkele aanwijzing is dat er zaken zijn weggelaten of in een andere richting gestuurd.

De conclusie van de stuurgroep over het systematische karakter van de excessen is zelfs zeer neutraal en afgewogen. Die conclusie luidt dat op basis van het materiaal uit de archieven niet gesproken kan worden over systematiek, maar dat het feitenmateriaal te onvolledig is om een afgewogen oordeel te geven. Van sturing en eufemismen is pas sprake na het redactiewerk van premier De Jong en secretaris-generaal van Algemene Zaken Van Nispen tot Pannerden.

Bij het beleid ten aanzien van het verdere historisch onderzoek is sprake van een opmerkelijke rolverdeling. Toen men besloot geen juridische vervolging in te stellen en premier De Jong met het verschijnen van de nota de zaak staatsrechtelijk gezien als afgehandeld beschouwde, wierp hij zich op als voorstander van snel en grondig historisch onderzoek. Nu het een zaak van historici was geworden, mocht wat hem betreft de onderste steen bovenkomen. Hij was zelfs bereid hier een apart instituut voor op te richten.

In tegenstelling tot wat men zou verwachten, was prof. Van der Wal van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis hier absoluut niet mee verguld. Geschiedschrijving zonder eerst een zorgvuldige selectie en publicatie van schriftelijke bronnen, was voor hem een 'verboden beleidsalternatief'. Maar hier speelden niet alleen beroepsdiscipline en de vrees voor politieke manoeuvres mee. Van der Wals achtergrond als oud-bestuurder was van invloed, in die zin dat hij er niets voor voelde om zich te verdiepen in de negatieve rol van Nederland in het dekolonisatieconflict.⁶

De houding van premier De Jong was ambivalent. Enerzijds was hij vóór een grondig onderzoek, anderzijds passen zijn redactionele wijzigingen in de voorzichtige conclusie van de coördinatiegroep helemaal in de omschrijving van de 'verboden beleidsalternatieven.' Om de emotionele schade bij de oud-militairen te beperken moest het eindoordeel zo 'neutraal' mogelijk klinken.

Het Kamerdebat over de nota wekt de indruk van een verplicht ritueel. De

standpunten stonden al min of meer vast en de psychologische druk van de AHN-uitzendingen was grotendeels weggevallen. Opvallend was dat zelfs de meest kritische Kamerleden geen nader onderzoek eisten over de rol van de inlichtingendiensten. Uitgaande van de constatering dat bij dit onderdeel wel sprake kon zijn van systematisch geweld, en dat archiefmateriaal vrijwel ontbrak, lag het voor de hand om juist voor deze kwestie een commissie in te stellen die betrokkenen zou horen. Op dit vlak viel van een bronnenpublicatie uiteraard weinig te verwachten. Blijkbaar was er een stilzwijgende afspraak om dit onderwerp niet aan de orde te stellen. Het functioneren van geheime diensten hangt samen met de staatsveiligheid en is derhalve ook in een democratische samenleving een kwestie die niet in het openbaar besproken kan worden. Het gaat om geheime, gevaarlijke informatie die niet in verkeerde handen mag vallen: het prototype van een taboe. De drie moties werden verworpen en de politici moesten zich tevreden stellen met een bronnenpublicatie zonder voorrang te geven aan de excessenkwestie.

Uit dit alles blijkt dat er in de nota zelf geen sprake is van een 'doofpot' of een 'taboe'. De wijze echter waarop de regering-De Jong, de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en het Nederlandse parlement de kwestie afhandelden bevat wel elementen van deze verschijnselen. Naast bovenstaande aspecten die verwijzen naar concrete 'teksten' en 'uitspraken' hebben de pogingen om het rechtsgevoel van de veteranen niet aan te tasten bijgedragen tot de instandhouding van de idee dat er sprake is geweest van een 'doofpot' of een 'taboe'.

Verschillende keren hebben de autoriteiten getracht de zaak rigoureus aan te pakken, maar die pogingen stranden door vrees voor gezichtsverlies, willekeur of incorrect handelen. Dat begint al bij de amnestie-ordonnantie in 1949. Nederland vond, in tegenstelling tot Indonesië, dat zware delicten van amnestie moesten worden uitgezonderd. In de praktijk werd de amnestie echter ook in Nederland ruim opgevat. Het is voorstelbaar dat het als onrechtvaardig gezien werd om een Nederlander zwaar te straffen, terwijl een Indonesiër voor hetzelfde vergrijp vrijuit ging.

Bij de berechting van Westerling zien we hetzelfde verschijnsel. Het feit dat wel de procedure werd gestart, geeft aan dat de autoriteiten in ieder geval bereid waren de kwestie aan de wet te toetsen. Maar zijn verweer dat hij slechts een opdracht van hogerhand uitvoerde was genoeg om de zaak verder te laten rusten. Bij de berechting van de andere officieren die bij de acties in Zuid-Celebes eufemistisch gesteld 'minder beheerst' te werk waren gegaan, zien we dezelfde redenering: je kunt niet Westerling vrijuit laten gaan en de andere drie wel vervolgen.⁷ Premier De Jong hanteerde in 1969 dezelfde redenering toen hij in de Kamer uitlegde waarom hij niet tot vervolging wilde overgaan.

Vreemd genoeg zien we later in dat jaar, toen Den Uyl pleitte voor een diepgaander onderzoek, dat hij onbedoeld weer hetzelfde mechanisme in werking stelde: je kunt niet de man in het veld vervolgen en de militair/politiek verantwoordelijken vrijuit laten gaan. Vervolgens stelde de Rijkscommissie dat de verantwoordelijkheden van de autoriteiten pas kon worden vastgesteld nadat de bronnenpublicatie was afgerond. Dit zijn misschien formeel en moreel gezien stuk voor stuk logische stappen, maar in psychologisch opzicht scheppen ze voor de publieke opinie het beeld van de 'doofpot' en het 'taboe'. Er is geen bevredigend, afrondend eindritueel waarmee betrokkenen zich kunnen identificeren.

Voor al Den Uyl en de andere politici die de rol van de verantwoordelijke autoriteiten wilden belichten, hebben onbedoeld de aandacht afgeleid van wat zich in het veld afspeelde.⁸ Meerdere malen werden concrete vragen over wie, wanneer, wat had gedaan, tijdens het debat als onbelangrijk afgedaan. Dit is moreel gezien een juiste constatering – het rechtsgevoel van de slachtoffers even buiten beschouwing gelaten – maar in historisch opzicht een weinig constructief uitgangspunt. Door de nadruk te leggen op documenten van hooggeplaatsten, vielen die zaken die essentieel waren voor een historische reconstructie van zaken die bij uitstek niet schriftelijk worden vastgelegd, buiten de boot. De taak waar de stuurgroep niet aan toe was gekomen, het systematisch verzamelen van particuliere en Indonesische bronnen en individuele getuigenissen, waaronder de 885 *AHN*-brieven, werd dan ook niet, zoals eerder gesteld in de stuurgroep, opgenomen in de opdracht aan de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis.

De kwestie verdween na het debat weer uit de publiciteit en de Nederlandse historici, die in feite de fakkel kregen aangereikt, legden weinig belangstelling aan de dag voor dit onderwerp. In het volgende hoofdstuk is de centrale vraag of deze geringe historische belangstelling ook het gevolg is van de zogenaamde 'doofpotmentaliteit'.

B. HISTORICI AAN ZET:
DE CULTUUR VAN DE DOOFPOT?

14 *De houding van historici*

Je moet als historicus de 'cojones', de ballen hebben om antwoorden te geven op maatschappelijke vragen. Je moet niet meteen zeggen: 'dat vind ik te eng'.

Michiel Baud, *Volkskrant*, 9-2-2002

Nu de kwestie van de Nederlandse oorlogsmisdaden politiek was *kaltgestellt*, kwam het weer aan op het initiatief van journalisten en historici. Documentairemakers en televisiejournalisten bleven dit onderwerp vanaf de jaren zeventig met belangstelling volgen.¹ De interesse van historici bleef daarbij achter. Pas halverwege de jaren tachtig verschenen er publicaties over de Nederlandse geweldsexcessen. Hoe valt dit verklaren? Waren Indië-specialisten braaf aan het wachten tot de relevante delen van de bronnenpublicatie zouden verschijnen? Of is er sprake van een 'doofpotmentaliteit'?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is een schets nodig van het debat over de wetenschappelijke waarden en normen in de gemeenschap van Indië-specialisten. Iemand die deze groep herhaaldelijk een doofpotmentaliteit heeft verweten is de publicist Rudy Kousbroek, en zijn opvattingen komen eerst aan de orde. Mijn eigen veronderstellingen over de geringe historische interesse volgen daarna. Deze ideeën worden getoetst aan het werk van auteurs die wel aandacht hebben besteed aan dit thema. De totstandkoming van een viertal publicaties en hun effect op de publieke opinie wordt daartoe gereconstrueerd. Welke bronnen gebruikten de auteurs? Kregen zij toegang tot alle archieven? Welke terminologie gebruiken zij? Vermijden zij bepaalde termen of beschrijvingen? Gebruiken zij eufemismen? Noemen zij namen van daders of verantwoordelijken? Waren hun publicaties omstreden? Ik ga op zoek naar 'sporen van taboeïsering' in de volgende publicaties:²

1 *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*

Hoewel dit werk niet specifiek ingaat op de geweldsexcessen – het is een verzameling bronnen – is voor dit werk gekozen omdat de regering-De Jong het in 1969 presenteerde als geschikt basismateriaal voor verder onderzoek naar de excessen.

2 *Ontsporing van Geweld. Over het Nederlands-Indisch/Indonesisch conflict* van J.A.A van Doorn en W.J. Hendrix

Ook hier past een kanttekening. Hoewel Van Doorn zich later zou ont-

wikkelen als kenner van de Nederlands-Indische geschiedschrijving, was hij als auteur van dit boek vooral socioloog. Omdat dit het enige standaardwerk is over dit onderwerp, is het toch van belang voor dit onderzoek.

3 *De Zuid-Celebes-affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* van W. IJzereef

Dit is de eerste zuiver historische studie over contraterreur die door de Nederlandse autoriteiten was geautoriseerd.

4 De paragraaf ‘Oorlogsmisdrijven’ uit deel 12 van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong

Hierin wordt een vergelijking gemaakt tussen de oorspronkelijke versie van de paragraaf en de officiële versie die in aangepaste vorm verscheen na de emotionele en succesvolle interventie van Indië-veteranen.

In de conclusie ten slotte maak ik de balans op van de ‘doofpotthese’.

DE DOOFPOTTHESE VAN KOUSBROEK

De dreigende taal van een groep Indië-veteranen, die zich in de zomer van 1993 verzetten tegen een visumverlening aan de gedeserteerde Indië-veteraan Poncke Princen, was voor publicist Rudy Kousbroek aanleiding om in de pen te klimmen.³ Dit was voor hem het zoveelste bewijs dat onwelkome visies op de oorlog van 1946-1949 – zoals de opvatting dat Nederland een onrechtvaardige oorlog voerde – in sommige kringen niet werden getolereerd. Begrip voor de wraakzucht en onverzoenlijkheid van de militairen maakte het mogelijk dat de regering, zonder enige rechtsgrond, Princen de toegang tot Nederland weigerde. Dat deze man straffeloos met de dood kon worden bedreigd door een groep oud-strijders, was volgens Kousbroek niet los te zien van het feit dat iemand als kapitein Westerling nooit was berecht voor de standrechtelijke executies die onder zijn leiding waren uitgevoerd in Zuid-Celebes. Wat zich in Indonesië werkelijk had afgespeeld zat volgens Kousbroek nog altijd voor het grootste gedeelte in de doofpot.⁴

Een jaar later werkte hij dit thema verder uit in zijn essay ‘De diachronie van de doofpot’.⁵ Hierin reageerde hij op J.A.A. van Doorn, die hem in *Elseviers Weekblad* als te ‘polemisch’ had getypeerd. De overvloed aan publicaties over Indië, die zich vertaalde in een ruim aanbod bij De Slegte, aldus Van Doorn, gaf aan dat men niet van een ‘doofpot’ kon spreken.⁶ Maar Kousbroek stelde terecht dat niet ‘alles’ bij De Slegte te vinden was. Historici interesseerden zich bijvoorbeeld niet voor de vraag waarom kapitein Westerling nooit was vervolgd. Ook in het, op zichzelf waardevolle boek *Ontsporing van Geweld* werd niet duidelijk wie werkelijk verantwoordelijk was voor de geweldsontsporingen. Andere voorbeelden die Kousbroek noemde hadden be-

trekking op het relativeren van het leed in de Japanse interneringskampen. Waar bleef een studie over Boven-Digoel? Waar was te lezen dat de voeding en sterfte in de kampen tijdens de Tweede Wereldoorlog vergelijkbaar was met die van de inlandse bevolking in vreedstijd? Waarom bestreed niemand de mythe dat de Japanse interneringskampen vergelijkbaar waren met de Duitse concentratiekampen?

Wat Kousbroek vooral miste was bijval. Bijval van professionele historici die niet terugdeinsden voor 'kabaal' en die netelige vragen durfden te stellen. Hij zag een continuïteit van de koloniale naar de postkoloniale tijd in de zogenaamde 'neutraliteit' van historici:

Het beeld dat mij daarbij voor ogen komt is hoe Nederlandse parlementsleden, wanneer zij opheldering vroegen over geruchten over misstanden in Indië, gehoord en van laster werden beschuldigd door de Minister van Koloniën, die heel goed wist dat het allemaal waar en zelfs nog erger was. Het is het paradigma van een ritueel dat zich over de jaren in allerlei aankledingen eindeloos heeft herhaald, en dit was precies het mechanisme dat het bestaan en het voortduren van die misstanden mogelijk maakte?

Kousbroek is ervan overtuigd dat historici zich pas laten horen wanneer iets niet alleen historisch, maar ook politiek onomstreden is. Hij pareert de kritiek dat het onwetenschappelijk is om van tevoren moreel geladen stellingen te betrekken. Juist door zichzelf als norm te verheffen, is het mogelijk een morele stellingname in te nemen. De pretentie van wetenschappelijkheid maakt het mogelijk zichzelf af te schilderen als 'neutraal' en kritiek af te doen als 'moralistisch' en 'negatief'. Deze houding komt volgens hem voort uit een specifiek soort Nederlands formalisme:

*Het komt voort uit een ideologie, veilig gepantserd in onbewijsbaarheid. Het was niet de opdracht. Er was niet om gevraagd. Waarom verder zoeken naar ongerechtigheid?*⁸

Een rondgang langs prominente Indië-deskundigen maakt duidelijk dat zij niet erg onder de indruk waren van Kousbroeks verwijt. Maarten Kuitenbrouwer, docent niet-westerse geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht, vond het denken in termen van 'complottheorieën' misplaatst. Sinds de ont-hullingen van Hueting in 1969 was er bij een nieuwe generatie historici wel degelijk sprake van een meer kritische houding ten aanzien van Nederlands-Indië. Volgens Van Doorn, vaste deelnemer aan dit debat, bestond de vermeende 'doofpot' van Kousbroek gewoonweg uit witte vlekken in de geschiedenis van Indië. Dat was niets bijzonders, die bestonden in elke geschiedschrijving. Jan Bank, hoogleraar vaderlandse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, die na Van Doorn als een van de eersten in 1983 in

zijn proefschrift aandacht had besteed aan de geweldsexcessen, wees de doofpotthese eveneens van de hand. Mede op grond van zijn eigen onderzoek stelde hij dat het Indië-conflict altijd al aanleiding was geweest tot debatten. Hij wees erop dat er na Hueting in 1969 een gestage stroom literatuur en geschiedschrijving op gang was gekomen, die vreemd genoeg niet was doorgedrongen tot het grote publiek en zeker niet bij de mensen die in de discussie het hoogste woord voerden.⁹ Ook hier dus de suggestie dat Kousbroek slecht was geïnformeerd.

Cees Fasseur, hoogleraar in de geschiedenis van Zuidoost-Azië, verwierp de 'doofpotthese' eveneens. Het Nederlands-Indisch bestuur voerde een goede boekhouding, zo stelde hij, waardoor de meest onverwachte gegevens, zoals de sterftcijfers van geïnterneerden op Boven-Digoel, wel degelijk in de koloniale archieven waren terug te vinden.¹⁰ De militair historica Petra Groen, bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Leiden, vond dat historici voldoende gedaan hadden om in ieder geval de politieke verklaring voor het conflict uit de doeken te doen. In de herinneringsliteratuur van veteranen was nu te lezen hoe die oorlog op het persoonlijke vlak was beleefd. Ook zij had haar twijfels over de zin van morele stellingnamen in de discussie over Indië. Ze lokken wel vaak een discussie uit, maar kunnen ook het zicht op de feiten – de essentie van geschiedschrijving – ontnemen.¹¹

De enige die het eens was met Kousbroeks stelling dat historici hun plicht hadden verzuimd, was Azië-specialist en hoogleraar comparatieve sociologie Jan Breman. Volgens hem was er nooit een poging ondernomen om de koloniale samenleving te bestuderen vanuit het perspectief van de *underdog*. Het is één ding om als wetenschapper zelf kennis te nemen van bepaalde wantoestanden, een ander ding is daar ruchtbaarheid aan te geven vanuit de overtuiging dat de stemmen aan de onderkant van de samenleving ook historische aandacht verdienen. Kousbroeks suggestie dat er sprake was van het opzettelijk verzwijgen van onwelgevallige kennis, was volgens Breman echter misplaatst. Het ging eerder om zaken die onopgemerkt bleven uit onbewuste gevoelens van schuld en schaamte. Ook de heersende eurocentrische visie speelde hierin een grote rol.¹²

Het ontbreken van een strakke regie in dit debat dat via verschillende media werd gevoerd, maakte het mogelijk voor de opposenten om elkaars argumenten te ontwijken. Er lijkt eerder sprake te zijn van positiebepaling, dan van de wil om elkaar te 'verstehen'. Zo is het nogal gemakkelijk om Kousbroeks aanval eenduidig af te doen als een 'verwijt van opzettelijke verzwijging'. Natuurlijk weten alle partijen dat het om een veel complexer mechanisme gaat dan opzettelijke verzwijging. Kousbroek chargeert in zijn stuk omdat de Indië-historici zijn kritische stukken negeren. Hij werpt daarbij een stelling op die zo een breed terrein beslaat dat zijn opposenten zich kunnen per-

mitteren hem naar de bibliotheek te verwijzen. Alsof hij daar nooit komt. Het debat had wellicht meer opgeleverd als Kousbroek de thema's duidelijk zou hebben afgebakend. In feite gaat het om drie aparte discussies: één over de geweldsexcessen in 1946-1950, één over het leed in de Japanse kampen en één over de inrichting van de vooroorlogse koloniale samenleving. Natuurlijk bestaat er wel een inhoudelijke verband tussen de drie, maar het preciseren van de 'nalatigheid' had wellicht een duidelijker beeld laten zien.

Een poging daartoe werd gedaan tijdens het publieke debat 'Historici en de Nederlandse doofpot', gehouden op 29 januari 1995 in Utrecht. Naast Rudy Kousbroek waren aanwezig de schrijver Graa Boomsma, in 1993 aangeklaagd wegens smaad door een Indië-veteraan, en de historicus J.P. Drooglever, bezorger van de bronnenpublicatie over de Nederlands-Indonesische betrekkingen.¹³ Drooglever stelde dat het besluit in 1969 om de koloniale archieven toegankelijk te maken en de bronnenpublicatie uit te geven, een keerpunt vormde in de houding van de regering tegenover de pijnlijke affaire van de geweldsexcessen. De geïnteresseerde onderzoeker was nu vrij om al het bestaande materiaal hierover boven water te halen. De historicus werd geen strobreed in de weg gelegd. Kousbroek vond dit niet ver genoeg gaan. Opnieuw gaf hij de afhandeling van de Zuid-Celebes-affaire als voorbeeld. Waarom had de conclusie in *Ontsporing van Geweld*, dat er wel degelijk sprake was van systematiek in het Nederlandse geweld, geen enkele historicus nieuwsgierig gemaakt? De schrijver Boomsma verwees in dit verband naar Willem IJzereef, die in zijn boek over de Zuid-Celebesaffaire concludeerde dat vervolging van Westerling de betrokkenheid van figuren als Van Mook en Spoor aan het licht zou hebben gebracht.¹⁴ Drooglever repliceerde op laconieke toon dat het feit dat IJzereef deze conclusie had kunnen trekken al aangaf dat er geen sprake was van een 'doofpot'. Kousbroek, verontwaardigd over deze onverstoorbaarheid, reageerde sarcastisch:

We onderzoeken met grote nauwgezetheid de witte bladzijden in de geschiedenis, klopt deze stelling volgens u?

Drooglever liet zich echter niet van zijn stuk brengen en pareerde met het bekende argument van de 'witte plekken':

Het feit dat er weinig over iets geschreven is, zegt niets, witte plekken in de geschiedschrijving zijn een normaal gegeven. Wanneer men op een publicatie die wel is verschenen reageert met de vraag waarom dat niet eerder is gebeurd, dan kun je wel aan de gang blijven.

Ook hier had een strakke regie de discussie kunnen terugbrengen tot drie essentiële punten. Ten eerste de vraag of er tot de onthullingen van Hueting in 1969 of ook daarna sprake was van een 'doofpot', ten tweede het

oordeel over de hoeveelheid wetenschappelijke publicaties op dit gebied, en als derde punt de opvatting over de juiste houding van historici. Dan had men tenminste kunnen concluderen dat iedereen het over één punt eens was: in de jaren vijftig en zestig was de zaak doodgezwegen.

Drooglever vond dat daarna een periode van openheid aanbrak en beriep zich op de beschikbaarheid van bronnen en een viertal publicaties. Kousbroek vond dat er te weinig en te laat was gepubliceerd, een teken dat de 'doofpot' nog steeds bestond. Maar wie bepaalt wat 'te weinig' of 'te laat' is? Met deze vraag wordt verondersteld dat er een gepaste tijd zou zijn om te reageren en dat er een bevredigende hoeveelheid publicaties zou moeten bestaan. Zijn er landen waar Nederland op dit punt een voorbeeld aan zou kunnen nemen? Kousbroek waagde zich niet aan een vergelijking met Franse historici, hoewel dat gezien zijn achtergrond voor de hand ligt. Mijn indruk is dat Nederland het er in vergelijking met Frankrijk, België of Engeland niet veel slechter vanaf heeft gebracht. Relevantier zijn de verschillen in politieke cultuur die doorwerken in het historisch discours.¹⁵

In zijn bundel *Het Oost-Indisch Kampsyndroom* geeft Kousbroek ook toe dat het verdringen van zwarte bladzijden in de eigen geschiedenis geen exclusief Nederlands fenomeen is. Wat voor hem deze vorm van 'ontkenning' onverteerbaar maakt, is de combinatie met de Nederlandse 'opgeheven vin-ger', zoals bijvoorbeeld naar Japan.

Hier wringt dus voor hem de schoen en daarmee komen we op het derde, en voor Kousbroek belangrijkste punt: de houding van Nederlandse historici. De 'doofpot' openen is volgens Kousbroek niet alleen een kwestie van het openstellen van bronnen. Het gaat ook om de politieke durf ongemakkelijke thema's uit die bronnen te destilleren, die schadelijk kunnen zijn voor de nationale identiteit. Kousbroek verlangt prikkelende, provocerende stellingen die ingaan tegen de heersende opinies in boeken, pers en wetenschappelijke milieus:

Ik ben van mening dat in een beschaafd land de neiging zichzelf gunstig af te schilderen onderkend behoort te worden, en niet zijn neerslag mag hebben in de geschiedschrijving. Er behoort een stilzwijgende consensus over te bestaan dat men voor het eigen land geen lichtere maatstaven zal aanleggen dan voor een ander. Geschiedschrijving zal zich niet bezighouden met het verzamelen en van alibi's en complimenten.¹⁶

De historici waar hij op doelt voelen deze verantwoordelijkheid geenszins. Het vertekende morele zelfbeeld is in hun ogen het resultaat van een collectief proces waar zowel media, politici, historici en het grote publiek aan deelnemen. De dominante beelden en verhalen die als basis dienen voor de nationale identiteit zijn voor hen eerder studieobject, dan dat zij zichzelf zien als

medeproducenten van deze verhalen. Het hoge morele zelfbeeld wordt dus eerder gezien als een probleem van de gezamenlijke historische cultuur, dan als een vorm van zelfgenoegzaamheid die door wetenschappers bestreden dient te worden. Dat proces speelt zich immers af buiten de wetenschappelijke gemeenschap en kan het beste genegeerd worden. Het aanbrengen van correcties in dit collectieve proces van historische beeldvorming is immers onbegonnen werk. De rol van 'zaakwaarnemer' of 'actievoerder' past niet bij het historische metier. Dus behoren gevoelens van verontwaardiging, schuld en schaamte, die Kousbroek zo node mist, uitdrukkelijk niet tot de gedragscode van de historische wetenschappelijke gemeenschap. De discussie over de 'doofpot' gaat dus eigenlijk niet zozeer over de geschiedenis van Nederlands-Indië, alswel over de houding van historici ten aanzien van controversiële thema's.¹⁷

'NEUTRALITEIT' MET BETREKKING TOT HET 'VERKEERDE VERLEDEN'

Inmiddels is bovenstaande discussie al acht jaar oud en is de historische kennis over het dekolonisatieconflict met talloze publicaties verrijkt.¹⁸ Wil dat zeggen dat Kousbroeks klacht ondertussen is achterhaald? Zijn de 'witte plekken' waar Drooglever en Van Doorn op doelden inmiddels ingevuld? Verre van dat, meent Indonesië-deskundige Henk Schulte Nordholt, bijzonder hoogleraar geschiedenis van Azië aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In zijn inaugurele rede 'Een staat van geweld', gepresenteerd in juni 2000, benadrukt hij het ontbreken van een diepgaande studie over het gewelddadige karakter van het koloniale bestel. Hij pleit voor een dekolonisatie van de geschiedschrijving in Nederland en Indonesië.¹⁹ In de overzichtsstudies van Wim van den Doel, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*, en van Joop de Jong, *De waaier van het fortuin*, zou dit geweld als incidenteel getypeerd worden.²⁰ Ook in de uitgebreide monografie over het Korps Speciale Troepen, *Westerling's oorlog* zou de historicus Jaap de Moor zich geconcentreerd hebben op de militair-strategische aspecten van het verhaal. Een analyse van de gewelddaden zelf blijft, eveneens als de term 'oorlogsmisdaden', achterwege. Van den Doels meest recente studie *Afscheid van Indië. De val van het Nederlands imperium in Azië* gaat wel in op het Nederlands oorlogsgeweld, waagt zich zelfs aan de term 'oorlogsmisdaden', maar benadrukt daarbij dat dit vaak reacties waren op het gruwelijke Indonesische guerrillageweld.²¹ Toch meent Schulte Nordholt dat er sprake is van regressie. Al deze werken benaderen het Indië-conflict vanuit het Nederlandse perspectief van de beste bedoelingen. Dat het koloniale systeem per

definitie gewelddadig was blijft onderbelicht. Er is dus nooit een serieus vervolg gekomen op *Ontsporing van Geweld*. Men koestert immers een beeld van het verleden dat ons goed van pas komt. Ook Schulte Nordholt hanteert dus de stelling dat voor de onaangename kanten van de koloniale geschiedenis weinig belangstelling bestaat.

Uitgerekend Van Doorn, medeauteur van *Ontsporing van Geweld*, waarschuwt in zijn NWO-lezing van 18 mei 2000 voor de misplaatste morele verontwaardiging die kan volgen op de ontsluiting van het 'verkeerde verleden'. Hij ziet juist de behoedzaamheid en terughoudendheid van de historicus als een noodzakelijke rem op dit oncontroleerbare proces. Het gaat bovenal om 'intellectuele nieuwsgierigheid' en om de nuance. Hij raadt de historicus aan zich terug te trekken uit het openbare domein, waar hem al gauw de rol van zedenmeester wordt opgelegd.²² Ook de politicoloog Jos de Beus stelt in zijn artikel 'God dekoloniseert niet' dat het zedenmeesterschap in de geschiedschrijving over Nederlands-Indië overheerst. Hij ziet echter nog wel een mogelijkheid voor een 'kostbaar moralisme, getoetst en genuanceerd', dat zich onderwerpt aan de communis opinio over de geldigheid van argumenten onder vakgenoten. De Beus presenteert een plan van aanpak, zich basierend op de benadering van Van Doorn, dat een einde zou moeten maken aan de 'burgeroorlog' over de dekolonisatie. De voornaamste uitingen hiervan zijn volgens hem de vermenging van politieke en wetenschappelijke belangen en de onwil van de samenleving om op zinvolle wijze die 'duizenden goedge-schreven bladzijden' tot zich te nemen.²³

Van Doorn en De Beus gaan echter voorbij aan de noodzaak van die 'burgeroorlog' voor verschuivingen in het historisch paradigma. Ik ben het dan ook volkomen eens met de historica Elsbeth Locher-Scholten, die in een reплик op De Beus stelt dat juist het verband tussen wetenschap en historische cultuur de geschiedschrijver uit zijn universitaire isolement haalt. Het morele oordeel en de 'humanitaire gevoeligheid' zijn nu eenmaal bijproducten van nieuwe gedemocratiseerde vormen van geschiedschrijving.²⁴ De stormlopen die daaraan voorafgingen zijn zeker niet teweeggebracht door 'terughoudende, voorzichtige historici'. Zij zijn mede het resultaat van actieve belangengroepen die de publieke opinie mobiliseren om onrecht uit het verleden aan de kaak te stellen. Meer dan ooit is door deze ontwikkeling de emotionele component van geschiedschrijving op de kaart gezet. Volgens Locher-Scholten is daar niets mis mee. Sterker nog, het zorgt voor een enorme behoefte aan historische kennis die vertaald wordt in opdrachten aan historici.

Zoals ik elders al betoogd heb, ervaar ook ik de uitwassen van deze democratiseringstendens, zoals de 'claimcultuur' en de uitdijning van het 'slachtofferschap', als storend en contraproductief.²⁵ Tegelijkertijd zou het een ramp betekenen als historici zich zouden terugtrekken uit het publieke domein,

om in 'splendid isolation' hun code van 'neutraliteit en terughoudendheid' trouw te kunnen blijven. Hoe ontstaat dan verandering? Waar haalt de wetenschapper zijn intellectuele prikkels vandaan? Hoe forceert hij een doorbraak in het dominante discours? Een dynamisch model van geschiedschrijving hoort ook aan de 'stormloop' een plaats toe te kennen, evenals aan de historicus die zijn standpunt aanzet om tegenwicht te bieden aan het bestaande discours. Men zou kunnen stellen dat er een spanning bestaat tussen de eis van objectiviteit enerzijds en de noodzaak tot chargeren om verandering teweeg te brengen anderzijds. Het politieke element in geschiedschrijving dient onderkend te worden. Juist die open verbinding tussen het wetenschappelijk bedrijf en het maatschappelijk debat zorgt voor dynamiek.²⁶ In die zin onderschrijf ik de observaties van Kousbroek en Schulte Nordholt, dat het argument van 'neutraliteit' ook als 'immuniseringsstrategie' kan dienen. Zeker in het geval van controversiële historische perioden.

Zonder de confronterende aanpak van de *Achter het Nieuws*-redactie in 1969 was er geen aanleiding geweest voor de *Excessennota*, hadden Van Doorn en Hendrix waarschijnlijk niet hun materiaal voor *Ontsporing van Geweld* van zolder gehaald en was het besluit voor de bronnenpublicatie over de Nederlands-Indonesische verhoudingen nog jaren uitgesteld. Zonder de affaire-De Jong in 1987 was er geen aanzet geweest tot een veteranenbeleid met daaruit voortvloeiend een toename van kennis over de militaire aspecten van het conflict. We hebben dat 'kabaal' nodig om wakker te blijven en dat betekent geenszins de aantasting van ons 'vermogen des onderscheids'.

'NEUTRALITEIT' TEN AANZIEN VAN DE EXCESSENPROBLEMATIEK

Ervan uitgaande dat 'neutraliteit' geen afdoende verklaring is, welke factoren zouden dan de geringe interesse kunnen verklaren van historici voor de Nederlandse oorlogsmisdaden tijdens het Indonesië-conflict? Allereerst ontbrak er een wezenlijke *pull-factor* in de vorm van een Indonesische belangengroep die erkenning eiste voor de slachtoffers van het Nederlandse geweld. De reden daarvan is ten eerste dat de Indonesiërs heel goed weten dat hun guerrillatactie ook onder de eigen bevolking veel slachtoffers maakte. Ten tweede kwamen zij uiteindelijk als overwinnaars uit de strijd, waardoor de status van 'slachtofferschap' nauwelijks betekenis heeft. Overwinnaars hebben immers vooral 'helden', geen 'slachtoffers'. Ten derde is het zo dat Indonesiërs, in tegenstelling tot het welvarende Nederland, al moeite genoeg hebben om in het dagelijks leven het hoofd boven water te houden. Ten vierde heeft de genocide op communistische sympathisanten als gevolg van de ge-

neraalscoup in 1965 een veelvoud aan slachtoffers gemaakt. Als er sprake zou zijn van behoefte aan erkenning van menselijke leed, dan komt deze periode daar eerder voor in aanmerking dan de revolutie van 1945-1949, die juist de basis vormt voor de nationale identiteit. Bovendien is Indonesië na de machtsovername van Soeharto in 1965 een militaire dictatuur geworden waarin er geen sprake was van vrijheid van meningsuiting. Zoals eerder gesteld in het hoofdstuk over de *Excessennota*, had het herstel van de betrekkingen tussen Nederland en Indonesië prioriteit boven kritiek over schendingen van mensenrechten onder het regime-Soeharto en openheid over oorlogsmisdaden van weerszijden tijdens het dekolonisatieconflict.

Dan is er nog de ongemakkelijke houding van historici ten aanzien van onderwerpen met een sensationele lading. Het gevaar voor goedkoop moralisme ligt op de loer, zeker als de media de schakel vormen voor verspreiding van deze kennis in het publieke domein. De historicus gruwt als zijn zorgvuldig en afgewogen eindoordeel teruggebracht wordt tot een eenduidige, pakkende uitspraak die de redacteur meer lezers en kijkers oplevert. Aan de andere kant wil hij graag dat zijn boeken verkocht worden. De wetenschapper die het spel wel meespeelt en zich voegt naar de wetten van het 'mediacircus', zal gauw kritiek oogsten in professionele kring. Dit alles kan tot gevolg hebben dat historici zich afkeren van die kanalen die juist essentieel zijn om kennis uit de taboesfeer te halen. En dat wordt door critici weer geïnterpreteerd als een doofpotmentaliteit. Zo zijn we weer terug bij de opvatting van Kousbroek.

Een andere verklaring voor de behoedzaamheid van Nederlandse historici is dat er in Nederland nauwelijks een polemische traditie bestaat. In tegenstelling tot Frankrijk is er in Nederland, op enkele uitzonderingen na, geen intellectuele elite die zich intensief bemoeit met publieke affaires.²⁷ Ook het ontbreken van een ideologische polarisatie tussen links en rechts in de wetenschappelijke wereld – wat onmiskenbaar prettige kanten heeft – maakt dat academici zich in controversiële zaken kunnen permitteren een 'neutraal' standpunt in te nemen. Er is geen sprake van een 'ontmaskerende' anti-establishment-houding, omdat weinig intellectuelen in Nederland het gevoel hebben dat mensen met macht geneigd zijn verkeerde dingen te doen. De socioloog Goudsblom noemt dit de 'discretie van de leidende klasse'.²⁸

Deze omzichtigheid, het 'poldermodel' van de historici, heeft ook invloed op de onderwerpkeuze. Naar mijn idee is er een verband tussen de omzichtigheid rond de Oranje-monarchie, de Nederlandse nuchterheid ten aanzien van seksschandalen – moet hij/zij toch zelf weten – en de terughoudendheid om Nederlandse militairen als daders van oorlogsmisdaden te presenteren. Men deinst ervoor terug om mensen publiekelijk in de beklaagdenbank te zetten. Zeker als men zich kan verplaatsen in hun motieven.

De onderwerpkeuze heeft ook verband met de positie binnen het werkveld. Zeker vooraanstaande historici, die regelmatig plaatsnemen in commissies om de historische achtergronden van politieke problemen in kaart te brengen, profileren zich doorgaans zo dat ze met iedereen aan tafel kunnen zitten. Niet dat ze zich bewust onthouden van *sweeping statements*. Ze conformeren zich aan een historische en politieke cultuur die *sweeping statements* afwijst. Zonder de wetenschappelijke integriteit van de hoogleraren Cees Fasseur, Jan Bank en Henk Wesseling in twijfel te willen trekken, meen ik te kunnen stellen dat zij in 1995 niet zouden zijn gevraagd de koningin te adviseren over haar staatsbezoek aan Indonesië, als zij in het historische werkveld bekend hadden gestaan om hun tegendraadse opvattingen. Ik veroordeel deze houding niet, ik stel alleen maar vast dat het zo werkt. Uiteindelijk is iemands historische visie ook een kwestie van persoonlijkheid en vorming. Het gaat niet om een bewuste keuze voor een bepaalde houding.²⁹

Een laatste verklaring ligt zo voor de hand, dat het benoemen ervan bijna overbodig lijkt. Bij de geringe populariteit van dit thema zal ook meespelen dat een beschrijving van extreem geweld geen prettige lectuur is. Het gedetailleerde proces-verbaal uit hoofdstuk 1 maakt dit wel duidelijk. De uitdaging van een analytische benadering biedt wel enige bescherming, maar als de keuze vrij is, waarom zou men dan op zoek gaan naar een onderwerp dat onaangename gevoelens losmaakt?³⁰ Harde bewijzen voor bovenstaande veronderstellingen zijn niet te geven omdat, zoals Kousbroek ook stelt, het moeilijk is een collectief aan te spreken op iets dat men nalaat.³¹ Wat wel kan is uitspraken doen over het werk van wetenschappers die wel over de Nederlandse oorlogsmisdaden publiceerden, of die, zoals Van der Wal en consorten, betrokken waren bij de selectie van relevante bronnen. Omdat het kabinet-De Jong in juli 1969 de bronnenpublicatie over de Nederlands-Indonesische verhoudingen presenteerde als de sleutel voor de ontsluiting van kennis over de Nederlandse oorlogsmisdaden, is dit het eerste werk dat ik behandel.

15 *Historische publicaties*

BRONNENPUBLICATIE

Voorgeschiedenis en werkwijze — Toen de affaire-Hueting in 1969 losbarstte, lag er in feite al een kant en klaar onderzoeksvoorstel voor een bronnenpublicatie over Nederlands-Indië tijdens de periode 1942-1950. Het initiatief tot dit plan was al in 1957 genomen door een groep oud-bestuursambtenaren die als reactie op de kritische Angelsaksische publicaties over het Nederlands kolonialisme – het noodzakelijk achtte de positieve kanten van het Nederlandse beleid in Nederlands-Indië vast te leggen.¹ Dit stuitte echter bij het kabinet op grote bezwaren gezien de ‘gevoeligheid’ van de kwestie in nationale en internationale kringen.² Het duurde dan ook tot 1960 voordat de ministerraad, mede onder druk van de ‘historische lobby’ van enkele VVD- en PvdA-leden uit de Eerste Kamer, overstagging en toestemming verleende aan de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, het adviesorgaan van de regering, voor het verzamelen van materiaal. Van publicatie was nog lang geen sprake en de voormalig Indisch ambtenaar dr. M. Boon, die was aange trokken om materiaal te verzamelen, werd dan ook gebonden aan strikte geheimhouding.

Een grotere tegenstelling met de aanpak van geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog is niet denkbaar, stelt historica Locher-Scholten in haar artikel over de ontstaansgeschiedenis van de bronnenpublicatie. In het jaar dat Loe de Jong zijn oorlogsverhaal al op televisie kon presenteren – bij het RIOD was men al vijftien jaar met circa dertig man bezig – kreeg één man de opdracht om in het grootste geheim materiaal te verzamelen. Ook hij stuitte op weerstand. Van de bijna vijftig betrokkenen die hij benaderde voor interviews, reageerde slechts de helft positief.³

De volgende oproep tot meer openbaarheid kwam in 1966, nu onder aanvoering van NRC-journalist E. van Raalte en de Tweede Kamer. Deze had aanzienlijk meer succes. De verhoudingen met Indonesië waren immers na de machtsovername van Soeharto in 1965 sterk verbeterd en de journalistiek opereerde steeds onafhankelijker van de politieke partijen. Nadat minister

van Buitenlandse Zaken H. Luns toestemming had gegeven voor publicatie, duurde het echter weer geruime tijd voordat de Rijkscommissie en de regering het eens werden over welke archieven toegankelijk zouden zijn. Dankzij de ferme houding van de Rijkscommissie ging het kabinet in oktober 1968 overstag en kreeg de commissie toegang tot alle archieven.⁴

De commotie rond de *Achter het Nieuws*-uitzendingen in januari 1969 bracht de zaak in een stroomversnelling. Het tempo werd nu ineens zo opgevoerd dat er zelfs een verzoek van de regering kwam tot versnelde geschiedschrijving. De aangetrokken oud-bestuursambtenaar S. van der Wal en zijn medewerkers wilden echter volgens de hen vertrouwde methode te werk gaan: eerst de bronnen zorgvuldig bestuderen, vervolgens een verantwoorde selectie maken en daarna pas uitgeven. Dit alles zonder de hete adem van de politiek in de nek.⁵

Wat hen voor ogen stond was de mogelijkheid scheppen om, aan de hand van de bronnenpublicatie, een complete reconstructie te maken van 'de toppen van het beleid'. Zij wilden de gedachtegang van de luitenant gouverneur-generaal en diens adviseurs in Nederlands- Indië enerzijds en van de meest betrokken ministers in Nederland anderzijds zo goed mogelijk weergeven.⁶

Het onderzoek richtte zich dan ook allereerst op de officiële documenten uit de archieven van de overheid. De belangrijkste waren het archief van het voormalige ministerie van Overzeese Gebiedsdelen en dat van de ministeries van Algemene Zaken en Buitenlandse Zaken. Ook het uit Indonesië overgebrachte archief van de algemene secretarie en van het kabinet van de Indische legercommandant vormden een rijke bron. De voornaamste kennisbron wat de politieke verhoudingen betreft vormden de notulen van de ministerraad.⁷

Om ook het officieuze deel van deze beleidsgeschiedenis vast te kunnen leggen besloot men vertrouwelijke briefwisselingen uit particuliere collecties ook bij het materiaal te betrekken. De randvoorwaarde was echter dat het vooral brieven van ambtsdragers moesten zijn en dat de inhoud betrekking moest hebben op één van de hoofdthema's van het beleid.⁸

Voor de onderzoekers was het centrale vraagstuk de constructie van de Indonesische federatie en de Nederlands-Indonesische Unie. De wijzigingen van deze opzet, de mate waarin dit plan gerealiseerd kon worden en de consequenties van het vastlopen van de onderhandelingen vormden de centrale thema's.⁹

De bronnenpublicatie en de excessen — Het uitgangspunt bij de selectie uit de overvloedige documentatie van militaire activiteiten was het inzicht verschaffen in de grote lijnen van het beleid.¹⁰ De militaire excessen kregen geen speciale aandacht, noch aan Nederlandse noch aan Indonesische kant.

Documenten die verwezen naar Kamervragen en onderzoeken over dit aspect zouden vooral in de laatste delen, 19 en 20, worden opgenomen.¹¹

De inmiddels omvangrijke historische literatuur die zich op dit monumentale werk heeft gebaseerd toont aan dat de bronnenpublicatie van fundamenteel historisch belang is. Echter, door de aard van het materiaal, voornamelijk ambtelijke stukken, en de invalshoek van de onderzoekers, het volgen van de Nederlandse en Indonesische beleidsmakers, is het materiaal van relatieve waarde voor een onderzoek naar een problematiek die zich voornamelijk in de onderste regionen van de hiërarchie manifesteerde.

Uit de documenten in de *Excessennota* was al op te maken dat het verschil tussen de richtlijnen van hogerhand en de ontsporing van geweld aan de basis, niet op hoog ambtelijk niveau traceerbaar was. Kennis hierover moet gezocht worden op het niveau van de ondercommandanten en dat is een bestuurslaag waarvan in de bronnenpublicatie weinig terug te vinden is.¹²

Het problematische aspect van de bronnenpublicatie is dat de regering-De Jong deze in 1969 presenteerde als van doorslaggevende betekenis voor het onderzoek naar de geweldsexcessen. Dat was en is ze dus niet. Als we nagaan dat het plan voor de publicatie al klaarlag voordat de hele excessenkwestie speelde, dat men acht jaar wachtte op toestemming van de regering, is het ook niet verwonderlijk dat de betrokken historici niet wilden ingaan op het verzoek tot versnelde geschiedschrijving.

De historicus H. Baudet verwoordde deze mening al in 1976 in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Hij bestempelde de suggestie dat de discussie over de politieke verantwoordelijkheid voor de contraterreur in Indonesië enige rol had gespeeld bij de opdrachtverlening als ‘monumentale onzin’.¹³ Maar als het dus gaat om twee onafhankelijke processen, het besluit tot de bronnenpublicatie en de politieke besluitvorming rond de *Excessennota*, in hoeverre kan men dan Van der Wal en consorten een ‘doofpotmentaliteit’ verwijten?

W. Hendrix, een van de schrijvers van *Ontsporing van Geweld*, is vrij expliciet in zijn veroordeling. Achter de werkwijze van regering en Rijkscommissie stak volgens hem een moedwillige poging om de politieke verantwoordelijkheid voor de excessen zo vaag mogelijk te houden. Hoewel deze kritiek van iemand als Hendrix begrijpelijk is – hij was in wezen een soort ‘kroongetuige à charge’ – moet er toch een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de houding van de regering en die van de Rijkscommissie. De eerste had alle belang bij het ‘politiek dechargeren’ van de zaak, maar de Rijkscommissie had juist op haar strepen gestaan om toegang tot alle archieven te krijgen. Dat kan men moeilijke een doofpotmentaliteit noemen. De weigering van Van der Wal om voorrang te verlenen aan de excessenproblematiek zal eerder voortgekomen zijn uit zijn wantrouwen ten aanzien het politieke bedrijf dat zich juist in die dagen, in de ogen van de oudere gezagsge-

trouwe generatie, steeds meer liet leiden door de 'waan van de dag'. Van der Wal was een traditionele positivist die meende dat alleen schriftelijke bron-nen uitgaven de manipulatie van het verleden konden voorkomen.¹⁴

Er speelde misschien ook een persoonlijk element mee. Van der Wal was niet alleen oud-bestuursambtenaar, hij was, net als zijn twee medewerkers, ook oud-kampgevangene. Tegenover zijn medewerker en opvolger P.J. Drooglever verklaarde hij dat de confrontatie met de archieven uit 1945 aanvankelijk tot gevolg had dat hij 's nachts over zijn ervaringen in het Japanse kamp ging dromen.¹⁵ Het is niet aan te tonen, maar het is wel denkbaar dat iemand in een dergelijke situatie er niets voor voelt om documenten over geweldsmisdrijven te verzamelen en te bewerken.

De gevoeligheid van dit onderwerp had ook te maken met het herstel van de betrekkingen met Indonesië na 1965. Tijdens de tweejaarlijkse bijeenkomsten van Indonesische en Nederlandse historici in het kader van het in 1968 gesloten cultureel akkoord, vermeed men het debat over de naoorlogse ontwikkelingen. P.J. Drooglever, sinds 1969 ook betrokken bij het project, licht deze houding toe:

*Aan beide kanten wordt het als niet zinnig ervaren om te focussen op zaken zoals de excessen. Aan de andere kant is er vanuit Indonesië veel belangstelling voor de bronnenpublicatie omdat men zelf vrijwel geen schriftelijke bronnen heeft uit die tijd.*¹⁶

Het vermijden van pijnlijke onderwerpen voor de beide regeringen geeft aan hoezeer de politieke agenda hier van invloed was op de geschiedschrijving. Een andere factor die duidt op een mogelijke vereenzelviging met de agenda van het liberaal-confessioneel kabinet-De Jong, is de samenstelling van de commissie van toezicht. Volgens de Leidse historicus Van Dongen, die in juni 1969 hierover een kritisch artikel in *Vrij Nederland* publiceerde, was deze nogal eenzijdig samengesteld en miste ze leden van linkse politieke kleur die op het terrein van de koloniale geschiedenis hun sporen hadden verdiend.¹⁷ Drooglever beaamt dit:

*De commissie miste inderdaad een linkse signatuur. Naast Ribberink, de hoofdarchivaris van het Algemeen Rijksarchief en Baudet, een oud bestuurs-ambtenaar, was Hugenholtz de enige PvdA-man, maar zeker niet iemand die de lijn van Den Uyl volgde. Echte linkse historici zoals Pluvier en Wertheim waren niet zo betrokken bij de zaak. Zij opereerden in hele andere kringen. Iemand als Wertheim werd om politieke redenen gemeden.*¹⁸

In het *Vrij Nederland*-artikel zette Van Dongen ook vraagtekens bij het voornemen om er een éénmansonderneming van te maken:

Iedere historicus werkt immers vanuit een bepaalde achtergrond en opleiding en vooral waar het hier gaat om een onderneming uit een vrij recent verleden dat nog altijd geschikt is om grote politieke emoties op te roepen, is selectie door een team van historici verre te verkiezen boven selectie door één man, in dit geval een oud-bestuursambtenaar uit de Utrechtse school en oud-leerling van prof. Gerretson.¹⁹

Van Dongen pleitte dus ook voor een soort RIOD op kleinere schaal, waar publicatie en bewerking van bronnen hand in hand konden gaan. De beweegredenen van Van der Wal om vast te houden aan de éénmansonderneming worden bevestigd door Drooglever:

Van der Wal, behorend tot een ambtelijke top die graag een positief beeld van de Indische tijd wou vastleggen, was aan de andere kant zeer gesteld op zijn onafhankelijkheid. Hij wou zich niet profileren als staatsgeschiedschrijver. Zijn gesloten houding hing ook samen met de voor iedere wetenschapper bekende angst om de zaak uit handen te geven. Hij wilde als enige het overzicht blijven houden.²⁰

Opmerkelijk is in dit verband de toelichting van Drooglever op de verkeerde inschatting van de hoeveelheid werk die verzet moest worden. Uitgaande van de eerdere bronnenpublicatie over de periode 1900-1942 dacht men in zeven jaar klaar te zijn. Maar het archief bleek veel rijker dan verwacht, en een strengere selectie zou tot het verwijt kunnen leiden dat men 'vervelende stukken' erbuiten had gelaten.²¹ Deze overweging toont aan hoezeer zij zich bewust waren van mogelijke verwijten over vooringenomenheid. Later kreeg men toch spijt van de keuze voor een bescheiden opzet:

Toen in 1971 het eerste deel klaar was, werd het duidelijk dat het gehele project twintig jaar in beslag zou nemen. Na drie à vier delen heeft men wel eens verzucht dat er misschien meerdere historici aangetrokken hadden moeten worden, maar toen was de zaak politiek gezien afgehandeld en waren er geen financiën meer beschikbaar.²²

Ontvangst van de bronnenpublicatie — De grote wetenschappelijke waarde van de bronnenpublicatie blijkt ook uit de enthousiaste reacties van vakgenoten. De recensies in internationale vaktijdschriften waren vol lof. De grondige aanpak en de selectie en rangschikking van documenten had geleid tot een fascinerende lectuur die respect afdwong. Veelzeggend waren de positieve reacties van vermaarde Indonesië-specialisten als Ruth McVey, die bekend stonden om hun kritische houding ten aanzien van het Nederlandse kolonialisme.²³ Ook in de Nederlandse historische gemeenschap waren de reacties positief.

Niet alleen Indië-specialisten zoals de hoogleraren H. Baudet uit Groningen en C. Fasseur uit Leiden prezen de delen, maar ook iemand als J.M. Pluvier, leerling van de links georiënteerde en omstreden socioloog W.F. Wertheim.

Treffend is evenwel dat juist de militair historica P.M.H. Groen, naast waardering voor het oeuvre, ook kritiek uitte op het geringe aantal opgenomen stukken over militair wangedrag. Zij constateerde ook dat de economische factor, van groot belang voor de beleidsbesluiten, in de delen IX tot en met XVI onderbelicht bleef.²⁴

Het is frappant dat ook W. Hendrix, in zijn eendimensionale interpretatie van de twintig delen als 'koloniaal-correcte geschiedschrijving', exact deze twee punten aanhaalt. Wat de economische factor betreft merkt hij op dat men de achterhoedegevechten over grote technische projecten heeft wegge laten, hetgeen de illusie in stand houdt dat alleen de politiek de beslissingen nam. Als de samenstellers de rapporten vanuit de departementen erbij hadden betrokken, zou er meer nadruk gelegd zijn op de invloed van het bedrijfsleven. Hendrix geeft een voorbeeld van de vertekening van zaken als gevolg van deze selectie:

*Als men in deel VIII en IX leest wat Nederland op papier doet, dan zou je zeggen: ze worden steeds toeschietelijker (vooral 1947/48). Van der Wal heeft echter niet de wanhopige rapportage van het Landbouwsyndicaat opgenomen over de toestand van de ondernemingen noch enige aandacht geschonken aan de hem bekende excessennota waaruit blijkt dat er in het leger een verharding is opgetreden.*²⁵

Wat Hendrix betreft komt de bronnenpublicatie neer op wat de Engelse historicus A.J.P. Taylor 'Diplomat's History' noemt: 'Mainly what one clerk said to the other'. Om te weten wie verantwoordelijk waren voor de ontsporing van geweld, moeten we niet bij de 'kantoorklerken' zijn, maar bij de militairen zelf. Deze diskwalificatie van de bronnenpublicatie, een eenzaam geluid tussen alle lofuitingen, moet vooral gezien worden in de context van de politieke afhandeling van de *Excessennota*. Hendrix benadrukt terecht de loze belofte van de regering De Jong in 1969.

Wat de publieke ontvangst van de twintig delen betreft, is de geringe belangstelling een gevolg van het onomstreden en ontoegankelijk karakter van dit werk voor het grote publiek. Op enkele uitzonderingen na was er weinig belangstelling van de pers. Bovendien kreeg dit werk in de jaren tachtig concurrentie van een heel ander, veel toegankelijker genre boeken over Indië, waar recensenten en redacteurs beter raad mee wisten.²⁶ Locher-Scholten stelt dan ook terecht dat de serie slechts indirect, via historische werken, van invloed was op de herinnering aan de periode 1945-1950.

‘Doofpotmentaliteit’? — Met Locher-Scholten ben ik van mening dat de ontstaansgeschiedenis van de bronnenpublicatie een illustratie is van het proces van verdringing van de dekolonisatie. Niettemin zou het niet juist zijn om in de context van mijn vraagstelling te stellen dat deze houding heeft doorgewerkt in de wijze waarop de betrokken historici te werk zijn gegaan. Dat is te simpel. In het voortraject oefenden de betrokken historici juist druk uit op de regering door toegang te eisen tot alle archieven. Ook verzette de Rijkscommissie zich in 1970 tegen het standpunt van de regering dat de archieven slechts beperkt toegankelijk zouden zijn voor derden. Zij wenste niet mee te werken aan eventuele uitsluiting van politiek minder acceptabele historici.²⁷ I.J. Brugmans, de initiator van de bronnenpublicatie, was zich bewust van zijn verantwoordelijkheid om ook ‘vervelende stukken’ op te nemen. Dat zijn allemaal tekenen die wijzen op het koesteren van een bepaald soort wetenschappelijke objectiviteit. Het belang van de bronnenpublicatie voor de studie van het Nederlands-Indonesisch conflict staat dan ook niet ter discussie.

Als basis om meer helderheid te verkrijgen over de ontsporing van geweld tijdens de strijd is zij echter niet van fundamenteel belang. De bronnenpublicatie is vergelijkbaar met de *Excessennota*, een inventarisatie van officiële documenten. Zij voldoet zeker niet aan de verwachtingen die de regering-De Jong in 1969 wekte. In tegenstelling tot de toezegging van minister-president De Jong aan het D66-Kamerlid Visser, gedaan tijdens het Kamerdebat over de *Excessennota*, nam de commissie Vaderlandse Geschiedenis geen enkel initiatief om de officiële documenten aan te vullen met particuliere getuigenissen over excessen.²⁸ De 885 brieven van Indië-veteranen die de redactie van *Achter het Nieuws* in 1969 ontving, die een schat aan informatie bevatten, werden als overbodig beschouwd. Dit lijkt mij een klassiek geval van het door Kousbroek omschreven ‘Nederlandse formalisme’. Ook Drooglever merkte in dit verband op dat de verwijzing naar de bronnenpublicatie door premier De Jong in 1969 een doorzichtige truc was om op dat moment de politieke schuldvraag niet aan de orde te stellen.²⁹ Parallel aan het historiografisch proces loopt de politieke toenadering tot Indonesië na 1965. Lastige thema’s konden beter vermeden worden.

Drooglever onderschrijft de stelling dat het niet betrekken van het officiële deel van de getuigenissen bij het bronnenmateriaal, die van de militairen, van de missie en zending, van journalisten en slachtoffers, als gevolg had dat met het verstrijken der jaren kostbaar materiaal verloren is gegaan.

Hij is er echter van overtuigd dat het betrekken van dit materiaal in het onderzoek het huidige beeld niet radicaal zou hebben veranderd.³⁰ Drooglever vergeet echter dat het huidige beeld voor een groot deel bepaald is door het standaardwerk van Van Doorn en Hendrix, dat grotendeels op particuliere

getuigenissen van Hendrix is gebaseerd en dat buiten alle historische en politieke kanalen om, op eigen initiatief, tot stand kwam. Zonder dit boek hadden onderzoekers zich tevreden moeten stellen met de *Excessennota* en wat documenten in bronnenpublicatie.

Bij de twee hoofdfiguren van de bronnenpublicatie, Van der Wal en Drooglever, is een duidelijke terughoudendheid te constateren ten aanzien van de excessenproblematiek. Van der Wal wenste zich niet bezig te houden met versnelde geschiedschrijving. Hij was wars van politieke discussie, meed publiciteit en wantrouwde de journalistiek. De combinatie met zijn Nederlands-Indische betrokkenheid en zijn ergernis over de in zijn ogen gratuite oordelen van 'buitenstaanders' zal de behoefte vergroot hebben om zich terug te trekken in zijn 'ivoren toren'.³¹ Drooglevers aversie tegen het onderwerp hangt ook samen met de oppervlakkige interesse van de media voor deze kwestie. Het gaat immers altijd om het opblazen van feiten die al lang bekend zijn:

*'De doofpot' is de suggestie die van de reactie van de media op dit soort zaken uitgaat. De feiten liggen er, de bronnen ook. Er is gewoon geen interesse voor en dat is begrijpelijk en normaal. Er zijn zo veel belangrijkere en interessantere zaken. Ik voel absoluut geen morele verplichting om als historicus navrantе zaken uit de koloniale geschiedenis breed uit te meten.*³²

Het is duidelijk dat er een spanningsveld bestaat tussen de positivistische traditie van schriftelijk bronnenmateriaal, vooral de weerslag van de gevestigde orde, de druk van de publieke opinie die de macht ter discussie stelt – 'waarom heb ik in naam van mijn land mensen moeten doden' – en de wetenschappelijke vrees voor simplificatie en uitvergroting. Tegelijkertijd is het ook de vrees voor verdeeldheid, onrust, spanning. Drooglever vindt het ook in retrospectief juist dat de regering indertijd koos voor bronnenpublicatie in plaats van voor de aanpak van De Jong, bewerken en publiceren tegelijkertijd:

*Los van het feit dat Van der Wal niet de habitus had om het op die manier te doen: de geschiedschrijver, wie het ook was, zou in grote moeilijkheden zijn geraakt en de verdeeldheid zou op de regering zijn teruggeslagen.*³³

Deze opmerking raakt de kern van het probleem. Wordt de kwaliteit van geschiedschrijving bepaald door de mate waarin zij verdeeldheid voorkomt? Of is verdeeldheid in wetenschappelijke zin onvruchtbaar, omdat een oordeel over een recent verleden besmet is met 'emoties' en 'morele oordelen'? Hebben die dan geen plaats in het historisch discours? Is het voor historici überhaupt mogelijk om over Nederlandse oorlogsmisdaden te schrijven en tegelijkertijd mensen tevreden te stellen? In het volgende hoofdstuk zet ik uiteen hoe het duo Van Doorn en Hendrix hier wonderwel in slaagde en hoe tegelijkertijd hun boek nauwelijks opzien baarde.

Voorgeschiedenis en opzet van het boek — Twee dienstplichtigen met een bovengemiddelde nieuwsgierigheid sluiten vriendschap in de kazerne, komen in 1947 in Indië terecht, zijn geschokt over de gewelddadige methoden in hun legeronderdeel, en besluiten in het geheim een onderzoek op te zetten naar dit fenomeen.

Dit is de ontstaansgeschiedenis van de belangwekkende studie *Ontsporing van Geweld. Over het Nederlands-Indisch/Indonesisch conflict* van J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix. Na een kort verblijf op een buitenpost werden de maten uit elkaar gehaald. Van Doorn bracht zijn dienstitijd door op een militair bureau in Semarang, terwijl Hendrix als radioman bij de infanterie gelegerd werd op buitenposten waar het er 'ruig' aan toe ging.

Hendrix' verhalen hierover prikkelden de wetenschappelijke belangstelling van Van Doorn, die in Nederland net zijn kandidaats sociale geografie had behaald. Op basis van een protocol begonnen ze dossiers aan te leggen. Maar eenmaal terug in Nederland liep de wetenschappelijke verwerking van het materiaal vast.

Het waren de hoogtijdagen van Soekarno's confrontatiepolitiek. De confiscatie van Nederlandse bedrijven en de stroom Nederlanders die het land werd uitgezet zorgden voor een vijandige stemming. Het klimaat voor de ontvangst van hun studie was dus bijzonder ongunstig.³⁴

Indirect, via het PvdA-Kamerlid J.G.H. Tans, polsten Van Doorn en Hendrix midden jaren vijftig hoe hun publicatie in politieke kringen zou vallen. Na het raadplegen van vooraanstaande PvdA-leden kwam Tans tot de conclusie dat de studie op weerstand zou stuiten. Omdat de kans groot was dat een politieke follow-up zou uitblijven, besloten Van Doorn en Hendrix om voorlopig van publicatie af te zien.³⁵ Hierbij zal ook hebben meegespeeld de wetenschap dat openheid over deze heikele kwestie hun beider loopbaan geen goed zou doen.³⁶ Pas de *Achter het Nieuws*-uitzendingen in januari 1969 stimuleerden Van Doorn, inmiddels hoogleraar sociologie in Rotterdam, om het materiaal weer ter hand te nemen. Met groot enthousiasme gingen hij en Hendrix aan het werk en nog geen jaar later verscheen hun studie naar de sociale geschiedenis van militair geweld in Indië.

Hun voornaamste doel was om burgers en politici begrip bij te brengen voor de consequenties van de keuze voor militair geweld. In Nederland ontbrak dit besef.

De politiek was destijds alleen geïnteresseerd in het realiseren van de politieke en economische doelstellingen.

Het boek begint met een schets van het globale historische kader nationale

en koloniale geschiedenis en daalt vervolgens af naar steeds specifiekere thema's. De drie machtsgroepen komen aan bod – bestuur, leger en bedrijfsleven – om inzichtelijk te maken welke economische en politieke belangen meespeelden bij de Nederlandse pogingen om zijn gezag te herstellen. Na een typering van de organisatie van het leger en het guerrillaconflict, volgt een toelichting op de verschillende militaire middelen die werden ingezet en op de mogelijkheid deze te beheersen.

In het laatste en meest concrete hoofdstuk, gebaseerd op de dossiers, komen de gebeurtenissen binnen één militair operatiegebied, namelijk Mid-den-Java, aan bod.

De auteurs waren nadrukkelijk niet op zoek naar zondebokken. Het gingen hoofdzakelijk om het blootleggen van de structuren en processen die leidden tot excessief geweld. Het historische element beperkte zich dan ook tot de beschrijving van de koloniale samenleving. Alle gegevens rond de excessen, zoals plaats- en persoonsnamen, waren geanonimiseerd. Niet de individuele soldaat was immers verantwoordelijk, maar de Nederlandse autoriteiten die hem in die positie hadden gebracht.

Dit was een belangrijke drijfveer van het duo: het onderuithalen van het verontschuldigungsmechanisme van de regering-De Jong, zoals verwoord in de *Excessennota*. Daarin werd gesteld dat de excessen het directe gevolg waren van het provocerende karakter van de Indonesische guerrillastrijd. De ongrijpbare vijand zou een spanningsklimaat hebben geschapen dat wel tot excessen móést leiden. De guerrillaoorlogvoering verklaart volgens de auteurs wel veel, maar de belangrijkste verklaring voor de Nederlandse excessen is toch het systeem van contraterreur. Dit beleid werd door de hogere legerleiding uitgezet en door de politiek gedekt:

De berechting van infiltrerende TNI-militairen door bijzondere krijgsgerechten, het toelaten van een wijd vertakt, ongecontroleerd, hard politieel regime en de inzet van Speciale Troepen met vergaand mandaat, dat is de reactie geweest op de onmogelijkheid om met normale militaire middelen de demarcatielijn af te grendelen en de guerrilla te beëindigen. Dit antwoord werd geformuleerd op het hoogste nivo; de man in de troep werd met de uitvoering belast.³⁷

Een andere belangrijke constatering is dat het geweld door kleine groepen werd gepleegd. Het ging om militairen die in een sfeer van geheimhouding en isolement konden opereren. Niet de compagnie, maar de kleinste eenheden van inlichtingengroepen op verafgelegen buitenposten, of de gespecialiseerde commandogroepen pasten extreem geweld toe tijdens patrouilles in het binnenland.

Omdat het reguliere leger zijn taak niet aankon, was het vaak afhankelijk

van deze onderdelen die autonomie opeisten om efficiënt te kunnen werken. Maar ook binnen deze kleine groepen waren het vaak eenlingen die beslissend optraden. Als een commandant niet adequaat reageerde op een vermeende dreiging nam dit soort typen het leiderschap over.

De *Excessennota* vertelt dus slechts een deel van het verhaal. Achter de individuele gewelddaad, zoals beschreven in de krijgsraad dossiers waarop de nota zich baseerde, zat nog een complexer verhaal. De inzet van zware wapens in grote bevolkingsconcentraties, zoals tanks of bommen, was buiten de discussie gehouden. Dat geldt ook voor de chronische blindheid van de krijgsraden voor mishandelingen van de inlichtingendienst en vernietiging van eigendom door brandstichting. Deze blindheid viel samen met de bijziendheid van de politiek, en zo grepen de verontschuldigungsmechanismen van de regering en de krijgsraad in elkaar. De slotconclusie was duidelijk: het beteugelen van een volksoorlog die gevoerd wordt met guerrillamethoden leidt onherroepelijk tot excessen. De strijd vindt plaats temidden van een bevolking die onder dwang voor één van de partijen moet kiezen, en die weet dat als de kansen keren die keuze zal worden afgestraft.

Verloop van het onderzoek en geraadpleegde bronnen — Na gepromoveerd te zijn op een dissertatie over de militaire organisatie, kreeg Van Doorn een aanstelling bij de voorloper van de Erasmus Universiteit Rotterdam, de Nederlandse Economische Hogeschool. Deze achtergrond verklaart de bereidheid van het instituut om hem in de gelegenheid te stellen een heel jaar te werken aan zijn boek over het Indonesië-conflict. Hij mocht er zelfs een extra kracht voor aantrekken en Hendrix werd aangesteld als sociaal onderzoeker.³⁸

Bij de Koninklijke Militaire Academie in Breda, waar Van Doorn ook werkzaam was, bestond daarentegen wel de nodige reserve tegenover zijn onderzoek. De gangbare mening daar was dat dit soort zaken nu eenmaal bij oorlog hoort en men daar naar buiten toe niet over hoort te praten.³⁹

Van de beperkingen die in 1969 nog bestonden wat betreft de toegang tot regeringsarchieven, hadden Van Doorn en Hendrix vrijwel geen last. Zij baseerden zich voornamelijk op wetenschappelijke handboeken en herinneringsliteratuur van militairen.⁴⁰

Ook inventariseerden zij de reacties van de pers en het parlement. Twee belangrijke officiële bronnen waren het verslag van de Enquêtecommissie 1940-1945 en de *Excessennota* uit 1969. Om de bataljonsgeschiedenis van hun eigen militaire onderdeel en de sociaal-geografische gegevens van Midden-Java te achterhalen raadpleegden zij archieven van de sectie Krijgsgeschiedenis van de Koninklijke Landmacht in Den Haag, het Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam, het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Leiden en het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam.⁴¹

Het fundament voor hun onderzoek was uiteraard de door henzelf samengestelde rapporten over oorlogsmisdaden. Het unieke feit dat zij tegelijkertijd ooggetuige en onderzoeker waren had echter ook een nadeel. Er was sprake van een loyaliteitsconflict omdat ze in feite in het geheim strafbare feiten van hun medesoldaten vastlegden. De keuze voor een sociologische aanpak waarbij de nadruk lag op analyse en systematiek en niet op het traceren van data, plaatsnamen en personen, was de ideale oplossing voor dit dilemma. Zo besloten zij de gegevens over de geweldsexcessen te anonimiseren, en namen zij het feit dat de identiteit van een aantal plegers van oorlogsmisdaden onbekend zou blijven, op de koop toe.⁴²

Deze ambivalentie komt ook tot uiting in het verschil in benaming van de aangelegde dossiers. In Indonesië heette het plan nog ‘Onderzoek Oorlogsmisdaden Indonesië’, in het boek uit 1970 echter hanteren ze consequent de term ‘geweldsexcessen’, die was geïntroduceerd door de regering-De Jong in 1969.⁴³ In het niet-openbare circuit refereren ze, wellicht meer uit gewoonte dan uit overtuiging, wel steeds aan O.O.I., de afkorting voor de collectie dossiers uit Indië.⁴⁴

De onderzoekers maakten ook, ver voordat dit in het historische bedrijf gangbaar was, gebruik van ‘oral history’. Wat hen vooral opviel in de gesprekken met verschillende direct betrokkenen, was de gemotiveerdheid om over hun ervaringen te vertellen. Blijkbaar was de tijd rijp voor een confrontatie met de realiteit van het conflict.⁴⁵

Bij de herdruk van het boek in 1983, voegden de auteurs een nieuw eerste hoofdstuk toe, waarin de verschillende dekolonisatieprocessen met elkaar werden vergeleken.

Reacties op de publicatie — Drieëntwintig jaar na het begin van hun onderzoek, op 27 mei 1970, presenteerden Van Doorn en Hendrix het einderesultaat aan de pers. Dat gebeurde in de televisiestudio Concordia in Bussum, waar afgevaardigden van alle belangrijk dag- en weekbladen present waren. In de daaropvolgende weken kreeg het boek dan ook ruim aandacht in de nationale en regionale pers en in de belangrijkste opinietijdschriften.⁴⁶

Zowel in behoudende als progressieve kringen waren de reacties positief. De dagbladen uit het politieke midden, de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, het *Algemeen Dagblad* en *De Tijd*, prezen de schrijvers om hun ‘nuchtere en evenwichtige’ aanpak, die in schrill contrast stond met de emotionele ‘geweldspsychose’ die Hueting één jaar eerder teweeg had gebracht.⁴⁷ In de commentaren van *De Groene Amsterdammer* en de *Volkscrant* kreeg Hueting wel de credits voor het doorbreken van het stilzwijgen. Deze media benadrukten de kritiek van de schrijvers op de *Excessennota* en op de houding van de regering-De Jong.⁴⁸ De *Telegraaf*, die een jaar eerder fel had gereageerd op

Huetings televisieoptreden, had waardering voor dit objectieve wetenschappelijke werk.⁴⁹

Er waren ook punten van kritiek. Een recensent van de grote provinciale dagbladen stelde vast dat de studie geen echt historisch werk was, omdat de namen van de geweldplegers waren gecodeerd. Hij had begrip voor de keuze, maar betreurde het feit dat de geschiedschrijving op dit punt nog steeds een 'witte plek' vertoonde. De verdediging van Van Doorn zegt wellicht iets over de gangbare opvatting van geschiedschrijving in die tijd:

Het gaat ons er niet om, wat misschien bij geschiedenis zonder meer kan, om zoveel mogelijk feiten te verzamelen en op een rij te zetten, het gaat erom om een probleem aan de hand van historisch materiaal zo duidelijk mogelijk uit te benen.⁵⁰

Het doel was inzicht te verschaffen in een proces. Maar Van Doorn en Hendrix waren zich bewust van de noodzaak hun boodschap ook te richten tot het grote publiek, waaronder de Indië-veteranen. Dus werden pers en televisie ook ingeschakeld, maar wel in een zorgvuldig geregisseerde vorm. De schrijvers hadden al in november 1969, toen het boek nog lang niet af was, met VARA-medewerker Jan Roelands plannen gemaakt voor een begeleidend televisie- en radioprogramma. Aanvankelijk zou de VARA een groot aandeel leveren in het lanceren van het boek. Men overwoog zelfs een afzonderlijke populaire editie uit te geven die, net als de tekst van de *Achter het Nieuws*-uitzendingen van januari 1969, bij de VARA kon worden besteld.⁵¹ Dit mocht dan ook de enige overeenkomst zijn met *Achter het Nieuws*.

Het programma was gepland vóór de publicatie van het boek, in de hoop dat een genuanceerde uitleg van de inhoud 'kwaadaardige' interpretaties zou voorkomen. Onder geen beding wensten de auteurs een herhaling van de Hueting-rel en overtuigden ze regisseur Jan Roelands van de noodzaak alle overeenkomsten met de aanpak van *Achter het Nieuws*-redacteur Herman Wigbold te vermijden. Aan de andere kant kozen ze juist voor de VARA om te voorkomen dat een uitzending via een andere omroep het karakter van een tegenzet zou krijgen. De radio-uitzending, gepland voor een week later, was bedoeld om de reacties van het publiek te peilen. De data voor de uitzendingen en de presentatie van het boek waren eind mei gepland om een verband met de dodenherdenking van 4 mei uit te sluiten.⁵²

De televisie-uitzending bestond voor een groot gedeelte uit een vraaggesprek tussen Jan Roelands en de twee schrijvers, onderbroken door commentaar van enkele deskundigen, waar Van Doorn en Hendrix op hun beurt weer op reageerden. Zo ging historicus en journalist Paul van 't Veer, destijds politiek redacteur van *Het Parool*, in op de koloniale geschiedenis. Henk Neumann, directeur van het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, gaf

een korte schets van de stand van zaken in het wetenschappelijke onderzoek naar de oorzaken van geweld. Het meest confronterende commentaar kwam van de journalist en dichter Jan Eijkelboom die nog in 1949, het laatste jaar van de strijd, als oorlogsvrijwilliger deel had uitgemaakt van een Inlichtingen en Veiligheidsgroep. Eijkelboom getuigde van het feit dat de hogere militaire leiding opdracht gaf om kampongs in brand te steken en gevangenen te martelen.⁵³

Het programma was weinig afwisselend en bracht op enkele filmbeelden en foto's van de politionele acties na, voornamelijk mensen in beeld die op een beschouwende toon spraken.⁵⁴ Dat de opzet om geen emoties los te maken goed was gelukt, blijkt uit het geringe aantal reacties op het programma, zeker in vergelijking met de *Achter het Nieuws*-uitzendingen van januari 1969.⁵⁵ Een commentator in *de Volkskrant* typeerde boek en programma als volgt:

Het rustig inpraten op door de waarheid misschien geschokte mensen, het bezoek van de zielzorger aan de jonge weduwe.

Dat het boek in intellectuele kring vrijwel onopgemerkt bleef, blijkt uit een column van Renate Rubinstein in *Vrij Nederland*, twee jaar later. Daarin beklaagt zij zich over het gebrek aan initiatief bij Nederlandse wetenschappers en intellectuelen om controversiële zaken serieus te bestuderen. Ook bij de kwestie van de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië, verzuchtte Rubinstein, was het gebleven bij de gebruikelijke kortstondige rel.⁵⁶ Degene die haar attent maakte op het bestaan van *Ontsporing van Geweld* was Van Doorn zelf. In een brief aan haar trachtte hij het geringe effect te verklaren:

Onze ervaring is, dat het boek van 1970 bij het merendeel van de direct geïnteresseerden onbekend was, inclusief mensen die de gebeurtenissen uit die tijd nog steeds aandacht geven, inclusief Schermerhorn, die n.b. op dat moment met zijn dagboek bezig was. Hij had van het boek nooit gehoord. Naast falen van de uitgever – in dit geval zeker ten dele een verklaring – is er de vraag hoe selectief de intermediaire organen zijn, met name de opiniërende weekbladpers. Véél doet ook de toon waarop. Ons viel het op dat ons boek – een vol jaar na de explosie-Hueting – volledig het klimaat miste – juist omdat het na een explosie kwam, wellicht – waarin het verdergaande invloed had kunnen uitoefenen. Vrijwel alle kranten- en andere perscommentaren waren droog constaterend; niemand was onder de indruk, hoewel voor het eerst systematische analyse en niet smakelijke incidenten werden aangeboden.⁵⁷

Ook in wetenschappelijke kring bleven de reacties uit. In sociologische tijdschriften werd er zelfs geen enkele aandacht aan besteed. De twee links ge-

oriënteerde historici Wertheim en Pluvier kregen het boek toegezonden, maar volstonden met een vriendelijk en instemmend dankbriefje.⁵⁸ Een jaar later verscheen een recensie van de historicus P.J. Drooglever in het vaktijdschrift *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*. Drooglever prees de auteurs voor de heldere analyse van het proces dat leidt tot excessief geweld. In historisch opzicht signaleerde hij echter tal van beperkingen. De basis van het boek berustte immers op onvolledige gegevens, verzameld door iemand die wel getuige was geweest van de gewelddaden, maar die volgens Drooglever niet volledig op de hoogte was van de motieven van de geweldplegers. Deze tekortkoming maakte een juiste beoordeling van het geweld onmogelijk. Ook stelde Drooglever dat Van Doorn en Hendrix niet konden aantonen op welke schaal het geweld was gepleegd. Via een omweg, zonder te refereren aan de politieke nasleep van de Hueting-affaire die geresulteerd had in de *Excessennota*, trachtte Drooglever alsnog de stelling van Van Doorn en Hendrix te ontkrachten dat de *Excessennota* slechts 'het topje van de ijsberg' weergaf.

Drooglever reageerde nauwelijks op de meest opzienbarende en politiek gevoelige conclusie van de schrijvers, namelijk dat het geweld van bovenaf gemandateerd was. Hij merkte alleen op dat slechts een 'nadere behandeling van onze recente koloniale geschiedenis' meer inzicht in deze materie zou verschaffen. Hij verwees in dit verband naar de verruimde mogelijkheid om archieven uit de jaren 1945-1950 te raadplegen.⁵⁹ Drooglevers twijfel als historicus sluit aan bij de verklaring die Van Doorn geeft voor de geringe impact van het boek:

Waarschijnlijk is het boek tussen meerdere stoelen gezakt: de historici vonden het te sociologisch, de sociologen te historisch (en te buitenissig); de politici hadden geen enkel belang bij oprakeling van de kwestie, de militairen evenmin, tenzij als 'excuus'.⁶⁰

Het uitblijven van verontwaardigde reacties vanuit het veteranenfront, heeft behalve met het geringe bereik onder deze groep, inderdaad te maken met de interpretatie van het boek als geslaagde vorm van rehabilitatie. Niet zij waren schuldig, maar de blunderende politici. Zij hadden slechts orders uitgevoerd. De behoedzaamheid waarmee Hendrix en Van Doorn te werk waren gegaan had wat dit betreft haar vruchten afgeworpen.⁶¹

De militaire vakbladen *Mars in Cathedra* en *De Militaire Spectator* waren voorzichtig kritisch. De recensenten twijfelden aan de stelling dat de excessen tot methodiek waren verheven. Wel onderschreven zij de conclusie van de schrijvers dat de verantwoordelijkheid voor het geweld bij de militaire leiding lag die de troepen opzadelde met onmogelijke opdrachten.⁶² De recensie in *De Legerkoerier* was ronduit positief en sprak van 'authentieke oorlogshistories'.⁶³

Ook de politiek toonde weinig interesse. Van Doorn zelf deed geen pogingen om de publicatie onder de aandacht te brengen van het parlement. Bram Peper, destijds medewerker van Van Doorn aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en in die tijd al actief lid van de PvdA, deed nog pogingen om via zijn politieke contacten een Kamervraag uit te lokken, echter zonder resultaat.⁶⁴

Sporen van taboeïsering — Kritiek leveren op de enige figuren die zich serieus in het onderwerp hebben verdiept, lijkt op het afstraffen van de ‘boodschappers van het slechte nieuws’. Toch is het zinvol om kritisch stil te staan bij de pogingen van Van Doorn en Hendrix om het onderwerp zo objectief mogelijk te presenteren. Het motief voor deze aanpak was dat een zakelijke benadering de beste garantie was om op een verantwoorde wijze dit probleem onder de aandacht van een groot publiek te brengen.⁶⁵

Er zijn echter aanwijzingen voor taboeïsering, namelijk dat die voorzichtigheid ook voortkwam uit hun persoonlijke betrokkenheid en een zekere huiver om het stilzwijgen te doorbreken. Midden jaren vijftig zagen zij af van hun voornemen om over de kwestie te publiceren, vanuit de overtuiging dat zij geen politieke rugdekking zouden krijgen. De gespannen verhouding van Nederland met Indonesië speelde ook hier een rol. Volgens Hendrix zou het verspilling van tijd en energie zijn geweest om iets te publiceren wat vervolgens door de politiek ontkend of genegeerd zou worden. Hij wijst resoluut de suggestie van de hand, dat zij hun eigen wetenschappelijke carrière veilig wilden stellen.⁶⁶ Van Doorn, die een glansrijke carrière als wetenschapper heeft gemaakt en een gerespecteerd figuur is in veteranenkringen, is hier minder stellig in. Hij geeft toe dat hij last had van een loyaliteitsconflict:

*Het was de eerste helft van de jaren vijftig. Ik begreep dat als je jezelf nou een displezier wilde doen, je met zo'n onderwerp als het onze moest komen. Bovendien, in deze verloren oorlog waren we betrokkenen. We hadden toch een soort solidariteit van: niet met modder gooien. We waren er ongemakkelijk onder, de gesneuvelden waren tenslotte kameraden van je.*⁶⁷

Een feit is dat die huiver pas werd overwonnen nadat Hueting op televisie zijn nek had uitgestoken en de regering-De Jonge een nota over de kwestie had gepubliceerd. De discussies over de oorlogsmisdaden in Algerije en Vietnam vóór 1969, die voor Hueting aanleiding waren om de pers te benaderen, hadden blijkbaar op Van Doorn en Hendrix niet hetzelfde effect. Maar ook de PvdA die, door tussenkomst van het Kamerlid Tans, informeel op de hoogte was van de rapporten met belastend materiaal, kwam pas in actie na de beruchte *Achter het Nieuws*-uitzending van 19 januari 1969.

Een andere aanwijzing voor taboeïsering is de benaming van het ontspoorde geweld. In Indonesië noemen ze de door hen aangelegde dossiers

nog 'Onderzoek Oorlogsmisdaden Indonesië'. Twintig jaar later hanteren ze in hun boek consequent de term 'geweldsexcessen'. Zij maakten deze keuze om de associatie met de Duitse oorlogsmisdaden, die in de pers na de Hueting-uitzending regelmatig werd gemaakt, te voorkomen. Hoewel Van Doorn erkent dat het 'een wat hypocriete uitdrukking' is, weegt dit volgens hem minder zwaar dan de vertekening die optreedt door het gebruik van de term 'oorlogsmisdaad'.⁶⁸

Tegen dit standpunt valt in te brengen dat het gebruik van eufemismen om verkeerde associaties te voorkomen een knieval is voor de tendens in de media om ingewikkelde zaken te versimpelen. De redenering is dan: 'Het zijn eigenlijk wel oorlogsmisdaden, maar we moeten ze niet zo noemen, om te voorkomen dat er vergelijkingen worden getrokken die voor de veteranen kwetsend zijn'. Als de term gepast is, moet hij gebruikt worden en moeten de onvermijdelijke verkeerde associaties worden rechtgezet. Een bezwaar van deze behoedzaamheid is namelijk, dat zij een averechts effect kan hebben. Juist door de term 'oorlogsmisdaden' te vermijden, wordt de indruk gewekt er iets 'heel ergs aan de hand is' dat hardnekkig ontkend wordt. De keuze voor afzwakking lokt als het ware de beeldvorming over taboes en doofpotten uit.

Een derde aanwijzing is het coderen en anonimiseren van de gegevens over de oorlogsmisdaden. Van Doorn en Hendrix hadden hier goede argumenten voor. Het ging in deze zaak niet om individuele verantwoordelijkheden, maar om het uitvoeren van beleid dat van bovenaf was uitgezet door legerleiding en politici. Het zou dus onbillijk zijn de identiteit prijs te geven van mensen die slachtoffer waren van deze situatie. Dit gaat op voor het merendeel van de militairen, maar is het ook verantwoord personen af te schermen die in het relaas van Van Doorn en Hendrix figureren als pure sadisten? Van Doorn:

*We stonden tussen twee vuren. Het is voor buitenstaanders moeilijk te beoordelen in hoeverre die man in die omstandigheid is gebracht door de militaire autoriteiten. Solidariteit van de eigen groep geeft uiteindelijk toch de doorslag. Het was al moeilijk en dubieus genoeg om in het reine te komen met de rol die Hendrix speelde: stiekem alles noteren om later te publiceren.*⁶⁹

Een consequentie van het afschermen van de uitvoerders van het beleid, lijkt mij het noemen van personen die wel direct verantwoordelijk waren. Van Doorn en Hendrix trokken deze lijn echter niet door en volstonden met het verwijzen naar de 'autoriteiten'. Achteraf betreurt Hendrix dit. Hij erkent dat het boek meer impact had gehad als de verantwoordelijke ministers en legerleiders bij naam waren genoemd.⁷⁰

Maar in 1970 wilden zij niemand beschuldigen. Hun doel was de discussie

op gang brengen door het verschijnsel op een wetenschappelijke wijze te verklaren. Ethisch en professioneel gezien is dit een juist en loffelijk streven, maar in psychologisch opzicht heeft het ontbreken van controversiële elementen in hun boek een remmend effect gehad. De militairen, die een jaar eerder de kwestie een emotioneel gezicht gaven, werden in het boek beschermd en reageerden niet. De politici, aangewezen als de hoofdverantwoordelijken voor de contraterreur, werden niet met name genoemd en reageerden evenmin. Journalisten en opinieleiders lieten na om de uitkomsten van het boek te vertalen in politiek gevoelige uitspraken. Ook wetenschappers, vooral historici, toonden weinig belangstelling.

Van Doorn en Hendrix hebben met hun afstandelijke, neutrale aanpak, onbedoeld, zowel de politiek als de wetenschappelijke wereld een alibi verschaft om zich verder nauwelijks met de kwestie bezig te houden. Een van de kwalijke gevolgen hiervan is dat de politiek nooit gedwongen is geweest te erkennen dat er sprake was van systematisch geweld.⁷¹ Ook bij de herdruk in 1983, die wel aanleiding was om een nieuw hoofdstuk over dekolonisatieprocessen in andere landen toe te voegen, kozen zij voor het niet benoemen van de verantwoordelijke legerleiders en politici.⁷²

Hier zien we hoe het ontbreken van elementen die tot sensatie en emotie kunnen leiden – in wetenschappelijk opzicht onwenselijke gevolgen – een remmende invloed kan hebben op de verwerking van een traumatisch verleden. De ‘neutraliteit’ is een wetenschappelijke code die zorgt voor precisie en afstand, maar tegelijkertijd is zij een component van het wetenschappelijk ‘poldermodel’. Men deinst terug voor het noemen van namen, uit angst voor publieke commotie die beschouwd wordt als misplaatst in verhouding tot de complexiteit van het probleem. Door de zaak zo af te schermen blijft het probleem echter bestaan. Van Doorn had eigenlijk al voorzien dat het zo zou lopen. Op de vraag van een interviewer in een VARA-radioprogramma, of ‘de ingehoudenheid misschien verhullend werkt op het werkelijke gebeuren’ antwoordt hij:

Onze bedoeling is emoties buiten spel te zetten. Als het zo zou zijn, en dat zou wel eens een keer een feit kunnen worden, dat de publieke opinie alleen op emoties reageert, dan is er een andere weg nodig. Op dit moment is ons standpunt dat een zakelijke aanpak de beste is.⁷³

Die andere weg zijn Van Doorn en Hendrix, die een puur wetenschappelijke belangstelling hadden, niet ingeslagen. Zij voelden zich niet geroepen hun conclusies te vertalen in politiek gevoelige uitspraken.

Voorgeschiedenis en opzet — In weerwil van zijn omstrede reputatie zag kapitein Raymond Westerling, voormalig commandant van het Korps Speciale Troepen, zichzelf vooral als ‘militaire held’. Het optreden van zijn commandotroepen op Zuid-Celebes, waarbij vermeende terroristen op massale schaal werden geëxecuteerd, had volgens hem de volledige instemming van de autoriteiten en de lokale bevolking.⁷⁴ Hij introduceerde voor deze vorm van contraterreur de term ‘standrecht’, die onterecht de suggestie wekt van een gewettigd en selectief optreden. Dat hij in de *Excessennota* fungeerde als ‘kop van Jut’, vatte hij op als een teken van ondankbaarheid. Tegelijkertijd koesterde hij zich in de belangstelling van de pers, een vrij uitzonderlijke houding voor een bevelvoerende commandant die betrokken was bij geweldsexcessen in Indië. Westerling wierp zich regelmatig op als spreekbuis van de KNIL-militairen. In zijn autobiografie, die hij in 1982 via *De Telegraaf* lanceerde, figureert hij als een soort Robin Hood in de tropen.⁷⁵ In linkse kringen echter refereerde men consequent aan Westerling als ‘oorlogsmisdadiger’. Niemand wist echter wat er precies in 1946 en 1947 in Zuid-Celebes was gebeurd. Mede door zijn eigen p.r. had zijn rol zowel in positieve als negatieve zin mythische proporties aangenomen.

Dat was voor de historicus Willem IJzereef de ultieme uitdaging. Hij stuitte op het onderwerp in het kader van een werkcollege aan de Groningse universiteit, en besloot op basis van archiefonderzoek de werkelijke gang van zaken te reconstrueren. Een onderzoeksaanstelling aan deze universiteit stelde hem hiertoe in staat.⁷⁶

Het resultaat van zijn onderzoek begint met een historische verhandeling over de verschillende koninkrijken op het eiland, en de complexe verhouding tot de koloniale machthebbers. Dan volgt een schets van de politieke en militaire ontwikkelingen in de periode na de capitulatie van de Japanners in augustus 1945. In vergelijking tot het goed georganiseerde nationalistische verzet tegen de Nederlandse herovering op Java, was de situatie op Celebes tamelijk rustig. Maar niet voor lang. In de loop van 1946 slaagde de Republiek erin troepen via zee naar Celebes te sturen om het plaatselijk verzet tegen het Nederlandse bestuur te organiseren.

En dit terwijl de aanvankelijke rust op het eiland luitenant gouverneur-generaal Van Mook juist sterkte in de overtuiging dat ook Indonesiërs vertrouwen hadden in het Nederlandse model van dekolonisatie. Van Mook wilde een federatie van staten waar Nederland en de afzonderlijke eilanden, waaronder het Republikeinse Java, deel van zouden uitmaken. Deze constructie zou Nederland in staat stellen op de andere eilanden Nederlandsgezinde bestuurders in het zadel te helpen, zodat de Nederlandse invloed gewaarborgd zou blijven.⁷⁷

De Republiek eiste echter onvoorwaardelijke onafhankelijkheid voor de hele archipel met een centrale regering op Java. Zij exporteerde deze gedachte op succesvolle wijze naar Celebes. Maar hoe meer de Nederlandse autoriteiten de nationalistische politieke activiteiten trachtten te onderdrukken, des te feller en gewelddadiger werd daar het verzet. In de herfst van 1946 mondde dit uit in een ware terreurcampagne tegen iedereen die verdacht werd van samenwerking met de Nederlanders. Het openbare leven was totaal ontwricht. Er was paniek over de vele moorden en ontvoeringen, en ook het welslagen van Van Mooks federatiepolitiek stond op het spel. Het is tegen deze achtergrond dat de Nederlands-Indonesische regering besloot de commandotroepen van Westerling in te zetten.⁷⁸

IJzereef rekent definitief af met de misvatting dat de onrust een kwestie was van ‘anarchie’ en ‘criminaliteit’. De politieke dimensie van het conflict werd volgens hem genegeerd zodat de koloniale autoriteiten een alibi hadden om rigoreus in te grijpen.

In het laatste hoofdstuk reconstrueert IJzereef aan de hand van militair archiefmateriaal de verschillende acties van het Korps Speciale Troepen en de werkwijze van Westerling. Daaruit blijkt dat Westerlings ‘zuiveringen’ in werkelijkheid neerkwamen op pure razzia’s. Na het bijeenrijven van de bevolking in een afgesloten gebied werden de mannen van de vrouwen en kinderen gescheiden. Vervolgens ging men na de identificatie van de ‘terroristen’ direct over tot executie.

Westerling heeft echter altijd ontkend dat hij willekeurig te werk ging. Hij weet de ‘excessen’ tijdens de acties aan de gebrekkige discipline van de KNIL-commandanten die na hem de bevoegdheid kregen het standrecht toe te passen. De identificatie van ‘terroristen’ was volgens hem gebaseerd op grondig inlichtingenwerk en op de medewerking van de bevolking die vrijwillig schuldigen aanwees. Dit suggereert dat de acties vooral waren bedoeld als bescherming van de bevolking. Maar wat in de guerrillastrijd meespeelt is dat men uit vrees voor geweld altijd zal meewerken met de partij die op dat moment de meeste druk uitoefent.

IJzereef schetst niet het beeld van de ‘strengere, doch rechtvaardige militair’. Westerling handelde weliswaar gedisciplineerder dan zijn collega’s, maar de aanwezige gegevens wijzen niet op grondig vooronderzoek door de inlichtingendienst. Uit ooggetuigeverslagen blijkt dat er eerder sprake was van willekeur en wreed optreden. De bevolking werd onder bedreiging gedwongen mensen aan te wijzen. De juristen Van Rij en Stam, die in 1954 een rapport uitbrachten aan de regering, spraken onomwonden van ‘contraterreur’.

Omdat van een deel van de operaties de rapporten ontbreken, heeft IJzereef slechts een schatting kunnen maken van het aantal slachtoffers. Hij komt op basis van officiële gegevens tot een totaal van 3130. Dit is een aanzienlijk

aantal, maar wel van een geheel andere orde dan de 40.000 slachtoffers die in de Indonesische versie van de gebeurtenissen worden opgevoerd. Ook met deze mythe rekent IJzereef af.⁷⁹

Hij komt tot de conclusie dat de Zuid-Celebes-affaire een politiek en militair exces was. Militairen hanteerden een illegaal middel en politici, geïmponeerd door het effect, stonden dit toe. De invoering van de Staat van Oorlog, waarbij het civiele bestuur zijn zeggenschap verloor over het militaire apparaat, had als gevolg dat het gouvernementsbestuur in Batavia steeds achter de feiten aanliep. Op het moment dat Van Mook de methode veroordeelde, was de bevoegdheid op Zuid-Celebes al aan andere KNIL-commandanten gedelegeerd. De medeverantwoordelijkheid van de autoriteiten en de complexe juridische basis voor deze vorm van contraterreur verklaren waarom het nooit tot een rechtelijke uitspraak is gekomen.⁸⁰

Verloop van het onderzoek — IJzereef ondervond geen enkele weerstand of tegenwerking gedurende zijn onderzoek. Integendeel. Op de archieven van de ministeries van Defensie, Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken evenals bij de sectie Militaire Geschiedenis in Den Haag kreeg hij alle medewerking. Hij moest wel, zoals gebruikelijk, de standaardverklaring ondertekenen waarin men zich verplicht de informatie uitsluitend voor wetenschappelijke doeleinden te gebruiken en het eindresultaat aan de betreffende instantie ter goedkeuring voor te leggen.⁸¹

Opmerkelijk genoeg werd hij in sommige archieven zelfs aangemoedigd. Ambtenaren droegen op eigen initiatief documenten aan die voor IJzereef bruikbaar konden zijn. Deze houding hield volgens IJzereef verband met de positie van historici bij de sectie Militaire Geschiedenis in Den Haag. Zij vonden het onderzoek belangrijk, maar aarzelden daar zelf over te publiceren omdat het onderwerp gevoelig lag bij het ministerie van Defensie.⁸² Het enige archiefmateriaal dat IJzereef niet mocht inzien, was een dossier met foto's van Westerlings zuiveringsacties.⁸³

Het manuscript werd aan alle ministeries en archieven toegezonden, maar deze delegeerden de toestemming voor het publiceren aan het ministerie van Algemene Zaken. Uiteindelijk moest minister-president R.F.M. Lubbers persoonlijk toestemming verlenen voor de publicatie.

Wat betreft de identiteit van commandanten die verantwoordelijk waren voor excessief geweld, had IJzereef de primeur. Voor het eerst werd, behalve Westerlings naam die al bekend was, de identiteit prijsgegeven van de actie-leiders aan wie de bevoegdheid voor het standrecht was gedelegeerd. Iedereen kon kennis nemen van het feit dat aanvankelijk een strafrechtelijke vervolging was ingesteld tegen onderluitenant J.B. Vermeulen, kapitein B.E. Rijborz en majoor J. Stufkens, maar dat de zaak uiteindelijk was geseponneerd.

De vermelding van deze namen was geen bezwaar om toestemming te geven voor publicatie.⁸⁴

Er was ook sprake van zelfcensuur. Uit vrees dat het manuscript niet gepasseerd zou worden had IJzereef bij een aantal acties de navrante details, die inzicht geven in de mate van geweld, weggelaten. Dit betreft ten eerste een zuiveringsactie van een KNIL-kapitein waarbij, volkomen willekeurig, elke vijfde man uit een dorp was doodgeschoten. Het tweede geval betreft een actie vanuit een patrouilleboot, waarbij een groep verzetsleiders die op prauwen trachtte te vluchten naar eilanden voor de kust, met mitrailleurs werd gedood. In het derde geval gaat het om een excès dat alleen in de memoires van Westerling wordt vermeld. IJzereef schrapte de executie van het gehele politieapparaat in een dorp omdat deze voor het verzet spioneerde uit de tekst omdat hij twijfelde aan de betrouwbaarheid van de beschrijving.⁸⁵

IJzereef had geen principiële bezwaren om de executies als ‘oorlogsmisdaden’ te typeren. Toch koos hij voor de term ‘excessen’ omdat hij wilde dat de aandacht zou gaan naar zijn feitelijke reconstructie. Hij wilde die zonder belemmeringen kunnen publiceren. Juridische haarkloverij en polarisatie in de media zou de acceptatie van het boek door collega-historici in gevaar kunnen brengen. Dat zou de aandacht afleiden van het belangrijkste resultaat van zijn onderzoek: duidelijkheid over het feitelijke verloop van de gebeurtenissen.⁸⁶

Zijn schrijfstijl is neutraal. Nergens sluipen in de tekst morele oordelen over het handelen van militairen en politici. Dat hij deze wel had, blijkt onder andere uit een redactioneel commentaar in het weekblad *De Tijd*. IJzereef typeert hier de houding van de betreffende politici:

Maar uiteindelijk heeft men nooit daadwerkelijke stappen ondernomen tegen de schuldigen. Er stond slechts één ding op het spel: de oprichting van de staat Oost-Indonesië, de Grote Oost, dat was het enige waar de politici zich voor interesseerden.

Ook historici hadden zich volgens hem lange tijd afzijdig gehouden:

Ik begrijp daar werkelijk niets van, er zijn hele stapels rapporten, tal van getuigen die nog over hun ervaringen kunnen vertellen, en niemand heeft daar ooit een vinger naar uitgestoken. Ja misschien omdat men niet wilde weten hoe deze zaak precies in elkaar zat. Ik heb nog nooit zo’n schoolvoorbeeld van een doofpotaffaire gezien.⁸⁷

IJzereef stelt dat er vanuit de ambtenaren of politici geen enkele stimulans was om deze kwesties boven tafel te krijgen, maar dat particulier initiatief *off the record* zeer enthousiast werd ontvangen. Zijn ervaring was dat men als wetenschapper kan beschikken over alle mogelijke gegevens.⁸⁸ Dit enthousiasme gold en geldt zeker niet voor uitgevers. De geringe commerciële waar-

de van het boek was voor zeker zeven uitgeverijen een onoverkomelijk bezwaar.

Westerling zelf was niet gerust op de uitkomst van het onderzoek, want IJzereef kreeg regelmatig bezoek van één van diens Indische protégés. De voormalige kapitein, die door zijn weigering met IJzereef te praten het boek later eenvoudig kon afdoen als vooringenomen en ‘onwetenschappelijk’, wilde op deze wijze toch op de hoogte blijven van de vorderingen. Deze bezoeken, die op zich correct en formeel verliepen, gaven IJzereef wel een onveilig gevoel. Het wekte de indruk dat zijn boek in de Indische lobby van KNIL-veteranen, die zich in de jaren tachtig krachtig begon te manifesteren, niet goed zou vallen.⁸⁹ Na de verschijning van het boek deden zich echter geen incidenten voor.

Geraadpleegde bronnen — Voor zijn onderzoek raadpleegde IJzereef verschillende Nederlandse overheidsarchieven. Daarnaast kreeg hij inzage in de persoonlijke collectie van generaal S.H. Spoor, legercommandant van het leger van 1946 tot 1949, en in die van zijn opvolger, generaal H.J.Ch. Buurman van Vreeden. Het meest relevante persoonlijke archief was dat van kolonel H.J. de Vries, de bevelhebber van de troepen op Zuid-Celebes.⁹⁰

IJzereef had niet de mogelijkheid naar Indonesië te reizen om daar met ooggetuigen en familieleden van de geëxecuteerde mannen te spreken. Om deze kant van de gebeurtenissen te belichten, baseerde hij zich op het rapport van de juristen Van Rij en Stam uit 1954. Zij kregen eind 1949 de opdracht om de kwestie te onderzoeken en voerden gesprekken met verscheidene betrokkenen. De verslagen hiervan waren opgenomen in hun rapport dat pas eind 1954 aan de regering werd overhandigd.

Eind jaren tachtig waren er nog verschillende militairen in leven die een rol hadden gespeeld bij de acties, en IJzereef trachtte deze personen te benaderen. Het merendeel was echter niet bereid aan het onderzoek mee te werken. De enigen die hun medewerking verleenden waren betrokken bestuursambtenaren. Niemand van het Depot Speciale Troepen, en zeker niet de lageren in rang, wilden op de kwestie ingaan. IJzereef sprak met enkele hoofdpersonen, zoals C. Lion Cachet, gouverneur van Zuid-Celebes, en P.J. Koets, kabinetschef van luitenant gouverneur-generaal Van Mook. Van de betrokken politici en militairen met formele verantwoordelijkheid was het merendeel al overleden.

Van de bronnenpublicatie van Van der Wal en Drooglever maakte IJzereef relatief weinig gebruik. Zij bevatte wel documenten die de betrokkenheid van de autoriteiten aantoonde, maar het meest bruikbare materiaal haalde IJzereef uit het rapport van Van Rij en Stam.⁹¹

Aandacht in de media — Het boek van IJzereef werd op 6 juli 1984 gepresenteerd op een persconferentie in Hotel des Indes in Den Haag. Wat publiciteit betreft was het dus ‘komkommertijd’. Dit verklaart wellicht waarom het boek in de eerste periode minder aandacht kreeg dan de publicatie van Van Doorn en Hendrix uit 1970.⁹²

De VARA was echter weer present. Al een maand eerder kondigde journalist Paul Witteman het boek aan in een radioreportage. In de uitzending werden ook fragmenten met ooggetuigeverslagen gemonteerd uit de laatste uitzending van *Achter het Nieuws* in 1969, die over de acties in Zuid-Celebes handelde. De VARA slaagde erin oud-KNIL-militair Gerard van Nistelrooij te laten getuigen. Nistelrooij was wel belast met de taak inlichtingen te verzamelen, maar trachtte zich destijds zoveel mogelijk afzijdig te houden van de acties die het KST en het KNIL samen uitvoerden. Toch was hij getuige van de ‘zuiveringen’ onder leiding van ondercommandant Vermeulen in Pare Pare en onder commando van kapitein Rijborz in Soeppa. Hier was de situatie volledig uit de hand gelopen.

De programmamakers zochten ook Westerling zelf op. Zijn standpunt hing in gecompriëmeerde vorm aan de muur: een ingelijst gedichtje van twee oud-collega's:

*Wat Westerling deed, dat was niet wreed
en ook niet barbaars
het standrecht tegen moordenaars.*⁹³

Westerling verdedigde zich door te stellen dat het standrecht alleen bij de andere commandanten was ontspoord. De verantwoordelijkheid lag bij diegenen die de orders hadden gegeven: de militaire en burgerlijke autoriteiten. Ook IJzereef bevestigde dit gevoelige punt.⁹⁴

Het redactionele commentaar aan het begin van de radio-uitzending luidt als volgt:

*Misschien wist u dat niet, of was u het alweer vergeten. Dat zou best eens kunnen. Want in al die jaren na de oorlog is er van officiële kant nauwelijks geprobeerd de wrede aspecten van het Nederlandse optreden boven water te krijgen. Dat moesten de media doen. Dat was vlak na de oorlog zo, toen de wonden nog vers waren. En vele jaren later was het nog steeds zo. Pas in 1969 kwam het door toedoen van Achter het Nieuws en de Volkskrant tot een openbaar en fel debat. Kapitein Westerling en zijn speciale troepen werden beschuldigd van oorlogsmisdaden. De toenmalige regering moest een onderzoek instellen, maar de nota die dat opleverde verdween alweer spoedig in de burolo.*⁹⁵

De teneur is duidelijk. De autoriteiten faalden keer op keer en de media namen steeds de taak op zich om de kwestie onder de aandacht te brengen. Door het programma en het boek zou het dossier nu weer uit de bureaula gehaald worden. Maar was dit een juiste voorstelling van zaken? Het boek van IJzereef kreeg namelijk wel positieve recensies, maar tegelijkertijd werd in de recensies opgemerkt dat er al veel over het onderwerp bekend was. Westerling zelf was immers na 1969 regelmatig in de publiciteit gebleven, vooral na het uitkomen van zijn memoires in 1982. Bovendien was de eindconclusie van IJzereef – dat zowel de autoriteiten in Makassar als in Batavia op de hoogte waren van Westerlings werkwijze – al bekend door het verschijnen van deel zeven van de bronnenpublicatie over de Nederlands-Indonesische verhoudingen, in 1979. Twee Indië-specialisten, Peter Schumacher en Joop de Jong, doken meteen in het materiaal en schreven over hun bevindingen in respectievelijk *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*. Uit een persoonlijke brief van commissielid generaal Van Poll aan minister-president Beel van januari 1947 bleek dat zelfs de regering in Den Haag ervan afwist, maar niet ingreep. Het standrecht werd zelfs aan anderen gedelegeerd. Deze nieuwe feiten wezen in feite op een gedeelde verantwoordelijkheid van Westerling met de andere commandanten en met de officiële autoriteiten. Merkwaardig genoeg interpreteerden Schumacher en De Jong deze nieuwe feiten op een verschillende manier.

Schumacher had de primeur. Al op 5 januari 1979, nog voordat het deel officieel was verschenen, stelde hij in een groot artikel in de Zaterdagbijlage van *NRC Handelsblad* dat de vrijgekomen documenten nieuw licht op de zaak wierpen. Gecombineerd met getuigenissen uit de kring rond Westerling, met diens eigen versie en met de officiële Indonesische verklaring dat er geen sprake was van 40.000 slachtoffers, rechtvaardigde dit een genuanceerder oordeel over de rol van Westerling.⁹⁶

Joop de Jongs relaas in *de Volkskrant* van 24 februari 1979 had een andere strekking. Niet de rol van Westerling zelf had nieuwswaarde, maar het bewijs dat hij rugdekking kreeg van de autoriteiten in Makassar, Batavia en zelfs van die in Den Haag. Dit rechtvaardigde volgens De Jong echter niet Schumachers roep om rehabilitatie van Westerling.⁹⁷

In het artikel dat Schumacher in 1982 schreef naar aanleiding van Westerlings autobiografie, plaatste hij opnieuw vraagtekens bij de kwalijke reputatie van Westerling.⁹⁸ Dit werd opgevat als een vorm van rehabilitatie. De Jong diende Schumacher in *de Volkskrant* van repiek door te stellen dat Westerlings optreden in Zuid-Celebes niets heldhaftigs had.⁹⁹ Ook IJzereef, die al aan zijn onderzoek was begonnen, stelde in dezelfde maand in *Vrij Nederland* de pogingen tot rehabilitatie van Westerling ter discussie.¹⁰⁰ Door de feiten over het verloop van de acties boven tafel te halen, wilde hij definitief een

einde maken aan de vergoelijking van Westerlings optreden in de pers.

Terug naar de stelling van de VARA. Het boek van IJzereef kwam dus niet na jarenlange stilte. Het was juist bedoeld als sluitstuk van een debat dat al in 1979 met het verschijnen van deel zeven van de bronnenpublicatie was ingezet. Journalisten en historici hadden toen al kennis kunnen nemen van het bestaan van 'oorlogsmisdaden in officiële opdracht van de regering'.¹⁰¹ De verdienste van IJzereef was dat de mythe rond de persoon van Westerling was ontkracht. Uit de reconstructie van de acties bleek dat zijn rol kleiner was dan in werkelijkheid, maar toch te groot om het risico te nemen dat door een kriegsraadzaak de rol van de autoriteiten aan het licht zou komen.

In vakkringen werd IJzereefs streven tot ontmythologisering van Westerling opgepikt. De militair historica P.M.H. Groen sprak in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* van een geslaagde poging om 'veel sluiers rond Westerling op te lichten'.¹⁰² Maar de veranderingen in de beeldvorming over Westerling waren voor IJzereef onbevredigend. Zijn historische reconstructie maakte geen einde aan de politieke interpretatie van de kwestie:

*Ik was teleurgesteld over de ontvangst in de pers. De polarisatie was niet doorbroken. De linkse pers vond het niet kritisch genoeg, en de rechtse pers hield vol dat mijn weergave niet klopte.*¹⁰³

Ook de verwachting van de VARA-redactie dat ze de zaak opnieuw aan het rollen kon brengen kwam niet uit. Historische helderheid leidde niet tot scherpe aanvallen op het beleid van Van Mook en Beel. In 1979 gebeurde dat ook al niet, constateerde de historicus Joop de Jong, die de oorzaak juist zocht in de weinig alerte houding van pers en parlement. In zijn recensie van IJzereefs boek wees hij op de merkwaardige stilte die viel na zijn onthullingen in 1979:

*Schokkend nieuws in een land waar 'goed' en 'fout' van de Duitse bezettingsperiode zo nauwgezet worden bijgehouden en politieke reputaties door een fout verleden kunnen sneuvelen. (...) Des te meer opvallend gezien de grote hardnekkigheid waarmee het parlement in 1969 op een onderzoek had aangedrongen.*¹⁰⁴

De Jong suggereert hier dat er een taak lag voor de politieke erfgenamen van de moties uit 1969, waarin gepleit werd voor versnelde geschiedschrijving over de Zuid-Celebes-affaire. Maar uit de politiek kwam geen enkele reactie. Nam de kritische pers hun rol over? Evenmin, constateert De Jong. Er was zelfs een tendens tot rehabilitatie van Westerling:

Nog merkwaardiger was dat er vanaf 1980 artikelen in de pers verschenen waarin Westerlings optreden kritiekloos en zelfs positief werd weer-

*gegeven. Alsof er geen excessenaffaire was geweest, alsof de feiten niet glashelder op tafel lagen (...)*¹⁰⁵ *Ik zou (echter) willen stellen dat in ieder ander westers land de vergoelijkings van Westerlings optreden tot een storm van kritiek zou hebben geleid, echter niet in Nederland.*¹⁰⁶

De aandacht van de pers voor de informatie in deel zes en zeven van de bronnenpublicatie was inderdaad heel wat minder dan die voor Westerlings autobiografie in 1982. Was de waakhond van de democratie zo in de ban geraakt van Westerlings spannende avonturen, dat zijn controlerende taak erbij inschoot?

Het is frappant dat zowel bij de VARA-redactie, als bij de historici IJzereef en De Jong sprake is van overspannen verwachtingen ten aanzien van politiek, pers en historische wetenschap.

Balans — IJzereef heeft, wat de puur historische studies betreft, de spits afgebeten. Vijftien jaar na het doorbreken van het grote stilzwijgen, verschijnt dan eindelijk het eerste boek waarin Nederlandse oorlogsmisdaden worden gekoppeld aan tijd, persoon en plaats. Het geweld krijgt een identiteit.

Op een collectie foto's na, kreeg hij toegang tot alle benodigde archieven. Dat het geven van toestemming voor publicatie in dit geval geen routinekwestie was, blijkt uit de betrokkenheid van minister-president Lubbers. IJzereef had formeel alleen toestemming nodig van de ministeries waar hij archiefonderzoek had gedaan, dus niet van het ministerie van Algemene Zaken. Waarschijnlijk werd de zaak van zo groot belang geacht dat men overleg wilde voeren met de hoogste instantie. Opmerkelijk is dat de betreffende ministeries geen bezwaar hadden tegen het noemen van de namen van de inmiddels overleden militairen, die evenals Westerling het standrecht toepasten. Hiermee werd voor het eerst de code van anonimiteit doorbroken.

IJzereef zelf conformeerde zich aan de code van 'neutraliteit'. Hij treedt niet in details over de gruwelijkheden en geeft nergens een moreel oordeel over het optreden van het KST en de houding van de autoriteiten. Uit het vraaggesprek met *De Tijd* blijkt dat hij de zaak wel als de 'ultieme doofpotkwestie' beschouwt. Ook is hij verbaasd dat niemand voor hem het onderwerp ter hand heeft genomen. Deze keuze voor 'neutraliteit' is niet helemaal uit overtuiging gemaakt, maar hangt samen met de vrees voor censuur van overheidsambtenaren en vertekening door sensatiebeluste media. Hij wil juist geen 'kabaal', maar erkenning voor zijn demythologiserende aanpak.

Kenmerkend is dan ook de ontvangst van het boek. Het wordt met grote tussenpozen door serieuze media behandeld, maar brengt geen commotie te weeg. Dat hangt niet alleen samen met het ontbreken van de elementen 'sensatie' en 'emotie' of met de 'verzadiging' van kennis omdat de kwestie al sinds

1979 in het nieuws was. Er is iets anders aan de hand. Er is sprake van overspannen verwachtingen over en weer. Zowel van de VARA ten aanzien van historici en politici – ‘wij zijn de enige waakzamen!’ – als van IJzereef en De Jong ten aanzien van journalisten en politici – ‘hoe is de kritiekloze acceptatie van de memoires van Westerling mogelijk?’

We zouden het ons gemakkelijk kunnen maken door te stellen dat de VARA domweg slecht geïnformeerd was en dat IJzereef en De Jong door goed te zoeken vast wel een kritische recensie van Westerlings memoires zouden vinden. Maar het feit dat onthullingen met betrekking tot deze zaak niet automatisch leiden tot stormlopen in parlement en media, dwingt ons om rekening te houden met factoren die buiten de historische analyse staan, zoals de relativiteit van de nieuws waarde. Als we hier rekening mee houden, waarom mogen we dan niet de verwachting hebben dat kennis over dit soort zaken de controlerende functie van pers en parlement activeert? Dit leidt tot een paar fundamentele vragen. Is het misplaatst om die verwachtingen te hebben omdat in werkelijkheid de controlerende functie van pers en parlement – zeker bij historische kwesties – gestuurd wordt door willekeurige factoren? Of vormen juist die impliciete verwachtingen de stimulans voor pers en parlement om waakzaam te blijven?

Hoe onbevredigend het ook is voor een historicus die werkt met verklaringen, logica en verbanden, toch zal hij moeten erkennen dat willekeur ook een rol speelt in de ontvangst van zijn werk.

Een ander relevant punt is het ontbreken van de stem van de slachtoffers in Nederland. Er is geen eisende partij. Voor politici, historici en intellectuelen ontbreekt de prikkel om aan de onthulling dat het ging om ‘oorlogsmisdaden in officiële opdracht’ een politieke wending te geven. Het is politiek gedecchargeerde materie. Zeker is dat een nieuwe politieke ontwikkeling, zoals een verzoek om uitlevering van Westerling vanuit Indonesië, het boek een totaal andere lading zou hebben gegeven.

L. DE JONG, DE PARAGRAAF ‘OORLOGSMISDRIJVEN’

De historicus Lou de Jong — Evenals Willem IJzereef, had Lou de Jong geen speciale band met Nederlands-Indië. Zijn familie kwam er niet vandaan en hij had er niet als militair gediend. Maar anders dan de nieuwkomer IJzereef, was De Jong een historicus met een gevestigde reputatie die zich vooral in het begin van zijn carrière sterk had geprofileerd in de politieke discussie over het Indonesië-conflict.

Zijn linkse politieke signatuur was geen punt van discussie in de beoordeling van zijn monumentale werk over de Tweede Wereldoorlog. Zij vormde

des te meer een probleem bij de ontvangst van deel elf en deel twaalf van zijn reeks, die gewijd waren aan de koloniale samenleving, de Japanse bezetting en de dekolonisatiestrijd.¹⁰⁷ De Jong had deze Indische delen toegevoegd omdat in zijn visie het verlies van Indië voor Nederland het belangrijkste gevolg was van de Tweede Wereldoorlog.¹⁰⁸

Hoewel de journalist/historicus altijd al behoord had tot de meest linkse vleugel van de SDAP, droeg hij gedurende de Tweede Wereldoorlog via radio Oranje vooral de visie uit van het Nederlands-Indisch gouvernement.¹⁰⁹ Na zijn terugkeer in 1945 zorgden zijn intensieve contacten met *Vrij Nederland*-hoofdredacteur Henk van Randwijk voor een koersverandering. Hij werd voorstander van de erkenning van de Republiek Indonesia en vestigde zijn hoop op een vreedzame overdracht via het akkoord van Linggadjadi. Anders dan Van Randwijk sloot De Jong zich wel aan bij de in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid. Maar na de Eerste Politionele Actie van juli/augustus 1947 nam hij weer afstand van deze partij, die sterk vertegenwoordigd was in het kabinet-Beel. Met zeventuizend anderen zegde hij zijn lidmaatschap op. Een half jaar later raakte hij door zijn kritische houding een belangrijk podium kwijt: zijn wekelijkse commentaar voor de VARA-radio.¹¹⁰ Het was toen immers ondenkbaar dat de VARA standpunten zou uitdragen die in strijd waren met de partijpolitieke koers van de PvdA. De ontslagen commentator maakte de overstap naar *Vrij Nederland*. Na de Tweede Politionele Actie in december 1948 ging De Jong een stap verder en sloot zich aan bij het Comité Vrede in Indonesië, dat was opgericht om de oppositie tegen het Nederlandse optreden te mobiliseren. In deze context raakte hij voor het eerst betrokken bij de kwestie van de geweldsexcessen. Tijdens een bijeenkomst van het Comité in januari 1949 citeerde hij uit een brief van een ooggetuige van de Nederlandse aanval op Djokjakarta. Volgens deze bron waren Nederlandse militairen onmenselijk opgetreden en hadden zij burgers zonder militaire noodzaak neergeschoten. De Jong zou door deze onthulling meteen kennismaken met het mechanisme van het 'gesloten circuit'. De verantwoordelijke minister vroeg de brief op voor nader onderzoek, maar De Jong wilde zijn bron, uit vrees voor represailles, niet prijsgeven. Voor legercommandant Spoor was dit een reden om geen onderzoek in te stellen en zo werd het probleem weer van de agenda afgevoerd. Met de afloop van het conflict eind 1949, verdwenen ook het Comité en het prominente lid De Jong van het toneel.¹¹¹

Gezien deze achtergrond was De Jong 'opvallend afwezig' in het publieke debat dat volgde op de *Achter het Nieuws*-uitzendingen van januari 1969. De eventuele betrokkenheid van het RIOD bij een studie over het conflict kwam wel ter sprake in het Kamerdebat over de *Excessennota* in juli 1969. Maar volgens premier Piet De Jong had de historicus gesteld dat de deskundigheid over dit gebied bij zijn instituut ontbrak.¹¹² Misschien hangt dit standpunt

samen met zijn ontwikkeling van journalist met een historische opleiding naar voltijds historicus. Zeker is dat hij in de loop van de jaren op dit standpunt terugkwam en het aandurfde om als 'Rijksgeschiedschrijver' – een spotnaam die verwijst naar zijn reputatie – zijn oorspronkelijke veroordeling van het Nederlandse militaire ingrijpen trouw te blijven.

Werkwijze en geraadpleegde bronnen — Als voorbereiding op zijn Indische delen nam De Jong twee jaar de tijd om de bronnen en literatuur over Indonesië te bestuderen. Hij richtte zich daarbij hoofdzakelijk op secundair materiaal zoals monografieën en artikelen. In 1983 bezocht hij voor het eerst in zijn leven de voormalige kolonie. Gedurende zes weken ontmoette hij er vakgenoten en gaf hij er lezingen. De medewerking van Indonesische zijde viel tegen, maar daar stonden genoeg Amerikaanse en Australische bronnen tegenover.¹¹³

Omdat hij onmogelijk alles wat over een specifiek onderwerp verscheen kon overzien, liet hij zijn conceptteksten beoordelen door een kring van specialisten, waaronder ook een aantal Indonesiërs. Op- en aanmerkingen van deze groep waar De Jong mee instemde, werden meteen verwerkt. Punten waaraan hij twijfelde nam hij op in een discussienota die als leidraad fungeerde voor de vergadering met zijn begeleidingscommissie. Blevেন er ook na deze uitgebreide gedachtewisseling nog meningsverschillen, dan sprak De Jong het beslissende woord.¹¹⁴

Dat er een debat zou losbarsten over zijn paragraaf 'Oorlogsmisdrijven' in hoofdstuk zeven van deel twaalf had hij wel verwacht. Hij had al eerder scherpe kritiek geoogst uit Indische kringen naar aanleiding van zijn beschrijving van de koloniale samenleving in deel elf. Het Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië spande zelfs een rechtszaak tegen hem aan om hem te dwingen dit deel te herschrijven.¹¹⁵

Met dit in het achterhoofd is het des te opmerkelijker dat hij in de eerste versie van de paragraaf 'Oorlogsmisdrijven' zo extreem stelling nam tegen de oud-militairen. Dat hij hierin slaagde op basis van voornamelijk bekende bronnen – de publicaties van Van Doorn/Hendrix en IJzereef, de *Excessen-nota* en de bronnenpublicatie – zegt iets over de specifieke manier waarop hij het materiaal interpreteerde. De controversiële concepttekst werd inzet van een heftig publiek debat doordat één van zijn meelezers, de KNIL-expert kolonel b.d. C.A. Heshusius, de tekst had gelekt naar de pers.¹¹⁶ Deze indiscretie was in de ogen van Heshusius geoorloofd, omdat hij voorzag dat De Jong zich, net als bij deel elf, weinig zou aantrekken van de interne kritiek van zijn meelezers en zijn begeleidingscommissie.¹¹⁷

De concepttekst van de paragraaf ‘Oorlogsmisdrijven’ — Wat had De Jong in november 1987 aan zijn meelezers opgestuurd dat de emoties zo hoog deed oplaaien? Was de concepttekst werkelijk zo beledigend voor Indië- veteranen? Had de commotie rond deel elf De Jong niet juist voorzichtiger gemaakt? Een analyse van deze concepttekst biedt wellicht uitsluitsel op deze vragen.

De Jong begint meteen met de cruciale vraag:

*Zijn er in de strijd tussen Nederland en de Republiek Indonesië
‘Oorlogsmisdrijven’ gepleegd?*

Hij verwijst hierbij naar een gouvernementsordonnantie uit 1946 die was gebaseerd op de definitie van oorlogsmisdrijven van de United Nations War Crimes Commission. Hierin werd gesteld dat er een aantal formele bezwaren kleefde aan de toepassing hiervan op Nederlandse soldaten. In de eerste plaats omdat er formeel van Nederlandse zijde geen sprake was van ‘oorlog’, maar van een ‘politionele actie’ om de orde en rust te handhaven. Ten tweede had de bepaling betrekking op ‘onderdanen van een vreemde mogendheid’ en sloot zij als zodanig vervolging van Nederlandse militairen uit.¹¹⁸ De Jong wijst deze bezwaren resoluut van de hand:

Men moet die ontkenning terzijde schuiven: er is in Indonesië wel degelijk oorlog gevoerd en alle betrokkenen zijn zich daarvan bewust geweest.¹¹⁹

Zijn opzet is om het verschijnsel ‘oorlogsmisdaden’ van twee kanten te bekijken. Het kleine aantal Republikeinse wandaden dat hij noemt steekt echter schril af bij de veel langere opsomming van de Nederlandse. Voor deze onevenwichtigheid voert hij drie verklaringen aan. Ten eerste: veel misdaden waren onbekend gebleven omdat de Indonesische verzetsgroepen zich onttrokken aan het gezag en de controle van de regering. Ten tweede kampten de Indonesiërs met slechte verbindingen. En ten derde had de Indonesische regering het extreme geweld aan de eigen kant ook na de soevereiniteitsoverdracht met de mantel der liefde bedekt. Die beperkingen zijn niet bezwaarlijk:

Als ongepast zien wij het overigens niet dat wij meer over de door Nederlanders dan over de door Indonesiërs bedreven oorlogsmisdrijven schrijven – die eerste zijn onze zaak geweest, die laatste de zaak van Indonesië.¹²⁰

Vervolgens licht hij toe waarom volgens hem aan beide zijden extreem geweld werd toegepast. Aan Nederlandse kant zag men de liquidatie van Indonesiërs die met het Nederlandse bestuur samenwerkten als terreur op ‘goedwillende elementen’. Het enige antwoord hierop was de inzet van contrater-

reur. Vanuit Republikeins perspectief waren deze daden van verzet onvermijdelijk in de strijd om de onafhankelijkheid, hoezeer ook de eigen Indonesische bevolking aanstoot nam aan deze moorden.¹²¹

De Jong behandelt achtereenvolgens de affaire-Zuid-Celebes, de acties van het Depot Speciale Troepen op Java, de inzet van andere specialistische eenheden, de misdrijven van 'niet-specialistische eenheden', de verhoormeethodes van de inlichtingendiensten en de inzet van zware wapens. Opvallend is dat hij hier met 'niet-specialistische eenheden' een categorie aan de orde stelt, die zich officieel, althans volgens de *Excessennota*, niet had schuldig gemaakt aan systematisch geweld. Zijn omschrijving is voorzichtig, maar het is duidelijk dat hij doelt op het excessieve geweld bij het reguliere leger. Hij gaat in op de vele plunderingen en op enkele gevallen van represaillemaatregelen. De beschrijvingen, vrijwel allemaal afkomstig uit de *Excessennota*, zijn confronterend. Zo blijkt uit een rapport van auditeur-militair K.S. Bieger dat ten tijde van de Tweede Politionele Actie in Djokjakarta zo veelvuldig geroofd werd, dat overwogen werd het standrecht ook op Nederlandse militairen toe te passen.¹²² De Jong haalt ook berichten aan van het Nederlands Burgerlijk Bestuur in Madioen:

Eerst ging Infanterie I (een KNIL-eenheid, S.S.) als een zwerm sprinkhanen door de stad, alles rovend wat 'van hun gading was' en vervolgens verschenen de militairen van de mariniersbrigade die 'nogmaals de stad afroomden'.¹²³

Een voorbeeld van een represaillemaatregel haalde De Jong uit de studie van Van Doorn en Hendrix. In januari 1949 werden in Midden-Java eenentwintig Indonesische gevangenen doodgeschoten in aanwezigheid van de brigadecommandant, nadat een beschieting van een militaire fouragewagen aan drie inzittenden het leven had gekost. De Jong neemt ook de kanttekening van de schrijvers over:

Er zijn tal van gevallen te noemen waarbij dergelijke represailles achterwege bleven.¹²⁴

Een ander bekend citaat over represaillemaatregelen is afkomstig uit een brief aan KVP-voorman C.P.M. Romme. Een vroegere dispuutgenoot schetste vanuit Indië de situatie in zijn omgeving:

Langs de hoofdwegen zijn praktisch alle kampongs door ons platgebrand. De tegenpartij wordt nooit krijgsgevangen gemaakt, maar gewond of niet, ter plaatse afgemaakt, tenzij vermoed mag worden dat hij belangrijk is, waarna hij aan een kardinaal Mindszenty-achtig verhoor wordt onderworpen.¹²⁵

Uit de passage over de verhoormethoden van de inlichtingendienst blijkt dat sommige politici op de hoogte waren. De Jong citeert de PvdA-politicus Schermerhorn die in februari 1947, na een gesprek met een militair, in zijn dagboek noteerde:

Deze soldaat deed nog weer eens een boekje open over de methoden die door onze troepen, althans in grote meerderheid, [...] worden toegepast [...] De waterproeftoepassen in de vorm van de mond vol papieren propfen, daar water op laten druppelen, zodat dit water zwelt, is geen zeldzaamheid. Een luitenant die deze methoden weigert, is in de gehele omtrek bekend onder de naam van 'de ethische' [...] Het was een uitermate triest verhaal van demoralisatie en beestachtigheid.¹²⁶

De Jong citeert ook uit de memoires van een Nederlands-Indische soldaat waarin hij uitwijdt over de opleiding in het verhoren van gevangenen bij de Mariniersbrigade:

Hij moest vele gevangenen verhoren. Natuurlijk ging het er zeer hardhandig aan toe. Ten aanzien van de 'zwarte jongens' werd gehandeld gewoon volgens het principe van 'oog om oog, tand om tand'.¹²⁷

Op deze citaten over geweldsontsporingen volgt een verklaring van De Jong voor het feit dat er zo weinig bekend was over deze gang van zaken. Veel werd niet gerapporteerd. Wanneer dat wel gebeurde kon dat tot gewetensnood leiden bij diegenen die de klacht moesten behandelen: waarom in dit geval ingrijpen terwijl er zoveel gebeurde dat tot geen enkel onderzoek leidde? Ook hadden commandanten sterk de neiging om hun ondergeschikten in bescherming te nemen.¹²⁸

De Jong plaatst kanttekeningen bij de conclusie in de *Excessennota* 'dat zeer weinig zaken werden geseponneerd'. Deze uitspraak is volgens hem misleidend omdat vermoedelijk het grootste aantal gevallen betrekking had op lichte vergrijpen zoals brutaal zijn tegen meerderen of onzorgvuldigheid bij een bewakingstaak. De straffen bij de ernstige geweldsmisdrijven, opvallend gering in aantal, waren vrij laag. Van de hogere commandanten is er niet één vervolgd.

Vervolgens behandelt hij het falen van de militaire rechtspraak, waaronder het bekende geval-Bondowoso. Achtendertig krijgsgevangenen kwamen op 23 november 1947 door verstikking om het leven tijdens een transport in een afgesloten goederenwagon. Om een idee te geven van de heersende mentaliteit, citeert De Jong een van de Nederlandse militairen die bij het transport betrokken was, volgens wie:

Iedereen in de marinierskazerne hoogst verontwaardigd was om het feit dat er zoveel tamtam gemaakt werd.¹²⁹

In de volgende passage komt de berichtgeving over de geweldsexcessen in Nederland aan de orde. De Jong noemt enkele bladen en politici die trachten de publieke opinie te mobiliseren. Hij uit harde kritiek op de passiviteit van de Kerk, de dagbladcorrespondenten en de publieke opinie. Men heeft zich er volgens hem van afgemaakt met het idee van ‘waar gehakt wordt, vallen spaanders’. In zijn typische stijl vervolgt hij:

Spaanders? Er zijn oorlogsmisdrijven gepleegd. Van de elf die wij eerder opsomden, noemen wij er zes: ‘moord en massamoord’, ‘systematische terreur’, ‘foltering van burgers’, ‘verkrachting’, ‘plundering’ en ‘bevel om geen kwartier te geven’. Bij alle zes zijn hogere autoriteiten betrokken geweest.¹³⁰

Aan het slot relateert hij, in navolging van Van Doorn en Hendrix, de gewelddadigheid van het Nederlands-Indonesisch conflict door het te vergelijken met andere dekolonisatieoorlogen zoals die in Algerije en Mozambique. Hij eindigt echter op scherpe toon. Hoewel de meeste Nederlandse militairen persoonlijk niet bij oorlogsmisdrijven betrokken waren, was de *Excessennota* misleidend:

Er zijn op een veel grotere schaal misdrijven gepleegd dan de regeringsnota in '69 deed vermoeden en de vervolging en berechting daarvan steken schril af bij die van de oorlogsmisdrijven gepleegd door Duitsers en Japanners.¹³¹

Commentaar op de concepttekst — Ondanks enkele nuanceringen overheerst in de hele tekst de toon van morele verontwaardiging. De Jong roept het beeld op van Nederlandse militairen als nietsontziende daders en Indonesiërs als hulpeloze slachtoffers. Op zichzelf is dat niet nieuw. Zoals Van Doorn opmerkt komt het overeen met de tegenstelling goede Nederlanders/slechte Duitsers die De Jong in zijn eerdere werk hanteerde. Maar bij deze guerrillaoorlog gaat het goed/fout-schema niet op, zo stelt Van Doorn.¹³² De vraag is of Van Doorn dit schema bekritiseerde omdat het historisch onjuist is, of omdat het kwetsend is voor militairen. Wat het eerste argument betreft, is het aannemelijk dat dit schema ook in de eerdere delen tot onevenwichtigheden heeft geleid. Maar daartegen werd niet geprotesteerd. Dat gebeurde pas toen de Nederlanders in plaats van Duitsers de rol van agressor kregen.

De Jong heeft de omkering van de dader/slachtofferrol nog eens extra benadrukt door een aantal provocerende vergelijkingen te trekken. Zo stelt hij aan het begin van de paragraaf het niet vervolgen van Indonesische verzetslieden die collaborateurs liquideerden gelijk aan het vrijuit gaan van verzetslieden die tijdens de Tweede Wereldoorlog collaborateurs in Nederland exe-

cuteerden. Ook bij de kritiek op de passieve houding van Nederlandse instanties komt de vergelijking met Duitsers terug:

*De meeste Nederlanders konden zich, zo veronderstellen wij, niet voorstellen dat Nederlandse militairen zich schuldig maakten aan misdrijven, gelijk aan die waarvoor in diezelfde jaren Duitsers in Nederland veroordeeld werden.*¹³³

In de slotconclusie stelt hij nog eens dat Vrouwe Justitia bij de vervolging en berechting van Japanners, Duitsers en Nederlanders met twee maten heeft gemeten.¹³⁴

Het zijn vooral deze vergelijkingen die hem in hoge mate kwalijk zijn genomen door Indië-veteranen. Maar ook de minder emotionele reacties van deskundigen waren afwijzend. Opvallend is de ambivalentie van iemand als Van Doorn, de deskundige bij uitstek. In zijn NRC-column van december 1987, waarin hij commentaar levert op de concepttekst, vindt hij de vergelijkingen gevaarlijk maar wel toelaatbaar, mits ze in een context geplaatst worden die niet misleidend is.¹³⁵ Een jaar later komt hij in *De Gids* op het onderwerp terug:

*Dergelijke vergelijkingen dringen zich op, maar ze kunnen niet worden toegelaten, daar ze het ingewikkelde Nederlands-Indonesische conflict reduceren tot de eenvoud van het Nederlands-Duitse conflict dat er onmiddellijk aan vooraf ging.*¹³⁶

Van Doorn geeft hier precies aan waarom de vergelijking, hoewel op macro-niveau misplaatst, niet weg te denken is uit de beleving van de oorlog op micro-niveau. Het was eenvoudigweg het enige referentiekader voor onderdrukking en geweld dat Nederlandse militairen tot hun beschikking hadden. Er werd in die tijd zelf constant gerefereerd aan de ervaringen met de Duitse bezetting. Politici maakten wel eens de vergelijking en onder militairen spraken regelmatig over ‘moffenmethoden’.¹³⁷ Als direct betrokkenen in die tijd zelf al dit soort vergelijkingen maakten, waarom zou De Jong er dan vanaf moeten zien?

Dat het schokkend is om de wreedheden van Nederlandse militairen te vergelijken met de terreur van een militair bewind dat in Nederland het ultieme kwaad symboliseert, mag geen reden zijn om dat niet te doen. Het is heel goed mogelijk onderscheid te maken tussen aspecten die wel en niet vergelijkbaar zijn. In ieder geval is het een mooie aanleiding om het Nederlandse morele zelfbeeld bij te stellen.

Het heeft er alle schijn van dat De Jong hier op uit was. Hij zette zich af tegen de bestaande visie op het conflict en wilde recht doen aan de ‘klokkensluiders’ en Indonesische slachtoffers waarvoor hij destijds in de bres was ge-

sprongen. Zijn standpunt zou wellicht op minder weerstand zijn gestuit als hij de achtergronden van de geweldsontsporingen had beschreven. Dat is een grote omissie. Nergens gaat hij in op de specifieke omstandigheden van de guerrillastrijd. De Nederlandse militaire leiding vond het gerechtvaardigd wreed op te treden als het leven van de eigen militairen mogelijk op het spel stond. Het als geruststellend bedoelde commentaar van ex-premier P. de Jong in *De Telegraaf* wijst op dit standpunt: 'Onnodig wreed optreden werd bovendien zwaar gestraft'. Als men wilde weten waar er in het oerwoud mijnen lagen, dan mocht een officier een gevangen genomen nationalist 'hardhandig aanpakken', om het eufemistische jargon te gebruiken dat onder militairen gangbaar is.¹³⁸

Van Doorn en Hendrix gaan in hun boek uitgebreid in op het onderscheid tussen 'functionele excessen', die in het directe belang van de krijgsmacht zijn, en 'disfunctionele excessen', die de krijgsmacht in diskrediet brengen. Het probleem is dat de grens tussen deze twee typen vaag is. Hoe kan men van tevoren weten of het 'functioneel' is om een gevangene te martelen? Dat kan alleen achteraf vastgesteld worden, nadat het geweld is gepleegd en de verdachte wel of niet is doorgeslagen en de levensreddende informatie heeft prijsgegeven. Als een beschieting door de vijand vanuit een kampong met mitrailleurvuur wordt beantwoord, en hierbij veel burgers om het leven komen, is er dan sprake van een oorlogshandeling, een 'functioneel excès' of een oorlogsmisdaad? Wie kan beoordelen of dit optreden onnodig was?

Kennis over de context van dit soort dilemma's is essentieel voor het beoordelen van de geweldsontsporingen. Alleen dan is het mogelijk een onderscheid te maken tussen de gewelddaad zelf, zoals de marteling en de repressie, die wel vergelijkbaar is met gevallen tijdens de Duitse bezetting, en het systeem waaruit de gewelddaad voortkwam, de 'bovenbouw' van het geweld.

Een ander punt dat Van Doorn en Hendrix aan de orde stellen, maar waar De Jong volkomen aan voorbijgaat, is dat de verantwoordelijkheid voor de misdaden bij de politici lag en niet bij de manschappen. Zij waren het die de militairen de onmogelijke opdracht gaven om 'rust en orde' in Nederlands-Indië te brengen en tegelijkertijd 'beheerst en met respect voor de Indonesische bevolking' op te treden. Het ontbreken van de voor de veteranen zo welkome disculpatie werd De Jong in hoge mate kwalijk genomen.

Uit het commentaar van verschillende deskundigen blijkt dat De Jong ook fouten had gemaakt of belangrijke bronnen, zoals het artikel van J. de Moor over het Korps Speciale Troepen, over het hoofd had gezien. Ook bleek er veel meer bekend te zijn over de Republikeinse misdaden. Hierbij moet worden aangetekend dat De Jong niet eens de kans had gekregen om dit allemaal via zijn begeleidingsgroep te vernemen.

Een moeilijkheid bij het beoordelen van inhoudelijke kritiek is dat er soms ook persoonlijke aspecten lijken mee te spelen. Dat maakt de kritiek soms minder overtuigend. Een voorbeeld is het commentaar van historicus H.L. Zwitzer, voorheen verbonden aan de sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, een tegenstander van De Jong. Hij suggereert dat De Jong het boek van IJzereef over de Zuid-Celebes-affaire heeft misbruikt om zijn eigen zwart-wit schema in te vullen. Volgens Zwitzer is de conclusie van het rapport Van Rij/Stam, waar IJzereef zich op baseert, veel evenwichtiger.¹³⁹ Hij veroordeelt dan ook De Jongs stelling dat de zaak door de regering in 1954 in de doofpot was gestopt. Dit is nu juist precies dezelfde conclusie die IJzereef zelf aan het einde van zijn boek trekt. Hij gebruikt echter de term 'doofpot' niet in het boek zelf, maar wel in een interview over het boek.¹⁴⁰

Het is jammer dat er onder de critici van De Jong geen enkele geestverwant was die voldoende afwist van het onderwerp om inhoudelijke kritiek te leveren. Van al zijn critici is Van Doorn degene die hierbij het dichtst in de buurt komt.

De discussies met de begeleidingscommissie — Na alle reacties in het publieke debat wachtte De Jong nog de kritiek van zijn eigen begeleidingscommissie. Hoe dit debat verliep is terug te lezen in de verslagen van de gedachte-wisselingen tussen De Jong en zijn commissieleden. Deze vonden plaats op 21 december 1987 en 18 februari 1988 en zijn opgenomen in deel veertien van zijn reeks.

Uit De Jongs 'Memorie van punten', de leidraad voor de discussie, is duidelijk dat hij zich de kritiek in de pers had aangetrokken. Hij citeerde protestbrieven van oud-strijders en zette uiteen op welke punten hij de tekst zou aanpassen. Er was duidelijke sprake van een rigoureuze koerswijziging:

1 Ik dien een nieuwe versie van deze paragraaf te schrijven met een geheel andere constructie: eerst moeten de feiten weergegeven worden, met vermindering van het begrip 'Oorlogsmisdrijven'.

2 In de weergave van de feiten moeten verscheidene correcties aangebracht worden, vooral inzake het Korps Speciale Troepen.

3 Aanvullende gegevens die ik over de wandaden aan Republikeinse zijde ontvangen heb, dienen vermeld te worden.

4 De gegevens over de berechting aan Nederlandse kant moeten worden aangevuld.

5 Ik dien meer te schrijven over de achtergrond waartegen het tot de wandaden is gekomen.

6 Pas als die wandaden zijn geschetst, wordt de vraag aan de orde gesteld hoe zij gekwalificeerd moeten worden en daarbij moeten in elk geval de

argumenten die tegen de kwalificatie 'Oorlogsmisdrijven' pleiten, duidelijk worden vermeld.

7 Ik dien duidelijker te onderstrepen dat veruit de meeste Nederlandse militairen persoonlijk niet bij die wandaden, hoe men ze ook kwalificeert, betrokken waren.

8 Ik moet duidelijk onderstrepen dat de wandaden aan Nederlandse kant uitvloeisel waren van een politiek die niet met de Duitse of de Japanse mag worden vergeleken en ik dien derhalve, zo ik deze niet geheel achterwege laat, voorzichtig te zijn met elke verwijzing naar de Nederlandse illegaliteit.

9 Ik moet duidelijk onderstrepen dat alles wat gebeurd is, uitvloeisel was van de beslissingen van de Nederlandse politieke leiding.

10 Ik dien elders in hoofdstuk zeven het nodige te schrijven over de hulp van de Nederlandse militairen aan de Indonesische bevolking.

Veel van dit alles had ik kunnen bedenken voor ik de betrokken paragraaf schreef. Ik betreur het dat ik dat niet heb gedaan.¹⁴¹

In een nieuwe paragraaf zouden al deze aandachtspunten aan bod komen, zo beloofde hij. Leden van de commissie die ook tegen de tweede versie bezwaar zouden maken, bood hij de mogelijkheid om hun afwijkende mening in zijn boek op te nemen als bijlage. Deze 'openheid' zal zeker een gunstig klimaat hebben geschapen voor een inhoudelijke discussie. Opvallend is dan ook de gematigde toon van de commentaren, ook van meelezers die fel gekant waren tegen deze eerste versie van de paragraaf.

Het eerste discussiepunt was de term 'oorlogsmisdaden' in de concepttekst. Luitenant-generaal b.d. F. van der Veen voerde een aantal formeel-juridische bezwaren tegen het gebruik van de term aan. De gouvernementsordonnantie van 1 juni 1946 wees hij van de hand omdat deze uitsluitend was bedoeld voor misdaden die begaan waren tijdens de Tweede Wereldoorlog, en dan nog door soldaten van een vreemde mogendheid. Ook het oorlogsrecht in het algemeen, zoals vastgelegd in de Haagse verdragen van 1907, was in zijn visie niet van toepassing, omdat dit slechts bindend is als beide partijen zich eraan houden. Als één van de partijen dat niet doet heeft de andere het recht 'wanneer de gevechtssituatie geen andere mogelijkheid biedt, deze normen uit lijfsbehoud of ter bescherming van andermans leven te overtreden'. Dit houdt in dat men per geval moet beoordelen of er gehandeld was uit lijfsbehoud. Omdat dit een onhaalbare zaak is – van veel excessen was de toedracht onbekend – was het beter de term helemaal niet te gebruiken.¹⁴² Van der Veen maakte ook bezwaar tegen de volgende passage:

(Dat), gegeven het karakter van de oorlog (de afweer van een guerrilla waarbij de strijdmethoden van het KNIL werden overgenomen), oorlogsmisdrijven zijn gepleegd op een veel grotere schaal dan de regeringsnota in 1969 deed vermoeden.¹⁴³

Volgens Van der Veen opereerde het KNIL op grond van het Voorschrift voor de Politiek-politionele Taak van het Leger (VPTL), een gedragsnormering die een menselijke behandeling van de tegenstander voorstaat. Hij zette zijn argument kracht bij door te verwijzen naar Van Doorn en Hendrix, die eveneens het VPTL aanhalen.¹⁴⁴ Van Doorn en Hendrix wijzen inderdaad op de theorie van het VPTL, maar vullen vervolgens hun hele boek met verklaringen voor het falen van deze voorschriften.¹⁴⁵ De stelling dat de *Excessennota* een onvolliedige beeld geeft van de geweldsontsporingen is eveneens in het boek van Van Doorn en Hendrix terug te vinden. Het is dan ook verwonderlijk dat De Jong toch besloot de hele passage te schrappen.¹⁴⁶

De historici I. J. Brugmans en R. C. Kwantes hadden zowel bezwaren tegen het gebruik van de term 'oorlogsmisdaad', als tegen de vergelijking met het geweld tijdens de Duitse bezetting. Kwantes betoogde dat vanuit Indonesische zijde geen behoefte was aan openheid over de Nederlandse wandaden, omdat men heel goed wist dat er aan beide zijden ontoelaatbare dingen waren gebeurd. Soberheid en beperking waren hier dus gewenst.¹⁴⁷ Deze redenering suggereert dat een historische reconstructie van het Nederlandse geweld pas opportuun is als er vraag naar is. Als de vraag dus ontbreekt, omdat in Indonesië ook geen behoefte is aan openheid over ontoelaatbare vormen van geweld, dan moet de historicus zich dus 'sober' opstellen. Deze kritiek is aannemelijk als Kwantes zou bedoelen dat het onevenwichtig is om binnen het kader van een algemene beschrijving van het conflict teveel nadruk te leggen op de Nederlandse excessen. Maar ik vrees dat de kritiek van Kwantes in algemene historische zin is bedoeld. Het ontbreken van een vraag rechtvaardigt een sobere, beperkte aanpak.

De militairhistorica P. Groen verweet De Jong dat hij door de rangschikking van het materiaal de suggestie had gewekt dat het gehele leger zich schuldig had gemaakt aan misdaden. Zij vond ook dat de bewering in het boek van Van Doorn en Hendrix, dat het reguliere leger op aanzienlijke schaal speciale eenheden opzette naar het voorbeeld van het Korps Speciale Troepen, niet hardgemaakt kon worden. Daarom kon ze beter geschrapt worden.¹⁴⁸

De kritiek van Groen is begrijpelijk. De verzachtende omstandigheden die De Jong noemt bij het vraagstuk over de systematiek, vallen inderdaad in het niet bij de overvloed aan belastend materiaal. Zij houdt echter geen rekening met het feit dat De Jong getracht heeft tegenwicht te bieden aan de ongehoofwaardige stelling dat alleen in Zuid-Celebes en bij de inlichtingendienst systematisch geweld was gepleegd. De *Excessennota* gaf deze stelling ten onrechte een officiële politieke status. De Jong trachtte daarom deze stelling te ontcrachten door juist meer nadruk te leggen op het geweld bij de niet-speciale eenheden. Verder stelde Groen voor om de term 'excessieve geweldple-

ging' te hanteren, in plaats van het formeel-juridische onjuiste 'oorlogsmisdaden'.¹⁴⁹

De historici C. Fasseur en A.F. Manning waren als enigen vóór handhaving van de definitie 'oorlogsmisdaden'. Fasseur baseerde zich op een speciale bepaling die was toegevoegd aan de amnestieordonnantie uit 1949. Hierin stond dat militairen die misdaden begaan hadden die niet direct in verband stonden met de politieke strijd en die, indien gepleegd in een normale oorlog, aanleiding zouden hebben gegeven tot vervolging wegens oorlogsmisdrijven, van de amnestie waren uitgezonderd.¹⁵⁰

Fasseur, die ook jurist is, wist waarover hij sprak. In 1969 was hij secretaris van de ambtelijke commissie die de *Excessennota* samenstelde. Hij had alle discussies van nabij meegemaakt en verklaarde dat het destijds duidelijk was dat een deel van de 'excessen' als oorlogsmisdrijven gekwalificeerd kon worden. Er werd destijds nadrukkelijk gesproken over oorlogsmisdaden in Indonesië, ook door de toenmalige minister van Defensie Den Toom. De juridische basis van de amnestieordonnantie en het feit dat de gewelddaden in de voorbereidingsfase van de nota al zo genoemd werden, rechtvaardigde het gebruik van de term.¹⁵¹

Fasseurs opvatting werd weliswaar gedeeld door de historici Verdam, Paape en Schrage, maar de laatste vond wel dat men zeer voorzichtig moest zijn met de definitie. Kwantes vond het begrip te zwaar beladen en adviseerde De Jong een andere term te gebruiken. In reactie op het standpunt van Van der Veen wezen Fasseur en Schrage erop dat misdrijven aan de ene zijde geen legitimatie zijn voor het plegen van misdrijven aan de andere zijde. Ook was het juridisch onjuist dat noodweer automatisch leidt tot strafuitsluiting.¹⁵² De Jong ging niet direct in op de kritiek, maar verwerkte een groot deel ervan in een nieuwe versie van de paragraaf, die al op 12 februari aan zijn meelezers werd opgestuurd.¹⁵³

Zes dagen later kwam de commissie weer bij elkaar. Nu om het gehele hoofdstuk zeven, waarvan de paragraaf 'Oorlogsmisdrijven' deel uitmaakt, te bespreken. De ontvangst van deze versie was veel gunstiger. De vervanging van de term 'oorlogsmisdrijven' door 'excessen' viel in goede aarde. Ook was men tevreden over het duidelijke verband dat De Jong had gelegd tussen de Revolutionaire strijdwijze en de Nederlandse contraterreur. Toch bleven er punten van kritiek. Kwantes herhaalde vergeefs zijn verzoek om slechts kort op de excessen in te gaan. De Jong vond echter het onderwerp te belangwekkend om in en paar bladzijden te behandelen. Van der Veen vond de nieuwe versie een grote verbetering, maar miste nog steeds in de tekst de stelling dat de Nederlandse contraterreur voortkwam uit overmacht. Hij wenste in te gaan op De Jongs aanbod om zijn mening in een bijlage tot uiting te brengen.¹⁵⁴

Ook elders in hoofdstuk zeven kwamen gevoelige passages voor. Enkele commissieleden maakten bezwaar tegen de wijze waarop De Jong, in navolging van Van Doorn en Hendrix, gewezen had op de mentaliteitsverschillen tussen de uit Nederland afkomstige militairen en de eenheden van het KNIL. Van Doorn en Hendrix hadden zelf meegemaakt hoe een KNIL-sergeant tijdens de lessen 'Land- en Volkenkunde' zich racistisch uitliet over de Indonésische bevolking. Ook stelden Van Doorn en Hendrix dat het KNIL de toon aangaf in het proces van gewelddadig gezagsherstel. Zij zorgden voor de 'impulsen' die nodig waren om de uit Nederland afkomstige militairen te 'verindischen'. Deze voorstelling van zaken was volgens de commissieleden niet representatief voor het KNIL. De uitdrukking 'verindischen' was bovendien kwetsend voor de groep Indische Nederlanders. Hoewel De Jong meende een betrouwbare bron te hebben gebruikt, ging hij akkoord met het voorstel beide passages te schrappen.¹⁵⁵

In de uiteindelijke versie stelt de Jong de dubieuze aard van de voorlichting aan de militairen op een veel omzichtiger wijze aan de orde: 'Velen van die officieren dachten in de koloniale begrippen waarin zij waren gevormd.' Om de typering van de mentaliteit binnen het KNIL toch te handhaven, citeert hij de klachten hierover letterlijk uit het dagboek van Schermerhorn.¹⁵⁶

De geweldsontsporingen die De Jong aanhaalt na zijn relaas over de Tweede Politionele Actie, stuitten op verzet van niemand minder dan kolonel b.d. Heshusius. Uit zijn aanwezigheid bij de vergadering van 18 februari is af te leiden dat zijn publiciteitsstunt niet als gevolg had gehad dat hij uit de begeleidingsgroep was gezet. De toon waarop hij spreekt suggereert dat hij en De Jong weer *on speaking terms* waren:

*U begrijpe mij goed, waarde auteur; ik wil niet vergoeilijken. Het verhaal is ernstig genoeg. Maar het blijven verhalen. Praktisch nergens staat: plaats, onderdeel, datum, getuigen, verantwoordelijke commandant ter plaatse... Het is allemaal verhalen achteraf na 40 jaar.*¹⁵⁷

Hier valt veel tegenin te brengen. Als kennis over deze gegevens het absolute criterium zou zijn voor de betrouwbaarheid van de verhalen, dan zou men een deel van de werkelijkheid totaal moeten ontkennen. De onbetrouwbaarheid van de mondelinge verhalen kan wat dit onderwerp betreft wedijveren met die van de schriftelijke rapporten. Om inzicht te krijgen in wat niet gerapporteerd werd is het ook nodig om, uiteraard gewapend met de nodige scepsis, af te gaan op verhalen achteraf. Toch besluit De Jong, na overleg met de andere leden, een aantal verhalen over excessen te schrappen.¹⁵⁸ De Jong verwerkte al deze wijzigingen in de definitieve versie van hoofdstuk zeven, dat samen met hoofdstuk zes en acht het twaalfde deel vormt van zijn reeks. Dit sluitstuk van zijn oeuvre kreeg de toepasselijke titel 'Epiloog'.

Toen eind april de datum van publicatie naderde, besloot De Jong zijn externe critici vóór te zijn, door op eigen initiatief toelichting te geven op de wijzigingen. Hij liet zich aan de vooravond van de publicatie, op 26 april 1988, door Jaap van Meekeren interviewen in de actualiteitenrubriek *Nieuwslijn* van Veronica-televisie. In het interview ontkende hij stellig beïnvloed te zijn door de publieke verontwaardiging. Hij had alleen geluisterd naar de zakelijke kritiek van zijn meelezers. Zij hadden hem ervan overtuigd dat hij niet lang genoeg had nagedacht over de complexe materie van het Indische gebeuren.¹⁵⁹

De hele affaire kreeg nog een politiek staartje toen de fractie van de PPR (Politieke Partij Radicalen), naar aanleiding van het verschijnen van deel twaalf, de regering vroeg op de zaak in te gaan. Zij verlangde van het kabinet-Lubbers een kritischere verklaring voor de Nederlandse geweldsexcessen in Indonesië dan die van het kabinet-De Jong uit 1969. Lubbers' reactie was voorspelbaar: de nota uit 1969 was een haastklus geweest die via de bronnen-publicatie de weg had geopend voor 'verantwoorde' geschiedschrijving. Hij vond dat verder een zaak van vakhistorici waar politici zich niet mee moeten bemoeien.¹⁶⁰

De definitieve versie — De nieuwe titel van de paragraaf is symbolisch voor De Jongs koerswijziging. 'Oorlogsmisdrijven' is vervangen door 'Excessen'. De moralistische toon heeft plaatsgemaakt voor een begripvolle houding ten aanzien van de veteranen. Tot drie keer toe waarschuwt hij de lezer om vooral niet te generaliseren. Hij spreekt niet meer over 'misdrijven', maar over 'waddaden' die over en weer werden gepleegd en die de Nederlandse autoriteiten aanduiden als 'excessen'. Met een beschrijving van guerrillaoorlogvoering, ontleend aan Van Doorn en Hendrix, maakt hij inzichtelijk hoezeer het voorkomen van excessen samenhangt met het type oorlogvoering.¹⁶¹ De bereidheid om meer nadruk te leggen op de excessen aan Republikeinse kant gaat zo ver dat De Jong het nodig vindt hier gegevens te herhalen die elders in hoofdstuk zeven staan.¹⁶² Hij besluit deze passage over de guerrilla met een opmerkelijke constatering: omdat contraterreur strijdig is met 'alle begrippen van recht en menselijkheid' zou deze eigenlijk niet passen in de 'Nederlandse concepties'. Deze opmerking gaat voorbij aan de universele menselijke neiging om de eigen morele principes op de tocht te zetten als er wezenlijke belangen op het spel staan.¹⁶³

Bij de behandeling van de affaire-Zuid-Celebes heeft De Jong zijn tekst over het optreden van het Korps Speciale Troepen (KST) afgezwakt en aangevuld met gegevens uit het artikel van J. de Moor. Hierin wordt uit de doeken gedaan hoe de acties van het KST op Java en Sumatra verliepen. Om aan te tonen dat de militaire leiding wel degelijk consequenties trok uit de Zuid-Celebes-zaak, citeert De Jong het besluit van de legertop:

*Dat een dergelijk onafhankelijk optreden, met blanco volmacht en zonder veel controle, in de toekomst niet meer mocht voorkomen.*¹⁶⁴

Men kan zich afvragen hoe oprecht dit voornemen was. Het is een feit dat detachementen van het KST tot 1949, ondanks herhaalde officiële klachten over excessen, werden ingezet voor zuiveringsacties. De Jong benadrukt dit feit in de eerste versie. In de definitieve tekst somt hij alleen de excessen op, en laat hij De Moor, in minder harde bewoordingen zeggen, wat hij in de eerste versie zelf stelt:

*Dat, gezien het uit de twee geciteerde passages blijken de algemene beeld, de beschikbare detailgegevens slechts een fractie vermelden van het aantal slachtoffers dat het korps heeft gemaakt.*¹⁶⁵

De categorie geweld bij 'niet-specialistische eenheden' vervalt. De Jong verplaatst enkele van de gevallen van moord, brandstichting en plundering naar de passage over militaire rechtsspraak. Hij voegt ook een beschrijving toe over de psychosociale factoren die van invloed waren op de geweldplegers aan Nederlandse kant. Hierbij citeert hij uit een boek van de KNIL-veteraan S. Lapré, die uiteenzet hoe de wreedheden van Republikeinse tegenstanders tegenacties aan Nederlandse kant ontlokten.¹⁶⁶ Ook de dilemma's van generaal Spoor komen aan de orde. Volgens De Jong verkeerde deze dikwijls in gewetensnood, maar koos hij uiteindelijk toch voor de inzet van hard geweld, omdat hij geen andere mogelijkheid zag om weerstand te bieden aan de guerrilla.¹⁶⁷ Ook hier geeft De Jong een wat naïeve voorstelling van zaken. Als generaal Spoor werkelijk meende dat wreed optreden 'met de grootste strengheid gestraft diende te worden!' is het moeilijk te verklaren waarom er onder zijn verantwoordelijkheid zoveel geweldsexcessen niet werden vervolgd.

Aan de uiteenzetting over de verhoren door de inlichtingendienst is een uitleg toegevoegd van de militaire noodzaak inlichtingen te verzamelen. In plaats van Schermerhorn, haalt De Jong nu minister van Overzeese Gebiedsdelen Sassen aan die zijn afschuw uitsprekt over de martelmethoden.¹⁶⁸ Het citaat uit het gedenkboek van een militair die de opleiding voor het verhoren van gevangenen beschrijft, laat De Jong weg.

Over het aantal slachtoffers van excessen op Java en Sumatra doet De Jong in de nieuwe versie geen speculaties. Om dicht bij de bronnen te blijven beschrijft hij de excessen uit het operatiegebied waar Van Doorn en Hendrix hun onderzoek hebben gedaan.¹⁶⁹ Ook benadrukt hij hier dat de excessen een rechtstreeks uitvloeisel waren van het beleid dat op het hoogste politieke niveau werd vastgesteld.¹⁷⁰

De tekst over de berechting van geweldsexcessen is eveneens afgezwakt. De Jong herhaalt dat 'de man in de troep' slechts orders uitvoerde en noemt

de personen die de werkelijke verantwoordelijkheid droegen: luitenant gouverneur-generaal Van Mook, generaal Spoor en minister-president Beel. Vreemd genoeg noemt hij niet de opvolger van Beel, minister-president Drees, die verantwoordelijk was voor de Tweede Positionele Actie.¹⁷¹

Op de voorzichtige constatering dat 'de beschikbare gegevens doen vermoeden dat slechts een klein deel berecht is', volgt een uitleg over de factoren die de rechtsgang blokkeerden. Vooral excessen die men 'functioneel' kan noemen, in de zin dat zij bijdroegen aan het welslagen van een opgedragen militaire operatie, werden consequent niet vervolgd. Dan behandelt hij uitgebreider dan in de eerste versie de gegevens over de kriegsraadzakken uit de *Excessennota*. De Jong handhaaft de vaststelling dat bij het geringe aantal vonnissen voor ernstige geweldsmisdrijven de straffen laag waren en dat niet een van de hogere commandanten is vervolgd.

Hij bespreekt vervolgens geweldsexcessen die in de eerdere versie gerangschikt waren onder het geweld bij 'niet specialistische eenheden'. Nu dienen ze ter illustratie van de moeilijkheden waarop men stuitte bij het onderzoek en de berechting.¹⁷² Bij de Bondowoso-zaak laat hij het citaat weg over de verontwaardigde reactie in de kazerne op het bericht dat de zaak onderzocht zal worden. Hij besluit de passage over de rechtsgang in de nieuwe versie met een uitwijding over het verschil tussen functionele en disfunctionele excessen en tussen de Nederlandse en Indonesische amnestiewet.¹⁷³

De volgende toevoeging, een wat vreemd 'element' in de context van een historische verhandeling, is een beschouwing over de gevoelens van Indonesiërs ten aanzien van Nederlanders. De Jong stelt dat er, ondanks de verbittering bij nabestaanden van slachtoffers van Nederlandse terreur, geen sprake is van anti-Nederlandse gevoelens. Volgens hem is dit te danken aan het feit dat het Nederlandse beleid gunstiger werd beoordeeld dan dat van de Japanners. Ook de wetenschap dat aan de eigen kant even zovele, zo al niet meer misdrijven waren gepleegd, leidde er toe dat men geen sterke behoefte had aan erkenning van leed dat door de Nederlanders was aangedaan.¹⁷⁴

Aan deze constatering had De Jong in een noot kunnen toevoegen dat er ook in beide landen politieke terughoudendheid was om openheid van zaken te geven over het aan weerszijden gepleegde geweld. Zeker in Indonesië, waar in 1966 vele slachtoffers vielen door politiek geweld en waar het Soeharto-regime censuur oplegde aan de pers, werd de mythe van de heroïsche vrijheidsstrijd zorgvuldig gekoesterd.

Ook de berichtgeving in Nederland over deze zaken komt er in de tweede versie beter vanaf. De Jong stelt dat 'wie het wilde weten, het ook kon weten'. Hij citeert de brief aan de KVP-voorman Romme, waarin een bekende vanuit Indië de Nederlandse terreur beschrijft. De Jong handhaaft wel zijn harde conclusie dat de meeste parlementariërs, evenals Romme, de excessen als

een onvermijdelijk gevolg van de militaire acties beschouwden.¹⁷⁵

De passage over de Hueting-affaire en de totstandkoming van de *Excessennota* is minder scherp. Hij plaatst de onthullingen in *Achter het Nieuws* en het verzoek van Den Uyl om een onderzoek in te stellen, in de context van het politiek-culturele klimaat van de jaren zestig. Dan bespreekt hij de overwegingen van het kabinet-De Jong om de term 'Oorlogsmisdrijven' te vermijden, en de werkwijze van de commissie. Van de scherpe opmerkingen over de tekortkomingen van dit ambtelijke stuk, die in de eerste versie over de hele paragraaf verspreid waren, is niets terug te vinden. Dit is des te opmerkelijker als men bedenkt dat De Jong bij het schrijven van de tweede versie over veel meer bewijzen beschikte dat de oorspronkelijke tekst van de nota was afgezwakt.

Hij had namelijk naar aanleiding van de rel over zijn concept, begin december 1987, Fasseur om raad gevraagd. Deze was het eens met De Jongs aanpak en gaf hem allerlei documenten mee, waarover hij uit de tijd van de *Excessennota* beschikte. Deze kopieën, waaronder de conceptversie van de nota, waren bedoeld om De Jongs verhaal te schragen.¹⁷⁶ De Jong heeft in zijn tweede versie veel van dit materiaal gebruikt. Hij gaat uitgebreid in op de wijzigingen die premier De Jong in de eindconclusie van de commissie aanbracht. Maar hij kiest deze keer, tegen zijn gewoonte in, voor een sobere stijl waarin hij de feiten voor zich laat spreken.

Tot slot wijdt hij een passage aan de vraag of de term 'oorlogsmisdrijf' geoorloofd is. De formeel-juridische bezwaren wijst hij van de hand. Gegeven het feit dat er onder de betrokkenen destijds militairen waren die de misdaden interpreteerden als 'oorlogsmisdrijven', acht hij het niet juist om de term in algemene zin 'angstvallig te vermijden'. Aan de andere kant zijn niet alle excessen als oorlogsmisdrijven te definiëren en zou het, afgezien van de onuitvoerbaarheid, onbillijk zijn om per geval te bekijken of er wel of niet sprake is van een oorlogsmisdrijf. Dit zou de aandacht vestigen op bepaalde militairen, terwijl de primaire verantwoordelijkheid lag bij de hoogste politieke leiding. Dit is voor De Jong de reden om af te zien van het gebruik van de term 'oorlogsmisdrijf'.

Voor de argumenten die De Jong gebruikt valt wel iets te zeggen. Maar als het gegeven dat er een onderscheid bestaat tussen echte 'oorlogsmisdrijven' en 'excessen', een argument is om de term niet te gebruiken, zou dat inhouden dat bij alle gewelddadige conflicten waar beide vormen van geweld voorkomen, niet meer kan gesproken kan worden van 'oorlogsmisdrijven'. Dit is uiteraard niet reëel. In de praktijk hanteert men het woord 'oorlogsmisdrijf' wel. Ook de bewering dat het 'onjuist' zou zijn om per specifiek geval na te gaan of er sprake is van een oorlogsmisdrijf, omdat de verantwoordelijkheid voor de misdaden bij de leiding ligt, vind ik niet overtuigend. Het is eerder

regel dan uitzondering bij guerrillaoorlogvoering, dat militairen door politici in een situatie worden gebracht waarin geweldsontsporingen bijna onvermijdelijk zijn. Als we De Jongs advies volgen en alleen de aandacht richten op de politieke en militaire leiding, houdt dat in dat een beoordeling van eventuele wel goed gedocumenteerde gevallen achterwege zou moeten blijven. De individuele verantwoordelijkheid valt in feite weg.

De Jong had er beter aan gedaan het begrip ‘oorlogsmisdrijf’ uit de morele sfeer te halen. Het is in principe een misdrijf begaan in een oorlogssituatie, los van frequentie en verantwoordelijkheid. De ophef is voornamelijk het gevolg van de beladenheid van de term en de vrees op één lijn gesteld te worden met Duitse oorlogsmisdadigers. De Jong heeft in zijn tweede versie al het mogelijke gedaan om deze associatie te voorkomen. Alle verwijzingen naar Duitse en Japanse misdrijven heeft hij geschrapt. Maar door zo krampachtig om te gaan met het begrip ‘Oorlogsmisdrijven’ wekt hij de suggestie dat Nederlandse militairen anders zijn dan al die andere militairen in oorlogssituaties. Zij plegen geen ‘oorlogsmisdaden’, maar ‘excessen’.

Doofpot of taboe? — De Jong is een van de eersten die in deze kwestie een controversieel standpunt inneemt. Door in de concepttekst te kiezen voor de term ‘oorlogsmisdrijf’ gaat hij in tegen de gangbare terminologie. Het is duidelijk dat hij zich niet wenst te houden aan de code van ‘neutraliteit’. Hij wil recht doen aan de tegenstanders en de slachtoffers van die oorlog. Hij verstoort het ‘proces van collectieve identiteitsvorming’ dat gebaseerd is op de aanname dat Nederland een moreel hoogstaande natie is. Ook tast hij de eer van het Nederlandse leger aan. Dit moet hij bekopen met een stroom van emotionele reacties, aanklachten en processen. Hij ziet zich genoodzaakt tot een herinterpretatie die acceptabel is voor de Indië-veteranen, de gekwetste groep.

Hoewel dit lijkt op een knieval voor de druk van een pressiegroep, is dat niet helemaal het geval. De eerste versie is immers niet alleen kwetsend, maar ook onjuist en onvolledig. Er zijn dus goede inhoudelijk argumenten om de tekst te herzien. De Jong gaat hier echter te ver in, en in die zin is er wel sprake van een verdringsstrategie.

Het is moeilijk te geloven dat De Jong zich niet heeft laten beïnvloeden door de publieke verontwaardiging. Los van het feit dat het bijna onmenselijk zou zijn om niet onder de indruk te raken van de aantijgingen en emotionele reacties, wijzen ook de aanpassingen in de tekst erop dat hij veel verder is gegaan dan wat hij zelf ziet als het ‘verwerken van puur zakelijke kritiek’ van zijn meelezers.¹⁷⁷ In de tweede tekst gebruikt hij strategieën om de impact van zijn beweringen af te zwakken. Hij laat confronterende uitspraken weg of lost het probleem op door contemporaine bronnen, die gruwelijkheden be-

schrijven, letterlijk te citeren. De paragraaf is te verontschuldiging, alsof de militairen alleen het slachtoffer waren van de omstandigheden. De suggestie wordt gewekt dat Nederlanders een hoge morele standaard hebben, en dat ze deze door ‘omstandigheden’ hebben moeten loslaten.

Dit heeft natuurlijk veel te maken met De Jongs stijl, die gekenmerkt wordt door pathos en retoriek. In de eerste versie worden deze stijkenmerken ingezet voor een provocerende interpretatie, in de tweede versie voor een krachtig pleidooi om de veteranen te ontzien. Een mogelijke graadmeter voor de mate waarin De Jong een voor Nederland te vleidend beeld schetst, was de reactie geweest van de Indonesische deskundigen onder de meelezers van De Jong. Zij kregen ook de tweede versie toegestuurd, maar reageerden niet.¹⁷⁸

Iemand als Kousbroek had zijn hart kunnen ophalen bij het lezen van de concepttekst, waar de ingrediënten schuld, schaamte en verontwaardiging volop aanwezig zijn. Het is echter ook een onvolledige tekst die onjuistheden bevat. De grote vraag is of het een het andere uitsluit. Was het mogelijk geweest de toon van de eerste versie te handhaven en in de tweede versie slechts feitelijke kritiek te verwerken? We kunnen alleen maar gissen. Zoals een proces dat te veel aandacht in de media krijgt niet meer eerlijk kan verlopen, zo kon De Jong niet meer onbevooroordeeld aan zijn tweede versie werken.

16 *Conclusie: de doofpot of het taboe?*

Voor het feit dat historici weinig interesse toonden voor de excessenproblematiek kunnen verschillende verklaringen gegeven worden. Die blijven echter van hypothetische aard. In de vorige hoofdstukken is het werk van historici bekeken, die wel de confrontatie met het onderwerp aangingen: hoe hebben zij zich van hun taak gekweten?

Allereerst is nagegaan wat de onderzochte studies hebben bijgedragen aan het historisch onderzoek over de geweldsexcessen. De regering-De Jong presenteerde de bronnenpublicatie als een doorbraak in het proces van verwerking. De documenten zouden het basismateriaal verschaffen om dieper op het onderwerp in te gaan. Maar deze zorgvuldig samengestelde verzameling unieke documenten voldoet geenszins aan de verwachtingen die in juli 1969 in de Tweede Kamer werden gewekt. Alleen wat de kwestie-Zuid-Celebes betreft is het mogelijk aan de hand van documenten te achterhalen wie politiek verantwoordelijk was voor het uit de hand lopen van de contraterreur. Door het primaat van de schriftelijke bron wordt de noodzaak van het verzamelen van persoonlijke getuigenissen, bewust of onbewust, onderschat. Met het verstrijken der jaren, omdat betrokkenen ouder werden en stierven, zijn daardoor veel particuliere getuigenissen verloren gegaan. Dat is primair de verantwoordelijkheid van de opdrachtgevers – de Nederlandse regering – niet van de samenstellers van de bronnenpublicatie.

De sociologische studie van Van Doorn en Hendrix uit 1970, gebaseerd op literatuur en persoonlijke getuigenissen, geeft een helder inzicht in het proces van geweld, maar laat in het midden waar en door wie het geweld is gepleegd. Toch verwerft de studie zich ook in de kring van historici de status van standaardwerk over de kwestie.

IJzereef publiceerde in 1984 de eerste historische studie over het meest bekende ‘exces’, de Zuid-Celebes-affaire. Hij zet de feiten op een rij, noemt namen van daders en verantwoordelijken en ontkracht daarbij de rol van Westerling die mythische proporties had aangenomen.

De Jong plaatst de excessenkwestie in historisch perspectief. Zijn aandeel betreft geen nieuw feitenmateriaal – hij maakt voornamelijk gebruik van se-

cundair materiaal – maar een provocerende interpretatie van het Indonesisch-Nederlandse conflict met Nederland in de rol van nietsontziende agressor. De herschreven versie past weer in de meer ‘neutrale’ traditie.

Ten tweede is nagegaan of er sprake was van belemmeringen die deze wetenschappers bij hun onderzoek ondervonden. Tijdens het voortraject van de bronnenpublicatie, dus vóór januari 1969, had de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis zich al ingespannen om van de regering toegang af te dwingen tot alle archieven. Ook verzette zij zich tegen de voorwaarde van de regering om aan anderen beperkte toegang te verlenen. Men kwam overeen dat zodra Van der Wal en Drooglever hun onderzoek over een periode hadden afgerond, andere historici toegang zouden krijgen. Later is men veel soepeler geweest met deze regeling.

Van Doorn en Hendrix hebben hun studie voornamelijk op eigen bronnen en bestaande literatuur gebaseerd, en waren dus niet afhankelijk van toegang tot overheidsarchieven. Hetzelfde geldt voor De Jong, met de aantekening dat hij tijdens zijn verblijf in Indonesië weinig medewerking kreeg van de autoriteiten aldaar. IJzereef kreeg begin jaren tachtig toegang tot bijna alle benodigde archieven. Alleen de collectie foto's van Westerlings standrechtelijke executies mocht hij niet inzien. Een ander punt is de financiering van publicaties. De ervaring van IJzereef laat zien dat het veel lastiger is voor iemand zonder gevestigde reputatie of ondersteuning van een onderzoeksinstituut om een uitgever te vinden. Alles wat door de overheid wordt geïnitieerd heeft wat dit betreft een behoorlijke voorsprong.

De derde vraag gaat over een analyse van de werkwijze van de historicus. Wat is zijn benadering? Welke termen gebruikt hij? Wat is zijn houding ten aanzien van historische gebeurtenissen met een morele lading? Houdt hij afstand of spreekt hij morele oordelen uit? Waagt hij zich aan realistische beschrijvingen? Is er sprake van zelfcensuur? Wat zijn hierbij de motieven?

We zien dat alle betrokkenen zich beroepen op de voorwaarde voor professionele geschiedbeoefening: objectiviteit. Bij Van der Wal en Drooglever gaat de huiver voor de ‘bezoedeling’ van de zuivere wetenschap het verst. Morele oordelen en fixaties op de negatieve kanten van het kolonialisme zijn in hun ogen onprofessionele uitingen van geschiedschrijving.

Van Doorn en Hendrix onthouden zich van morele oordelen, maar voelen wel een morele verantwoordelijkheid. Afgezien van de professionele uitdaging, is het boek ook geschreven vanuit de behoefte tegenwicht te beiden aan de suggestie in de *Excessennota* dat het vooral individuele militairen waren die excessief geweld pleegden. Zij stellen de verantwoordelijkheid van de ‘bovenbouw’ aan de orde en slagen daarin zonder totale opening van zaken te geven. Ook gebruiken zij nergens de term ‘oorlogsmisdaad’. De benadering van het probleem vanuit ‘processen en structuren’ is een meesterzet. Die be-

nadrukt het wetenschappelijke motief en verlost hen van het lastige loyaliteitsconflict. Diezelfde benadering maakt het echter ook mogelijk dat alle betrokken partijen het boek 'annexeren' als alibi.

Bij IJzereef, die veertien jaar na Van Doorn en Hendrix zijn studie publiceert, zien we meer openheid. Ook hij onthoudt zich van morele oordelen en beschrijft op neutrale toon de gebeurtenissen op Zuid-Celebes. Hij noemt echter wel de namen van zowel de verantwoordelijken als van de uitvoerders. Dat er nog steeds van taboeïsering sprake is, blijkt uit de zelfcensuur bij het beschrijven van gruwelijke voorvallen, en uit IJzereefs keuze om de term 'oorlogsmisdaad' niet te gebruiken. Hij vond deze keuze noodzakelijk om zeker te zijn van acceptatie in professionele kring. Dat het in deze kringen inderdaad zo werkt, blijkt uit de waardering van militair historicus H.L. Zwitser voor deze aanpak. In het debat over de concepttekst van De Jong, kenmerkt Zwitser IJzereefs boek als 'professioneel'. Het is echter de vraag of in een persoonlijke discussie IJzereef en Zwitser op één lijn zouden staan.

De Jong volgt de omgekeerde weg. Eerst doorbreekt hij, naar zijn zeggen onbewust, de traditie van een neutrale, beschrijvende geschiedschrijving. Hij matigt zich morele oordelen aan, is zeer kritisch ten aanzien van de Nederlandse rol in het geheel en hanteert consequent de term 'oorlogsmisdrijf'. Nadat hij onder veteranen en oud-verzetssrijders een storm van protest veroorzaakt, conformeert hij zich in zijn tweede versie aan de 'objectieve' benadering. Dit heeft een averechts effect en resulteert in een tekst die verontschuldigend is voor Nederlandse militairen en gekenmerkt wordt door voorzichtige en complexe formuleringen. De paragraaf is nu 'Excessen' getiteld.

Het vierde aspect is de publieke reactie op deze publicaties. Welk effect hebben ze gehad? Werd de discussie over het onderwerp op gang gebracht? Hebben ze bijgedragen aan de verwerking van deze oorlog?

In tegenstelling tot de twaalf delen over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog van De Jong heeft de bronnenpublicatie, in twintig delen verschenen, alleen in vakkringen grote waardering geoogst. Wat de excessenproblematiek betreft heeft de serie geen grote bijdrage geleverd. We zien dat wanneer een historicus bij het verschijnen van deel zeven in 1979 de essentie over de verantwoordelijkheden in de zaak-Zuid-Celebes bekendmaakt, dit vrijwel onopgemerkt blijft.

Het werk van Van Doorn en Hendrix oogst in eerste instantie wel waardering, zowel in vakkringen als bij het publiek. Een diepgaand debat blijft echter uit. Noch vakgenoten, noch politici pikken het onderwerp op om, zoals de schrijvers voor ogen stond, de bestudering van het verschijnsel te bevorderen en zo eventuele toekomstige 'excessen' te voorkomen. Hun standaardwerk voorziet in een leemte, maar door het ontbreken van controversiële elementen lukt het geen reacties uit. Het probleem is in kaart gebracht, niemand

heeft de schuld gekregen en iedereen kan opgelucht ademhalen. Zelf spreken de schrijvers over de 'immuniserende functie' van het tv-optreden van Hueting een jaar eerder.

Ook op de studie van IJzereef wordt tamelijk lauw gereageerd. Er verschijnen, weliswaar met tussenpozen, wel recensies in de belangrijke kranten en tijdschriften, maar er is geen sprake van een echte onthulling die tot een controverse leidt. Dit is deels te verklaren door de bekendheid van de figuur Westerling die in 1969 door de politiek als bliksemafleider is gebruikt. Maar er zit nog een addertje onder het gras. Juist het uitblijven van reacties in 1979, als Joop de Jong onthult dat de autoriteiten zelf opdracht gaven tot het standrecht in Zuid-Celebes, wijst op een onverwachte factor in mijn analyse van de 'doofpotcultuur'. Niet alleen ik, maar ook de redacteurs van de VARA, Joop de Jong en IJzereef, hebben blijkbaar de misplaatste verwachting dat een onthulling over een belangwekkende zaak automatisch zou moeten leiden tot een debat. Wat voor conclusie valt er te trekken als een reactie hierop uitblijft? Dat pers en parlement gemakzuchtig zijn? Dat commentatoren het onderwerp uit gêne negeren? Of dat zonder 'emotie', 'sensatie' en televisie-optredens, die de publieke opinie mobiliseren, er geen publieke debatten ontstaan? De eerlijkheid gebiedt te stellen dat ook willekeur een rol speelt in deze processen. Zeker als er geen belangengroep is die voor 'kennisbelang' zorgt.

Het debat in 1987 rond Lou de Jong geeft een totaal ander beeld: heftige discussies in de media, bemoeienis van politici, verontwaardigde belangenverenigingen en juridische procedures. De Jong maakt iets los. Dit komt echter niet alleen door de provocerende, moralistische interpretatie van De Jong. Ook het feit dat hij een gerenommeerd historicus is, wiens naslagwerken door het grote publiek als 'de waarheid' worden beschouwd, is voor zijn tegenstanders aanleiding om in verzet te komen tegen zijn zienswijze. Dat midden jaren tachtig veel veteranen, inmiddels met pensioen, zich begonnen te manifesteren via belangenorganisaties, verklaart eveneens het massale karakter van dit protest. Een andere, wellicht wat ondergewaardeerde, factor die ook bepalend is voor de heftigheid waarmee de publieke opinie op de kwestie reageerde, is de aard van de media die zich op het onderwerp stortten.

Het is *De Telegraaf* die met grote koppen de aanval opent op De Jong, en citeert uit de concepttekst onthult. Een deel van de controverse heeft zich ook op de televisie afgespeeld, het medium bij uitstek om een groot publiek te bereiken en de emotionele kant van een zaak te tonen. Het medium televisie heeft onmiskenbaar als katalysator gewerkt.

Wat opvalt in de discussie over de excessen, is dat professionele historici zich afzetten tegen dit soort benaderingen door ze als 'niet professioneel' te bestempelen. Hoewel dit wantrouwen gegrond is, de belangstelling van de

media is inderdaad vaak oppervlakkig, moet het functionele aspect van dit soort uitingen niet onderschat worden. Een indringend beeld of een schokkende beschrijving boren een bewustzijnslaag aan waardoor de volle betekenis van iets kan doordringen. Dat heeft ook invloed op het 'rationele' discours van de deskundige.¹

Ook de uitzendingen van *Achter het Nieuws* hadden een sterke emotionele lading. Als het boek van Van Doorn en Hendrix in 1969 was uitgekomen, in plaats van het interview met Hueting op de televisie, zou dat veel minder impact hebben gehad, en waarschijnlijk niet hebben geleid tot de publicatie van een regeringsnota.

Historici stellen zich ook zo op ten aanzien van de beoordeling van de betrouwbaarheid van mondelinge bronnen. Zo zouden mondelinge beschrijvingen van gebeurtenissen na zoveel tijd nauwelijks bruikbaar zijn omdat het geheugen nu eenmaal geen betrouwbare bron is. Wat men daarbij vergeet is dat schriftelijke militaire bronnen, wat onbetrouwbaarheid betreft, kunnen wedijveren met de mondelinge verhalen. Toch hanteert men ook hier het primaat van de schriftelijke bron.

Zonder de vele valkuilen van de *oral history* te willen onderschatten, zou ik toch willen pleiten voor de herwaardering van de persoonlijke getuigenis. In 1969 is een grote kans gemist door te kiezen voor een bronnenpublicatie in plaats van een parlementaire enquête. Veel mensen zijn in de tussentijd overleden en hebben hun geheimen meegenomen in het graf. De hele problematiek van de Indië-veteranen is gedeeltelijk een erfenis van de keuze in 1969.

Ik zou zelfs nog een stap verder willen gaan en pleiten voor het verifiëren van geruchten. Tijdens mijn onderzoek heb ik meerdere keren verhalen gehoord die ik nergens op schrift ben tegengekomen. Dat waren mededelingen of bevindingen van serieuze onderzoekers, die met de informatie niets deden om anderen niet in verlegenheid te brengen, zoals ik nu op mijn beurt hun namen niet noem. Maar ik betwijfel of dit juist is. Als een KNIL-militair beweert dat het archief van het speciale onderzoeksteam van generaal Spoor, dat de taak had alle informatie over een exces te verzamelen, op bevel van de autoriteiten in 1949 is verbrand, moet deze mededeling dan de status van gerucht behouden? Wat moet ik doen met de mondelinge mededeling dat een belangrijke Nederlandse naoorlogse diplomaat in Indonesië leiding gaf aan martelpraktijken? Of met de wetenschap dat een journalist getuige was van het levend begraven van Indonesiërs en daar nooit bekendheid aan heeft gegeven? De meest gemakkelijke houding is ervan uit te gaan dat het geruchten zijn, maar die geruchten zouden ook waar kunnen zijn. De wijze waarmee met deze informatie wordt omgegaan, ook door mijzelf, en het feit dat niemand de behoefte heeft deze 'geruchten' te onderzoeken, zijn voor mij aanwijzingen voor taboeïsering.

Een ander professioneel uitgangspunt is de ‘neutrale’ houding. We zien behoedzaamheid bij het formuleren van gevoelige kwesties, het vermijden van beladen termen, ‘neutrale’ en ‘objectieve’ standpunten. Als dit simpelweg regels zijn waar historici zich aan moeten houden, is het dan wel juist om van ‘sporen van taboeïsering’ te spreken? Hier is geen eenduidig antwoord op te geven. Uiteraard moet ‘objectiviteit’ het streven zijn, maar de analyse van zowel de *Excessennota* als van de historische publicaties laat zien dat de vakdiscipline ook gebruikt kan worden als alibi om zich niet duidelijk over een onderwerp uit te spreken.

Waar het op neerkomt is of men bereid is zich te conformeren aan een overheersende opvatting van geschiedschrijving. Moeten historici inderdaad, zoals ex-premier De Jong en de historicus Drooglever vinden, mensen tevredenstellen door een beeld te schetsen waarin ze zichzelf herkennen? Of moeten ze, zoals Kousbroek vindt, uitdagen en confronteren? Ik vind dat Nederlandse historici in deze kwestie weinig durf hebben getoond. Het gegeven dat men weinig moeite heeft gedaan om in Indonesië bronnen op te sporen, en dat het initiatief voor het onderzoek naar een Nederlandse massamoord vijftig jaar na dato aan een commerciële televisiezender wordt overgelaten, illustreert deze houding. Vanuit het perspectief van de veteranen zal deze houding als piëteit worden aangemerkt. De dilemma’s rond deze kwestie worden treffend verwoord door de journalist Herman Wigbold:

Hoe kun je over het verleden praten of schrijven zonder anderen in hun gevoelens te raken? Ik neem aan dat Pressers of De Jongs beschrijving van de jodenvervolging bij de betrokkenen tot slapeloze nachten en erger heeft geleid. Moet het daarom niet gebeuren? Moeten we zwijgen over de oorlogsmisdaden in Indonesië omdat vele oud-Indiëgangers zich – en soms terecht – miskend voelen? Is het bezorgdheid omdat oude wonden worden open-gereten? Of is het hypocrisie? Zijn het onze trauma’s? Hebben we zelf het verleden nog niet verwerkt? Is het bezorgdheid om de juistheid der feiten? Of willen we misschien ook in dit opzicht vergeten: ons onbegrip, onze domheden, onze ontsporingen, onze excessen.²

Het antwoord op deze vraag is vrij simpel. Het is onmogelijk om over ‘gevoelige’ historische thema’s te schrijven zonder bepaalde groepen voor het hoofd te stoten. Dat komt omdat militairen met indringende ervaringen het liefst alles willen vergeten als ze terugkeren van een oorlog naar de burgermaatschappij. Nederlandse historici hebben deze groep daartoe ruim in de gelegenheid gesteld. Dat komt door de ‘voorzichtige’ Nederlandse politieke cultuur, maar ook door de overvloed aan documenten uit koloniale- en overheidsarchieven die de suggestie van compleetheid geeft. Die vertellen een belangrijk verhaal, maar daarin is slechts weinig terug te vinden van wat oorlog en geweld met mensen doet.³

C. VETERANEN EN HUN TRAUMA'S

17 Inleiding

Als er een top-tien zou bestaan van de meest gebruikte begrippen in de jaren negentig, zou 'trauma' een goede kanshebber zijn voor de eerste plaats. Dit hangt samen met de popularisering van de psychologie in de afgelopen decennia, die ertoe geleid heeft dat psychologische vaktermen een steeds ruimere betekenis hebben gekregen.¹ Sommigen menen zelfs dat deze ontwikkeling de inflatie van vaktermen in de hand werkt. Met name de media, en in het bijzonder de televisie, worden aangewezen als de boosdoeners. Wat aanvankelijk een ideaal podium leek voor het opwekken van begrip en solidariteit voor kwetsbare groepen en individuen, heeft zich ontwikkeld tot een medium dat gericht is op de commerciële exploitatie van psychisch leed. Dit heeft onder andere tot gevolg dat publieke aandacht voor iets wat als een 'trauma' wordt ervaren, de vorm van ultieme erkenning is geworden.² In de debatten heeft dan ook de idee postgevat dat Indië-veteranen op deze wijze erkenning vragen voor hun inzet in Indië en dat zij daarmee hun rol van 'agressor' en 'geweldpleger' willen ontkennen.

De psychologiserende tendens heeft ook invloed gehad op geschiedschrijving die zich richt op pijnlijke zaken zoals schandalen, oorlogsgeweld of statusverlies. Een van de eerste standaardwerken over de dekolonisatie, *The Trauma of Decolonization. The Dutch and West New Guinea* van Arend Lijphart, maakt dan ook gebruik van de term 'trauma' als metafoor voor een historisch-psychologisch proces.³ Het ligt dus voor de hand dat in de discussie over de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië, waar geschiedschrijving, psychologie en beeldvorming in de media samenkomen, sprake is van een grote 'traumadichtheid'. De vraag is alleen of de discussianten het wel over hetzelfde 'trauma' hebben.

In dit deel van de studie staan het discours van de veteranen en de rol die de term 'trauma' daarin speelt centraal. Ik probeer na te gaan in hoeverre Indië-veteranen inderdaad hun mening over de oorlogsmisdaden koppelen aan deze term. Het probleem is alleen dat er verschillende betekenissen van de term relevant zijn voor de discussie. Het eerste hoofdstuk gaat dan ook in op die verschillende interpretaties. Eerst komt 'trauma' als historische metafoor

aan bod, zoals in de interpretatie van Lijphart. Hij past een psychologisch verklaringsmodel toe op de gehele Nederlandse samenleving. Dan behandel ik een afgeleide van de 'gehele getraumatiseerde natie', namelijk de groep militairen die vergeefs naar Indië is gestuurd om de kolonie te behouden. Voor hen bestaat het 'Indië-trauma' uit een opeenhoping van latente gevoelens van miskenning, teleurstelling en boosheid. Om het verlies van de oorlog, om de vergeefse offers en om het gebrek aan waardering. Daarna ga ik in op een afgeleide van de gehele groep militairen, namelijk het kleine percentage dat lijdt aan oorlogstrauma's in de oorspronkelijke medisch-psychologische betekenis. Het spreekt voor zich dat de negatieve beeldvorming voor hen extra belastend is. Als laatste komt de meest controversiële interpretatie van 'trauma' aan bod. Die gaat uit van de veronderstelling dat de 'slachtofferrol' van Indië-veteranen gebruikt wordt om politieke doelen zoals materiële en immateriële erkenning te bereiken. Berichten in de pers over oorlogsmisdaden zouden dit 'collectief slachtofferschap' aantasten en dit zou het verzet verklaren tegen openheid over deze kwestie. In dit deel ga ik ook na welke rol deze betekenis spelen in de discussie. Door wie werden de termen zo geïnterpreteerd, in welke context, en welke invloed heeft dat op de manier waarop Indië-veteranen reageren op de beschuldiging van oorlogsmisdaden?

Maar voordat we ons richten op de discussie achteraf, ga ik in het tweede hoofdstuk terug in de tijd, naar de ervaringen die in de periode 1946-1949 en vlak daarna de basis legden voor het latere 'figuurlijke' en 'letterlijke' trauma. Wat waren de ideeën over oorlogstrauma's bij de Militaire Geneeskundige Dienst? Hoe werden militairen die geestelijk afknaptten behandeld? Daarna volgt een reconstructie van de wijze waarop de hele groep in Nederland is opgevangen. Verklaart de manier waarop dat gebeurde de latere collectieve gevoelens van teleurstelling en miskenning? Of spelen er ook andere zaken mee?

De uitzendingen van *Achter het Nieuws* in januari 1969 waren een mijlpaal in het publieke debat over de oorlogsmisdaden. Het aandeel van de veteranen hierin vormt de basis van het derde hoofdstuk. Na een schets van de veteranengemeenschap eind jaren zestig, behandel ik hun reacties in de pers en in enkele veteranenbladen. Daarna volgt een analyse van de 317 brieven die AHN van veteranen ontving. In de conclusie ga ik na of in de reacties uit deze periode de term 'trauma' een rol speelt. Het vierde en laatste hoofdstuk is gewijd aan de mediastormloop in 1987-1988: de protesten over de conceptparagraaf 'Oorlogsmisdrijven' van Lou de Jong. Ook hier behandel ik de reacties in de pers, in de veteranenbladen en geef ik een typering van de brieven die De Jong ontving van veteranen. Uit de conclusie van dit hoofdstuk blijkt duidelijk dat de term 'trauma' in opmars is, maar dat zeker niet alle Indië-veteranen zich met het idee van 'traumatisering' willen vereenzelvigen.

18 *Over Nederlands-Indië, trauma's en veteranen*

TRAUMA ALS HISTORISCHE METAFOOR

Bij de beschrijving van pijnlijke episoden uit het recente verleden die diepe sporen hebben achtergelaten, lijkt het vrij logisch om bij de psychologie te rade te gaan. Historici die gewelddadige conflicten van de twintigste eeuw onderzoeken kunnen nauwelijks om de termen 'trauma' en 'verwerking' heen. Dit geldt in nog sterkere mate voor de geschiedenis van de dekolonisatie. Maar hoe bruikbaar is de psychologie voor de geschiedschrijving? Kan een begrippenkader dat ontwikkeld is om de psychische problemen van een individu te begrijpen, zomaar worden overgeheveld naar een historisch probleem van een hele samenleving? De historica Locher-Scholten heeft de problemen van deze vergelijking helder in kaart gebracht. Zij vergelijkt de structuur van de individuele trauma-ervaring, de cyclus 'traumatische ervaring-fixatie-ontkenning-herbeleving', met de manier waarop Nederland reageerde op het dekolonisatieconflict met Indonesië in de periode 1946-1949 en later. Daarbij moet worden aangetekend dat de volgorde van de fasen van verwerking, net als bij een individueel trauma, kan variëren. Herbeleving en ontkenning kunnen elkaar ook afwisselen.¹

Het moeten afstaan van een winstgevende kolonie onder internationale dwang, terwijl de idee leefde dat militair gezien de overwinning binnen handbereik lag, maakte gevoelens los van verlies en machteloosheid. Nederland hield krampachtig vast aan het laatste Indische gebiedsdeel, Nieuw-Guinea, dat eveneens onder internationale druk in 1962 aan Indonesië werd overgedragen. Volgens Locher-Scholten is dit een illustratie van de irrationele gevoelens die het verlies van Indië teweegbracht. Zij citeert Lijphart die spreekt over een combinatie van 'gefrustreerd nationalisme, moreel superioriteitsbesef en egocentrisch altruïsme'. Volgens Locher-Scholten stond het Nieuw-Guinea-debacle niet op zichzelf. Na de snelle Japanse verovering van Indië in 1942 en het gedwongen afstaan van de kolonie in 1949, was dit de zoveelste pijnlijke ervaring. Daarom legt zij een verband met 'sequentiële traumatisering', waarmee bedoeld wordt dat de patiënt een hele keten van in-

dringende gebeurtenissen meemaakt. Hij kan alleen nog de draad van het leven oppikken door over zijn ervaringen te zwijgen.

Dat deed Nederland dan ook. In de jaren vijftig sprak niemand over de oorlog in Indonesië. De pers stelde geen vragen, betrokkenen hoorde men niet klagen. Niets mocht de consensus in gevaar brengen die nodig was voor het realiseren van de wederopbouw. Eind jaren zestig brak de periode aan van herbeleving. Onder invloed van de 'culturele revolutie' ontstonden nieuwe idealen waardoor het eigen koloniale verleden met een kritischer blik werd bekeken. De pers en vooral de televisiejournalistiek confronteerden het publiek met verdrongen herinneringen. De *Achter het Nieuws*-uitzendingen uit 1969 zijn hier een goed voorbeeld van. Deze tendens zette zich in de jaren tachtig en negentig voort. De affaire-De Jong in 1987-1988 en de rellen rond deserteur Poncke Princen en schrijver Graa Boomsma in 1994 dwongen betrokkenen om met de kennis van nu terug te blikken op de ervaringen van toen. De balans opmakend komt Locher-Scholten tot de conclusie dat de vergelijking in verloop tussen een individueel trauma en een collectief historisch proces een aantal voordelen biedt. In metaforische zin legt de terminologie de emotionele en irrationele aspecten bloot van een 'gevoelig' verleden. Bovendien bieden deze termen, door de ver doorgevoerde 'psychologisering van de cultuur', herkenning bij een breder publiek. Er zijn echter ook nadelen. De psychologische terminologie alleen voldoet niet als verklaringsmodel, want heftige emoties en vermijdingsgedrag worden ook veroorzaakt door particuliere of politieke belangen die niets met pijn of verlies te maken hebben. Deze moeten ook in de analyse betrokken worden. Ook zijn er sociale en culturele factoren van invloed die helemaal buiten de cyclus van traumaverwerking staan.

Een goed voorbeeld hiervan is volgens mij de culturele verklaring voor de lange periode van stilte in de jaren vijftig en begin jaren zestig. In deze naoorlogse periode was Nederland nog sterk verzuimd en werd het publieke debat voor een groot deel van bovenaf bepaald. De relatieve onmondigheid van de burgers en de volgzzaamheid van de pers hebben wellicht sterker bijgedragen tot de fase van 'ontkenning' dan de pijn van het 'trauma'.

Een ander nadeel is dat er geen therapie voor een hele samenleving bestaat. Op individueel niveau dient de behandeling, indien geslaagd, te leiden tot een eindtoestand die enige gemoedsrust garandeert. Op collectief niveau is dat een onhaalbare kaart, alleen al omdat de diagnose 'historisch trauma' een grove generalisatie is. Binnen de groep van betrokkenen is er een grote verscheidenheid aan klachten die elk weer verschillend behandeld dienen te worden. Bovendien is het op collectief niveau nog moeilijker om een min of meer afgeronde fase van verwerking te bereiken. Op het individuele vlak is het de bedoeling dat iemand, al of niet begeleid door een therapeut, een nieu-

we betekenis geeft aan zijn pijnlijke herinneringen. Op nationaal niveau is dat veel moeilijker omdat, anders dan in een mensenleven, het referentiekader veel diffuser is en constant verandert.

De meest essentiële overeenkomst tussen geschiedschrijving en trauma-verwerking is volgens Locher-Scholten de noodzaak om verhalen te vertellen. Verwerking op individueel niveau door persoonlijke verhalen, en op collectief niveau door literatuur en geschiedenis. Volgens haar moeten we eerst 'weten' voordat we in staat zijn te 'erkennen'. Dat klinkt heel mooi, maar wat doen we met individuele verhalen die wel helpen om het trauma te boven te komen, maar niet stroken met de historische kennis over die periode? En wat doen we met historische kennis die kwetsend is voor betrokkenen en daarvoor individuele trauma's versterkt?

Deze spanning is voor direct betrokkenen het meest bedreigend, omdat juist mensen met pijnlijke ervaringen veel behoefte hebben aan herkenning en erkenning. Het zijn dan ook de direct betrokkenen, de ex-geïnterneerden, ex-militairen, Molukkers, Indo-Europeanen en repatrianten uit Indië, de mensen die de pijn van het verlies van Indië in letterlijke zin hebben gevoeld, die het sterkst ageren tegen geschiedschrijving waarin hen een negatieve rol wordt toebedeeld. Voor hen zijn historische verhalen die de bestaande stereotypen van 'koloniale uitbouter' en 'moordende militair' versterken bedreigend. Op dit vlak bestaat dus een spanning tussen de geschiedschrijving over een pijnlijk conflict en het historische trauma van bepaalde groepen. Hoe de Indië-veteranen met dit probleem zijn omgegaan is het centrale thema in dit deel van deze studie.

HET INDIË-TRAUMA VAN DE VETERANEN

Zoals uit het eerste deel van deze studie blijkt vormt de veteranengemeenschap een heterogeen gezelschap. Er bestonden grote verschillen tussen vrijwilligers en dienstplichtigen, tussen KL- en KNIL-militairen. Zij verkeerden in verschillende omstandigheden en hun reacties daarop waren navenant. Daarom is het misleidend om van een 'collectief trauma' te spreken. Ten eerste is het zo dat slechts een minderheid van de Indië-veteranen duidelijk te kennen geeft problemen te hebben met zijn Indië-verleden. De Stichting Dienstverlening Veteranen spreekt zelfs van een 'zwijgende meerderheid' die geen behoefte heeft zich als veteraan te manifesteren.² Dit wil natuurlijk niet zeggen dat deze meerderheid van ex-militairen ook daadwerkelijk tevreden is, maar het is wel een indicatie voor het feit dat het collectieve karakter van het 'trauma' gerelativeerd moet worden. Het is ook een bevestiging van de stelling dat de onvrede sterk afhankelijk is van een combinatie van facto-

ren. Ook de groep die wel problemen heeft is niet uniform. Het gaat om een breed scala aan onverwerkte gevoelens, die vaak meer voortkomen uit de onmacht om zin te geven aan de ervaringen, dan uit herinneringen aan extreem oorlogsgeweld. Als we de Indië-veteranen met psychische aandoeningen als gevolg van oorlogsstress even buiten beschouwing laten – deze komen in het volgende hoofdstuk aan de orde – dan zijn in grote lijnen de negatieve gevoelens van Indië-veteranen terug te voeren op de volgende specifieke omstandigheden:

— *De oorlogsvrijwilligers die in de eerste fase van de strijd zijn ingezet*

Zij zagen de oorlog in Indië als een voortzetting van de Tweede Wereldoorlog, waarbij Japan, de laatste grote vijand, moest worden uitgeschakeld. Voor velen was het achteraf belastend om te ontdekken dat een deel van de Indonesiërs hen niet als ‘bevrijders’, maar als ‘bezetters’ zag.

— *De laatste lichting oorlogsvrijwilligers*

Dit zijn de zogenaamde ‘blijvertjes’. Toen zij aan de beurt waren om gedemobiliseerd te worden, was er behoefte aan extra manschappen in verband met de Tweede Politie Actie in december 1948. Als gevolg hiervan stelde de militaire leiding de demobilisatie van deze groep keer op keer uit, wat een zeer demotiverende werking had op de groep.

— *De militairen die gelegerd waren in afgelegen gebieden met slechte voorzieningen*

De omstandigheden van deze groep zijn beschreven in het eerste deel van de studie.

— *De militairen die na de Tweede Politie Actie van december 1948 zijn ingezet*

De Nederlandse militaire macht had toen met beperkte manschappen het overgrote deel van Java en grote delen van Sumatra bezet. Maar door de actieve guerrilla in deze gebieden was de situatie op vele plaatsen onbeheersbaar. In deze tijd was de guerrillastrijd het heftigst en zijn de meeste Nederlandse en Indonesische militairen gesneuveld en Indonesische burgers gedood. Bij deze groep was de teleurstelling na afloop van de strijd groot, toen bleek dat de logistiek en de financiën ontbraken om een snelle repatriëring te realiseren.

— *De dienstplichtigen voor wie de overgang van het Nederlandse platteland naar de guerrillastrijd in de tropen een cultuurschok veroorzaakte*

Velen klaagden over de slechte voorbereiding en de gevoelens van vreemding.

— *De dienstplichtigen voor wie de overgang van een militair dienstverband in de tropen naar de burgermaatschappij in Nederland een cultuurschok veroorzaakte*

Vaak refereren de militairen aan gevoelens van benauwdheid en vreemding bij de terugkeer naar de sterk verzuilde en gereguleerde Nederlandse samenleving. In Indië waren zij gewend geraakt aan de kameraadschappelijke sfeer van een collectieve mannengemeenschap. Ze leefden midden in de in tropische natuur en hanteerden lossere omgangsvormen. Gekoppeld aan de teleurstellende afloop van de strijd leveren deze gevoelens een vreemde combinatie op: enerzijds refereert men aan Indië als een 'traumatische' ervaring, een breuk in hun leven, anderzijds is er sprake van een nostalgisch verlangen naar 'de mooiste tijd van hun leven'. Deze ambivalentie is overigens tamelijk universeel voor veteranen, maar geldt nog sterker voor veteranen van een verloren oorlog. Als ex-militairen geen raad weten met deze vorm van vervreemding raken ze gedesorienteerd, wat op den duur een sociaal probleem kan vormen.

— *De militairen van het KNIL*

Bij deze groep is sprake van een opeenvolging van trauma's: de internering in de Japanse kampen, de guerrillastrijd in 1945-1949, het verlies van vaderland en status bij de soevereiniteitsoverdracht in 1949 en de opheffing van het KNIL in 1950. Deze groep heeft zich, in tegenstelling tot de militairen van de KL, al vrij snel na de ontbinding van het KNIL in 1950, georganiseerd om de eigen belangen te behartigen. Dat werd echter lange tijd in stilte gedaan, zonder veel ophef en – typisch voor de houding van de Indische gemeenschap in het algemeen – ietwat afgezonderd van het Nederlandse publieke debat.

De vraag blijft waarom er ook veel Indië-veteranen zijn die in deze of soortgelijke omstandigheden verkeerden, maar geen problematische verhouding hebben met hun Indië-verleden. Als dit een aanzienlijke groep is, hoe komen we dan aan het beeld van een door velen gedeelde ervaring van teleurstelling en miskenning? Voor een deel is dat het gevolg van de vertekening die optreedt doordat in de media steeds dezelfde typen figureren. Voor een programmamaker of journalist zijn zaken interessant die een aantasting vormen van de bestaande orde of die tegen heersende opvattingen ingaan. Men wil aansluiten bij verhalen die leven, maar die nog niet uitgekristalliseerd zijn. Aan de vorm waarin dat gebeurt worden bepaalde didactische en mediaspecifieke eisen gesteld die soms haaks staan op de eisen van geschiedenis als wetenschap. Bij een mooie contrastrijke getuigenis zijn dramatisch effect en sfeertekening van groter belang dan de vraag of de ervaringen van de spreker representatief zijn voor de hele groep. Het gaat immers om de persoonlijke

ervaringen van die betreffende persoon. Ferme uitspraken die aansluiten bij een actueel thema zijn op de televisie en in de krant interessanter dan een genuanceerde historische verhandeling over de diversiteit van de veteranen gemeenschap.

De belangrijkste oorzaak van het zogenaamde collectieve gevoel van onvrede is echter de discussie over de oorlogsmisdaden. Mijn indruk is dat de media-aandacht voor de oorlogsmisdaden als katalysator werkt. Ze maakt latente gevoelens van onvrede los en de Indië-veteranen voelen de noodzaak zich te verzetten tegen de negatieve beeldvorming. Na alle ellende die ze hebben meegemaakt, worden ze nu ook nog voor 'oorlogsmisdadigers' uitgemakt. Het protest krijgt een collectief karakter omdat onder de bedreiging van het stigma van 'oorlogsmisdadiger' de gelederen worden gesloten. Niet alleen de veteranen met nare ervaringen protesteren, maar ook soortgenoten die solidair zijn met de meer kwetsbare zielen. De hogeren in rang werpen zich op als woordvoerders van de 'gewone soldaat'.

De negatieve beeldvorming brengt dus een bewustzijnsproces op gang. De groep wordt zich bewust van de noodzaak een sociale kracht te vormen die vraagt om erkenning en genoegdoening. Dat dit gebeurt via de kanalen van de hulpverlening komt doordat de zaak van de veteranen aansluit bij de 'institutionalisering van psychisch leed', een proces dat begin jaren zeventig gestart is.³ De gedachte hierbij is dat de overheid verantwoordelijk is voor het geestelijk welzijn van groepen die hebben geleden onder oorlogsgeweld. Dit is dus de koppeling tussen het metaforische trauma, waaronder we gevoelens van miskennis rekenen, en het medisch/psychologische trauma dat verwijst naar medische klachten van een kleine groep.

Maar we zitten met nog een probleem. We hebben uiteengezet wat de motieven zijn van de 'waakhonden', de groep die zich verzet tegen openheid over de oorlogsmisdaden, maar hoe zit het met de 'spijtbetuygers'? Hoe komt het dat er een categorie veteranen is die wel blij is met de openheid over het gepleegde geweld? Waarom voelt de ene veteraan zich van zijn last verlost door de media-aandacht voor excessen en heeft de ander het gevoel dat een met veel zorg geheelde wond weer wordt opengereten? Een onderzoek naar de reacties van individuele en van groepen veteranen op de diverse affaires in de media, kan wellicht een verklaring opleveren voor het verschil in reactie.

TRAUMA IN MEDISCH-PSYCHOLOGISCHE ZIN

De psychische traumatisering van een deel van de Indië-veteranen plaatst ons voor een raadsel. Hoe kan een sociaal probleem zo lang bestaan zonder dat het door instanties die over ons geestelijk welzijn waken wordt opge-

merkt? Waarom is het thema pas na veertig jaar maatschappelijk relevant geworden?

Voor een deel hangt dit samen met de aard van de militaire psychiatrie, die een ander uitgangspunt heeft dan de civiele psychiatrie. De militaire psychiater hoort, anders dan zijn burgercollega, zijn inzichten in eerste instantie in dienst te stellen van een goed functionerend leger, niet van de individuele militair. Hoewel de laatste decennia het besef gegroeid is dat een leger ook zijn verantwoordelijkheid heeft ten aanzien van de nazorg voor ex-militairen, blijft de ambivalentie bestaan tussen individueel belang op de lange termijn en collectief belang tijdens de militaire strijd.

Een ander fundamenteel verschil betreft het tempo waarin deze medische tak tot nieuwe inzichten komt. De burgermaatschappij vormt als werkveld voor de psychiater een constante, waardoor het hele arsenaal aan begrippen en instituties permanent in beweging blijft en bijgesteld wordt. De kennis en ervaring in de militaire psychiatrie daarentegen zijn slechts relevant in oorlogstijd. Daarna ebt de belangstelling weg omdat er andere prioriteiten zijn. Bovendien is de vergaarde kennis gebaseerd op specifieke omstandigheden, die bij een volgend conflict weer geheel anders kunnen zijn. De militaire psychiatrie moet zich dus steeds opnieuw in de praktijk bewijzen, en wordt bij ieder volgend conflict met nieuwe ziektebeelden geconfronteerd, terwijl de kennis gebaseerd is op het vorige conflict.⁴ Nu was het in Nederland natuurlijk zo dat er een bepaalde continuïteit was tussen de problemen die rezen bij de opvang van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en de problematiek van gerepatrieerde burgers en militairen uit Nederlands-Indië.⁵ Toch kon Nederland, in tegenstelling tot de landen die deelnamen aan de Eerste Wereldoorlog, niet bogen op een lange traditie van militaire psychiatrie. In vakkringen voerde men in de jaren dertig en de eerste bezettingsjaren wel debatten over de behandeling van oorlogstrauma's elders, maar de noodzaak om op grote schaal financiën en middelen voor dit probleem in te zetten, ontbrak.⁶ De Nederlandse artsen baseerden zich op de ervaring in Engeland. Maar net zo min als hun Engelse collega's konden zij de specifieke langetermijneffecten van guerrillaoorlogvoering voorzien.⁷

Welke ontwikkeling had Nederland gemist in vergelijking tot andere Europese landen en de Verenigde Staten? Allereerst de problematiek van de tijdens de strijd niet goed functionerende militair die grote kans loopt een niet goed functionerende burger te worden na zijn demobilisatie. Ook de verandering in inzicht over de oorzaken van de psychische stoornissen bij militairen was in Nederland alleen in vakkringen relevant. In de Eerste Wereldoorlog dachten artsen aanvankelijk nog dat gedragsstoornissen zoals doofheid, blindheid en stuip trekkingen een fysieke oorzaak hadden. Zij zouden het gevolg zijn van hersen- en zenuwbeschadigingen, veroorzaakt door gra-

naatexplosies. Zo werd de term *shell shock syndrome* geïntroduceerd. Toen duidelijk werd dat ook militairen die niet onder vuur hadden gelegen deze symptomen vertoonden, zochten de medische autoriteiten alternatieve verklaringsgronden zoals *trench neurosis*, *gas neurosis* en *buried alive neurosis*. Uit het gebruik van het begrip 'neurose' moet niet afgeleid worden dat de freudiaanse betekenis ervan algemeen geaccepteerd was. Aanvankelijk was alleen in Duitsland het inzicht doorgedrongen dat de stoornissen geen fysieke oorzaak hadden, maar een uiting waren van onderdrukte gevoelens van angst. Typerend voor de militaire psychiatrie zijn dan ook de benamingen die een link leggen tussen de medische toestand en de specifieke gevechtsomstandigheid. Naarmate de verscheidenheid aan ziektebeelden toenam, werden de verzamelnamen 'Kriegsneurosen' en 'warneuroses' gangbaar. De eerste verwijzing binnen de militaire context naar de term 'trauma', is de diagnose 'traumatische neurose' die Duitse legerpsychiaters tijdens de Eerste Wereldoorlog hanteerden.⁸

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de meest voorkomende stoornis de 'angstneurose' met uitingen als rusteloosheid, irritatie, apathie en nachtmerries. Vanwege het specifieke karakter van de strijd in veel gebieden, een bewegingsoorlog gevoerd door bepakte en bezakte soldaten te voet, werd 'uitputting' nu als de voornaamste oorzaak gezien. 'Battle exhaustion' en 'combat exhaustion' waren nu de gangbare termen.⁹

Deze werden in de jaren zestig door de ervaringen met guerrillaoorlogvoering in de Vietnam-oorlog en de ontwikkelingen in de biochemie, verdrongen door de term 'combat stress'. Nu het mogelijk was om de biochemische reacties in het menselijk lichaam op een bedreigende situatie te registreren, konden concepten uit de gedragswetenschappen van een natuurwetenschappelijke onderbouwing worden voorzien. Deze benadering was bovendien normaliserend in die zin dat iedereen wel eens last heeft van 'stress'. De afgeknapte militairen waren geen 'angsthazen' of 'psychisch gestoorden', ze vertoonden een normale reactie op extreme omstandigheden.¹⁰

De volgende stap was de officiële erkenning van de verlate psychische gevolgen van oorlogsgeweld. Vooral Vietnam-veteranen droegen ertoe bij dat de term 'Post Traumatic Stress Disorder' in 1980 werd opgenomen in het gerenommeerde Amerikaanse *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*.¹¹

Hoewel het personeel van de Nederlandse Koninklijke Marine dat actief had deelgenomen aan de geallieerde oorlogvoering in Engeland gebruikmaakte van psychologische hulpverlening,¹² leverde de strijd in Nederlands-Indië pas de kennis en ervaring op die nodig was om middelen te mobiliseren voor dit probleem.

Wat de medische militairen autoriteiten als 'angstneurose' diagnosticeer-

den, heette bij de troepen gewoon 'tropenkolder'. Deze benaming was al vóór het conflict gangbaar in Nederlands-Indische burgerkringen. Na de strijd konden de gevallen die voor behandeling in aanmerking kwamen tot 1963 in het Militair Neurose Sanatorium in Austerlitz terecht.¹³ De milde en verlate vormen van psychische stoornissen onttrokken zich aan de waarneming van de militaire autoriteiten, maar zeker niet aan die van familieleden die zaten opgescheept met een onhandelbare of in zichzelf gekeerde echtgenoot of vader. De uitzichtloze gevallen kwamen in reguliere psychiatrische klinieken terecht.¹⁴

Zoals in de lijn der verwachtingen ligt, kwam het onderwerp pas weer in de aandacht door de actualiteit: de problemen bij terugkeer uit Libanon van Nederlandse VN-militairen begin jaren tachtig. Een rapport over de psychische problemen van de Libanon-gangers kwam in de publiciteit en daarmee belandde de kwestie van nazorg op de agenda van het ministerie van Defensie.¹⁵ Dit wekte de aandacht van de veteranenbeweging, die zich al aan het organiseren was en steeds meer druk uitoefende op het ministerie van Defensie.¹⁶ Uiteindelijk besloot de politiek de onrust te bezweren door een vertrouwensman oud-militairen/Indiëgangers in te stellen. De CDA-politicus D.F. van der Mei, ex-staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, kreeg in 1989 van het ministerie van Defensie de taak om te onderzoeken wat de aard, de omvang en de spreiding van de veteranen-problematiek was.¹⁷ Deze ontwikkeling liep min of meer parallel aan het eerder genoemde proces van 'institutionalisering van psychisch leed'. Gecombineerd met de publieke discussie over oorlogsmisdaden die met de affaire-De Jong in 1987 was losgebarsten, leidde dit tot een polarisering in de beeldvorming: Indië-veteranen waren of 'oorlogsmisdadigers' of 'oorlogsslachtoffers'. De hele schakering ertussenin raakte uit het zicht.

TRAUMA ALS STRATEGIE

Het weinig flatteuze beeld van de verongelijkte veteraan die zijn vermeende trauma's in de strijd werpt om politieke invloed te kunnen uitoefenen, is vrij dominant in de publieke discussie over de oorlogsmisdaden. Het leent zich goed voor satire en bespottung, vooral binnen een politiek-journalistieke context die extra gevoelig is voor thema's als schendingen van mensenrechten en kolonialisme. De vraag is alleen of dit beeld ook op feiten is gebaseerd. Gebruikt de veteranenbeweging werkelijk de psychische trauma's van een kleine minderheid als strategisch middel om haar politieke doelen te bereiken?

Een oude bekende in deze discussie, Rudy Kousbroek, verkondigt dit

standpunt. Volgens hem ontvouwt zich het volgende scenario als Indië-veteranen van oorlogsmisdaden worden beschuldigd:

Eerst wordt met diepe verontwaardiging ontkend, er wordt geprobeerd de bron verdacht te maken, de onthuller te belasteren en te bedreigen met geweld. Dan volgt het de vermoorde onschuld uithangen, het dreigen met processen, 'belediging van de strijdkrachten', en wanneer dat allemaal niet helpt volgt het bagatelliseren ('het is allemaal sterk overdreven'), het beroep op verzachtende omstandigheden, onmogelijkheid om omeletten te bakken zonder eieren te breken etc. Het einde van het liedje is het beroep op leed, geestelijke nood en oorlogstrauma's. Eigen leed en nood, wel te verstaan, niet dat van de tegenpartij.¹⁸

Een andere centrale figuur in het debat, 'klokkenluider' en Indië-veteraan Joop Hueting, is ook niet erg vleierend over zijn collega-veteranen. Zij zouden 'zwellen in zelfbeklag'. Vertegenwoordigers van Indië-gangers zouden nog steeds elke dialoog over de oorlogsmisdaden uit de weg gaan.¹⁹ Deze meningen zijn echter grotendeels gebaseerd op uitspraken van veteranen die in de media de grootste aandacht krijgen. Zoals eerder gesteld komt de verscheidenheid aan meningen over deze zaak in de media niet genoeg tot haar recht. Hiertegenover staat dat de tendens om het eigen leed te beklemtonen ook in eigen kring opgemerkt en bekritiseerd wordt. Luitenant-generaal b.d Ted Meines, voormalig voorzitter van het Veteranen Platform, erkent dat de neiging bestaat om het aspect van de 'traumatisering' te overdrijven:

Elk jaar komen we bijeen in Roermond, maar als ik dan zie hoe daar duizenden veteranen elkaar staan op te naaien hoe erg het allemaal was, dan denk ik wel eens: we moeten natuurlijk niet het lijdend voorwerp worden.²⁰

Meines benadrukt dat het voornaamste doel van het Veteranenplatform de erkenning van de prestaties betreft, en niet zozeer het mobiliseren van aandacht voor het 'grote leed'. Sommige veteranen laten zich zelfs neerbuigend uit over de bemoeienis van psychologen met hun problematiek. In veteranenbladen refereren zij spottend aan al die 'gogen', jong en onervaren in de strijd, die met hun dure woorden menen te kunnen begrijpen wat zich destijds heeft afgespeeld. Volgens een van die kritische veteranen wordt hen een trauma aangepraat:

Wij zouden moordenaars zijn, mannen die verkrachtten en kampongs platbrandden. Zoals in elke oorlog waren er excessen, maar de meeste van ons deden niet meer dan hun plicht en hadden een afkeer van de terreur-daden die destijds door beide partijen werden gepleegd.²¹

Hier is dus sprake van een koppeling tussen de berichtgeving over oorlogsmisdaden en ‘traumatisering’, maar dus niet volgens het scenario van Kousbroek. Deze veteraan distantieert zich juist van ‘trauma’s’. Hij wil eervolle erkenning en zuivering van zijn goede naam, geen medeleven. Mijn vermoeden is dat de interpretatie van Kousbroek, ‘het trauma als strategie’, voornamelijk gebaseerd is op het rumoer rond de visumverlening aan ‘deserteur’ Poncke Princen in december 1994. Het verband tussen ‘trauma’ en ‘politieke macht’ staat dan in het brandpunt van de journalistieke belangstelling omdat de zaak in de politieke arena belandt. CDA’er Jaap de Hoop Scheffer was, evenals de VVD, tegen de verlening van een visum aan de zieke Princen die zijn familie in Nederland wilde opzoeken. In een Kamerdebat motiveerde hij zijn opstelling ten aanzien van Princen:

*Zijn humanitaire belang staat in geen verhouding tot het oneindig grotere humanitaire belang van de vele duizenden Indië-veteranen en hun nabestaanden.*²²

Columnist Max Pam vertaalt het ‘humanitaire belang’, de woorden van De Hoop Scheffer, in psychologische termen: de komst van Poncke Princen zou bij de veteranen ‘oude psychische wonden openrijten’.²³ Het heeft er alle schijn van dat ‘trauma als strategie’ en het metaforisch gebruik van psychologische termen in het algemeen, eerder uitingen zijn van een journalistieke cultuur, dan van een bewuste tactiek van de veteranenbeweging om haar politieke doelen, materiële en immateriële erkenning, te bereiken. In haar streven ongrijpbare machtsprocessen te signaleren, een belangrijke taak van de journalistiek, presenteert zij ‘trauma als strategie’ als een vooropgezet doel van de veteranen. Maar is het dat ook? Hoe dit werkelijk in elkaar steekt kan alleen verhelderd worden door behalve de *opinion leaders* op de televisie en in de dagbladen te volgen, ook het discours onder Indië-veteranen in de luwte op te zoeken. Dit doe ik door de discussie over oorlogsmisdaden en traumatisering in verschillende veteranenbladen te volgen ten tijde van twee meetpunten: het debat in 1969 naar aanleiding van *Achter het Nieuws* en het debat in 1987/1988 over de paragraaf ‘Oorlogsmisdrijven’ van L. de Jong. Maar eerst gaan we na hoe in de jaren veertig en vijftig de basis werd gelegd voor de latere ‘trauma’s’.

19 *De basisingrediënten van het ‘trauma’*

U moest eens weten hoe vele jongens er mee zitten, dat ze dingen moeten doen, militair noodzakelijk, christelijk ongeoorloofd.

Een veldprediker, *Tijd en Taak*, 1949

DE PSYCHE VAN DE MILITAIR: OVER HEIMWEE, UITPUTTING EN ANGST

De situatie in Indië — Om een beeld te krijgen van hoe de Militair Geneeskundige Dienst in Indië met psychiatrische gevallen omging staan ons twee soorten bronnen ter beschikking. Enerzijds hebben we cijfers en rapporten, het bureaucratische materiaal van de officiële autoriteiten, anderzijds zijn er de stemmen ‘van onderop’, de ervaringen van de gewone militairen. Tegenover het streven van de eersten om een beeld te schetsen van een optimaal functionerende organisatie, staan de emotioneel gekleurde indrukken van individuen die juist het falen van die organisatie waarnemen.

De basis van deze paragraaf is een rapport van divisiepsychiater W. Kramer, een vertegenwoordiger van de medische autoriteiten. Zijn voornaamste zorg was het optimaal functioneren van de Zeven december-divisie ter plekke. Om dit te realiseren moesten militairen die geestelijk ‘afknappen’ zo snel mogelijk weer inzetbaar worden gemaakt. Het werk van de militair psychiater begint echter al bij de selectie van geschikte manschappen in Nederland. Door de gebrekkige wijze waarop deze was uitgevoerd, zat Kramer in Indië opgescheept met types die totaal ongeschikt waren om ver van huis hun militaire dienstplicht te vervullen.¹

Op basis van deze constatering maakte hij ook een duidelijk onderscheid tussen de ‘psycholabielen’ die al tijdens de acclimatisatieperiode zijn polikliniek bezochten, en de ‘angstneurotischen’ die als direct gevolg van de guerrilla-activiteiten psychisch instortten.

De voornaamste klachten onder de eerste groep waren depressies en psychosomatische symptomen zoals hoofdpijn en misselijkheid. Volgens Kramer konden deze zieken ‘slechts door het toverwoord “Holland” verlost worden van hun symptomen’. De tweede groep militairen daarentegen schaamde zich voor de afwijkende reacties, had last van schuldgevoelens ten opzichte van de kameraden en wilde onder geen beding afgekeurd worden. Deze ‘angstneurotischen’ waren te herkennen aan de volgende symp-

tomen: hevige transpiratie, trillen en schrikachtig gedrag.²

Dit geestelijk instorten was het gevolg van een combinatie van psychische en fysieke belasting. Geestelijk kwamen de militairen onder druk te staan door het onmiddellijke gevaar voor het eigen leven en dat van hun kameraden, door de noodzaak om vermeende en soms niet-zichtbare tegenstanders te moeten verwonden of doden en door het chaotische verloop van de acties. Fysiek hadden ze te kampen met een verstoord slaapritme, overbelasting door gebrek aan personeel, intens lawaai, gebrekkige voedselvoorziening en hygiëne en een voortdurend gebrek aan privacy.³

De troepen zelf hadden zo hun eigen populaire termen om aan te duiden dat iemand psychisch was afgeknapt. De meest gangbare term, ook in Nederland bekend, was 'tropenkolder'. In tegenstelling tot de klassieke benamingen in de militaire psychiatrie, zoals *shellshock*, gevechtsneurose en gevechtsuitputting, is 'tropenkolder' de enige term die verwijst naar de specifieke klimatologische omstandigheden.

Oorspronkelijk hanteerden ook artsen deze term, maar vanaf het begin van deze eeuw, toen de moderne psychiatrie haar intrede deed, bleef de term alleen bij leken gangbaar als aanduiding voor een toestand van krankzinnigheid. Die zou zich onder andere uiten in wreedheden jegens ondergeschikten en dieren, en in verband staan met een langdurig verblijf in de tropen.⁴

Psychiater Kramer hanteerde de professionele psychiatrische term 'angst-neurose', die noch aan een militaire, noch aan een tropische context refereert. Toch zag hij bij zijn patiënten wel degelijk een verband tussen hun geestelijke labiliteit en het verblijf in de tropen. Onder invloed van de zon zouden hun stofwisselings- en voortplantingsfuncties verstoord raken, waardoor op den duur ook de psyche ontregeld raakte.⁵ Een collega van een onderafdeling van de Zeven december-divisie, de bataljonarts F. Doeleman, onderschreef de bevindingen van Kramer. In zijn proefschrift over de medische geschiedenis van zijn bataljon verwijst hij naar een onderzoek onder ambtenaren in Nederlands-Indië, waaruit zou blijken dat psychische afwijkingen verantwoordelijk waren voor 54% van de Europese verloven tussen 1915 en 1924.⁶ Een aan 'tropenkolder' verwante term die ook onder militairen gangbaar was, is het Maleise *mata gelap*.⁷ Dit betekent letterlijk 'duister oog' en heeft een wat meer spirituele connotatie, in de zin van vloek of bezwering die over iemand wordt uitgesproken. Sommige benamingen waren alleen voor 'insiders' begrijpelijk:

*Als we 's avonds nauwelijks in bed liggen, wordt er met veel lawaai iemand met 'platvoeten' binnengebracht. Platvoeten is een gangbare schuilnaam voor tropenkolder. De man gaat behoorlijk te keer en kan eindelijk met Luminal in slaap worden gebracht.*⁸

De periodisering die Kramer hanteert bij de beschrijving van zijn bevindingen geeft de samenhang tussen de gevechtsactiviteit en het aantal gevallen van 'angstneurose' goed weer. Eerst was er sprake van de reeds genoemde 'acclimatisatieperiode', vanaf de aankomst van de divisie eind 1946 tot de zomer van 1947. In deze tijd bezochten voornamelijk 'heimweepatiënten' zijn polikliniek. Tijdens de maanden juli, augustus en september 1947, de 'actieperiode' waarin het Nederlandse leger via een traditionele militaire opmars Republikeins gebied veroverde, bleef zijn wachtkamer vrijwel leeg.⁹

Eind 1947, toen de TNI overging tot de guerrillastrijd in bezet gebied, brak de 'angstneurotische' periode aan, en stroomde de kliniek weer vol. Kramer merkt op dat een van de hoofdoorzaken van het 'afknappen' van militairen het tekort aan manschappen was. Hij verwijst naar een militair rapport waaruit blijkt dat na een tweejarig verblijf in de tropen, de patrouillesterkte van sommige onderdelen niet meer dan veertig procent bedroeg van de werkelijke sterkte. Hierdoor werd steeds op eenzelfde groep, de meest weerbaren, een beroep gedaan. Hier was dus duidelijk een verband tussen 'uitputting' en het optreden van 'angstneurose'.¹⁰

In november 1947 stelden de Militair Geneeskundige Dienst een tekort aan personeel vast voor een behoorlijke psychiatrische verzorging. Het hoofd van deze afdeling in Indië pleitte in Nederland met succes voor de uitzending van extra personeel. In zijn ogen bood een efficiënte behandeling van militairen een oplossing voor het tekort aan manschappen.

Velen waren immers door hun geestelijke stoornis slechts tijdelijk ongeschikt voor hun functie. Doordat er noch behandeling, noch snelle afvoer naar Nederland plaatsvond, raakte de psychische afwijking tijdens maanden van doelloos wachten gefixeerd, waardoor de behandeling steeds minder kans van slagen had.¹¹

De volgende fase in de indeling van Kramer was de zogenaamde 'sportperiode'. Deze ving begin 1948 aan, toen op basis van de zoveelste wapenstilstand de TNI uit bezet gebied werd geëvacueerd. Niet 'uitputting' of 'angst' vormden langer de grootste bedreiging voor de psyche van de militair, maar 'verveling'. Persoonlijke problemen waren aan de orde van de dag. Verlovingen gingen uit, huwelijken liepen stuk en er waren sombere berichten over de werkloosheid in Nederland. Het percentage geslachtsziekten en krijgsraadzaken steeg onevenredig. Om het tij enigszins te keren, organiseerde de militaire leiding sportwedstrijden, oefeningen en parades.¹² In de loop van 1948, toen de Republikeinse troepen langzaam weer in Nederlands gebied infiltrerden en de guerrilla opvoerden, steeg het aantal gevallen van gevechtstress weer. Tijdens de 'Tweede actieperiode', die aanbrak toen Nederland middels nog een militaire opmars heel Java en grote delen van Sumatra bezette, was er weer een opleving van het moreel. Merkwaardig genoeg constateert

Kramer op basis van de gegevens van zijn opvolger A.M.J. Leyten, dat in 1949, het laatste jaar van het verblijf van de divisie in Indonesië, het aantal psychiatrische uitvallers aanzienlijk minder werd. En dit terwijl in Nederland de chef medische dienst van het demobilisatiekamp in Woerden juist constateerde dat het aantal tropenongeschikten in de laatste periode was toegenomen.¹³

Kramers verklaring voor de afname van de klachten is de zekerheid die de militairen nu hadden omtrent de datum van de thuisreis en de aflossing van de divisie door verse onderdelen. Dit zal wellicht een juiste verklaring zijn voor die psychische klachten die niet direct het gevolg waren van gevechtshandelingen, want juist in deze periode, vanaf de Tweede Politionele Actie in december 1948, verhardde de strijd aanzienlijk en werd de guerrilla-activiteit geïntensiveerd. Het zou dus logisch geweest zijn als juist in deze periode de polikliniek zou zijn volgestroomd met 'angstneurotischen'.¹⁴ Over de laatste fase, de 'inschepingperiode' noemt Kramer alleen de ontgoocheling als reactie op de afloop van de strijd, en de teleurstelling door het steeds uitstellen van de repatriëring.¹⁵

Kramer heeft zijn bevindingen ook gekwantificeerd. Volgens zijn berekeningen vertoonde 5 procent van het hele personeel van de Zeven december-divisie, circa 17.000 man, psychische stoornissen. Verhoudingsgewijs waren er meer gevallen onder de hogeren in rang. In 1947 werd 36 procent van de psychiatrische gevallen tropenongeschikt verklaard, terwijl in 1948, door de toegenomen guerrillastrijd, het percentage steeg tot 50 procent. In dit jaar kregen ook veel meer patiënten een langdurige behandeling. Van de 5 procent patiënten kon 57 procent na een kortdurende behandeling voor de dienst behouden blijven. Door het aanhoudende tekort aan manschappen was men er niet erg op gebrand om de patiënten door te sturen naar de psychiater.¹⁶

De militair arts F. Doeleman heeft in de medische geschiedenis van zijn bataljon, een uit 700 man bestaand onderdeel van de Zeven december-divisie, ook gegevens genoteerd over psychiatrische stoornissen. In de jaren 1947, 1948 en 1949 werd gemiddeld per jaar bij 3 procent van het bataljon een psychische stoornis geconstateerd.¹⁷ Doeleman constateerde min of meer dezelfde samenhang tussen gevechtsactiviteit en psychische klachten als Kramer. Alleen betreft Doeleman in zijn analyse ook de belasting van het tropische klimaat en van de fysieke vermoeidheid. Anders dan bij Kramer blijkt dat wanneer het bataljon van Doeleman gelegerd wordt in een hoger gelegen gebied, het percentage angstneurosen daalt ondanks de verhoogde militaire activiteit.¹⁸

Beide artsen hebben de historische wetenschap een mooie dienst bewezen door zo nauwkeurig hun bevindingen te registreren. Maar of de psychiaters van nu tevreden zouden zijn met de wijze waarop Kramer en Doeleman hun gegevens interpreteren valt te betwijfelen. De criteria voor de verschil-

len in diagnose zijn niet helder en vooral het verband tussen de afname van gevallen en de gevechtsomstandigheden is niet overtuigend. Het lijken meer aannames dan vaststellingen.

Opmerkelijk is de vaststelling van Doeleman dat bij terugkomst in Nederland de meeste verschijnselen verdwenen waren.¹⁹ Ook in het Militaire Neurosecentrum in Austerlitz, dat in 1946 speciaal voor de behandeling van oorlogsneurosen was opgericht, stelde men in het jaarverslag over 1947 verbaasd vast dat slechts 10 procent van de patiënten regelrecht uit Indonesië kwam. Hun verklaring voor dit geringe aantal was dat:

(...) vele neurotici die in Indonesië reeds zijn afgekeurd, tijdens de zeereis aanzienlijk verbeteren, terwijl waarschijnlijk een aantal bij aankomst in Nederland hun klachten dissimuleert om hospitaal opname te ontgaan en thuis te kunnen blijven.²⁰

Deze trend was niet alleen kenmerkend voor 1947, maar zette zich in de daaropvolgende jaren voort.

Diagnose en behandeling — Hoewel Kramer wel de samenhang aangeeft tussen de toename van psychiatrische gevallen en de verheviging van de guerrillastrijd, onderkent hij geen specifieke symptomen als gevolg van deze strijdmethode. Hij geeft geen prognose en speculeert niet over eventuele langetermijneffecten, die zich pas in Nederland zouden openbaren. De variatie aan ziektebeelden is wat hem betreft dezelfde als in Nederland, het enige verschil is dat alle patiënten mannen zijn van ongeveer dezelfde leeftijd.²¹ De meerderheid van de patiënten zou geen abnormale psychische reactie hebben vertoond, indien ze niet uit hun vertrouwde omgeving zouden zijn weggevoerd. Volgens Kramer waren dit de factoren die het geestelijk evenwicht van de militairen verstoorden:

— *De militaire situatie in de tropen*

Van de 302 gevallen van neurose, dat is 36,4 procent van het totaal, werd 15 procent toegeschreven aan de gevechtsomstandigheden. Dit waren de angst-neurotische gevallen als gevolg van het uitvoeren van gevaarlijke opdrachten, het hebben van vuurcontact met de vijand of het zien van gesneuvelde kameraden. De rest van de gevallen kwam voornamelijk voor na een lichamelijke ziekte zoals malaria of spruw.

— *Conflicten met meerderen, minderen of gelijken*

Deze groep viel weer uiteen in drie groepen: mannen die ook in de burgermaatschappij regelmatig in conflict kwamen met anderen, mannen die nooit moeilijkheden hadden gekend, maar zich niet in de militaire hiërarchie kon-

den schicken, en mannen die een verleden van tuchthuisstraf kenden maar in dienst goed functioneerden. 23,5 procent van de psychisch ongeschikte mannen hoorde bij de laatste categorie.

— *Het losgerukt zijn uit de vertrouwde omgeving*

Dit had voornamelijk depressies en psychosomatische klachten tot gevolg. Vooral hoofdpijn en duizeligheid waren veelgehoorde klachten. Zij werden meestal geuit door jonge mensen die nog niet op eigen benen konden staan en hevig verlangden naar huis. 15 procent van de patiënten had deze klacht.

— *De klimatologische omstandigheden*

Door de verandering van klimaat raakten bij veel militairen de stofwisselings- en voortplantingsfuncties ontregeld. Vooral hoogblonde militairen die gauw verbrandden in de zon, hadden voortdurend last van symptomen zoals koorts en diarree. Dit was het gevolg van de verstoring van het autonome zenuwstelsel. Naarmate het verblijf in de tropen langer duurde werd het verschijnsel duidelijker. Dit hing ook weer samen met een daling van de vitamine B-spiegel in het bloed, wat weer verband hield met de eenzijdige voeding.²² Over deze groep zijn geen percentages bekend.

Opvallend is dat Kramer zowel in zijn periodisering als in zijn analyse van de problematiek, over één probleem niet rept, namelijk de samenhang tussen psychische instabiliteit en drankzucht. Volgens een verpleegster van het psychiatrisch ziekenhuis in Tjimahi, waar mannen met tropenkolder lagen, kwam het vaak voor dat militairen zich uit angst voor de patrouille moed indronken:

*Kijk dat zijn hele jonge jongens die zo van de schoolbanken worden uitgestuurd, ik heb ze zelfs gezien, dat ze voordat ze het gevecht ingingen, als er b.v. een actie is ergens, dat ze meemoesten met zo een commandant, dat ze zo de jeneverfles aan de mond hielden, en dat ik wel zei, wat vreselijk dat onze jongens zo moeten vechten. Allemaal angst, hele grote dosis van angst. En het was meestal bij erg jonge jongens, die net zo 18, 19 waren.*²³

Zij verwijst, net als Kramer, naar de jongste categorie militairen als de meest kwetsbare. Haar beschrijving van die gevallen die in het ziekenhuis terechtkwamen wekt, anders dan bij Kramer, de indruk dat de autoriteiten zich niet zo goed raad wisten met deze gevallen:

Hij wordt natuurlijk door een bataljonscommandant heel gauw afgevoerd, want wat moet een leek nou met zo iemand doen, ze eten niet, ze halen meer de fles naar hun mond, het zijn allemaal vluchten, en dan denkt zo'n

commandant, nou breng hem maar weg, want wie weet hoe ver zo'n jongen komt, dus dan brengen ze hem naar een psychiater, maar het is natuurlijk ook wel eens geweest dat ze na een hele korte behandeling al op vrije voeten werden gesteld, niet dat ze dan terug gingen hoor, want ze werden wel meestal aan boord gezet, terug naar Nederland.²⁴

Een kenmerkende beschrijving van wat er zoal in het hoofd van een labiele militair speelt, is te vinden in het dagboek van hospik Van Helvoort. Op 7 december 1948, na weken van patrouille lopen met een KNIL-eenheid in Oost-Java, noteert hij:

Ik heb gisterenavond van ellende een paar keer door het dak van ons hok geschoten. Ik had een paar borrels gedronken maar die vielen niet goed, ik kreeg er de koude rillingen van. Er speelde iets door mijn kop, en ik moest een daad stellen, iets afreageren, ik heb mijn pistool gepakt dat sinds Modjokerto altijd onder mijn hoofdkussen ligt, heb zonder dat ik het wist wat ik deed door het plafond geschoten en ben met het pistool op het plafond gericht op mijn tampatje blijven liggen. Ik sliep niet en toch was ik niet wakker, het was net een roes, ik hoorde de deur van het hok opengaan en hoorde de stemmen van jongens van het tweede peleton, één van de jongens heeft me mijn pistool afgenomen en heeft het in de kast gelegd. Mijn nog steeds naar boven gerichte arm heeft hij op het bed gelegd. Buiten hoorde ik één van de jongens zeggen 'hij is stomdronken'. Ik weet niet wat het is, ik knap steeds af in mijn vrije uren, het is net of er dan een boze geest door me heen waait. Ik erger me ook mateloos aan stukjes uit Hollandse kranten die me toegestuurd worden, 'Hollandse soldaten steken kampongs in brand en schieten op burgers', er staat niet bij wat eraan vooraf is gegaan, er staat ook niet in de kranten dat er regelmatig wordt geschoten op Hollandse jongens die in de stad vertier gaan zoeken, de daders verbergen hun wapens en even daarna zijn het weer brave burgers die niets gehoord of gezien hebben. Er staat ook niet in dat er eerst heel wat fout moet zijn gegaan voordat de Hollandse jongens op burgers schieten.²⁵

In dit fragment vinden we bijna alle uitingen van 'stress'. De man is gefrustreerd, staat blijkbaar onder grote druk, tracht vergeefs dit gevoel weg te werken door een paar borrels te drinken, maar komt uiteindelijk tot een irrationele daad, uit de behoefte om af te reageren. Dezelfde man in een situatie waar burgers bij betrokken zijn en waarin snel gehandeld moet worden, loopt een grote kans een oorlogsmisdaad te plegen. De 'roes' waarin hij verkeert zou als pure dronkenschap geïnterpreteerd kunnen worden, maar uit zijn beschrijving blijkt dat het meer is dan dat. Hij neemt bij zichzelf een toestand van bewustzijnsvernauwing waar. De link tussen 'de boze geest die in hem

waart' en de benaming *mata gelap* en tropenkolder is overduidelijk. De negatieve berichten over hem en zijn maten uit Nederland versterken het gevoel van frustratie. Zijn reactie is een voorbode van de felle protesten in veteranenkringen als vanaf eind jaren zestig het probleem van de oorlogsmisdaden meer bekendheid krijgt.

De vraag is wat er gebeurde met lotgenoten van Van Helvoort, die minder inzicht hadden in hun eigen toestand? Hoe werden deze militairen behandeld? Volgens de beschrijving van Kramer was de eerste stap van de behandeling een korte of langere opname in het bataljonsziekenverblijf, waarbij kalmerende middelen werden toegediend en de verpleging zorgde voor een optimale verzorging met goede voeding en veel nachtrust. Als dit niet het beoogde resultaat opleverde, werd de patiënt naar de divisiepsychiater doorverwezen, die meestal in een stedelijk centrum gevestigd was, wat er meestal op neerkwam dat hij voor het bataljon verloren ging.²⁶

Deze behandeling sluit aan bij het in de Eerste en Tweede Wereldoorlog toegepaste principe van 'nabijheid' in de militaire psychiatrie. Dit houdt in dat een behandeling in de onmiddellijke nabijheid van het strijdtoneel de beste kansen biedt op genezing en dus ook op geschiktheid om opnieuw ingezet te worden. Nieuw was in de Tweede Wereldoorlog, door de ontwikkeling van de psychofarmaca, het toedienen van medicatie.²⁷

Dat de medische autoriteiten zich bij de voorbereidingen voor de militaire actie baseerden op de kennis uit de twee wereldoorlogen, blijkt ook uit het oprichten van een zogenaamd *exhaustion centre*. Dit is een soort vooruitgeschoven psychiatrische herstelpost, vlak achter de gevechtlijn. Wellicht werd al snel duidelijk dat dit concept niet bruikbaar was voor een guerrillastrijd in de tropen, want uiteindelijk werd het centrum nergens ingezet.²⁸

Kramer beschrijft uiteraard de theorie, een toestand waarin geen rekening wordt gehouden met een tekort aan manschappen en middelen. Dat het in de praktijk vaak neerkwam op improvisatie blijkt uit het relaas van deze veteraan:

We hebben er ook meegemaakt met tropenkolder, en die gooiden op een gegeven moment hun geweer weg, en die gingen gekke dingen doen, terwijl er b.v. een aanval was op het bivak, (...) dan gooiden ze hun geweer weg en dan gingen ze de vijand tegemoet met blote handen. Dat is natuurlijk je reinste kolder, die werd dan in zijn nek gegrepen, en die werd dan vastgehouden tot de aanval voorbij was, en dan kwam de hospik erbij en die zei: ik zal hem maar een slaaptabletje geven, als we dat hebben, of een zoutpil, want dat was eigenlijk het enigste dat we hadden, mosterdzalf, of hoe heette dat spul, als je doorgelopen liezen had.²⁹

Het is de vraag of commandanten op geïsoleerde buitenposten, waar de manschappen en middelen schaars waren, het zich konden veroorloven om militairen met latente symptomen van oorlogsneurose op tijd op non-actief te zetten. Wat de voorzieningen betreft waren de militairen van de Zeven december-divisie in het voordeel, omdat zij door hun legering op West-Java gebruik konden maken van de specialistische hulp van de twee grote militaire hospitalen in Batavia en Tjimahi. Op andere plaatsen waren er alleen veldhospitalen.³⁰

De theorie en de praktijk — Behalve over het militair-psychiatrisch beleid, vertelt het relaas van psychiater Kramer ons nog meer. Het is verschenen in een militair-geneeskundig tijdschrift in 1950, vlak na de beeindiging van het conflict. Eerder dan een kritisch stuk lijkt het een lofzang op het functioneren van het geneeskundig militaire bedrijf. Dat is op zich niet zo verwonderlijk, want dat was ook de instantie waaraan hij verantwoording schuldig was. Het was zijn taak om door selectie, preventie en behandeling, de geschiktheid van de troepen voor de strijd te bevorderen. Niet het zieleheil van de individuele militair stond voorop, maar het goed functioneren van het gehele leger. Dit gold niet voor alle psychiaters in het leger. Er waren er ook die zich wel voornamelijk met de patiënt identificeerden en het voor hen gemakkelijker maakten om afgekeurd te worden. Over ene psychiater Jansen circuleerde onder soldaten het volgende liedje:

*Jajaja Jansen, hij redt U uit het leger van Jan,
want wie de hoogste S op zijn kaart heeft staan,
die mag met de 'Grote Beer' naar huis toe gaan!*³¹

Kramer was echter uit een heel ander soort hout gesneden. In zijn rapport klinkt geen enkele kritische kanttekening door over de politieke en militaire leiding. Ook over het functioneren van zijn eigen afdeling was hij positief. Volgens hem was er sprake van 'betrekkelijk weinig clinisch waarneembare schade bij de militairen'. Hij schreef dit toe, behalve aan de uitstekende kwaliteit van de militaire keuring, de officieren en de geestelijke verzorging, vooral aan 'het doorzettingsvermogen en de ondernemingsgeest onzer militairen, zoals die kenmerkend zijn voor de Nederlandse volksaard'.³² Kennelijk was hij van mening dat geestelijke weerstand en incasseringsvermogen eigenschappen zijn die aan een nationaliteit verbonden kunnen worden.

Hospik Van Helvoort schatte de zaak heel anders in. Volgens hem werd de ernst van het probleem niet onderkend, uit angst voor de consequenties:

*Ook wordt gezwezen over de duizenden over hun toeren geraakte jongens,
die dingen doen die niet in hun aard liggen, er wordt gezwezen over die
honderden geestelijk afgeknapte jongens die door de doorstane ellende en*

*spanningen hun leven lang niet normaal zullen kunnen functioneren. De officieren houden hun kop wel, die willen de moeilijkheden die leven binnen de troep zoveel mogelijk binnenshuis houden. Ze zijn bang dat er iets uitlekt, ze schermen zich helemaal af.*³³

De reden waarom de autoriteiten liever geen ruchtbaarheid gaven aan deze problematiek was de vrees voor het wegvallen van de politieke steun uit Nederland. De militaire leiding was zich heel goed bewust van dit gevaar en trachtte nieuws hierover zoveel mogelijk te sturen. Opmerkelijk is ook het onderscheid dat Van Helvoort maakt tussen de lichte en zware psychische gevallen. De aantallen die hij noemt, 'duizenden' tijdelijk ontspoorde en 'honderden' reddeloos verlorenen, geven een indicatie van de verhouding tussen de twee groepen zoals Van Helvoort die ervaarde. Een andere veteraan maakte tijdens de terugreis op een hospitaalschip de letterlijke scheiding tussen de ene en de andere groep mee:

*In het voorschip, een heel ruim, zaten allemaal mensen met een lichte vorm van 'tropenkolder'. Op het achterschip daar mochten wij niet komen; ik ben er wel geweest. Daar stonden grote stalen kooien op en daar zaten knapen in die waren volslagen gek, want die vlogen zo tegen het gaas op. Als die kooien er niet stonden zouden ze zo over boord springen, ze waren volslagen gek, die hadden tropenkolder.*³⁴

Kramer maakt geen onderscheid tussen 'zware' en 'lichte' gevallen in zijn artikel. Wel stelt hij verschillende diagnoses vast, respectievelijk 95 nervositas, 78 angstneurose, 46 angsthysterie, 35 neurose, 26 hysterie, 19 neurasthenie en 3 dwangneurose.³⁵

Van deze 302 gevallen van neurose schrijft hij de 78 gevallen van angstneurose en de 46 gevallen van angsthysterie toe aan de gevechtshandelingen. Nu zullen de criteria voor het vaststellen van een psychiatrisch ziektebeeld in de jaren vijftig zeker verschillen van de huidige, maar als we voor het gemak uitgaan van Kramers diagnose, dan houdt die in dat op de hele divisie van 17.000 man, 0,7 procent uitgeschakeld was vanwege gevechtssstress. Het totale aantal psychiatrische patiënten van de Koninklijke Landmacht in de jaren 1947, 1948 en 1949 bedroeg 258. Daarvan moesten 99 militairen opgenomen worden voor behandeling, terwijl 159 militairen naar huis konden worden gezonden.³⁶ Dit was waarschijnlijk de groep die op de boot naar huis al opknapte. Als we het totaal van 258 afzetten tegen de 120.000 militairen van de KL die zijn uitgezonden, komt dit neer op 0,2 procent.³⁷

Als we kijken naar de stand van zaken in de jaren negentig, dan komen we dichterbij de buurt van de dramatische inschatting die Van Helvoort maakte. Uit het onderzoek van de psychologe I. Bramsen uit 1995, blijkt namelijk dat

7,3 procent van de Indië-veteranen lijdt aan het posttraumatisch stress-syndroom.³⁸ We mogen echter geen harde conclusies uit deze cijfers trekken, omdat het helemaal niet zeker is dat de veteranen die in dit onderzoek betrokken zijn al tijdens hun actieve dienst geestelijke problemen hadden. Wel zijn er twijfels te plaatsen bij de bewering van Kramer dat 57 procent van de militairen met psychiatrische klachten na een behandeling hersteld was.

Kramer wijdt verder niet uit over de beste manier waarop de naar Nederland afgevoerde militairen kunnen worden behandeld. Ook spreekt hij zich niet uit over eventuele langetermijngevolgen van de oorlogservaringen. Op zich is dat begrijpelijk, daar de kennis hierover samenhangt met de specifieke gevolgen van de guerrillastrijd. De korte intensieve gevechtsperioden die worden afgewisseld met rust en afleiding, leiden tot een heel ander ziektebeeld dan de traditionele oorlogvoering aan het front. Pas in de jaren zeventig zou onder invloed van Vietnam-veteranen in de Verenigde Staten het wetenschappelijk erkende bewijs worden geleverd voor de langetermijneffecten van oorlogsstress.³⁹

Maar ook gemeten naar de kennis die in die tijd wel aanwezig was, wijzen de reacties in Nederland op een hardnekkig optimisme met betrekking tot het probleem. Ook vlootpredikant Sillevius-Smit, een van de sprekers op de demobilisatie-studiedag in oktober 1947, schreef aan de Nederlandse oorlogsvrijwilligers een bijzondere weerbaarheid toe. De sombere berichten van de Amerikaanse specialist Pierce Bailey, dat van de twintig miljoen geallieerde militairen meer dan de helft in meer of mindere mate een neuro-psychisch geval was geworden, legde hij volledig naast zich neer:

Maar ik meen, dat wij met onze Hollandse jongens daarvoor niet te vrezen hebben. De Amerikanen die ten oorlog trokken, waren verwend en overvoed. De Hollander die naar Indië trok was gehard en had gebrek gekend. De Hollandse Oorlogsvrijwilliger is gezonder, sterker en heeft meer geestelijke achtergrond en inhoud dan de doorsnee Amerikaan uit de stad.⁴⁰

Dat vervolging, onderduik en tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog de mannen in geestelijk opzicht weerbaarder had gemaakt is niet waarschijnlijk. Wellicht voelde de vlootpredikant zich genooddaakt middels 'peptalk' de nationale sentimenten wat op te zwepen. Ook majoor-aalmoezenier W. Helmer was van mening dat de Nederlandse militairen heel goed in staat waren hun moeilijkheden te overwinnen zonder medische hulp. In zijn 'order aan gerepatrieerden' bekritiseerde hij de makkelijke gang naar de psychiater in Indië:

Als je in Indië bang was om naar een bloedlinke post terug te gaan over een ondermijnde weg met hinderlagen, dan was die angst heel normaal; maar je zette je kiezen op elkaar en als je tijd had, bad je nog wat: 'Lieve god, ik

knijp 'm als de kanker om verminkt of doodgeschoten te worden, maar helpt U me flink te zijn en m'n kameraden niet in de steek te laten'. En dan fixten we het wel! Maar als je naar een psychiater gestuurd werd, kreeg je voor heel je leven een rapport aan je broek over angstpsychosen, angst-neurosen, complexen en nog een heleboel geleerde dingen! Men kan moeilijk te veel respect hebben voor het werk van psychiaters ten behoeve van hen die het werkelijk nodig hebben. Doch een ernstige psychiater zal zelf de eerste zijn, om te protesteren tegen het misbruik, dat van hem gemaakt wordt, door Jan en alleman naar hem toe te sturen en elke moeilijkheid tot een probleem en complex te maken.⁴¹

Dit is een duidelijke verwijzing naar de opvatting dat 'doodsangst' in een militair conflict er gewoon bij hoort en dat de gang naar de psychiater stigmatiserend was.

Misschien trokken te veel militairen zich deze raad aan. De berichten uit het Militair Neurosecentrum in Zeist waren in ieder geval niet alarmerend. In tegenstelling tot wat men zou verwachten van een instelling die speciaal voor oorlogsneurosen is opgezet, werd in het jaarverslag van 1947 de oververteenwoordiging vermeld van militair administratief personeel. Deze groep zou 'dwangneurosen' ontwikkeld hebben als gevolg van de steeds aangroeiende papierwinkel. Van de 427 patiënten die in dat jaar werden behandeld, kwamen slechts 47 militairen van de Koninklijke Landmacht direct uit Indonesië.⁴² De verwachting was wel dat dit aantal in de jaren die volgden zou toenemen en dat de sociale aanpassing en tewerkstelling van deze groep een steeds belangrijker taak voor het centrum zou worden.⁴³

Zoals eerder gesteld verkeerde de leiding in de veronderstelling dat het merendeel van de oorlogsneurosen òf spontaan verdween, òf door snelle behandeling in Indië weer genas. Chef de clinique P. Hirschler leidde hieruit af dat de 25 patiënten met oorlogsneurosen die in 1949 en 1950 in het centrum verbleven, een afwijkend patroon vertoonden. Bij de meesten zat twee jaar tussen het moment van de traumatische ervaring en het uitbreken van de oorlogsneurose. Dit was iets nieuws.⁴⁴ Hirschler zat op het spoor van de gevolgen op lange termijn, maar trok daaruit niet de conclusie dat de spontane 'genezing' van de meeste gevallen misschien wel tijdelijk was. Het jaarverslag van 1951 bevestigt de indruk dat het Militaire Neurosecentrum een hele andere invulling kreeg dan oorspronkelijke de bedoeling was:

Ook dit jaar bleek zich de verandering van het patiëntenmateriaal, die zich reeds in de vorige jaren aftekende, voort te zetten. Echte oorlogsneurosen kwamen slechts zelden meer voor, hoewel een enkele late oorlogsneurose nog wel gesignaleerd werd. Het grootste deel der patiënten bestond nu uit jonge, veelal nog in de napuberteit staande mannen, die tijdens de normale diensttijd vastliepen.⁴⁵

Bij deze cijfers moet wel rekening gehouden worden met het aanzienlijke aantal manschappen dat in de periode 1946-1950 niet naar Indië was gestuurd. In 1947 waren 60.000 KL-militairen in Nederland gestationeerd, en ruim 100.000 in Indië.⁴⁶ De behoefte aan behandeling van militairen in vredestijd was blijkbaar in die mate aanwezig dat het tot 1964 duurde voordat het Neurosecentrum haar deuren sloot. De psychiatrische hulpverlening vond vanaf toen plaats via het Centraal Militair Hospitaal in Utrecht.⁴⁷ Alleen in dit ziekenhuis, bij een enkele huisarts en in de beslotenheid van vele Nederlandse gezinnen, waren de naweën van de 'gevechtsneurose' een realiteit. In tegenstelling tot de huidige opvang van militairen uit oorlogsgebieden, was er geen officiële instantie die zich bewust was van mogelijke psychiatrische klachten op de lange termijn. Wie eenmaal officieel 'beter' of 'gezond' was verklaard kon niet terugvallen op de voorzieningen van het ministerie van Defensie.

DE THUISKOMST VAN DE MILITAIR: OVER VERVREEMDING EN TELEURSTELLING

De demobilisatie — De stelling dat de Nederlandse overheid niets gedaan heeft voor de uit Indië terugkerende militairen hoort in het rijk der fabelen thuis. Alleen al uit vrees voor de sociale onrust die een grote groep ontevreden jonge mannen teweeg zou brengen, had de Nederlandse regering tal van maatregelen genomen om de gedemobiliseerden snel aan het werk te helpen. De recente geschiedenis had immers uitgewezen dat 'jonge ontevredenen' vatbaar waren voor extremistische ideologieën en met de 'dreiging' van het communisme in het achterhoofd was het zaak grote prioriteit te verlenen aan het welzijn van de terugkerende troepen.⁴⁸ In tegenstelling tot militair psychiater Kramer en predikant Sillevius-Smit uit de vorige paragraaf, die volkomen vertrouwden op de weerbaarheid van de Nederlandse militair, maakte J. Barnhoorn, officier van gezondheid van de Koninklijke Landmacht, zich grote zorgen. Tijdens een studiedag over het vraagstuk van de demobilisatie, in oktober 1947, deed hij een sombere voorspelling:

Het hervinden van een evenwichtspositie in het maatschappelijk arbeidsbestel is een conditio sine qua non voor het behoud of herstel van het geestelijk evenwicht. Wanneer hier niet met grote zorg aan wordt gewerkt door een ieder, die met het demobilisatie probleem iets te maken heeft (...) dan wordt er een leger van neurotici en geestelijk ontwrichten gekweekt, waar de maatschappij jaren lang mee zal blijven zitten.⁴⁹

De zorg voor het 'welzijn' van de militairen had overigens voornamelijk betrekking op materiële zaken. Van de geestelijke problematiek die zich zou kunnen voordoen was men zich wel bewust, maar de middelen en de kennis ontbraken om hierop te anticiperen.⁵⁰ Geheel in de geest van die tijd was de volgende stap niet de gang naar de psycholoog of psychiater, maar die naar het arbeidsbureau. De kern van het 'besluit demobilisatievoorzieningen' dat in februari 1948 in werking trad, bestond uit regelingen die de gang naar een baan of studie zouden vergemakkelijken.

Wat werd er allemaal geregeld om de militair weer te integreren in het burgerleven? Allereerst had de militair recht op een aantal uitkeringen in geld en natura. Hij kreeg honderd gulden ineens en een premie van tien gulden voor ieder maand werkelijke dienst in Indië. Daarnaast kreeg hij zeventig gulden of een burgerkostuum plus een aantal textielpunten en een vrij vervoerbewijs voor een maand. Verder ontving hij de soldij over zijn verlofperiode. Als de werkgever, ondanks de wettelijke verplichting daartoe, niet in staat was zijn voormalige werknemer weer in dienst te nemen, werd voor deze bemiddeld via een rijksarbidsbureau. Er waren ook mogelijkheden om omgeschoold te worden, een studietoelage te krijgen of een renteloos voorschot aan te vragen. Zelfstandigen wier bedrijf schade had ondervonden door de langdurige afwezigheid kwamen in aanmerking voor een zakelijke tegemoetkoming. Als iemand ondanks deze mogelijkheden, toch nog zonder werk of inkomen kwam te zitten, kwam hij in aanmerking voor een periodieke uitkering of een voorschot ineens.⁵¹ Deze maatregelen sloten goed aan bij wat in de publieke opinie eind jaren veertig als de meest urgente zaken werden beschouwd.⁵²

Wat ook een argument is om de demobilisatievoorzieningen positiever te waarderen dan in het algemeen door Indië-veteranen wordt gedaan, is het gegeven dat de Indië-gangers niet de enigen waren waar de overheid voor moest zorgen. De soevereiniteitsoverdracht eind 1949 bracht een tweede golf Indische Nederlanders naar Nederland. Dit hield in dat voor circa 100.000 mensen een eerste opvang en bemiddeling bij werk en huisvesting geregeld moesten worden.⁵³ Voor een land dat net zijn oorlogsschade te boven begon te komen was dit een enorme financiële last. Er zijn ook wel aanwijzingen dat de twee groepen op sommige fronten elkaars concurrenten waren. In een onderzoek naar de integratie van Indische Nederlanders wordt als reden voor de weinig succesvolle arbeidsbemiddeling van deze groep het gegeven genoemd dat 80.000 ex-militairen prioriteit hadden bij de tewerkstelling.⁵⁴ Er was in ieder geval een groot verschil in houding ten aanzien van de ontvangst van deze groepen. Voor de ex-militairen erebogen en feestelijke ontvangsten op lokaal niveau, terwijl de Indische Nederlanders schoorvoetend werden toegelaten tot Nederland. De vrees voor een

massale toeloop die de financiële draagkracht van Nederland te boven zou gaan, was groot.⁵⁵

Ook bij de toewijzing van woningen, waar een groot tekort aan was, moesten de groepen de voorrangspositie met elkaar delen. Voor de gedemobiliseerden werd een speciale commissie in het leven geroepen om zich over dit probleem te buigen.⁵⁶

Essentiëler nog dan het bestaan van deze voorzieningen, is uiteraard de wijze waarop de overheid deze regelingen uitvoerde en de mate waarin de groep gebruikmaakte van de mogelijkheden. Het feit dat Indië-veteranen nauwelijks in positieve zin refereren aan de regelingen suggereert dat ze in de praktijk niet goed functioneerden. Daar zijn ook wel aanwijzingen voor.

De Leger- en Vlootcommissie, die bestond uit Kamerleden en vertegenwoordigers uit het leger, boog zich al in oktober 1947 over de kwestie. De Kamerleden Evert Vermeer van de PvdA en Ruijs de Beerenbrouck van de KVP maakten zich erg druk over de asociale houding van sommige overheidsdiensten, die gedemobiliseerden achterstelden bij het vergeven van vacatures.⁵⁷

Ook de directeur voor de demobilisatie van de Koninklijke Landmacht, G. Pruijs, uitte een jaar later soortgelijke zorgen. In een nota van 3 november 1948 aan minister van Oorlog Schokking stelde hij vast dat zowel het particuliere bedrijfsleven als de overheid nog steeds tekortschoten bij het vergeven van vacatures aan oud-militairen. Berichten hierover aan de nog in Indonesië verblijvende militairen hadden een ondermijnend effect op het moreel. Verder klaagde hij zijn nood over de bureaucratische rompslomp bij het behandelen van aanvragen voor een studietoelage of een overbruggingsuitkering. De tijd tussen de aanvraag en de toekenning bedroeg wel drie maanden. Hier-
tegenover stond zijn vaststelling dat:

*Het aantal klachten, dat vroeger regelmatig in tijdschriften en dagbladen te lezen viel, vrijwel tot nul is gereduceerd.*⁵⁸

Een andere constante bron van zorg was het tekort aan goed opgeleid personeel om alle taken die waren toebedeeld aan de Gewestelijke Sociale Diensten van het ministerie van Oorlog te kunnen uitvoeren.⁵⁹ Dit euvel zou in 1950, het topjaar van de demobilisatie, de druk nog verder verhogen.

Maar hoe vallen deze sombere geluiden te rijmen met het gegeven dat 99 procent van de ex-militairen in 1951 een baan had of een studie volgde? In hoe verre was dit gunstige resultaat de verdienste van de demobilisatieraad? Enige cijfers op lokaal niveau bieden zicht op dit vraagstuk. Uit een enquête onder de circa duizend mannen van het Eerste Bataljon Stoottroepen, gehouden vlak voor hun terugkeer naar Nederland in januari 1948, blijkt dat slechts 40 procent steun en hulp nodig had bij terugkeer in Nederland.⁶⁰ Uit een rapport van de demobilisatieraad voor Amsterdam, blijkt dat in het eerste half

jaar van 1948 van de 466 teruggekeerde Amsterdammers, 56 procent gebruik had gemaakt van de diensten van de Raad.⁶¹ De Provinciale Demobilisatie-Raad van Limburg registreerde in de periode van 1 januari 1948 tot en met 31 maart 1949 dat van de 2465 gedemobiliseerden 30 procent zichzelf van werk had voorzien. Voor 65 procent werd bemiddeld bij het vinden van werk. Op landelijk niveau werden in dezelfde periode 20.000 gedemobiliseerden geregistreerd, waarvan 54 procent door bemiddeling van arbeidsbureaus werk vond en 40 procent direct werk vond.⁶² Er was dus een aanzienlijk percentage dat op eigen gelegenheid de weg vond in de burgermaatschappij.⁶³

De paradox tussen de onvrede over de voorzieningen en deze relatief gunstige cijfers, valt deels te verklaren uit de soms te hoog gespannen verwachtingen van de militairen. Vooral na de eerste demobilisatie-hausse, in de zomer van 1949, bleken veel terugkerende militairen teleurgesteld te zijn over de mogelijkheden. Een citaat uit een brief aan minister Joekes van Sociale Zaken:

*Herhaaldelijk blijkt immers, dat de thuisvarende mannen allerlei onvervulbare wensen hebben, waardoor op de G.A.B.'s (Gemeentelijke arbeidsbureau) de moeilijke en moeizame taak rust om hen tot juister gedachte te brengen. Het beleid van het R.A.B. (Rijksarbeidsbureau) gaat uit van de richtlijn: zoveel mogelijk terug naar het oude beroep en de oude betrekking. De voorlichting tot heden gaat veel te veel uit van de gedachte, dat de man kan gaan doen wat hij wil en de kans krijgt om nog eens helemaal opnieuw te beginnen.*⁶⁴

Om deze potentiële bron van frustratie weg te nemen, stuurden de autoriteiten een groep ambtenaren naar Indië om de 'troep' voor te lichten over de meest recente ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Er werden spreekuren gehouden, radio-uitzendingen gewijd aan het onderwerp, en de Stichting Nationale Inspanning Welzijnsverzorging Indië (NIWIN) organiseerde cursussen 'voorbereiding terugkeer'.⁶⁵

Toch bleef de aansluiting tussen de wensen in Indië en de vraag vanuit de arbeidsmarkt een terugkerend probleem. In verschillende stukken wordt melding gemaakt van boeren die niet meer terug willen naar het boerenbedrijf.⁶⁶ Oud-minister van Oorlog Meynen stelde in een beschouwing over 'sociale gerechtigheid' vast dat er een voorkeur was voor lage administratieve functies, terwijl er in het bedrijfsleven een grote behoefte was aan vaklieden. Een ander knelpunt was de geringe geografische mobiliteit van de militairen, die terugwilden naar hun ouders of naar hun echtgenote.⁶⁷ Het relaas van deze veteraan, die in Indië als kok had gewerkt, is kenmerkend voor de behoefte aan een baan met hogere status:

Ik haalde alle diploma's voor bakker, banketbakker, kruidenier en assistent-

*keurmeester. Dat kostte wel duizend gulden. En op het arbeidsbureau zeiden ze: sorry, er is geen werk, er zijn honderdvijftigduizend mannen teruggekomen uit Indonesië.*⁶⁸

Deze man kreeg werk als noodhulp in een bakkerij en pas negentien jaar later, na veel sollicitaties, ging zijn wens in vervulling en werd hij kassier bij de burgerlijke stand.

Een ander probleem, dat specifiek gold voor jonge oorlogsvrijwilligers die in de Tweede Wereldoorlog waren ondergedoken of tewerkgesteld, was de langdurige afwezigheid uit de schoolbanken. Doordat zij zich vrijwillig hadden opgegeven voor de strijd in Indië, en daar langer dan afgesproken onder vrij slechte omstandigheden hadden moeten blijven, leefde bij hen nog sterker het gevoel dat de Nederlandse regering een extra inspanningsverplichting had. Uit de verslagen van de demobilisatieraad blijkt ook dat de leiding zich ernstig zorgen maakte over deze groep.⁶⁹ Een vertegenwoordiger van de Band Nederland-Indië wees op de 'geestelijke angst voor het burgerleven' die uit hun brieven sprak.⁷⁰ Dat in de praktijk niet iedereen doordrongen was van de noodzaak de oorlogsvrijwilligers voorkomend te behandelen, blijkt uit het herhaaldelijk ingrijpen van het hoofd van de Demobilisatie-Raad, generaal Pruijs. Hij beklagde zich regelmatig bij het hoofd van de sociale dienst over de onbillijke behandeling van deze categorie:

*Het is zeer onjuist en zelfs fout dat bij voorbeeld een sergeant O V W'er door een gewestelijk kantoor naar het arbeidsbureau gestuurd wordt en daar te horen krijgt dat hij sneeuwruimer kan worden.*⁷¹

Veel oorlogsvrijwilligers voelden zich achtergesteld ten opzichte van hun leeftijdgenoten die in Nederland waren gebleven, een opleiding hadden gevolgd en nu de meest gewilde banen bezet hielden:

*Het enige alternatief was een spoedcursus timmerman of metselaar om daarna de bouw in te stappen en te helpen het vaderland weer op te bouwen. Als je over dit soort dingen wilde praten, kreeg je steevast het zelfde antwoord: 'je kunt toch 's avonds gaan studeren.' Op zo'n moment klap je dicht. Je kunt dan niet duidelijk maken dat deze jongens niet in staat waren om te studeren, omdat ze vanaf hun tiende niet meer in de gelegenheid waren om nog iets te leren.*⁷²

Over de feitelijke juistheid van deze weergave valt te twisten. Zo leert een reken-som dat als je in 1945-1946 de vereiste leeftijd van achttien moest hebben om je te mogen aanmelden als oorlogsvrijwilliger, je aan het begin van de Tweede Wereldoorlog dertien of veertien jaar moet zijn geweest. Iemand zonder empathie zou ook een hard oordeel kunnen vellen over een man die

klaagt dat hij geen passend werk kan vinden omdat hij geen opleiding heeft kunnen volgen, maar ook niet de 'spirit' heeft om alsnog aan een opleiding te beginnen. Maar dat hij hier geen zin in heeft hangt samen met de geestesgesteldheid van deze specifieke groep. De Tweede Wereldoorlog vormde een breuk in hun maatschappelijke ontwikkeling. Ze werden volwassen in een chaotische tijd waarin andere normen en waarden golden. De onbestemde gevoelens van malaise en mislukking vinden een gerationaliseerde uitweg door te verwijzen naar een tekortschietende overheid. Het gevoel 'onthemd te zijn' dat deze man beschrijft, na een onderduikperiode in de Tweede Wereldoorlog en een zware strijd in Indië, is heel begrijpelijk. Dat gevoel is bepalend voor hoe hij de wereld om zich heen ervaart. De medewerkers van de Amsterdamse Demobilisatie-Raad uitten ook hun bezorgdheid over de passiviteit en matheid bij de groep oorlogsvrijwilligers. En dat was dan nog de 56 procent die de moeite had genomen een bezoek te brengen aan deze instantie. Het verschijnsel van gedemobiliseerden, en in het bijzonder oorlogsvrijwilligers, die vaak van baan wisselden of een moeizaam verkregen werkkring zonder reden verlieten om op avontuur te gaan, was bekend en baarde de autoriteiten grote zorgen.⁷³ De Nederlandse overheid was zich ook bewust van het feit dat het implementeren van alleen materiële voorzieningen niet genoeg was om de manschappen goed op te vangen, maar liet dit soort zaken over aan de kerken en particuliere organisaties.

Verwachtingen van het thuisfront — Voor het welslagen van een groot project als de demobilisatie van 150.000 militairen moesten vraag en aanbod enigszins met elkaar in evenwicht zijn. Bij de regelingen, die voor een groot deel gebaseerd waren op de ervaringen met geallieerde veteranen,⁷⁴ was dan ook rekening gehouden met de wensen en verlangens van de gedemobiliseerden zelf.⁷⁵ In een van de eerste vergaderingen over de demobilisatie, in april 1947, wordt het voornemen uitgesproken om te leren van de fouten die in het verleden waren gemaakt. Kapitein Beckering van de Koninklijke Marine zet uiteen hoe de marine de zaak gaat aanpakken:

Wij hebben enige praktijk gehad op dit gebied bij de demobilisatie van onze militairen, die terugkwamen uit de Wereldoorlog. We hebben toen een goede samenwerking gehad met de gewestelijke arbeidsbureaux. We kunnen nu hetzelfde doen, ik bedoel op dezelfde manier, maar er zijn fouten gemaakt, die we nu moeten voorkomen. Wij beginnen nu reeds de militairen, die in Indië wachten om naar Holland te worden gestuurd en hier gedemobiliseerd worden een formulier te laten invullen, zoodat wij aan de hand van deze gegevens weten, wie en wat wij in Holland krijgen.⁷⁶

In memoires van veteranen wordt tegen het einde van het verblijf in Indië de officier van de sociale dienst genoemd, die de troep kwam voorlichten over emigratiemogelijkheden, werkbemiddeling en studiefaciliteiten.⁷⁷ De militaire voorlichtingsdienst schakelde in Indië de pers in, legde contacten met Nederlandse bedrijven en zorgde voor vragenrubrieken waar militairen gretig gebruik van maakten.⁷⁸ Ook het gebrek aan inzicht in de niet-materiële problematiek blijkt mee te vallen. Op een studiedag over de demobilisatie, gehouden op 30 oktober 1947 en geëntameerd door de Koninklijke Landmacht, hadden de sprekers heel heldere ideeën over wat de Nederlandse samenleving te wachten stond. J. Barnhoorn, hoofd van de sectie Geestelijke Gezondheidszorg van de KL, legde in zijn lezing 'Demobilisatie als geestelijk-hygienisch probleem' de nadruk op het moeizame sociaal- psychologische proces van aanpassing dat zich zou manifesteren. De militairen moesten 'indien zij dan al niet neurotisch zijn bij hun terugkeer, ook niet neurotisch worden door een mislukte demobilisatie'. Hij ging in op de moeilijke overgang van een leven in militair groepsverband, onder tucht en discipline, naar het civiele groepsverband met hele andere normen en gewoonten. De militair zou last krijgen van gevoelens van onzekerheid, isolement en eenzaamheid, die mits niet goed in banen geleid, zouden leiden tot ernstige nerveuze symptomen:

Tijdens zijn afwezigheid heeft hij zijn vrouw, zijn moeder, zijn vrienden, zijn huis, zijn dorp geïdealiseerd, hij heeft er over gepraat en hij heeft er naar verlangd, maar als hij teruggekeerd is, zal de werkelijkheid hem tegenvallen, zal hij teleurgesteld worden in allerlei opzichten en die teleurstelling zal zich uiten in depressieve stemmingen, in geprikkeldheid en teruggetrokkenheid.⁷⁹

De directrice van de opleiding Psychiatrisch Sociaal Werk, N. Ongerboer, ging in op de verschillende problemen die zich in de huiselijke sfeer zouden voordoen. Woningnood zou de hereniging van jonge paren bemoeilijken. Het zou vanzelfsprekend zijn dat de man voorlopig bij zijn schoonouders zou intrekken, waar de echtgenote bescherming en gezelschap had gezocht tijdens zijn afwezigheid. Ook het verschil in ontwikkeling zou tot verwijdering leiden. De vrouw zou vanuit een kinderlijk idealisme haar man geïdealiseerd hebben, terwijl hij juist door de vreemde overgang meer afstand van haar neemt:

Hij heeft geen aandacht voor al haar gebeuzel over haar huishoudelijke moeilijkheden tijdens zijn afwezigheid, haar geldzorgen, haar ruzietjes met burens. Hij heeft veel belangrijker dingen aan zijn hoofd, die zij weer niet begrijpt en uiteindelijk gaat ieder zijn eigen weg.⁸⁰

Het 'ieder zijn eigen weg gaan' had ook onder de niet-gehuwden groot leed veroorzaakt. Verbroken verlovings is een thema dat vaak terugkomt in en memoires van veteranen, en waarin de morele ondersteuning van mede-militairen een grote rol speelde.

Een ander struikelblok was de relatie met de kinderen. Die zouden, gewend aan zoveel exclusieve aandacht van hun moeder, de vader als concurrent gaan beschouwen. Oudste kinderen, die gepromoveerd waren tot vertrouwenspersoon van de moeder, zouden hun plaats weer moeten afstaan. De moeder die helemaal was opgegaan in de opvoeding, zou niet gewend meer zijn om als vrouw aandacht aan haar man te besteden:

*Hij wil na zijn lange afwezigheid zelf vertroeteld worden, de volle aandacht van zijn vrouw krijgen, met haar uitgaan, en we zien hem de kinderen eigenlijk beschouwen als zijn concurrenten, waartegen hij korzelig en streng optreedt, waarvan hij weinig kan hebben en waaraan hij veel te hoge eisen stelt, met alle teleurstellingen van dien.*⁸¹

Behalve een typering van de ideeën die leefden over de echtelijke plicht van de vrouw, tonen deze citaten aan dat er wel degelijk een besef was van de geestelijke problematiek van de demobilisatie. Ook hier geldt echter dat er misschien geen rechte lijn liep van de 'voornemens', naar de daadwerkelijke 'implementatie van maatregelen'. Voor de deelnemers aan de studiedag was 'voorlichting' de manier om te anticiperen op de problemen.⁸² Het thuisfront, de gerepatrieerden zelf, de plaatselijke geestelijkheid, de artsen, de plaatselijke organisaties voor Geestelijke Volksgezondheid en sociale werksters, zij moesten allen via een intensieve voorlichtingscampagne waarin pers, radio en film zouden worden ingeschakeld, voorbereid worden op de onvermijdelijke aanpassingsproblemen.⁸³ Door bijna alle sprekers werd benadrukt dat het niet alleen ging om het oplossen van materiële zaken, maar dat geestelijke en morele steun onontbeerlijk waren.⁸⁴

In de praktijk werd deze functie van 'luisterend oor' gedelegeerd naar de instanties in de gemeenten waar de gedemobiliseerden naar terugkeerden. De werkcommissies op lokaal niveau waren behalve voor de ontvangst, de arbeidsbemiddeling, de scholing en huisvesting, ook verantwoordelijk voor hulp bij gezins-, huwelijks- en andere aanpassingsmoeilijkheden. Zelfs zwaardere zaken zoals fysieke en psychische problemen die voortvloeiden uit invaliditeit, moesten via deze commissies bij de juiste instanties terecht komen.⁸⁵ Ook in de voorlichting aan de troepen, de aan vele militairen uitgereikte brochure *In een Notedop*, wordt meerdere keren verwezen naar de lokale commissies voor steun en hulp bij aanpassingsmoeilijkheden.⁸⁶ Over hoe het systeem van maatschappelijke opvang op lokaal niveau heeft gefunctioneerd is weinig bekend. Het feit dat er nauwelijks aan gerefereerd wordt

door veteranen suggereert of dat het slecht functioneerde of dat er weinig gebruik van is gemaakt. Het was in die tijd, anders dan in de huidige door en door gepsychologiseerde samenleving, niet gebruikelijk om met persoonlijke problemen naar buiten te treden. Bovendien waren de militaire autoriteiten bevreesd voor 'stigmatisering' die het gevolg kon zijn van de associatie van Indië-gangers met behoefte aan 'hulpverlening'. De sociale dienst mocht zich ook niet aan de militairen opdringen.⁸⁷ De afkeer voor de term 'nazorg' blijkt duidelijk uit een artikel in het *Friesch Dagblad* van februari 1948:

*Intussen vangt men soms klanken op, alsof na de demobilisatie er een soort nazorg moet zijn. Dit woord kan misverstand wekken en moet reeds daarom worden vermeden. Deze mannen zijn niet uit Veenhuizen ontslagen. Zij zijn geen objecten van reclassering. Natuurlijk moeten ze worden geholpen. Aan het werk of aan studiemogelijkheden. Maar dat is niets anders dan verschaffing van datgene, waar zij recht op hebben.*⁸⁸

Wat wel vaststaat met betrekking tot geestelijke opvang is dat de demobilisatieraad hoge verwachtingen had van kerken en particuliere organisaties. Verschillende sprekers op de studiedag over de demobilisatie benadrukten deze speciale taak van de geestelijkheid.⁸⁹ Net als bij de opvang van de groep Indische Nederlanders, moesten zij zich over de niet-materiële zaken ontfemen.⁹⁰ In de brochure *In een Notedop* stond ook dat de instantie tot wie de militair zich moest wenden bij psychische moeilijkheden, afhing van de levensovertuiging.⁹¹

De dominees, pastoors en maatschappelijk werkers zullen waarschijnlijk wel de bereidheid gehad hebben om te luisteren, maar de essentie van het therapeutisch effect van zulke gesprekken is dat de luisteraar de verhalen in de juiste context kan plaatsen. Dat was juist wat in die kringen totaal ontbrak: de deskundigheid. Nederland was weliswaar in vier districten verdeeld met elk een eigen veldprediker met Indië-ervaring,⁹² maar voor de kerken in het algemeen waren het zedelijke peil van de militairen en de dreiging van ontkerkelijking de voornaamste zorgen.⁹³ Een van de veteranen herinnert zich het moeizame contact met een ouderling van de gereformeerde gemeenschap, die bij zijn ouders op bezoek komt om te informeren waarom hij nog niet in de kerk gezien is:

Aan het einde van de avond dan eindigen ze met een gebed (...) allemaal zitten we eerbiedig te luisteren naar het gebed van die ouderling, maar hij doet zijn ogen zo los en keek naar mij, dat vond ik ook min (...) zegt hij, doet u de ogen niet dicht, bidt u niet? Ik zeg, ik bid wanneer ik er behoefte aan heb, en niet wanneer u dat wil, en toen begon hij te bidden over een verwaasde jongeling, op het verkeerde pad (...) toen had ik het misdaan, (...) een maand of twee daarna kreeg ik het bericht in huis dat ik van die

*onkerkelijke wandel moest terugkomen, anders werd ik geschrapt als dooplid.*⁹⁴

Wat meer in het algemeen ontbrak was het inzicht dat voor de geestelijke problematiek ook een langetermijnvisie ontwikkeld moest worden. Men dacht dat na het eerste jaar, als de jonge paren en gezinnen weer herenigd waren, als de ex-militair weer zijn plaats in de maatschappij had gevonden, de aanpassingsproblemen weer voorbij zouden zijn.

Een van de sprekers op de demobilisatie-studiedag in 1947 suggereert dat een te lang feestelijk onthaal of het te lang ontzien van de gedemobiliseerden ook contraproductief kan zijn.

Zijn relaas is weliswaar van toepassing op de groep oorlogsvrijwilligers, die het risico zouden lopen ‘verwaand’ te worden door het ‘uitbuiten’ van hun heldenstatus, maar de teneur van zijn verhaal is ook wel kenmerkend voor de houding van de verschillende instanties in het algemeen:

*Maar het zal alle repatriërende van te voren en nog later nog bij herhaling moeten worden bijgebracht, dat aan alle eerbetoon een einde komt en moet komen, dat zij zichzelf en hetgeen zij deden niet moeten overschatten, dat bescheidenheid eigen is aan ware heldenmoed en dat zij zonder enige twijfel zeer spoedig zullen ervaren, dat zeer vele landgenoten niet de minste neiging hebben om rekening te houden met hun bijzondere verdiensten.*⁹⁵

De boodschap kon niet Hollandser van toon zijn: de Indië-ervaring gaf geen recht op een bijzondere status, de jongens moesten zo snel mogelijk weer ‘gewoon’ doen. Deze verwachting van de sprekers, die in 1947 nog uitgingen van een vreedzame oplossing van het conflict, werd helemaal irreëel toen na 1949 de troepen geconfronteerd werden met de zinloosheid van de hele militaire onderneming. Vooral voor militairen met slechte ervaringen was het moeilijk om ‘gewoon’ over te gaan tot de orde van de dag.

De beleving achteraf⁹⁶ — De pendant van de vraag hoe de Nederlandse overheid haar Indië-veteranen heeft opgevangen, is de vraag hoe deze groep de opvang heeft beleefd. Bij de perceptie van de veteranen spelen verschillende factoren mee, die kunnen verklaren waarom een demobilisatie, die wat aanbod betreft als redelijk geslaagd kan worden beschouwd, door een deel van de ontvangende partij als mislukt wordt ervaren. Ik spreek nadrukkelijk over een aparte groep van expliciet ontevreden veteranen, omdat de meerderheid van de veteranen zich niet uitspreekt over deze kwestie. Dit is de groep die door de Stichting Dienstverlening Veteranen ‘de zwijgende meerderheid’ wordt genoemd. Omdat ze zwijgen hebben ze, in tegenstelling tot hun protesterende lotgenoten, nauwelijks invloed op de beeldvorming over Indië-veteranen.

Wat de ontevreden veteranen betreft: allereerst zijn er de gebruikelijke gevoelens van vervreemding bij de overgang van een militaire naar een burgersamenleving. Stuk voor stuk beschrijven Indië-veteranen de vreemde mengeling van vreugde, door het feestelijke onthaal en het weerzien met de familie, en gevoelens van eenzaamheid. Het volgende relaas is tekenend voor de ambivalente gevoelens:

Nee, het was natuurlijk heel moeilijk; we werden wel ontvangen hier, maar ik heb eigenlijk geen woord gehoord van de Regering; er werden geen toespraken gehouden, we hebben helemaal geen ontvangst gehad. We kwamen aan in Rotterdam, en ik weet wel, als eerste gingen van boord de jongens die in het Noorden woonden (...) wij werden met bussen naar huis vervoerd; overal zag je vlaggen hangen; er werden erepoorten gemaakt. Je kwam thuis (...) alles was even klein, alles kwam op je af. Er zat een huis vol met volk; die gingen 's avonds weg, en dan lag je in bed te dromen van Indië, mooi Indië.⁹⁷

Deze man is teleurgesteld over het ontbreken van een vertegenwoordiger van de regering direct bij aankomst in de haven van Rotterdam. Maar de frequentie van de boten die terugkeerden uit Indië was in de loop van 1949 en 1950 zo hoog, dat een officiële ontvangst door een regeringsvertegenwoordiger voor alle schepen die aankwamen terecht als onhaalbaar gekwalificeerd zal zijn.⁹⁸ De officiële richtlijn was wel dat de troepen toegesproken zouden worden namens de koningin, namens de regering door de minister van Oorlog en namens de inspecteur-generaal van het leger, prins Bernhard. Het welkomstwoord van de koningin werd in de vorm van een telegram aan de manschappen voorgelezen, wanneer het debarcatieschip de Nederlandse wateren binnenvoer.⁹⁹ Koningin Wilhelmina was ook meerdere keren, net als minister van Oorlog Schokking en prins Bernhard, in eigen persoon aanwezig bij de debarcatie.¹⁰⁰

Wat de feestelijkheden betreft had het Demobilisatie Comité bewust de organisatie hiervan gedelegeerd naar de plaatselijke comités in de eigen gemeente.¹⁰¹ De burgemeesters kregen van tevoren bericht over de te verwachten aankomst in hun gemeente, met het verzoek dit door te geven aan familie, het kerkgenootschap en de plaatselijke pers.¹⁰² De militair van bovenstaand citaat registreert wel de feestelijke stemming, de vlaggen, de erepoorten, de belangstelling van de familie. Maar al deze belangstelling versterkt alleen maar de gevoelens van vervreemding, in plaats van die te compenseren.

Een terugkerende klacht is de enorme beklemming die uitging van het Nederlandse straatbeeld en vooral van de kleine Nederlandse huizen. In vergelijking met het leven in de tropen was alles klein en benauwd:

Je komt thuis en daar staat een erepoort op je te wachten, iedereen is thuis,

je broers, je zusters, je vader, je moeder, de hele buurt loopt uit, het is prachtig, maar je voelt jezelf toch een beetje opnieuw ontheemd. Je moet weer wennen, het was vreemd om weer thuis te komen, het was klein, he, klein, je bent grote ruimtes gewend en je komt door zo een klein voordeurtje binnen, (...) Dat was allemaal zo klein, het was eigenlijk enigszins beangstigend.¹⁰³

De aansluiting met de familie, die vijf jaar lang was afgegaan op de ‘gepolijste’ verhalen van de legervoorlichtingsdienst, verliep soms moeizaam:

Die eerste avond was iedereen er, familie, buren en kennissen. Maar ik geloof niet dat ze zo erg geïnteresseerd waren in mij. Wat ze donders goed wisten, was dat je in Indië Engelse sigaretten had kunnen kopen. Verder stelden ze domme vragen, of de bruintjes mooi waren en dat ik mooi in een warm land had gezeten en toch maar mooi eventjes drie Hollandse winters had gemist.¹⁰⁴

Voor al voor de vele jonge mannen die voor vertrek nog thuis woonden, waren de ouders het aanspreekpunt. Vele veteranen herinneren zich de mengeling van welwillendheid en onbegrip, gewoonweg uit onwetendheid:

In mijn gezin was helemaal geen begrip; met mijn ouders kon ik helemaal niet praten. het lijkt alsof ze je niet geloven; het kleine beetje dat je vertelde snapten ze niet, dus hield ik al snel mijn mond.¹⁰⁵

Ook als de ouders expliciet de adviezen volgden van de demobilisatie-comités, door zoveel mogelijk aandacht voor hun zoon te mobiliseren, kon dat in verkeerde aarde vallen:

Ik was een paar dagen thuis en toen zei mijn moeder: ‘Vanavond komen er mensen.’ ‘Oh ja, wat komen die doen?’ ‘Die komen met jou praten.’ ‘Ik heb met niemand iets te praten.’ ‘Ja die willen jou zien.’ ‘Er valt bij mij niks te zien.’ Kwamen die mensen, trok ik m’n jas aan en ging de stad in.¹⁰⁶

De grote onwetendheid over de situatie in Indië in het algemeen werkte ook vooroordelen in de hand. Regelmatig circuleerden er in Nederland verhalen over de losbandigheid van de troepen in de Oost.¹⁰⁷ De Indië-gangers zouden vakantiehouders, rokkenjagers of moordenaars zijn. Dit schrikte ook potentiële schoonouders af:

Haar ouders wilden niet hebben dat zij met mij omging. Ik was in Indië geweest en daarom deugde ik niet. Mensen die uit Indië terugkwamen kregen allemaal last van tropenkolder, vroeg of laat, zo werd gezegd. Maar wij hebben toch doorgezeten en zijn nu 46 jaar getrouwd.¹⁰⁸

Ook werkgevers hadden zo hun twijfels over de ex-militairen. Ze waren officieel verplicht om gedemobiliseerden weer in dienst te nemen, maar toch verschenen er regelmatig personeelsadvertenties waarbij vermeld stond dat men liever geen ex-dienstplichtigen uit Indië in dienst nam.¹⁰⁹ Feit is dat uiteraard ook op het werk de aanpassingsmoeilijkheden zich manifesteerden. Vooral bij bedrijven met een sterk hiërarchische of bureaucratische cultuur was het voor mannen die in Indië juist zelfstandiger en onafhankelijker waren geworden, moeilijk om zich te handhaven. Maar niet alleen de bureaucratie en de normen en waarden van de burgersamenleving werden als belemmend ervaren. Net als thuis was het ook puur de ruimtelijke ervaring van een afgesloten ruimte, zoals een kantoor, die psychisch belastend was:

*Ik ging er met zoveel hekel 's morgens naar toe, ik was zo blij dat ik 's avonds weer weg kon. En die personeelschef die had het in de gaten, voor de oorlog was die in Indië geweest, ook als burger dan, die zei me: nou V. d. B., je zult wel wat moeite hebben met je aanpassen, maar als het je te erg wordt, dan ga je maar hier een eindje langs de gracht lopen. En dat had hij niet tegen een dove gezegd.*¹¹⁰

Behalve de standaard aanpassingsproblemen was er natuurlijk ook het probleem van de verloren strijd. Militairen die het slecht hadden getroffen in Indië, of door legering op een geïsoleerde buitenpost, of door een traumatische ervaring, of door een steeds uitgestelde repatriëring, hadden extra moeite met het incasseren van de ongemakkelijke waarheid dat hun offers en die van hun gesneuvelde en gewonde kameraden voor niets waren geweest. Voor hen had de met veel zorg in elkaar gezette 'erehaag' een nog pijnlijkere betekenis:

*Daar kotste ik van, want aan de overkant van mijn huis was een jongen niet teruggekeerd, daar was geen erehoog.*¹¹¹

De groep teleurgestelden wees vaak in de richting van de politiek als de schuldigen en aangezien de opvang ook een zaak van de politiek was, werden de negatieve gevoelens geprojecteerd op het stelsel aan demobilisatie-voorzieningen. De aankomst in Nederland en de opvang in een loods, een belangrijk ankerpunt in de herinnering van veteranen, worden ook in de volgende citaten gepresenteerd als het eindpunt van de overheidsbemoeienis:

*De verzorging was goed, maar verder was de thuiskomst zorgwekkend. We kregen een ander uniform, waar stukken aangehaaid waren om het passend te maken. Verder kreeg ik f. 87,50 en een paar broodjes. Daarna werd ieder in bussen naar zijn woonplaats vervoerd. Dat betekende, dat de groep waar je tot dan toe had geleefd werd opengebroken. Toen wist ik al: 'Dit kan nooit goed gaan.'*¹¹²

Toen ik in Holland terugkwam kreeg ik een sinaasappel, twee broodjes en f.180,- om kleren te kopen. Verder moest ik het zelf maar redden – zonder geld – zonder werk.¹¹³

Allemaal van boord en naar de grote loods, toen kregen we een sinaasappel en een bekertje koffie. Dat had het leger georganiseerd. We gingen met een kleine honderd gulden in bussen naar huis. En met die sinaasappel.¹¹⁴

Wij kregen een bonus, ik weet het nog goed, van f.10,- per maand dat we in dienst waren geweest, eenmalig, dat was f.360,- kreeg ik in mijn handen, plus dat de gewone soldij van f.1,- per dag dan nog doorging, tot je demobilisatie, en ik heb een fiets gekocht, en ik heb een pak gekocht, en een horloge gekocht en mijn geld was op, (...) Dus dat was alles wat ik heb verdiend aan mijn Indië-tijd: een kostuum, een fiets en een horloge.¹¹⁵

Ondanks de variaties in de verschillende herinneringen is er sprake van een bepaald patroon. Met behulp van de stijlfiguren 'herhaling' en 'opsomming', wordt de nadruk gelegd op onbeduidende materiële zaken. De onderliggende boodschap is duidelijk: wij werden geacht huis en haard te verlaten om de belangen van ons vaderland te verdedigen, en wat kregen we ervoor terug: een aalmoes, wat kleren, wat broodjes en een sinaasappel. Vooral die sinaasappel heeft veel indruk gemaakt. De ironie wil dat juist die versnaperingen niet door het leger werden aangeboden, maar door de Stichting Nationale Inspanning Welzijnsverzorging Indië (NIWIN).¹¹⁶ Deze in 1946 opgerichte organisatie was in het leven geroepen om namens het Nederlandse volk te waken over het welzijn van Jan Soldaat.¹¹⁷

Wat een ook rol kan spelen bij de negatieve herinneringen aan de ontschepping, is het ongelooflijk snelle tempo waarin alles moest gebeuren. De officiële toespraken aan boord, het van boord gaan, het uitreiken van de demobilisatie-papieren, het ophalen van de bagage, het laatste appel voordat men de bus instapte, dit alles gebeurde in een sneltreinvaart. Zo was het mogelijk om in één uur tijd vijf- à zeshonderd man te ontvangen en af te voeren.¹¹⁸ Dit gold echter niet voor alle demobilisatiestromen.

Eigenlijk had iedere periode zo zijn specifieke problemen. In 1948, toen er nog geen uitzicht was op vrede, moesten de demobilisatie-autoriteiten, die zich voorbereidden op de grote stroom oorlogsvrijwilligers, wat middelen betreft concurreren met de autoriteiten die juist geld claimden om nieuwe manschappen op te kunnen leiden.

De demobilisatie-stop die begin 1949 werd ingesteld, verergerde de problemen op de lange termijn. De vervreemding van het gezinsmilieu en de toename van seksuele en krijgstuuchtelijke excessen baarden de geestelijke

verzorgers zorgen.¹¹⁹ Op de korte termijn echter zorgde de minimale aanvoer van terugkerende militairen in Nederland voor een soepele afhandeling bij de demobilisatie. Het personeel had immers alle tijd voor een individuele benadering. Dit veranderde toen de strijd in Indië beslecht werd en de demobilisatiestop in juni 1949 werd opgeheven. In de tweede helft van 1949 bezocht een gemiddelde van 2500 militairen per maand een gewestelijk kantoor. Dit aantal nam vanaf januari 1950 toe tot 7000 militairen per maand.¹²⁰ Bovendien liep vanaf begin 1949 de arbeidsmarkt terug. De combinatie van teveel militairen in een te kort tijdsbestek met minder kansen op de arbeidsmarkt leidde uiteraard tot problemen.¹²¹ Het personeel van de gewestelijke kantoren kon het werk nauwelijks aan en klaagde zijn nood bij het ministerie van Defensie:

*Terzake van het bovenstaande ligt de enige uitweg in het ten opzichte van de bezoekers aankweken van een lopende-band-instelling, in het niet vragen naar of ingaan op andere aangelegenheden, dan die welke nadrukkelijk naar voren worden gebracht. Dit wekt bij de demobilisant de indruk van een tekort aan belangstelling, zodat hij zich niet zal uitspreken en zich een nummer gaat voelen, waardoor zijn stemming nog verder daalt.*¹²²

Dit capaciteitsprobleem kan de negatieve associaties die sommige veteranen hebben ten opzichte van de demobilisatiekantoren enigszins verklaren. Aan de andere kant is het ook zo dat generaal Pruys gebrand was op een correcte behandeling van de militairen, en hij klachten hierover serieus liet onderzoeken.¹²³ De tekst met betrekking tot klachten in de brochure *In een Notedop* suggereert enige voorkennis van de te verwachten moeilijkheden:

*Het is b.v. mogelijk, dat U bij een der ambtelijke instanties, waarnaar wij U in dit boekje verwezen hebben, niet krijgt waar U recht op meent te hebben, of niet behandeld wordt op een wijze als U meent te mogen verwachten. Een ambtenaar is ook maar een mens. Hij kan kiespijn hebben. Of misschien zit het ochtendsermoen van zijn vrouw hem nog dwars. Hij kan zich vergissen. Kortom, U kunt het goed of slecht treffen. Is het laatste het geval, begin dan geen politionele actie, maar wend U met Uw bezwaren tot het Plaatselijk Demobilisatie Comité.*¹²⁴

Als de veteranen bij de lokale instanties geen gehoor vonden, was er altijd nog de mogelijkheid om de voorzitter van de demobilisatieraad, prins Bernhard, schriftelijk te benaderen. Men kon zich dan beroepen op zijn belofte, gedaan in een oorkonde die de meeste militairen ontvingen bij terugkomst, waarin werd gesteld: 'Waar het ondersteuning van redelijke verlangens betreft, zult ge steeds op mij kunnen rekenen.'¹²⁵

Een ander opvallend aspect van de herinnering aan de demobilisatie, is dat bijna niemand refereert aan de brief die iedereen bij de debarcatie kreeg uitgereikt. Hierin stond wat van de demobilisant verwacht werd tijdens zijn verloftijd en hoe hij in aanmerking kon komen voor een beroepskeuze- of studietest bij de psychologische dienst van de Koninklijke Landmacht. Allereerst moest hij zijn oude werkgever opzoeken. Niet verplicht, maar wel sterk aangeraden, was een bezoek aan één van de gewestelijke kantoren van de sociale dienst. Hier kon de ex-militair samen met een ambtenaar op basis van de inlichtingenstaten die al in Indië of op de boot waren ingevuld, en de resultaten van een eventuele test, tot een advies of tot werkbemiddeling komen. Dit was ook de plaats waar hij de aanvragen voor wachtgeld en studiebeurzen kon indienen.¹²⁶

Wat ook nauwelijks een rol speelt in de herinnering aan de terugkeer, is het moment waarop het gehele onderdeel elkaar weer zag. Dat was vier weken na aankomst, als men zich moest melden bij het demobilisatiecentrum.¹²⁷ Hier werden de demobilisanten doorgelicht, gekeurd, werd indien nodig het resultaat van het bezoek aan de sociale dienst gecontroleerd, en werden ze administratief afgewerkt.¹²⁸ Het verblijf in dit kamp duurde één à twee dagen en verliep volgens een strak 'lopendebandsysteem', waarbij alle handelingen van minuut tot minuut waren voorgeschreven. Medische gevallen kregen een aparte behandeling; vrijwilligers werden opnieuw ingedeeld.¹²⁹ Daarna was het welzijn van de ex-militairen een zaak van de lokale maatschappelijke organisaties. Of iedereen werk had werd goed in de gaten gehouden, maar van een consistent beleid met betrekking tot aanpassingsmoeilijkheden was geen sprake.

De beleving 50 jaar later — De grote vraag blijft hoe het mogelijk is dat in de beeldvorming over de demobilisatie 'de teleurstellende ervaringen' overheersen. Hoe zit het met de zogenaamde 'zwijgende meerderheid' van de veteranen die zich niet of nauwelijks manifesteert en waarvan men kan aannemen dat ze tevreden is met de opvang destijds?

Om een indruk te krijgen van deze groep heb ik een advertentie geplaatst in een veelgelezen veteranenblad.¹³⁰ Op mijn verzoek om ervaringen van militairen die gebruik hebben gemaakt van de demobilisatievoorzieningen, kreeg ik negentien reacties. Negen hiervan waren positief, en tien negatief. Statistisch gezien zegt deze verhouding niets over de hele groep, omdat het reacties zijn van willekeurige respondenten die waarschijnlijk geen afspiegeling vormen van de gehele veteranengemeenschap. Wel geven de reacties een beeld van de verscheidenheid aan ervaringen.

Twee van de negen tevreden veteranen ontvangen een militair oorlogsinvalidenpensioen en stelden beiden expliciet dat de militairen die destijds

hulp nodig hadden, die ook daadwerkelijk kregen. Een van deze twee beschreef de competentiestrijd tussen de burgerlijke en militaire autoriteiten bij zijn opvang in Nederland. Een veteraan die in Indië bij de organisatie van de demobilisatie betrokken was, benadrukte de verschillende mogelijkheden die er in Indië waren om cursussen en onderwijs te volgen. Dit was uiteraard voorbehouden aan militairen die in de buurt van een grote stad gelegerd waren. Vijf veteranen ontvingen een studietoelage voor een cursus, beroepsopleiding of hoger onderwijs, die niet terugbetaald hoefde te worden. Eén had een beschikking gekregen voor het openen van een eigen zaak, terwijl hij net begonnen was aan een cursus voor het benodigde diploma.

Bij de negatieve ervaringen zijn er drie die betrekking hebben op een afwijzing. De aanvraag voor een studie werd niet gehonoreerd, met het argument dat de studie niet door de militaire dienst onderbroken was geweest en het niet aannemelijk was dat de man aan de betreffende studie was begonnen als hij niet was opgeroepen voor de dienst in Indië. Dit zijn inderdaad de criteria die beschreven staan in de demobilisatiebeschikking, maar als we de aanvragen vergelijken met die van militairen die wel een studietoelage kregen, is er niet veel verschil in achtergrond. Dit wekt de indruk van een zekere willekeur bij het toekennen van de studietoelages. Bovendien is het opvallend dat de militair die zich niet bij de afwijzing neerlegde, en een beroep deed op prins Bernhard om bemiddeling, uiteindelijk wel zijn zin kreeg.

Bij drie veteranen kwamen de wensen niet overeen met de resultaten van de beroepskeuzetest. Uiteraard is het mogelijk dat deze drie hun eigen capaciteiten overschatten, maar dan nog is de wijze waarop de autoriteiten deze drie mannen behandelden niet erg zorgvuldig. Klassieke bureaucratische excessen kwamen uiteraard ook hier voor. Een militair verspeelde zijn recht op een beroepskeuzetest omdat hij verzuimd had door te geven dat hij was opgenomen in het ziekenhuis. Een ambitieuze demobilisant, die zowel in opleiding bij de politie was gegaan, als 's avonds studeerde om zijn hbs-diploma te behalen, werd bij zijn baas ter verantwoording geroepen: hij moest kiezen, want voor de politiebaan was geen hbs-diploma vereist. Voor een veteraan die oorspronkelijk sportinstructeur was geweest bij het KNIL, maar later gedetacheerd werd bij de KL, was helemaal niets geregeld bij terugkeer, omdat hij nergens onder viel. Een ander punt, dat bij minder sociale werkgevers voorkwam, was het ontduiken van de verplichting om ex-werknemers op dezelfde of gunstigere arbeidsvoorwaarden aan te nemen als vóór de uitzending naar Indië. Een veteraan vertelde dat hij bij zijn baas terug kon komen, maar op een andere plek en voor minder loon.

Mijn indruk is dat de voorzieningen over het algemeen wel goed waren geregeld, maar dat de autoriteiten uitgingen van een actieve, initiatiefrijke houding van de demobilisanten zelf. In de topperiode van de demobilisatie, de

eerste helft van 1950, zal er een grotere kans zijn geweest op inadequate opvang. Van groot belang voor het beoordelen van het functioneren van de demobilisatie is het onderscheid tussen de taakopvatting van het ministerie van Oorlog destijds en het huidige beleid van Defensie. Er was toen geen sprake van het zogenaamde *reach out*-principe, waarbij het initiatief om te checken hoe het staat met het welzijn van de ex-militairen bij de overheid ligt. De doorzetters onder de veteranen, diegenen die zich niet lieten intimideren of ontmoedigen door autoritaire of incompetent ambtenaren kregen uiteindelijk waar ze recht op hadden. Of de minder mondige figuren vooral door de teleurstelling van de gebrekkige opvang getroffen zijn, is een gecompliceerde kwestie die nauwelijks te reconstrueren valt. In ieder geval zijn de eigen persoonlijkheid en de opvattingen over 'recht op hulp' in de jaren vijftig van groter belang voor het begrijpen van het gebrek aan consensus over deze kwestie, dan de feitelijke uitvoering van de demobilisatievoorzieningen.

BRONNEN VAN 'TRAUMATISERING'

De variatie in gemoedstoestanden van de militair in Indië was groot: heimwee, verwondering, spanning, uitputting, angst, afschuw, verdriet, verveling, eenzaamheid, verbondenheid, voldoening, trots, vervoering, verontwaardiging en vertwijfeling; het werd allemaal gevoeld, soms door één en dezelfde persoon. Bij terugkeer in Nederland kwamen er nieuwe gevoelens bij: opluchting, hoop, vervreemding, ongeduld, teleurstelling, verbittering, woede en wanhoop. Uit deze verzameling gevoelens heeft iedere veteraan een mix samengesteld. De grote vraag is hoe en wanneer het etiket 'trauma' op deze mix is geplaatst. Welke van de interpretaties van dit begrip, zoals beschreven in hoofdstuk 1, passen bij het verhaal over de 'psyche' en de 'thuiskomst' van de Indië-militair?

Op het eerste gezicht lijkt het trauma in medisch-psychologische zin van toepassing op het relaas over de 'psyche'. Maar we zitten met een aantal problemen. Allereerst het anachronisme van de term zelf. Het woord 'trauma' werd in Indië noch door de medische autoriteiten noch door de militairen gebruikt. 'Oorlogstrauma's' zijn pas een gangbaar begrip geworden in de jaren tachtig, na de algemene acceptatie van de langetermijneffecten van oorlogsgeweld. De diagnose van posttraumatisch stress-syndroom past dus niet in het referentiekader van psychiater Kramer in Indië. Het enige wat we kunnen doen is zijn werk kritisch bekijken en zijn gegevens zien als een tijdsdocument. De stand van zaken over militaire psychiatrie in Indië. De psychiaters Van Meerlo en Hirschler in Nederland waren wel op de hoogte van eventuele langetermijneffecten.

Dan is er nog het probleem van de verhoudingen. Om een goed beeld te krijgen van hoe groot de invloed van het medisch-psychologische trauma is op het discours over oorlogsmisdaden, zouden we over veel meer gegevens moeten beschikken. Hoe verhouden de gevallen van 'angstneurose' van de Zeven december-divisie zich tot de gevallen onder alle uitgezonden militairen? Hoe verhoudt dit cijfer zich weer tot het percentage posttraumatische stress-stoornissen van huidige Indië-veteranen? Hoe groot is onder deze groep weer het percentage dat getraumatiseerd is door het zelf plegen of door het zien plegen van een oorlogsmisdaad? Hoe groot is de betrokkenheid van deze groep bij de discussie over oorlogsmisdaden? Exacte antwoorden op deze aaneenschakeling van deelverzamelingen zijn helaas niet te geven. We zullen ons tevreden moeten stellen met inschattingen.

Over het relaas zelf valt het volgende op te merken. De tegenstelling tussen het officiële beleid en de ervaringen van militairen toen en veteranen later, laat zien dat er een andere werkelijkheid was, ver weg van de spreekkamer van militair-psychiater Kramer. Voor het feit dat hij en zijn meerderen hier geen oog voor hadden valt een aantal verklaringen te geven.

Allereerst de tegenstelling tussen het belang van de groep tijdens de militaire strijd zelf, en dat van het individu op de lange termijn. Kramer en zijn collega's waren in dienst van het Nederlandse leger, niet van een nationale organisatie voor geestelijke gezondheid. Het was dus logisch dat zij zich vooral inzetten voor de effectiviteit van het leger. Verder speelt naast de specifieke Nederlandse achterstand op het gebied van de militaire psychiatrie, ook de trage ontwikkeling van het medisch specialisme zelf. Die kent een discontinue ontwikkelingsgang. De theorie is gebaseerd op een vorig conflict, terwijl de praktijk nieuwe onbekende problemen aandraagt. Kramer en zijn collega's konden niet weten dat de guerrillastrijd in Indië langetermijneffecten zou veroorzaken.

Toch vallen zij niet helemaal vrij te pleiten. Noodkreten zoals die van hospik Van Helvoort geven aan dat op minder centrale plaatsen de voorzieningen gebrekkig waren. Dat kan de militaire leiding en ook psychiater Kramer, die in 1950 zijn artikel publiceerde, niet ontgaan zijn. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat zeker in de laatste periode van de strijd de politieke doeleinden prevaleerden boven het welzijn van de troepen. De opvang in Nederland was wel goed geregeld, maar niet uitgerust voor de specifieke problematiek van de guerrillastrijd. De demobilisatie werd vooral gezien als een potentieel economisch probleem.

Bij het relaas over de 'thuiskomst van de militair' past de metaforische interpretatie van het begrip trauma. Maar ook hier gebruiken we een term uit de jaren tachtig om gevoelens te beschrijven uit de jaren vijftig. Een excuus hiervoor is dat de basis voor het figuurlijke Indië-trauma toen is gelegd.

Ook hier zien we een tegenstelling tussen de officiële voorzieningen en de individuele beleving van de demobilisatie. Hoe valt deze spanning te verklaren? Deels door het perspectief van de persoonlijke herinnering. Dat is gekleurd door gevoelsmatige zaken, die niet zo goed onder woorden te brengen zijn. De vervreemding bij terugkeer in de burgermaatschappij is bij uitstek zo een gevoelsmatige zaak. Die valt niet met overheidsmaatregelen op te vangen.

Dan is er nog het probleem van de verloren oorlog. Het onvermogen om zin te geven aan de eigen ervaringen, zeker als de offers voor niets zijn geweest, heeft veel invloed op de manier waarop de Indië-veteraan terugkijkt op die periode.¹³¹ Zo gauw iets in aanmerking komt om als zondebok te fungeren, in dit geval de falende overheid, wordt dit ten volle uitgebuit. Het is namelijk een ondraaglijke gedachte dat men het in het leven minder goed getroffen heeft door een toevallige samenloop van omstandigheden. Het is veel prettiger om iemand daar verantwoordelijk voor te kunnen stellen.

Wat ook meespeelt is het anachronistisch perspectief: de neiging bij veteranen om zich bij hun beoordeling van de opvang destijds te spiegelen aan de voorzieningen van de huidige welvaartsmaatschappij. Vergeten wordt dat in die tijd sprake was van een veel lager verwachtingspatroon van de burger ten opzichte van de overheid. De overtuiging dat hij recht had op allerlei vormen van steun en zorg leefde veel minder. Net zomin als het inzicht dat het goed is voor het geestelijk welzijn om persoonlijke problemen met deskundigen of lotgenoten te bespreken.¹³²

Uit verschillende bronnen blijkt dat de overheid zich wel degelijk bewust was van de aanpassingsproblemen van gedemobiliseerden. De oplossing was simpel: werk, werk en nog eens werk. Maar zoals we gezien hebben bood dit niet altijd uitkomst: de ene veteraan voelde zich opgesloten, de ander had het idee dat hij verkeerd werk had en weer een ander was veel bezorgder over het gebrek aan huwbare meisjes. Uitkeringen en arbeidsbemiddeling konden deze gevoelens van vervreemding en teleurstelling niet wegnemen, net zomin als een praatje met de dominee of de pastoor.

Ook in de meest recente discussie over de opvang van Indië-militairen lijkt het te gaan om concrete zaken zoals de hoogte van een uitkering. Maar dat is slechts schijn. In werkelijkheid gaat het om een moeilijk te bevredigen behoefte aan eer, aanzien en aandacht. Waarom moeilijk te bevredigen? Omdat deze behoefte niet goed meetbaar is en omdat wat voor de één genoeg is voor de ander nooit genoeg zal zijn, maar vooral omdat het moeilijk is het perspectief van slachtoffer los te laten. Eigenlijk geldt dit zowel voor de gedemobiliseerde militair als, hoewel in veel sterkere mate, voor de getraumatiseerde militair: bepaalde ervaringen zijn niet te communiceren. De ex-militair kan dan reageren tussen twee uitersten: zwijgen of zich juist ergens op

fixeren. Deze twee uitingen zijn echter niet noodzakelijkerwijs symptomen van een medisch trauma, het kan ook gaan om het metaforisch trauma: om gevoelens van miskenning en teleurstelling.

20 Januari 1969: *oorlogsmisdaden op de televisie*

*Heb medelijden met de Duitse militairen die Putten uitvoerden
en met de militairen die gingen 'sweepen'.*

Brief aan *Achter het Nieuws*, 1969

DE ACHTER HET NIEUWS-UITZENDINGEN VAN DE VARA

De uitzendingen van 17, 25 en 27 januari — Afgezien van een aantal incidentele pogingen van 'klokkenluiders' om via de pers de kwestie van de Nederlandse oorlogsmisdaden aan de orde te stellen, was er in de publieke opinie van de jaren zestig nauwelijks aandacht voor de oorlog in Indonesië.¹ Dat veranderde op slag na de getuigenissen van Indië-veteraan Joop Hueting in een uitzending van het VARA-actualiteitenprogramma *Achter het Nieuws* (AHN) op 17 januari 1969.

Hueting beschreef, zoals hij al eerder had gedaan in een interview met *de Volkskrant* in december 1968, gevallen van marteling, brandstichting en standrechtelijke executies waarvan hij getuige was geweest. Hij was heel stellig in zijn bewering dat dit soort wrede daden in Nederlands-Indië op grote schaal was voorgekomen en vond het hoog tijd voor een grondige bestudering van deze zwarte bladzijde. Journalisten en politici waren in zijn ogen schromelijk tekortgeschoten, en droegen onbedoeld bij aan de instandhouding van de mythe dat Nederland een moreel hoogstaande natie was. Aan het eind van deze uitzending riepen de AHN-redacteuren het publiek op om te reageren op deze zaak, zodat eindelijk het 'grote zwijgen' verbroken zou worden.

De oproep had effect. In de extra lange vervolguitzending op 25 januari 1969 kwamen meerdere veteranen aan het woord die getuige waren geweest van, in hun ogen, onnodig gewelddadig optreden. In totaal tien oud-militairen, twee dominees en twee journalisten beschreven gevallen van wrede daden waarover zij hadden bericht, waarvan zij getuige waren geweest of die ze zelf hadden gepleegd.² Hoewel de veteranen volop in beeld kwamen, maar, op de officier van de militaire politie H. Düster en oorlogsvrijwilliger Smit na, niet hun naam, rang en legeronderdeel noemden, is uit het relaas van negen veteranen op te maken dat zij in Indië allen een lage rang hadden en dus tot de massa van de dienstplichtigen behoorden. Uit de beschrijvingen van het contact met de vijand is ook af te leiden dat zij niet behoorden tot de meer-

derheid van de militairen die in overwegend rustige gebieden gelegerd was of een logistieke of administratieve functie bekleedde. In de 885 brieven die de VARA ontving zat geen enkele reactie van een hogere in rang die bereid was over oorlogsmisdaden te getuigen.³

De enige hoge militair in de uitzending, Düster, werd gevraagd commentaar te geven op het functioneren van de militaire rechtspraak. Naar zijn oordeel hadden weinig militairen hun straf ontlopen. Het is zeer waarschijnlijk dat Düster niet van tevoren wist dat achter zijn commentaar een hele reeks getuigenissen van geweldsontsporingen gemonteerd zou worden. Achtereenvolgens kwamen aan de orde: een actie waarbij militairen huizen platbrandden, een represaillemaatregel waarbij de mannelijke bevolking van een dorp werd doodgeschoten, het neerschieten van een paar jongens die rijst hadden gestolen, een geval van marteling door de inlichtingendienst, een geval waarbij uit balorigheid een krijgsgevangene was doodgeschoten, een geval van plundering van leegstaande huizen, en een geval waarbij een man per ongeluk werd doodgeschoten.⁴ Naast deze verhalen, die gebaseerd waren op al dan niet betrouwbare herinneringen van oud-militairen, las oud-oorlogsvrijwilliger Smit enkele passages over oorlogsmisdaden voor die hij destijds in zijn dagboek had opgetekend.⁵

Dat deze getuigenissen veel emoties zouden opwekken, wisten de programmamakers heel goed. In weerwil van de kritiek die volgde, had de redactie wel degelijk relativerend commentaar in het programma ingebouwd. Al in het begin van de uitzending citeerde een redacteur passages uit brieven van Indië-veteranen die een beeld gaven van de ondraaglijke spanning die een guerrillastrijd met zich meebrengt. Ook in een gesprek met een oud-bestuursambtenaar werd ingegaan op de ongrijpbaarheid van de Indonesische vijand die opging in de burgerbevolking en op onverwachte momenten toesloeg. Dit leidde tot situaties waarin Nederlandse militairen geen risico's namen en als eerste de trekker overhaalden, ook in situaties die achteraf ongevaarlijk bleken te zijn, met alle gevolgen van dien.

Tot twee maal toe stelden de redacteurs nadrukkelijk dat niet het hele leger, en ook niet alle militairen die wel bij de gevechtsacties betrokken waren, zich aan oorlogsmisdaden hadden schuldig gemaakt. Niet de individuele militair, maar de mensen met de politieke verantwoordelijkheid waren aansprakelijk voor de ontsporing van geweld.⁶ Ook verduidelijkte redacteur K. Postema dat het begrip 'oorlogsmisdaden' niet geassocieerd moest worden met de emotioneel beladen betekenis die het na de processen van Neurenberg had gekregen. Het ging in Indië niet om de systematische uitroeiing van de burgerbevolking, maar om andere oorlogsmisdaden die ook onder de Conventie van Genève vallen, zoals moord en massamoord, foltering van burgers, plundering, confiscatie van eigendommen, slechte behandeling van ge-

wonden of krijgsgevangenen, en het op gruwzame wijze uitvoeren van executies.⁷

Daar in de gesprekken herhaaldelijk het punt van de politieke verantwoordelijkheid viel, lag het voor de hand om in de verdere discussie hierop in te gaan. Twee dagen later zond *AHN* dan ook *live* een forumdiscussie uit met verschillende politici, ex-politici en met als enige beroepsmilitair generaal Thomson, brigadecommandant van de Zeven december-divisie. De commentaren op de vorige uitzendingen waren over het algemeen gematigd positief. De Graaf, voormalig Tweede Kamerlid van de KVP, en Koets, de voormalige rechterhand van luitenant gouverneur-generaal Van Mook, waarschuwden voor het gevaar van generalisering. Zij maakten zich beiden zorgen over de ‘nog broze verhouding met Indonesië’ die verstoord zou kunnen raken doordat er ook over de voormalige vijand pijnlijke verhalen zouden kunnen bovenkomen. De grootste voorstander van openheid was professor Verkuyt, destijds betrokken bij de zending in Indonesië. Hij stelde expliciet dat het hele Nederlandse volk door zijn kortzichtigheid verantwoordelijk was voor het ontstaan van de situaties waarin de misdaden waren gepleegd. De enige uitweg uit deze morele impasse was volledige opening van zaken. Ook voor de PvdA-er Schermerhorn was gebrek aan kennis de hoofdoorzaak van alle moeilijkheden. Deze voormalig minister-president en ex-voorzitter van de commissie-generaal voor Indonesië, baarde opzien met zijn verklaring dat hij spijt had van zijn aanblijven als lid van de commissie in 1947. Dit maakte hem medeverantwoordelijk voor de Eerste Politie Actie in augustus 1947. Hij had weliswaar zijn twijfels over de aanpak van *AHN*, die immers bij de vele ‘niet zo slimme mensen’ een verkeerde indruk kon wekken, maar was toch voorstander van openheid. Professor Verkuyt was nog veel explicieter in zijn kritiek en bestempelde de KVP’er Beel, die vanaf augustus 1947 eerst als minister-president en vanaf december 1948 als hoge vertegenwoordiger van de kroon betrokken was bij de onderhandelingen, als iemand die met een minimum aan kennis een maximum aan verantwoordelijkheid durfde te nemen. Overigens was Beel ook voor het forum gevraagd, maar hij had, net als voormalig minister-president Drees, beleefd geweigerd. Deze laatste had zich wel in het programma *Denkbeeld* van de NTS laten interviewen door de journalist W.L. Brugsma.⁸

Generaal Thomson ging, zoals te verwachten viel, vierkant achter zijn militairen staan. Voor hem stond de noodzaak van openheid niet in verhouding tot het leed dat de uitzendingen onder zijn mensen had veroorzaakt. Thomson benadrukte meerdere malen dat het om uitzonderingen ging, dat generaal Spoor zeer scrupuleus met deze zaken omging en dat het grootste deel van de misdaden wel was terecht. Onderzoek was nodig om de zaak weer tot haar ware proporties terug te brengen. Dat gold ook voor het natrekken van

het waarheidsgehalte van de getuigenissen. Dat de redactie niet de tijd had genomen om dit te doen – op zich begrijpelijk door de tijdsdruk – bleek uit een militair rapport dat Thomson aandroeg. Op basis hiervan meende hij te kunnen stellen dat oorlogscorrespondent J.H.W. Veenstra in de vorige uitzending een totaal verkeerde voorstelling van zaken had gegeven over de Nederlandse aanval op het dorpje Pesing.⁹ Een andere correctie op een getuigenis in *AHN* ontving de redactie van een ex-militair die zelf aanwezig was geweest bij de zuiveringsactie die een veteraan in het programma had beschreven. Hij stelde dat in *AHN* een volkomen verkeerde voorstelling van zaken was gegeven.¹⁰

Al hadden de partijen verschillende meningen over de schaal waarop het geweld was voorgekomen, ze waren wel eensgezind over wat wel en niet moest gebeuren: geen juridische stappen, geen stigmatisering van militairen, wel een wetenschappelijk onderzoek, al dan niet voorafgegaan door een parlementaire enquête.

Televisie als katalysator — Dat het interview met Hueting op de televisie, anders dan het artikel in *de Volkskrant*, insloeg als een bom, is niet verwonderlijk. De visuele en emotionele kracht van iemand die in spreektaal vertelt over een gruwelijke ervaring maakt natuurlijk veel meer indruk dan het relativerende commentaar van een presentator. Dat is ook de reden waarom de redacteurs veel kritiek kregen die, formeel gezien, niet terecht was. Zij hadden toch immers kanttekeningen geplaatst bij hun verhaal? Ze hadden toch benadrukt dat niet het hele leger schuldig was? Wat woog dan het zwaarst bij de beoordeling van de programma's? De bedoeling van de makers of de beleving van de kijkers? Kenmerkend voor deze ambivalentie is het commentaar van generaal Thomson op de eerste twee uitzendingen:

*De hele wijze, de entourage waarin als het ware op iedereen die in Indonesië geweest is, een etiket werd gedrukt van oorlogsmisdadiger. Misschien is dat niet bewust gebeurd, maar het Nederlandse volk heeft het als zodanig gevoeld, dáár wijs ik op.*¹¹

Het punt is, en daar heeft Thomson gelijk in, dat er bij televisie méér wordt overgedragen dan wat feitelijk vermeld of getoond wordt. Anders dan bij een debat in de schriftelijke pers, waarin deelnemers gebonden zijn aan de letterlijke argumentatie van de tegenstander, lopen bij televisie gevoelens en indrukken veel meer door elkaar. Er zijn meer mogelijkheden om dramatische effecten te creëren. In rationele zin is de discussie wellicht minder zuiver, maar juist door deze vorm komen bepaalde 'registers', die wel degelijk deel uitmaken van de ervaring, beter tot hun recht. In een schijnbaar rationele discussie die meer afstand schept, worden deze registers gecamoufleerd. Dit

was de eerste keer dat de Nederlandse militairen op een publieke plek als potentiële 'daders' werden afgeschilderd. Deze boodschap zou lang niet zoveel indruk hebben gemaakt bij een genuanceerde behandeling van de kwestie.

Volgens de historica Prenger, die de beweegredenen van de VARA-journalisten heeft onderzocht, was heel bewust niet de gebruikelijke werkwijze van hoor en wederhoor toegepast. Ze wilden geen ontlastende getuigenis achter Huetings relaas monteren. Over zo een wezenlijke zaak waren immers twee verschillende meningen niet mogelijk, aldus journalist Wigbold. Het 'schok-effect' van de belastende getuigenissen was volgens Wigbold noodzakelijk als tegenwicht voor de nog bestaande mythe dat de militairen in Indië slechts 'orde en rust' hadden gebracht. Wat hem betreft was het enige discussiepunt de schaal waarop de oorlogsmisdaden waren voorgekomen. Dat moest de regering snel uitzoeken.¹²

De journalistieke werkwijze van AHN was tamelijk nieuw en vooral voor de oudere generatie was dat even wennen. Soms vonden behoudende en progressieve krachten elkaar in de afwijzing van deze nieuwe trend. Een aanwijzing hiervoor is de bijval die generaal Thomson tijdens het debat kreeg van de als links bekend staande politicus Schermerhorn. Hij richtte zich tot VARA-journalist en voorzitter van het debat Postema:

*Voorzitter, hier speelt ook iets mee van wat je in elke krant elke dag ziet. Dan krijg je soms de indruk dat het Nederlandse volk voor een groot deel bestaat uit oplichters, dieven en moordenaars. Waarom?*¹³

Als Postema stelt dat deze verkeerde interpretatie voor verantwoording van de lezer komt, repliceert Schermerhorn:

*Ja, dat ziet men. Dat noemt men dan 'hot news', dát komt in de krant. En over al die andere miljoenen rustige burgers die elke dag hun werk doen, praat geen mens. Zo is het met deze soldaten precies hetzelfde.*¹⁴

De reactie van Schermerhorn toont duidelijk de gêne van een oudere generatie die niets moest hebben van de nieuwe onderzoeksjournalistiek. Een dergelijke 'ernstige' zaak vereiste immers discretie en moest door 'verantwoordelijke' lieden zoals politici en wetenschappers behandeld worden, niet door televisiemakers. De kritiek op de VARA was dus evenzeer gericht tegen het medium en de vorm die gekozen was als tegen de inhoud. Maar er waren ook critici, zoals hoofdredacteur van *Het Vrije Volk* en Indonesië-kenner Paul van 't Veer, die bereid waren over hun bedenkingen ten aanzien van de journalistieke aanpak van AHN heen te stappen:

Je kunt erover twisten of de presentatie van het eerste interview niet eenzijdig was en later inderhaast door twee uitzendingen moest worden gevolgd om ten minste enige achtergrond te geven (soms denk ik: Weten ze

bij de televisie zélf eigenlijk wel met wat voor medium ze werken?) Maar in dit geval geef ik mijn verwijt van eenzijdigheid graag op voor de constatering dat het resultaat immens belangrijk is geweest.¹⁵

Voor Van 't Veer prevaleerde uiteindelijk het grensverleggende effect van de uitzending boven het risico van eenzijdige berichtgeving. Het onderwerp was op de politieke agenda gezet en kon nu geschrappt worden van het lijstje taboes dat de *AHN*-redactie bijhield.¹⁶ Kenmerkend voor de fase van acceptatie waarin deze nieuwe journalistieke aanpak verkeerde, is het commentaar van de televisiecriticus A.F. Luyendijk in het destijds als liberaal gekenmerkte dagblad de *Nieuwe Rotterdamse Courant*:

Men kan het akelig vinden, of onfatsoenlijk, of defaitistisch, of overbodig, ieder zijn meug, het bewijs is hier weer geleverd dat de televisie in onze bedenkelijk gesloten samenleving steeds grotere openingen maakt.¹⁷

Opvallend is dat Hueting en de anonieme militairen uit de tweede uitzending geen opvolgers kregen, noch in de dag- en weekbladen noch op de televisie. Er waren wel allerlei beschouwingen en interviews met deskundigen, maar het aandeel van militairen die 'uit de school klapten' beperkte zich tot ingezonden brieven. Nergens verscheen een uitgebreid interview met onthullingen zoals dat met Hueting. Waarschijnlijk was er zowel bij andere redacteurs als bij potentiële kandidaten toch enige reserve tegen deze aanpak, bovendien was het uiteindelijke doel, een onderzoek naar de zaak, al bereikt.

Reacties in de pers — Hueting werd op zijn wenken bediend. De discussie waar hij om gevraagd had barstte niet alleen los op de televisie en in de schrijvende pers, maar ook in privé-kring, op de werkvloer en zelfs onder leerlingen van een middelbare school.¹⁸

De mediawetenschappers L. Stam en B. Manschot brachten korte tijd later in kaart hoe de dagbladen, de vier weken volgend op het *AHN*-interview met veteraan Joop Hueting, over de zaak berichtten.¹⁹ Zij maakten een analyse van de hoofdredactionele commentaren, waarbij onder andere de meningen over 'de oorlogsmisdaden' werden bekeken. De meest uitgesproken voorstanders van openheid waren de redacties van *Het Vrije Volk* en *Het Parool*; er was daar veel méér gebeurd dan tot nu toe was aangenomen en enige bescheidenheid ten opzichte van andere volken was dus gepast. In *Trouw* riep men iedereen op om, als de beschuldigingen waar waren, collectief de verantwoordelijkheid te nemen in plaats van zondebokken aan te wijzen. De *Nieuwe Rotterdamse Courant*, *Het Handelsblad*, de *Volkskrant*, het *Algemeen Dagblad* en de *Telegraaf* hadden allemaal de neiging de zaak te 'neutraliseren' door te beklemtonen dat alle oorlogen immers 'smerig' zijn. Ook waar-

schuwden zij voor een overtrokken beeld. De Nederlandse wandaden waren immers ‘exceptioneel’ en kwamen niet voort uit een systeem. *De Waarheid*, die de oorlogsmisdrijven plaatste in de context van ‘de immoraliteit van de heersende klasse’, vond dat de actuele bemoeienissen van Nederland met het dictatoriale bewind van Soeharto moesten worden onderzocht.²⁰ De meningen over de tv-uitzendingen waren over de hele linie gematigd positief. De enige bladen met een uitgesproken negatief oordeel over *AHN* waren het *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf*.²¹ Vooral de laatste vormde de polariserende factor in het debat. Er zou sprake zijn van een ‘stroom van hevig verontwaardigde kijkers’ op de uitzendingen die volgens de redactie ‘dermate partijdig waren, dat bijna van vervalsingen kan worden gesproken’. In dit dagblad trokken enkele oud-strijders en de weduwe van generaal Spoor van leer tegen de ‘politieke grafschenners’.²²

De spanning nam toe toen *De Telegraaf* na de derde *AHN*-uitzending berichtte dat Wigbold in de periode 1948-1949 was veroordeeld wegens desertie. Deze liet zich verleiden tot het weerspreken van de beschuldigingen via de media. Op zijn beurt beschuldigde Wigbold hoge militairen in Den Haag ervan dit bericht met opzet te hebben verspreid.²³ Deze rel vertoonde gelijkenis met de hetze die *De Telegraaf* in 1964 ontketende tegen het amusementsprogramma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer*, eveneens van de VARA.²⁴ Toen ontving de VARA 4207 reacties, nu waren het er ‘slechts’ 885.²⁵ De tegenstelling VARA-*Telegraaf* illustreert ook hoezeer de politieke voorkeuren doorsijpelden in de meningsvorming. Bij het grote publiek bepaalde de verdeling rechts-conservatief versus links-progressief ook voor een deel wat men ervan moest vinden. Uit deze ingezonden briefblijkt de verwarring:

*Kan ik er nu, gezien mijn gezindheid, wel vóór zijn of moet het tegen worden?*²⁶

In *De Telegraaf* verschenen verdachtmakingen over ‘politieke spelletjes’ van Nieuw Links die via *AHN* de oude PvdA-garde in diskrediet zou proberen te brengen.²⁷ Ook de linksgeoriënteerde journalist en Indonesië-kenner Jaques de Kadt beschouwde het debat over de oorlogsmisdaden als ‘een strijd tussen oud-idioten en nieuw-idioten’. De VARA was immers verworden tot ‘de omroep van de sensatie-producenten; en van de sensatie-politici die zich “nieuw links” wanen’.²⁸ *Het Vrije Volk* suggereerde op haar beurt dat de hetze van *De Telegraaf* tegen Wigbold voortkwam uit vrees voor bezinning op het eigen ‘foute’ oorlogsverleden.²⁹

Maar naast extreme standpunten en politieke interpretaties waren er ook gematigde en constructieve bijdragen aan het debat die ingingen op de context van de oorlog in Indonesië. Er verschenen verhandelingen over het karakter van guerrillaoorlogvoering, de menselijke drang tot lijfsbehoud, de in-

vloed van de Tweede Wereldoorlog en van propaganda. De auteurs waren veelal figuren die hun taak als publicist-journalist combineerden met eigen ervaringen als krijgsgevangene of militair.³⁰

Bij het televisiepubliek was de belangstelling voor de zaak heel wat minder intens dan bij de pers. De gemiddelde kijkdichtheid voor de *AHN*-uitzendingen was slechts iets hoger dan gebruikelijk op dat tijdstip. Dit hing samen met de zogenaamde 'sandwichformule', de gewoonte om actualiteitenrubrieken tussen twee amusementsprogramma's in te plaatsen. Ook de verwachting dat de ophef over het eerste programma zou zorgen voor hogere kijkcijfers bij de twee volgende programma's kwam in zeer beperkte mate uit.³¹

Nog verrassender is dat de gemiddelde waardering vrijwel geen afwijking vertoonde van het gebruikelijke getal 71. De 'grote verontwaardiging', die vooral *De Telegraaf* signaleerde, vertaalde zich dus niet in een gemiddeld lage waardering. Daar valt uit af te leiden dat de commotie zich afspeelde binnen een betrekkelijk beperkte groep. Dat binnen deze groep het onderwerp wel controversieel was, bewijst de grote spreiding van de waardering met extreem hoge en extreem lage pieken.³² Er was dus wel degelijk een 'pijngrens' geraakt, alleen werd dit vooral gevoeld door een groep direct betrokkenen.³³ De 885 brieven die aan de redactie van *AHN* werden gestuurd bevestigen het vermoeden dat het vooral Indische Nederlanders, Indië-veteranen of familie en nabestaanden van Indië-veteranen waren, op wie de uitzendingen grote indruk maakten.³⁴ Het lag dus voor de hand dat organisaties die de belangen van deze groepen vertegenwoordigden voor krachtige tegengeluiden zouden zorgen. Maar de organisatiegraad van de betrokken groepen, en zeker die van Indië-veteranen, was in 1969 vrij laag. Dit hangt samen met de zwakke militaire traditie in Nederland.³⁵ In de volgende paragraaf is te lezen welke veteranenorganisaties er in 1969 bestonden en wat hun houding was ten aanzien van het onderwerp.

HET VETERANENLANDSCHAP IN 1969: REACTIES VAN VETERANENORGANISATIES

De paar initiatieven van veteranenorganisaties die na het Indië-conflict ontstonden, konden nauwelijks opboksen tegen het sterk verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving. Voor de meeste Indië-gangers, en vooral voor de ex-dienstplichtigen, was het veteraan-zijn in 1969 niet bijzonder relevant. Hun militaire identiteit was allang verdrongen door de ervaringen in het familie- en burgerbestaan en werd in de maatschappelijke context nauwelijks benadrukt. Als de veteranen teruggrepen op de gemeenschappelijke Indië-tijd, dan was dat meestal in de vorm van reünieclubjes waar het voornamelijk ging om gezelligheid en nostalgie.

Bij de organisaties Madjoe, De Bond voor Stoottroepers en Oud-Stoottroepers en het Veteranen Legioen Nederland vond men de *AHN*-uitzendingen wel controversieel, maar de reacties liepen uiteen.³⁶

Madjoe en het KNIL — Een Indische organisatie die een hechte eenheid vormde maar zich niet sterk naar de buitenwereld profileerde was Madjoe. Oorspronkelijk was deze organisatie opgezet om de belangen te behartigen van gepensioneerde KNIL-onderofficieren die naar Nederland teruggekeerden.³⁷ De noodzaak ex-KNIL-militairen en hun families bij te staan werd uiteraard nog dwingender toen aan het eind van het dekolonisatieconflict duidelijk werd dat het KNIL zou worden opgeheven. Madjoe maakte zich sterk voor de integrale overgang van alle 4000 Europese onderofficieren naar de Koninklijke Landmacht met zo gunstig mogelijke voorwaarden wat betreft bevordering en inpassing. Daarna werd het hoofddoel de overheid te dwingen om de achterstallige salarissen te betalen van KNIL-militairen die de in Japanse kampen waren geïnterneerd. De verantwoordelijkheid voor deze kwestie was bij de soevereiniteitsoverdracht overgedragen aan de Indonesische regering, die echter weigerde over te gaan tot betaling.³⁸ In het gelijknamige verenigingsblad *Madjoe* bleef de kwestie van de *backpay* dan ook een terugkerend thema.

Gezien de verdachtmakingen ten aanzien van het KNIL op de televisie en in de pers, lag het in de lijn der verwachtingen dat het bestuur van Madjoe zich in het debat zou mengen. Maar pas in het maartnummer van 1969 refereerde de redactie in de vorm van een verklaring aan de *AHN*-uitzendingen: ‘De Nederlandse strijdkrachten, waaronder het K.N.I.L., in “opspraak”

*Zeer verontwaardigd en diep geschokt hebben wij kennis genomen, hoe de VARA meende in enkele televisie-uitzendingen de Nederlandse militairen, die in de jaren 1945 tot 1950 in het voormalig Nederlands-Indië hun militaire plicht vervulden, te moeten beschuldigen van oorlogsmisdaden. De presentatie dezer televisie-uitzendingen was zodanig, dat de indruk werd gewekt, dat genoemde misdaden tot het dagelijks werk van de Nederlandse strijdkrachten behoorden. Het klinkt overbodig te zeggen, dat Madjoe zich verre distantieert van de werkwijze van de VARA. Het hoofdbestuur heeft geëigende stappen ondernomen om in groter verband van haar misnoegen kennis te kunnen geven, doch wij hoeden ons ervoor mede te werken aan het politieke steekspel op de achtergrond.*³⁹

Het bestuur vond de aanklacht van oorlogsmisdaden tegen mannen die hun plicht vervulden onbillijk. Het maakte dus in tegenstelling tot de veteranen in *AHN* geen onderscheid tussen KNIL- en KL-militairen. Uit de discrete aanpak is duidelijk dat het bestuur zich verre wenste te houden van de politie-

ke lading van het debat. Madjoe distantieerde zich van kringen die wel via *De Telegraaf* uiting gaven aan hun verontwaardiging. Ook in de rubriek 'uit pers en periodiek' en in de meeste verslagen van de regionale afdelingen, wordt niet aan de kwestie gerefereerd.⁴⁰ In het april- en meinummer van *Madjoe* domineren financieel-juridische vraagstukken en het probleem van de desinteresse van de zuilen voor de *backpay*-kwestie.⁴¹ Wel waren er lokale initiatieven, zoals bij de afdeling 's-Hertogenbosch, waar de voorzitter op persoonlijke titel een brief had gestuurd aan fractievoorzitter Van Mierlo van D66. De afdeling wilde echter niet uit de pas lopen met het beleid van het hoofdbestuur en wacht daarom af:

*(...) of het H.B. in deze kwestie nog actie heeft genomen, en zo ja welke, en dan de zaak openbaar maken of doet het H.B. niet aan politiek? Doch vergeet een ding niet, vele van ons worden op deze manier aan de schandpaal gebonden. In ieder geval is er een commissie benoemd door de Regering en zullen wij maar rustig afwachten.*⁴²

Hier is dus twijfel of een direct belang – het weerspreken van onterechte beschuldigingen – opweegt tegen het in gevaar brengen van het neutrale karakter van de vereniging. Over de hele linie was er redelijk veel vertrouwen in de wijze waarop het hoofdbestuur de zaak zou afwikkelen.⁴³ Pas tijdens de 48ste algemene vergadering van Madjoe op 10 mei ging het hoofdbestuur, na uitgebreid de sterfdag van generaal Spoor te hebben herdacht, in op de beschuldiging van oorlogsmisdaden. Een verslag hierover verscheen in het juninummer van *Madjoe*. De *AHN*-uitzendingen worden veroordeeld vanwege het suggestieve element. De 'wijze van presentatie' had de 'indruk gewekt' dat oorlogsmisdaden tot de dagelijkse praktijk behoorden. In de litanie die volgt verwijt waarnemend bondsvoorzitter Westendorp 'een Nederlandse politicus' – hij doelt op de PvdA-politicus Joop Den Uyl en zijn Kamervraag over de *AHN*-uitzendingen – stupiditeit omdat hij 'een onvoorstelbare mesthoop' wilde oprakelen. Verder onderzoek naar deze zaak zou namelijk niet alleen licht werpen op de 'zogenaamde misdaden' aan Nederlandse kant, maar ook bekendheid geven aan 'de echte, de massale, de systematisch bedreven misdaden van de andere kant'. Hij poneert hier een tegenstelling tussen de 'onbeholpen, amateuristische streken van onze jongens' die voortkwamen uit angstcomplexen en radeloosheid, en de 'beestachtigheden, die voortkwamen uit pure blanda-haat, gekweekt door de Japanse bezetter'. Achter het initiatief van Den Uyl, veronderstelde Westendorp, school een partijpolitieke intrige, waaraan hij niet mee wenst te doen. De vereniging zou alleen haar stem laten horen als het gewenst was, en sloot zich aan bij de wens van haar 'Indonesische vrienden' om het verleden te laten rusten en slechts naar de toekomst te kijken.⁴⁴ Het bestuur ging dus niet in op de slechte voorzienin-

gen voor de militairen, noch op de taakverdeling tussen KNIL en KL en de specifieke beschuldigingen aan het adres van het KNIL. Hij wilde de zaak laten rusten. Opvallend is dat zijn overwegingen enigszins overeenkomen met die van de regering-De Jong bij het redigeren van de eindtekst van de *Excessennota*.⁴⁵ Ook bij de verschijning van de *Excessennota*, in juli 1969, komt *Madjoe* niet op onderwerp terug. Het enige staartje in het julinummer komt van Herman Wigbold die blijkens een mededeling van een KNIL-veteraan van de afdeling Groningen-Drente, in een brief aan hem toegaf ‘Wel wat fel te zijn geweest’.⁴⁶

De Bond van Stoottroepers en Oud-Stoottroepers — Ook bij de oudste Nederlandse veteranenorganisatie, de Bond van Oud-Stoottroepers en Stoottroepers (BOSS), maakten de *AHN*-uitzendingen de gemoederen los. De BOSS werd opgericht in 1946 als hulpverlenende instantie voor gedemobiliseerde Nederlandse troepen, voornamelijk Brabanders en Limburgers uit het verzet, die in het Zuiden van Nederland aan de geallieerde kant hadden meegestreden. Slechts een minderheid meldde zich later ook vrijwillig voor de strijd in Indië. Bij de jaarlijkse herdenking van gesneuvelde oud-stoottroepers is de Tweede Wereldoorlog dan ook het belangrijkste referentiepunt.⁴⁷ Anders dan bij *Madjoe* werd in het blad van de BOSS *Strijdend Nederland* wel uitgebreid ingegaan op de beruchte uitzendingen.

In het redactionele commentaar op de *AHN*-uitzending overheerst de toon van verontwaardiging. De oud-stoottroeper Hueting en de VARA hadden de nabestaanden van de gesneuvelden op hun ziel getrapt met hun op sensatie beluste optreden. De ‘doctor’ in de psychologie had zich door zijn daad buiten de groep geplaatst. Als hij de waarheid sprak, dan had hij zich twintig jaar geleden moeten uitspreken, toen de mogelijkheid er nog was de feiten na te trekken. Nu kwam hij, nadat hij ‘boeken had gelezen’, met zijn verhalen over oorlogsmisdaden in een tijd:

waarin de mens moet waken om niet door de snelle technische ontwikkeling met al zijn consequenties op sociaal-maatschappelijk, cultureel terrein niet omver gelopen of overlopen te worden.

Dit was duidelijk een verwijzing naar de combinatie van ‘onthullingsjournalistiek’ en televisie. Ook suggereert de schrijver dat Hueting’s opleiding tot doctor in de psychologie hem ertoe had bewogen met zijn onthullingen te komen. Hueting was in feite overgestapt van een groep die de onderlinge loyaliteit primair stelde, de Stoottroepers, naar een groep ‘universitair geschoolden’ die op basis van ‘boekenwijsheid’ meende dat alles maar in het openbaar bespreekbaar moest zijn. Het bestuur van de Stoters had gelukkig weerstand geboden, aldus de redactie, aan de vele verzoeken om demon-

stratieve wijze haar afkeuring te laten blijken. Het BOSS koos er voor op 'waardige wijze' te protesteren.⁴⁸ Dit gebeurde in de vorm van een brief aan de Tweede Kamer waarin het BOSS zijn instemming betuigde met het initiatief van PvdA-Kamerlid Den Uyl om een onderzoek in te stellen. Alleen op dat niveau was men verzekerd van een serieuze aanpak. De gretigheid waarmee de publiciteitsmedia zich op de zaak hadden gestort getuigde echter van de gebruikelijke antimilitaire houding.⁴⁹

De beste inkijk in de gemoederen onder veteranen geeft het artikel 'En Jan Soldaat wordt weer kind van de rekening', dat de redactie van *Strijdend Nederland* overnam uit *De Nieuwe Arnhemse Courant*. De auteur, commandant in functie van de Stoottroepen luitenant-kolonel L. van Oppen, schreef het stuk naar aanleiding van een gesprek met een Indië-veteraan, die hem midden in de nacht had gebeld omdat hij zijn verhaal kwijt moest. Van Oppen schetste de achtergronden van de strijd. In tegenstelling tot wat de Stoottroepers verwachtten vochten de Indonesiërs 'hartstochtelijk, vindingrijk en soms heel wreed'. Zij hadden geen benul van de Geneefse conventie over oorlogsmisdrijven. Bij hen vergeleken waren de Nederlanders maar 'zachte jongens'. Als reactie op dit wrede optreden ontspoorde het geweld aan Nederlandse kant wel eens, ondanks de aanmaningen van generaal Spoor. Nu de bal aan het rollen was gebracht liepen juist die ex-militairen die uit noodweer of angst handelden de kans als oorlogsmisdadigers te worden aangeklaagd:

Wordt Jansen, die bange Jan Soldaat van toen die helemaal niet naar Indië wou en van het hele bedrijfsbedrijf niets begreep, wordt die Jansen nu berecht als oorlogsmisdadiger? Want als men aan een dergelijk onderzoek begint, als men dan een dergelijk vergrijp vindt, mag men het dan laten passeren? Doet men dan niet hetzelfde als de Duitser die ook maar het liefst de oorlogsmisdaden vergeet?

Van Oppen was blijkbaar meer een voorstander van openheid en ging de 'gevoelige' vergelijking met het buurland Duitsland niet uit de weg. Maar ook hij zette zijn vraagtekens bij de zin van een eventuele vervolging van oorlogsmisdaden. Hij vreesde dat vervolging zou uitlopen op een heksenjacht op Jan Soldaat:

*En dat alles onder het mom dat Nederland er recht op heeft te weten (...)
Stelt Nederland prijs op dat recht?*

Van Oppen nam de proef om de som en stuurde een groepje Stoottroepers in burger de straat op in Amersfoort om de meningen te peilen. Daarna praatte de groep na onder leiding van een geestelijk verzorger. Bij de jongere generatie Stoottroepers ontstond begrip voor de 'bange Jansen' en de 'verbitterde Pietersen die erop los ging'. Ook zij konden zich voorstellen dat je te snel de

trekker overhaalde. Van Oppen legde vervolgens een verband met een actueel probleem door te wijzen op het belang van discipline bij het voorkomen van geweldontsporingen, en de in zijn ogen misplaatste roep om ‘democratisering’ in het leger:

En merkwaardigerwijs schreeuwen juist die mensen het hardst over democratisering die nu beschuldigend de vinger opheffen naar de ‘oorlogsmisdadigers’!

Ook hier dus weer een verwijzing naar de mentale kloof tussen de leger- en burgermentaliteit. Natuurlijk moest er een onderzoek komen, maar Jan Soldaat mocht niet het slachtoffer worden van ‘politieke fouten van toen die gebruikt worden voor het politieke spel van nu’. Volgens van Oppen diende er een duidelijk onderscheid gemaakt te worden tussen de ‘bange Jan Soldaat’, die door omstandigheden gedwongen excessief geweld toepaste, en ‘de sadist’ die slim genoeg was geweest om zijn misdaden in het geheim te plegen en die toch niet gepakt kon worden! Uit dit artikel spreekt een zeker wantrouwen ten aanzien van de politiek en de maatschappelijke ontwikkelingen uit die tijd. De laatste droegen er toe bij dat de ex-militair de zondebok zou worden, terwijl hij juist het slachtoffer was van de situatie die de politici hadden geschapen.

Het Veteranen Legioen Nederland — Het is niet toevallig dat de meest militante veteranenorganisatie, het Veteranen Legioen Nederland (VLN), werd opgericht in 1951, het jaar waarin de demobilisatie ten einde liep. Anders dan vaak wordt aangenomen waren het niet ex-militairen van het koloniale leger die deze organisatie oprichtten, maar was het een relatief jonge groep veteranen van de Koninklijke Landmacht.⁵⁰ In hun blad *De Wapenbroeder*, vernoemd naar het tijdschrift *Wapenbroeders* dat de legervoorlichtingsdienst in Indië uitgaaf, zetten zij zich af tegen de Haagse politiek die door haar ‘slappe compromis-houding’ verantwoordelijk was voor de ‘verkwanseling van Indië’.⁵¹ Vervolgens negeerde diezelfde Haagse politiek de herinnering aan de gesneuvelden in Indië volkomen. Uit onvrede met de geringe aandacht voor deze groep tijdens de 4 mei-herdenking op de Dam in Amsterdam, organiseerde het VLN vanaf 1952 een eigen ceremonie op die plaats, maar dan op de gevoelige datum van 27 december, de dag van de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. Na veel aandringen en een aantal compromissen werd pas na de volgende Nederlandse nederlaag, de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië in 1962, het monument op de Dam officieel het symbool voor ‘Alle gevallen vanaf 1940’.⁵² Hoewel het VLN zich in theorie richtte tot alle veteranen, ongeacht geloof of politieke richting, herkende een groot deel van de Indië-veteranen zich niet in de uitgesproken ‘rechtse’ signatuur. De meeste

dienstplichtigen waren immers na hun terugkeer uit Indië weer opgenomen in de eigen zuil. De regelmatige aanvallen van het VLN op de Haagse politiek pasten geheel niet in het gereguleerde systeem van de verzuiling. In 1958 maakte een kleine groepering dissidenten zich los van het VLN, en ging verder onder de naam Oud-Strijders Legioen. Deze groep presenteerde zich ook onder de misleidende naam Federatie van Nederlandse Oud-strijders, maar had geen enkele band met de andere veteranenorganisaties.⁵³ In de loop van de jaren zestig werd de toon van het VLN gematigder, wat de contacten met andere groepen en de regering vergemakkelijkte.⁵⁴ De eerste poging in 1965 van het VLN om tot samenwerking te komen met de Bond van Oudstrijders en de BOSS liep echter stuk, omdat de achterban vreesde voor het verlies van de eigen identiteit.⁵⁵ In de periode van het AHN-debat, begin 1969, had het VLN samen met twee andere organisaties de stichting Geestelijke Weerbaarheid opgericht. In het gezamenlijke blad *Basis* was het voornaamste thema de noodzaak van verdediging tegen het communistische gevaar.⁵⁶ Toen in januari 1969 de commotie rond de AHN-uitzendingen losbarstte, beschikte het VLN dus niet over een eigen orgaan om de tekst te plaatsen van het telegram dat het aan de VARA had gestuurd. De kern hiervan was dat AHN de indruk had gewekt dat militairen in Indië systematisch oorlogsmisdaden pleegden. Het VLN verzocht de redactie dan ook om meer zendtijd te wijden aan deze kwestie:

Zeer vele leden van het VLN zullen het zeer op prijs stellen aan een dergelijke uitzendingen mede te werken zowel door het verstrekken van gegevens als ook door deelname aan een eventuele discussie.⁵⁷

In tegenstelling tot het bestuur van Madjoe en de BOSS, was het VLN dus zeer gemotiveerd om actief deel te nemen aan het debat.⁵⁸ Het stuurde ook nog een persbericht rond. Hier dus geen vrees om betrokken te worden in 'politieke spelletjes'. Een mogelijk verband tussen dit telegram en de AHN-uitzendingen, was de aanwezigheid van generaal Thomson bij de forumdiscussie in de derde uitzending op 27 januari. Hij zat al vanaf 1964 in de Raad van Advies van het VLN, maar noemde in de uitzending deze organisatie in het geheel niet.⁵⁹

Succesvoller in publicitair opzicht was de afsplitsing van het VLN, de Federatie van Nederlandse Oud-strijders. De suggestie dat deze organisatie meerdere veteranenverenigingen vertegenwoordigde is misleidend. Het ging om een kleine organisatie, met als woordvoerder de politiek omstreden secretaris P. Ego. Blijkbaar geloofde de pers wel dat het om een representatief orgaan ging, want een groot aantal kranten nam niet het persbericht van het VLN, maar wel dat van de Federatie over. Hierin werd Hueting verweten dat hij zich koesterde in de publiciteit die samenhang met de heersende zelfbeschuldi-

gingscultus. Hij had al achttien jaar daarvoor de gewelddaden direct aan zijn bevelvoerende officieren moeten melden. *AHN* had dus een te eenzijdig beeld geschetst en ook de Federatie wilde graag in de gelegenheid gesteld worden om een weerwoord te geven. Een lid van deze organisatie kwam in de tweede *AHN*-uitzending aan het woord, officier van de militaire politie H. Düster, maar hij sprak nadrukkelijk niet namens de Federatie van Nederlandse Oudstrijders en distantieerde zich van de secretaris P. Ego. Kennelijk stond deelname aan de discussie namens een van deze organisaties gelijk aan politiek kleur bekennen. Toch waren het *VLN* en de Federatie, de organisaties met de meest duidelijke politieke koers, prominente deelnemers aan de discussie.

Veteranen in dag- weekbladen — Bij gebrek aan een gemeenschappelijke verklaring in de pers die representatief was voor alle Indië-veteranen, lieten individuele veteranen hun stem horen via ingezonden brieven. Daarin was bijna nooit sprake van totale ontkenning. Slechts een enkeling, zoals *KNIL*-generaal b.d. P. Scholten, kwalificeerde de uitlatingen van Hueting als ‘grote leugens’.⁶⁰ Ook in de brieven was de teneur dat de uitlatingen van Hueting tendentiekus waren. Deze klacht werd meestal gevolgd door dooddoeners in de trant van ‘schone oorlogen bestaan niet’ en ‘er zal heus wel eens iets gebeurd zijn’. Met andere woorden, in Indonesië was niets gebeurd wat de emotionele schade die *AHN* de Indië-veteranen had berokkend kon rechtvaardigen. Een veel gehoord argument voor de stelling dat de wandaden echte uitzonderingen waren, was dat de betreffende militair op zeer veel plaatsen gelegerd was geweest en nooit iets had gezien. Dat dit argument niet altijd opgaat, blijkt uit de volgende reactie op een krantenartikel. In het *Nieuwsblad van het Noorden* stelde de commandant van de verbindingstroepen op West-Java, luitenant-kolonel C. Bosman, expliciet dat er in zijn gebied geen oorlogsmisdaden waren gepleegd. Alle berichtgeving voor de bevelvoering naar beneden en de rapporten omhoog ging immers door zijn handen en hij reisde het hele gebied af en sprak met plaatselijke commandanten.⁶¹ Bosman kreeg een week later repliek van J. Bulthuis, die in hetzelfde gebied was gelegerd:

Werden er gevangenen gemaakt dan was het altijd moeilijk uit te maken of a. de gevangene burger was of militair, b. indien hij burger was, schuldig of onschuldig was aan hulp aan de vijand en dat waren uiteraard alle gewapende groeperingen. Werd iemand schuldig bevonden met voldoende bewijs, dan ging de verdachte voor verder onderzoek en veroordeling naar Bandoeng. Werd de gevangene alleen maar verdacht bij een gewapende groepering te behoren zonder dat enig bewijs aanwezig was voor een veroordeling, dan werd hij opgeruimd. Dat ging heel eenvoudig. Op de eerstvolgende nachtpatrouille moest de man voorop lopen om de weg te

wijzen naar een bepaalde kampong. In de eerste de beste rivier werd de man in de rug geschoten en dreefweg (...).

Als bevelvoerder kreeg Bulthuis de officiële rapporten van deze acties onder ogen. Zijn inschatting was dat in zijn compagnie circa 100 personen op deze wijze waren geliquideerd. De hogere commandanten hoefden hier niets van te weten. Zelfs andere soldaten wisten, voor zo ver ze niet persoonlijk 's nachts getuige waren geweest, niets van dit soort zaken.⁶²

Behalve van het 'neutraliseren' van de oorlogsmisdaden, was er ook sprake van het afschuiven van de verantwoordelijkheid op de lagere echelons. De al eerder genoemde luitenant H. Düster, voorheen hoofd van de centrale justitiële afdeling bij de militaire politie, erkende in een interview dat er misdaden waren gepleegd. Het ging echter om onvermijdelijke incidenten die voorkwamen als er te weinig mankracht was in een gebied. Bovendien hadden jonge en onervaren KL-commandanten de KNIL-mensen, die strenger tegen hun eigen bevolking tekeergingen, vaak niet in de hand.⁶³

Een van de weinige militairen die als gewone ex-infanterist in een interview zijn verhaal mocht doen was J. Zwaan. Hij bestempelde zichzelf als een 'eenvoudige sawahtrapper', een dienstplichtige die bij de Zeven december-divisie had gediend. Al eerder had hij vergeefs, in de vorm van een roman, aandacht gevraagd voor de rauwe werkelijkheid van de guerrillastrijd. Geen enkele uitgever zag echter iets in zijn relaas. Niet om de matige literaire kwaliteit, aldus Zwaan, maar omdat niemand wilde geloven dat Hollandse soldaten zich konden gedragen zoals in de roman beschreven werd. In 1969 kon hij, mede door zijn status van archivaris bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, meedrijven in de stroom die Hueting op gang had gebracht. Hij vertelde over het opmerkelijke proces van verdringing dat bij zijn eigen kameraden voorkwam:

*Ik word op het ogenblik veel opgebeld door kameraden van vroeger. Ze roepen door de telefoon: moeten we die beschuldigingen nou nemen? Terwijl ze weten dat ze hetzelfde hebben gedaan.*⁶⁴

Zijn ervaring was, net als die van Hueting en de redacteurs van *AHN*, dat de aanvankelijk woedende bellers, na het aanhoren van enkele argumenten, in veel gevallen toegaven dat ook zij bij dergelijke zaken betrokken waren geweest.⁶⁵

De vraag is of er een patroon te ontdekken valt binnen de groep die gemotiveerd was om op een publieke plek te reageren. Volgens de historicus Elands, die de reacties in verschillende dagbladen in kaart bracht, was ongeveer driekwart van de ingezonden brieven met negatieve reacties, waarin een veteraan ook zijn toenmalige rang of onderdeel bekendmaakte, afkomstig

van officieren, KNIL-militairen of oorlogsvrijwilligers. De veteranen die juist begrip toonden voor Huetings relaas waren daarentegen vooral dienstplichtigen. Ook burgers en enkele journalisten met Indische achtergrond namen het voortouw in het verzet tegen Hueting en de VARA.⁶⁶

Dit verzet uitte zich ook in symbolische daden die soms vanuit volkomen tegenovergestelde motieven werden ingegeven. Zo leverde een oud-sergeant uit Zeeuws-Vlaanderen zijn onderscheidingen in op gemeentehuis van Terneuzen, uit protest tegen de AHN-uitzendingen.⁶⁷ Een PSP-raadslid uit Zwolle stuurde de zijne naar het ministerie van Defensie, maar deed dit juist uit schaamte voor zijn 'werkzaamheden' in Nederlands-Indië.⁶⁸ Dit bracht weer andere veteranen op het idee dat zij nog een onderscheiding tegoed hadden van het ministerie van Defensie. Een Haagse firma kreeg honderden aanvragen voor het demobilisatiespeldje dat destijds aan gerepatrieerde militairen was uitgereikt.⁶⁹ Ook het Veteranen Legioen Nederland leverde een bijdrage aan de symbolische gebaren. Ter nagedachtenis aan de gesneuvelde militairen in Indonesië werd in februari een boerderij in het Friese Dantumawoude Generaal Spoor Hoeve genoemd.⁷⁰ Na de onthulling van de naamplaat door de weduwe van Spoor, werd op initiatief van de gewestelijk voorzitter A.R. de Vries het lied aangeheven 'Wat doen we met die Wigbold als ie komt'. Ondanks de verontwaardigde reacties hierop in *Het Vrije Volk*, *Vrij Nederland* en *Achter het Nieuws* die zelfs leidden tot vragen in de Tweede Kamer, besloot Wigbold om toch op de uitnodiging van het VLN in Friesland in te gaan om met De Vries in debat te treden.⁷¹ Dat bracht de partijen echter niet dichter bij elkaar.⁷²

BRIEVEN VAN VETERANEN AAN DE VARA

Tegenover de publieke reacties op de televisie en in de krant, staan de veel persoonlijkere reacties in de 885 brieven die de AHN-redactie ontving in de drie weken na de uitzendingen. Vanzelfsprekend geeft deze collectie een veel breder inzicht in de ideeën en gevoelens die leefden over en onder de ex-militairen, dan de korte ingezonden brieven in de dagbladpers. In het publieke debat ging het vooral om de omstreden tegenstelling Nederlandse onderdrukkers/Indonesische slachtoffers die vooral door vertegenwoordigers van het politieke en intellectuele establishment ter discussie werd gesteld. De brieven, afkomstig van mensen uit alle lagen van de samenleving, boden een veel grotere verscheidenheid aan thema's: de zuilen, het antimilitarisme, de zegeningen van het kolonialisme, de invloed van racisme en onderdrukking, de angst voor de onttakeling van het 'bevoegd gezag' en de ruwe werkelijkheid van oorlog. Het meest opvallende onderscheid tussen de afzenders was dat, tus-

sen mensen die alleen de Nederlandse burgersamenleving kenden en de groep die de Tweede Wereldoorlog in Indië had meegemaakt of daar als militair had gediend. Velen uit de eerste groep prezen de VARA voor het aan de kaak stellen van deze misstand en legden een verband met de uitbuiting van het Indonesische volk door het Nederlandse kolonialisme. Het merendeel van de laatste groep echter meende zich te mogen beroepen op de levenswijsheden dat doodsangst, ontredde en het wegvallen van sociale controle van iedereen een moordenaar kunnen maken. Zij vroegen begrip voor de omstandigheden. Toch is de scheidslijn tussen burgers en veteranen niet dezelfde als die tussen voor- en tegenstanders van de AHN-uitzendingen. Ook onder de ex-militairen waren veel verschillen van mening. Om deze te onderzoeken zijn van alle AHN-brieven, die brieven geselecteerd en geanalyseerd die van veteranen afkomstig waren.

Cijfers en tabellen — Van de in totaal 885 brieven die de VARA ontving was 36 procent, dat zijn 316 brieven, afkomstig van Indië-veteranen. Gesteld dat alle 134.000 veteranen in 1969 nog in leven waren geweest, dan zou dat 4,4 procent van de mannelijke bevolking boven de 20 jaar in Nederland zijn. Er hadden dus ruim acht keer zoveel Indië-veteranen gereageerd dan het vermoedelijke percentage onder de Nederlandse bevolking.⁷³ Dit bevestigt de conclusie die Stam en Manschot naar aanleiding van de kijkcijfers hadden getrokken: de commotie beperkte zich tot een selecte groep.

Hetzelfde beeld komt naar voren uit de vergelijking van het percentage negatieve reacties. Bij het overgrote deel van de veteranen viel de uitzending veel slechter (73%) dan bij de totale groep (57%).⁷⁴ Maar een negatieve reactie op het VARA-programma betekende niet dat het vóórkomen van oorlogsmisdaden werd ontkend. Elands wees bij de ingezonden brieven al op het contrast tussen de verontwaardigde KNIL-militairen, beroepsmilitairen en oorlogsvrijwilligers en de met Hueting instemmende dienstplichtigen. Om te zien of de AHN-brieven hetzelfde beeld geven heb ik eerst uitgezocht of de brieven schrijvers een afspiegeling vormen van de verhouding tussen de verschillende dienstverbanden: dienstplichtigen, oorlogsvrijwilligers, KNIL-militairen en beroepsmilitairen. In onderstaande tabel is het percentage uitgezonden militairen per dienstverband in de periode 1946-1949 vergeleken met het percentage reacties per dienstverband in 1969.⁷⁵

Aantal reacties per dienstverband

	dienstpl.		OVW'ers		KNIL		beroeps		totaal
1945-1949	95.000	70,9%	25.000	18,7%	13.000	9,7%	1000	0,7%	134.000
reacties '69	210	66,4%	83	26,3%	14	4,4%	9	2,9%	316 100%

Uit de gegevens blijkt dat er vier keer zoveel beroeps en anderhalf keer zoveel oorlogsvrijwilligers op de uitzending reageerden. Van het KNIL, de categorie die zowel in de uitzendingen van *AHN* als in de brieven als hoofdverantwoordelijke voor de oorlogsmisdaden werd gezien, reageerde slechts de helft van het percentage KNIL-militairen uit 1945-1949. De volgende stap is om na te gaan of er een verband is tussen het dienstverband en de positieve en negatieve reacties:

Verdeling van positieve en negatieve reacties per dienstverband

	positief		negatief		totaal	
dienstpl.	63	30%	147	70%	210	100%
OVW'ers	17	20%	66	80%	83	100%
KNIL	1	7%	13	93%	14	100%
beroeps	4	44%	5	56%	9	100%
totaal	85	27%	231	73%	316	100%

Hier zien we dat bij de groep dienstplichtigen 10 procent meer positieve reacties te vinden is dan bij de groep oorlogsvrijwilligers. Toch is het verschil kleiner dat ik op basis van de bevindingen van Elands over de ingezonden brieven had verwacht. Bij het KNIL en de beroepsmilitairen zijn de aantallen te klein om conclusies te kunnen trekken. Omdat in de brieven argumenten worden aangedragen voor de veroordeling of goedkeuring van de *AHN*-uitzendingen was het ook mogelijk deze in kaart te brengen:

Negatieve reacties

argument:	dienstpl.		ovw.		KNIL		beroeps		totaal	
Hueting ligt	12	8%	5	8%	1	8%	0		18	8%
nooit om. gezien	31	21%	13	20%	2	15%	1		47	20,5%
schande	23	16%	10	15%	5	38%	1		39	17%
was uitzondering	23	16%	16	24%	2	15%	1		42	18%
was uit verdediging	7	5%	2	3%	1	8%	0		10	4%
ook goede kanten/ eenzijdig beeld	36	24%	17	26%	2	15%	2		57	25%
aan beide kanten, oorlog=oorlog	7	5%	3	5%	0	0	0		10	4%
schuld van regering	8	5%	0	0	0	0	0		8	3,5%
Totaal	147	100%	66	100%	13	100%	5		231	100%

Tegenover de totale ontkenning (8%), de bewering nooit iets gezien te hebben (20,5%), en de ontsteltenis over de uitzendingen (17%), geven de veteranen ook een hele reeks verzachtende omstandigheden: ‘het was een uitzon-

dering' (18%), 'het was uit verdediging' (4%), 'er waren ook goede kanten' (25%), 'oorlog is oorlog' (4%) en 'het is de schuld van de regering' (3,5%). Er zijn weinig relevante verschillen tussen de aard van het dienstverband en de argumenten die worden gegeven.

Positieve reacties

argument:	dienstpl.		ovw.		KNIL	Beroeps	totaal	
vóór openheid	15	24%	5	29%	0	2	22	26%
pos. maar éénzijdig	8	13%	2	12%	1	2	13	15%
heeft om. gezien/gepleegd	33	52%	10	59%	0	0	43	51%
van horen zeggen	7	11%	0	0	0	0	7	8%
totaal	63	100%	17	100%	1	4	85	100%

De groep met positieve reacties bestond voor het grootste gedeelte uit veteranen die graag hun verhaal kwijt wilden over wat zij zelf hadden misdaan of over wat ze hadden zien gebeuren (51%). In hoeverre zij in staat waren te oordelen of er in juridische zin sprake was van een oorlogsmisdrijf is niet vast te stellen. Ook bij de positieve reacties is er een groep die kanttekeningen plaatst bij de aanpak van *AHN* (15%). Net zoals bij de negatieve reacties zijn er weinig relevante verschillen tussen de aard van het dienstverband en de argumenten.

Als we de gegevens van beide tabellen combineren en de veteranen buiten beschouwing laten die beweerden dat Hueting loog (18), die nooit iets gezien hadden (47), die het een schande vonden (39) en die zelf getuige waren geweest van oorlogsmisdaden en uiteraard niet ontkenden (43), dan blijven van de in totaal 316 reacties, er nog 169 over (53%) van veteranen die weliswaar bezwaren hadden tegen de vorm van de uitzendingen, maar die niet ontkenden dat er oorlogsmisdaden waren gepleegd. Ook waren ze niet allemaal fel gekant tegen verder onderzoek. De belangrijkste conclusie uit de analyse van deze gegevens is dat het protest vooral gericht was tegen de vorm van het programma, niet tegen de behandeling van het onderwerp. Meer dan in het journalistieke debat komt in de brieven naar voren dat achter het probleem van de Nederlandse oorlogsmisdaden een ander probleem school: de omstandigheden waaronder de Nederlandse militairen daar strijd hadden moeten voeren. Die waren zodanig dat het plegen van oorlogsmisdaden in veel gevallen onontkoombaar was.

Dit was echter niet de verantwoordelijkheid van de militairen zelf, maar die van de voormalige Nederlandse regering. Door deze collectie brieven niet mee te nemen in het verdere onderzoek is aan dit punt nooit aandacht besteed.

Voorbodes op de signalering van oorlogstrauma's en de roep om erkenning

Mijn verwachting dat in de *AHN*-brieven ook verwijzingen te vinden zouden zijn naar getraumatiseerde militairen komt inderdaad uit. Het gaat alleen om een heel kleine groep van dertien brieven-schrijvers. Zij hanteren termen zoals 'psychisch gestoorden', 'tropenkolder', 'zenuwzieken' of 'mensen zonder zielenrust'. Het is duidelijk dat de term 'trauma' nog helemaal niet was ingeburgerd. In zeven van de dertien brieven zijn verwijzingen te vinden naar mensen die nog dagelijks last hebben van nachtmerries, onrust en aanpassingsmoeilijkheden op het werk. In de meest tragische brief beschrijft een vader de hopeloze toestand van zijn zoon, die na terugkomst uit Indië in een psychiatrische inrichting is opgenomen en daar voor altijd zal moeten blijven.⁷⁶

In de andere zes brieven komt de gebrekkige zorg voor psychiatrische patiënten in Indië aan bod. Opvallend is dat de helft van het aantal getuigenissen afkomstig is van vrouwen. Bij een verpleegster die werkte in het militaire hospitaal in Tjimahi riepen de televisiebeelden herinneringen op aan:

*Jongens die niet rijp waren voor een taak die daar te vervullen was, die niet opgewassen waren tegen de tactiek van de zenuwslopende guerrillaoorlog. In shocktoestand kwamen ze in het hospitaal uithuilen. Kunt u van deze mensen kennis van zaken en een juist beeld verwachten?*⁷⁷

Een collega die twee jaar gewerkt had in de militaire hospitalen van Batavia en Palembang bevestigde dat militairen vaak in geestelijke nood kwamen:

*Desalniettemin waren er heel veel jongens die er verschrikkelijk over piekerden of dat alles maar zo kon. Er hebben veel mensen als aalmoezeniers, dokters en ook wij verpleegsters met deze jongens gepraat en geredeneerd om hun de nodige rust terug te geven.*⁷⁸

Zij beklemtoonde ook de gebrekkige standaardvoorzieningen:

*Als u bovendien wist hoe onze militairen daar over het algemeen hebben moeten leven in die Wildernis, velen voor de tijd van drie jaren beslist geen goed eten en geen goed drinken. Dat bewijzen de vele gevallen van totaal vitaminegebrek die bij ons in de hospitalen binnen kwamen en hoeveel gevallen van T.B.C. niet, door de beslist slechte voeding. Met voor de gewone soldaat als salaris een fooi!*⁷⁹

Een andere vrouw beschrijft de gebrekkige medische voorzieningen in de ziekenhuizen van Batavia en Bandoeng:

Zalen vol jongens met geslachtsziekten waar jongens met andere huidaandoeningen tussen moesten liggen, er was geen ruimte. Zalen vol

psychisch gestoord en wanneer er iemand eens een aanval kreeg werd hij in een bunker gestopt (Cel waar hij alleen zit en niemand hem kan horen)... Weet u hoelang iemand in een ziekenhuis moest liggen voor hij ook maar in aanmerking kon komen om naar Nederland gestuurd te worden, ook de psychisch gestoorde: een half jaar. Dikwijls was hij vergeten door de commandant van de groep waar hij hoorde zodat er geen salaris gestuurd werd, of hoe dan ook, men had dan niet de mogelijkheid om een flesje frisdrank te laten halen of zelf daar in de kantine te kopen. Ik heb eens aan een psychiater gevraagd: waarom niet meteen naar Holland? Ach, de militair had dit ook in Holland gekregen, erfelijk enz. enz., zo 'n theorie, niets menselijks was er meer, en zo was alles.⁸⁰

Deze vrouw schetst een negatief beeld van de verzorging in deze ziekenhuizen, maar dat komt niet overeen met beschrijvingen van een aantal veteranen. Anders dan bij de reacties van Indië-veteranen, verwijzen deze brieven-schrijvers niet naar wat hen zelf is overkomen, maar naar de ervaringen van echtgenoten, gezinsleden, familie of voormalige patiënten, zoals in het geval van de twee verpleegsters. De staat waarin de enige brieven-schrijver verkeert die wel de moed had over zijn eigen ervaringen te schrijven, zegt wellicht iets over de weerstand die overwonnen moest worden: de man in kwestie is stomdronken, tenminste dat beweert hij in een brief die geschreven is vlak na de getuigenis van Hueting, op de avond van 17 januari 1969:

Ik heb Dr. Huetink (sic!) bezig gezien vanavond. Waarschijnlijk ben ik meer dronken dan normaal op dit uur van de dag.⁸¹

Dan volgt de beschrijving van zijn carrière in Indië. Net als Hueting was hij begonnen als dienstplichtig soldaat, later opgeklommen tot sergeant en gedetacheerd bij een inlichtingendienst waar hij gevangenen had gemarteld. Zijn relaas wekt aanvankelijk de indruk van een openhartige bekentenis, zeker gezien het verband dat hij legt met de razzia in Putten, waar hij zelf getuige van was geweest:

Wat misschien voor u aantrekkelijk is: ook ik vind mezelf een oorlogsmisdadiger. Ik heb Putten zien branden, mijn buurman D. en wachtmeester D. zien ophalen en hun huis in brand zien steken wegens subversieve activiteiten. Zij waren burens.

Hij legt dus een verband tussen een situatie waarin hij als dader is opgetreden en een situatie waarin hij getuige is geweest en mee heeft geleefd met het onrecht dat zijn burens is aangedaan. Dat verband heeft hij waarschijnlijk later gelegd, anders was het voor hem psychologisch onmogelijk geweest om terreur op anderen toe te passen. De getuigenis van Hueting heeft veel in hem losgemaakt:

Ook ik ben weggelopen toen ze een zware wagenas op een ondervraagde smeten. Ook ik heb gemarteld.

Maar de man is Hueting niet dankbaar, integendeel. Hij verkeert in de verkeerde veronderstelling dat Hueting de publiciteit heeft gezocht omdat hij op het onderwerp gepromoveerd is.⁸² In zijn ogen heeft Hueting misbruik gemaakt van het leed van anderen:

Ik zou hem graag vertellen dat ik hem een lafbek vind. Temeer daar hij niet zijn onvermogen om met zijn verleden te leven (dat kan ik ook niet vandaar dat ik een psychiater heb geconsulteerd en nu praktisch iedere avond mezelf bezuip) uitleeft op zijn directe omgeving, maar dit onvermogen uitleeft in een dissertatie.

Het is de vraag wat de beste keuze is voor de eigen gemoedsrust en die van de omgeving. Dat die veel te lijden had onder zijn psychische toestand geeft hij zelf toe:

Zo'n twintig jaar loop ik rond, een prima vent voor het oog van de wereld. Maar iedere avond bezuip ik me. Iedere dag lijdt mijn vrouw eronder, dat ik soldaat ben geweest en gestreden heb voor handhaving van orde en rust. Een orde en rust die mijn vrouw niet bij mij gevonden heeft, en die ikzelf ook niet vinden kan.

De redenering is dat Hueting uit solidariteit, net als hij, zijn lijden in stilte zou moeten dragen. Dat is beter dan zichzelf op een publieke plek ontlasten en daarmee anderen te belasten. Dit is een belangrijk motief om te zwijgen, dat voor een deel los staat van de 'ontkenning' dan wel 'erkenning' van de oorlogsmisdaden. Ook in de brieven van niet-veteranen komt het vaak voor. Mijn vermoeden is dat het juist de oudere generatie is die verkondigt dat stilzwijgen de beste manier is om psychisch leed te verzachten. Mensen die erin geslaagd zijn de nare gevoelens te onderdrukken zou men niet extra moeten belasten. In ieder geval gaat deze logica niet op voor de dronken Indië-veteraan voor wie het leven geen pretje is.

De meningen van de andere twaalf brieven schrijvers over de behandeling van het onderwerp zijn verdeeld. De meerderheid is van mening dat het voor deze kwetsbare groep niet goed is om de kwestie op te rakelen. Maar er is ook een minderheid die juist deze gelegenheid wil aangrijpen om de slechte zorg voor de militairen aan de kaak te stellen. De vader van de psychiatrische patiënt noemt Hueting zelfs een held en is blij dat er eindelijk publieke aandacht is voor de omstandigheden waaronder zijn zoon een psychiatrisch patiënt is geworden.

Een andere kleine groep van acht brieven schrijvers verwijst niet naar

‘trauma’s’, maar klaagt wel over de gebrekkige steun van de overheid nadat zij als gevolg van hun diensttijd in Indië werden afgekeurd. Zij lijdten een armoedig bestaan en zien zichzelf en hun gezin als het slachtoffer van een verkeerd overheidsbeleid:

*Meneer Wigbold zulke dingen behoren in uw rubriek, maar geen geleuter over oorlogsmisdaden, de misdadigers zijn onder ons.*⁸³

Een andere man wijst op het ontbreken van een specifieke herdenking voor Indië-militairen. Er was alleen aandacht voor de joden en het verzet, het lot van de Indië-dienstplichtige interesseerde niemand.⁸⁴ Er was dus een kleine groep die de beschuldiging aan het adres van de Indië-militairen, dat zij op grote schaal het Indonesische volk zouden hebben onderdrukt, als gelegenheid aangreep om te wijzen op de eigen rol als ‘slachtoffer’ van een verkeerd beleid. Zij verdedigden niet de eer van het leger maar wezen op hele andere kwesties: het psychisch lijden en de gewetenswroeging in Indië en later in Nederland, de slechte voorzieningen daar, de slechte opvang voor militairen die door hun Indië-tijd waren afgekeurd en het gebrek aan erkenning. Alhoewel het om een hele kleine groep ging, is het opvallend dat zij precies die thema’s aankaartten die in de jaren tachtig volop in de belangstelling zouden komen te staan.

SPOREN VAN TRAUMATISERING?

Als er één term afwezig is in zowel de publieke als persoonlijke reacties op de *AHN*-uitzendingen, dan is het wel het begrip ‘trauma’. En dat terwijl het uitgangspunt van mijn betoog was dat ‘trauma’ juist een centraal begrip vormt in het discours van de Indië-veteranen over de oorlogsmisdaden. Hoe valt dit te verklaren?

Een verklaring die voor de hand ligt is de relatieve onbekendheid van het begrip eind jaren zestig. Pas in de jaren tachtig zou door de popularisering van de psychologie het begrip ‘trauma’ ingeburgerd raken buiten de medische kring. Maar dan nog is het mogelijk dat bepaalde ervaringen en gevoelens de discussie domineren, terwijl ze in 1969 nog niet het etiket ‘trauma’ opgeplakt hadden gekregen. Ook dit lijkt echter niet het geval.

Zowel in de letterlijke medische zin als in de metaforische zin is ‘traumatisering’ geen hoofdthema in het discours. We lezen en horen niet zo veel over ‘de psychische schade van de oorlog’ en de ‘gedeelde ervaring van miskenning en teleurstelling’. Laat staan dat er iemand ‘psychische trauma’s’ als strategisch politiek middel inzet om financiële compensatie van de overheid te krijgen. Zo ver is het nog lang niet. De veteranen afficheren zich niet als

slachtoffers, zij verdedigen zich tegen het stigma van ‘oorlogsmisdadiger’ dat door de televisie-uitzendingen een bepaalde legitimiteit had gekregen. In het commentaar van de *AHN*-redacteuren wordt dit beeld gerelativeerd, maar dat valt volkomen weg tegen de ‘impact’ van de mondelinge getuigenissen op televisie. De discussie die loskwam ging dan ook niet zozeer over wat er letterlijk was gezegd, maar over de ‘indruk’ die was gewekt. Het effect van ‘beeldvorming’ via televisie had onmiskenbaar zijn intrede gedaan.

Bij de meningen onder Indië-veteranen lijken de maatschappelijke status en de plaats in de militaire hiërarchie mee te spelen. Hueting had in de eerste uitzending als ‘wetenschapper’ – ‘iemand die gestudeerd heeft’ – en als voormalig ‘inlichtingenman’ – ‘iemand die in de frontlinie heeft gestaan’ – de weg geplaveid voor de geloofwaardigheid van de getuigenissen over oorlogsmisdaden. In de uitzending daarna waren het allemaal lageren in rang die aan het woord kwamen. De enige hogere in rang, officier van de militaire politie Düster, was van mening dat weinig schuldige militairen hun straf waren ontlopen. In de derde uitzending namen in de forumdiscussie de ‘deskundigen’ weer het woord. Ook hier benadrukte generaal Thomson dat het slechts om uitzonderingen ging en dat de noodzaak tot openheid niet opwoog tegen het leed dat bij zijn voormalige troepen was veroorzaakt.

Aan de ene kant was er dus het geautoriseerde verhaal van twee hogeren in rang dat dienst deed als legitimering van het Nederlandse militaire beleid, en aan de andere kant het verhaal van een kleine minderheid die ‘uit de school klapte’. Tegelijkertijd was er spanning tussen verschillende generaties: de *VARA* die door onthullingsjournalistiek trachtte het falen van de overheid bloot te leggen, en *De Telegraaf* die het programma interpreteerde als een poging van Nieuw Links om de oude garde in diskrediet te brengen.⁸⁵

In de pers werd de discussie over de oorlogsmisdaden gekoppeld aan de dekolonisatie in het algemeen. De verdeling veroordeling versus waardering kwam ook daar redelijk overeen met de politieke kleur van de dagbladen. *Het Parool* en *Het Vrije Volk* waren positief, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Handelsblad* en de *Volkskrant* gematigd positief, en het *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf* uitgesproken negatief. Maar zoals Elands opmerkt leverde het debat ook genuanceerde verhandelingen op over sociologische, juridische en psychologische aspecten van guerrillaoorlogvoering.⁸⁶ Deze kwamen echter niet uit de top van de militaire hiërarchie.

De stem van de Indië-veteranen vertaalde zich in de pers allereerst in veel ingezonden brieven. Onder diegenen die begrip toonden voor Hueting's uitspraken waren vooral dienstplichtigen. Door de verdeeldheid onder de veteranen ontbrak een gezamenlijke verklaring in de pers. Achter de schermen waren er pogingen om zich te organiseren, maar ook uit de berichten in de veteranenbladen blijkt de vrees zich te bezondigen aan ‘verpolitisering’ van de

kwestie. Dit voorkwam dat de gelederen werden gesloten. Bij de individuele reacties in de pers is wel frappant hoe in één geval hoger en lager geplaatste ex-militairen elkaar tegenspreken.

De AHN-brieven geven een veel diverser beeld van de ervaringen in Indië en zijn minder bepaald door politieke overtuigingen. Zij tonen geen contrasterende visies tussen hogeren en lageren in rang, domweg omdat er geen hogergeplaatsten reageerden. Van de groep Indië-veteranen reageert 73 procent negatief op de uitzendingen. Als we naar de reacties per dienstverband kijken zijn er bij de groep dienstplichtigen 10 procent meer positieve reacties. Maar negatief staat niet gelijk aan ontkenning van oorlogsmisdaden, of aan afkeuring van aandacht voor het onderwerp. De helft van de negatieve reacties gaat over de manier waarop het onderwerp is behandeld, niet dát het is behandeld. In de argumenten die de veteranen aanvoeren om genuanceerder over de kwestie te berichten zien we langzaam het verhaal achter de Nederlandse oorlogsmisdaden opdoemen. Het perspectief van slachtoffer verschuift van de Indonesiërs naar de militairen zelf. Hetzelfde geldt voor de verantwoordelijkheid. Die ligt niet bij de militairen zelf, maar bij de regering die ze daar naartoe stuurde.

Bij een kleine groep van dertien vinden we verwijzingen naar trauma's in psychologische zin. Zowel naar de situatie van destijds, als naar de actuele geestelijke nood in 1969. Ook wordt gerefereerd aan de slechte financiële situatie als gevolg van Indië. Met betrekking tot de keuze voor stilte of openheid is er sprake van verschillende overwegingen. Er is de puur therapeutische overweging ter bevordering van de zielenrust van de patiënt, wel of niet erover praten, die zich geheel buiten de openbaarheid afspeelt. Dan is er de grote stap naar openheid op een publieke plek, waarbij mensen op de korte termijn misschien belast worden, maar er wel tegelijk aandacht en hulp gemobiliseerd wordt voor de problemen achter de oorlogsmisdaden. De uitzendingen van *Achter het Nieuws* hadden de bedoeling om het geweld tegen de Indonesiërs aan de kaak te stellen. Maar achter dat verhaal zat een ander verhaal, waarover de Nederlandse regering ter verantwoording kon worden geroepen. De brieven zijn een illustratie van dat andere verhaal. Als ze waren meegenomen in het onderzoek dat de regering-De Jong had geïnitieerd, de *Excessennota*, dan had daar iets mee moeten gebeuren. Door zich strikt te houden aan de formele opdracht van een zoektocht naar schriftelijk bewijs van oorlogsmisdaden, koos men onbewust voor de strategie van de stilte. Stilte over wat de Indonesiërs was aangedaan, over wat de Indonesiërs de Nederlanders hadden aangedaan, maar ook over wat de Nederlandse regering de militairen had aangedaan door ze met een onhaalbare opdracht naar Nederlands-Indië te sturen.

Maar er is nog een perspectief waarbij niet het welbevinden van de ex-mi-

litair centraal staat, maar de doelstelling van de journalist of de historicus: waarheidsvinding door middel van een eigen specifieke methode. Vanuit dit perspectief druist de keuze voor stilte in tegen de beroepsdiscipline. Hier zijn we weer terug bij de spanning tussen de berichtgeving-geschiedschrijving over een pijnlijk conflict en het historisch trauma van bepaalde groepen. Het is deze spanning die een consensus onhaalbaar maakt, en tegelijkertijd zorgt voor dynamiek in de discussie. De *AHN*-redactie had zich in 1969 ontworsteld aan het dictaat van de PvdA, en had voor opschudding en spanning gezorgd. Enerzijds werden de veteranen in de beklagdenbank gezet, maar anderzijds kregen zij de gelegenheid om aandacht te vragen voor hun eigen grieven en voor het geweld aan Indonesische zijde. Dit was echter, gezien de toenadering van de regering-De Jong tot het Soeharto-bewind in Indonesië politiek volstrekt niet opportuun.

Dat men binnen de historische gemeenschap in 1969 ook nog niet toe was aan een kritische benadering van de Indië-politiek, constateerde de enige historicus die een reactie stuurde naar de *AHN*-redactie:

*Geestelijk Bronbeek heeft tot nu toe de historische markt in belangrijke mate weten te beheersen.*⁸⁷

21 De strijd om waardering en erkenning

*In de geschiedenis zijn miljoenen soldaten met een eerlijk hart
voor een oneerlijke zaak gevallen. Hun leiders treft schuld.*

Henk van Maurik, Sumatra 1947

HET UITLEKKEN VAN DE CONCEPTPARAGRAAF EN HET DEBAT IN DE MEDIA

De commotie rond Lou de Jongs paragraaf ‘Oorlogsmisdrijven’ in deel twaalf van zijn reeks over de Tweede Wereldoorlog kende een voorgeschiedenis. Al in 1984 was hij op verzet gestuit van groepen uit de Nederlands-Indische gemeenschap, die ageerden tegen zijn schets van de koloniale samenleving in deel elf. De nadruk op koloniale ‘onderdrukking en uitbuiting’ die hij daarin legde, leverde volgens hen een onjuist en eenzijdig beeld op. In 1987 voerde deze groep wederom het protest tegen De Jong aan, maar nu met bijval van de Indië-veteranen. Bij beide protestacties speelde KNIL-kolonel b.d. C.A. Heshusius een rol.¹ Hij was het totaal oneens met de inhoud van de conceptparagraaf. Daarnaast stoorde hij zich aan de status van De Jongs geschiedschrijving. Die zou bij het grote publiek de suggestie wekken dat de Nederlandse staat deze versie had ‘geautoriseerd’. Het was voor Indië-veteranen onverteerbaar als de rol van de Nederlandse krijgsmacht op een dergelijke wijze de geschiedenis in zou gaan. Heshusius had niet veel vertrouwen in overleg met De Jong over de kwestie:

Die man (L. de Jong, S.S.) is behept met een zekere ijdelheid en een zekere koppigheid. Wij hadden ook forse kritiek op deel IIA, dat handelde over de Nederlandse Krijgsmacht in Indonesië bij het uitbreken van de oorlog. De kritiek heeft hij zonder meer van de hand gewezen.²

Afgaand op De Jongs vermeende onverzettelijkheid besloot Heshusius dat er grover geschut nodig was om hem over te halen zijn hoofdstuk te herschrijven. Daarom gaf hij de concepttekst, die hij als meelezer had ontvangen, ter inzage aan journalisten van *De Telegraaf*.³ Het is echter de vraag of het mobiliseren van tegenkrachten om wijzigingen in de tekst af te dwingen uiteindelijk niet contraproductief is. Oproepen om iets te verbieden plaatsen doorgaans iemand, ook al heeft hij prutswork geleverd, onmiddellijk in de rol van ‘slachtoffer’, iemand die de moed heeft de gevestigde orde te trotseren. Dit

met als gevolg een discussie die draait om de verwerpelijkheid van censuur en niet om de juistheid van een historische tekst. De opmerking van Heshusius dat De Jong met zijn 73 jaar 'te hoog bejaard was om de geschiedschrijving te kunnen afronden' geeft de indruk dat hier andere sentimenten meespeelden dan de zorg om historische nauwkeurigheid.⁴ Het leek evenzeer te gaan om een machtsstrijd over invloed: wie heeft de zeggenschap over wat latere generaties over dit conflict zullen lezen?

Evenals in 1969 was het *De Telegraaf* die als spreekbuis fungeerde voor de protesterende Indië-veteranen. Maar anders dan destijds lag de nadruk nu niet zozeer op de linkse signatuur van 'de boodschapper van het slechte nieuws', althans niet openlijk, maar op de wijze waarop De Jong te werk was gegaan. Op 18 november 1987 verscheen op de voorpagina een artikel onder de grote kop 'Historici kraken werk Lou de Jong'. Hierin verwijst de journalist naar de kritiek van een vijftal meelezers die De Jongs opdrachtgever, de minister van Onderwijs en Wetenschappen, hadden verzocht de publicatie tegen te houden als het manuscript niet zou worden gewijzigd.⁵ Van de vijf meelezers werden alleen de namen genoemd van Heshusius en H.L. Zwitzer, een gepensioneerde medewerker van de sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf in Den Haag.⁶ Dit komt waarschijnlijk omdat het om een groep 'officieuze' meelezers ging. Heshusius was namelijk de enige die deel uitmaakte van de officiële begeleidingsgroep.⁷

In het artikel wordt Heshusius aangehaald die stelde dat het hoofdstuk volkomen uit balans was. Zo werd er twee keer zoveel aandacht besteed aan de Nederlandse wandaden tijdens het conflict in 1946-1949, dan aan die gepleegd door de Japanners gedurende de bezettingstijd. Het was duidelijk dat De Jong te eenzijdig was geïnformeerd. Samen met de andere 'meelezers' verwees hij naar de *Excessennota* van 1969 waarin volgens hen alles was vastgelegd.⁸

In navolging van *De Telegraaf* publiceerden verschillende dagbladen samenvattingen of delen van de gewraakte tekst, al dan niet begeleid door commentaar van deskundigen. De toon was over het algemeen gematigd. De Jong zelf hield zich buiten de discussie. Hij wenste niet deel te nemen aan een debat over een tekst die op onrechtmatige wijze in de openbaarheid was gekomen.

De media trokken zich hier niets van aan. Op televisie was het deze keer niet de VARA maar de AVRO die op 30 november 1987 in het actualiteitenprogramma AVRO's *Televizier* inging op de kwestie. De deskundigen Jacques van Doorn, Joop Hueting, Willem IJzereef, A. Winkler en Anton de Graaff discussieerden over de vraag of er in Nederlands-Indië daadwerkelijk oorlogsmisdaden waren gepleegd. De aanwezigheid en achtergrond van deze deskundigen is symbolisch voor de verbreding van de kennis over dit onder-

werp in vergelijking met 1969. De socioloog Van Doorn had inmiddels de derde herdruk van *Ontsporing van Geweld* beleefd, het standaardwerk over de geweldsexcessen uit 1970 dat hij samen met W.J. Hendrix had geschreven. De meest spraakmakende oorlogsmisdrijven, de standrechtelijke executies in Zuid-Celebes onder leiding van de beruchte kapitein Westerling, waren in 1984 in kaart gebracht door de historicus IJzereef. De Indië-veteraan De Graaff had in 1986 op basis van zijn dagboekantekeningen als eerste beschreven hoe uitzichtloos en benard de situatie was voor militairen in de laatste fase van de strijd, eind 1948 en in 1949. Essentieel voor de lading van zijn boek waren zijn beschuldigingen richting politiek. De regering had de militairen met een onmogelijke opdracht opgezadeld. De Graaff koos dan ook voor de veelzeggende titel: *De heren worden bedankt*.⁹ Een nieuw element in de discussie was de stelling van ex-KNIL-militair Winkler dat er aanzienlijk veel ex-SS'ers naar het front in Indië waren gestuurd. Hij had als staffunctionaris van het bureau demobilisatie geen acties meegemaakt, maar wel een aantal brieven gelezen over oorlogsmisdaden. Hueting was eigenlijk de enige die in 1969 al had meegedaan; hij herhaalde zijn pleidooi uit 1969. De hetze rond Lou de Jong ondersteunde zijn stelling dat Indië-veteranen openheid over deze zaak nog steeds niet op prijs stelden.

Deze 'deskundigen' onderschreven de mening dat De Jong ondanks het gebruik van betrouwbaar bronnenmateriaal door de rangschikking van dat materiaal een sterk vertekend beeld opriep. Vooral Van Doorn had kritiek op de geringe aandacht die De Jong besteedde aan de context waarin de oorlogsmisdrijven waren gepleegd. In plaats van een zwart-wit beeld te schetsen met een 'slecht Nederland' en een 'goed Indonesië', had hij meer nadruk moeten leggen op de achtergronden van het geweld.¹⁰

De druk op De Jong nam toe. Twee dagen later publiceerde *De Telegraaf* een interview met oud minister-president Piet de Jong, die in 1969 politiek verantwoordelijk was voor de *Excessennota*. Ook hij vond de Nederlandse oorlogsmisdaden in de paragraaf te zwaar aangedikt. De tekst wekte de indruk dat het om systematische terreur ging terwijl in werkelijkheid het overgrote deel van de militairen zich correct had gedragen. Hij vertrouwde echter op De Jongs wetenschappelijke geweten. Dat zou ervoor zorgen dat hij zich nogmaals zou laten adviseren door specialisten.¹¹

De journalist André Horlings nam het in het parlementaire blad *Het Binnenhof* op voor de geplaagde historicus. De Jong had in zijn concepttekst wel degelijk gewezen op de leemtes in kennis over dit onderwerp en de invloed daarvan op zijn selectie van bronnen. Ook had hij nergens gesuggereerd dat het hele leger schuldig was aan oorlogsmisdaden. Het was volgens Horlings van fundamenteel historisch belang om vast te stellen dat er veel meer gebeurd was dan in het officiële regeringsrapport uit 1969 was geregistreerd.

Het verwijt van de militair historicus H.L. Zwitser in *NRC Handelsblad* dat De Jong 'er op los parafraseerde' was volgens Horlings dus onterecht. Zwitser stelde dat De Jong uit allerlei soorten secundaire bronnen alleen dat koos wat bruikbaar was voor de invulling van zijn zwart-witschema.¹²

Commentator H. Hofland verdedigde in dezelfde krant De Jongs poging om met deze zaak in het reine te komen. Daarbij verwees hij naar een open brief van een Nederlandse officier uit Djokja die op 27 februari 1949 in *De Groene Amsterdammer* was verschenen. Daarin beschreef de militair de achtteloosheid waarmee extreem geweld tegen Indonesiërs werd goedgepraat. Hofland benadrukte de noodzaak van openheid, gaf De Jongs meelezers die gelect hadden naar de pers een standje en besloot met de verzuchting dat Nederland met het 'per abortus afgeslachte hoofdstukje van Dr. L. de Jong' eigenlijk nog even ver was als in 1949 met de brief van de officier uit Djokja.¹³

Hoflands commentaar was echter vooral gericht op de agressieve wijze waarop De Jong was aangepakt en niet op de inhoud van de concepttekst. Hetzelfde gold voor de bijdrage van commentator Jan Blokker in *de Volkskrant*.¹⁴ De enige journalist voor wie dit publieke debat een herhaling was van de discussie uit 1969, was Herman Wigbold, de voormalige redacteur van *Achter het Nieuws*. In het *Vrije Volk* stelde hij vast dat er weliswaar vooruitgang was geboekt – de vele studies over koloniale oorlogen waren hier een bewijs van – maar dat nog steeds de typisch Nederlandse neiging overheerste om de kwestie te neutraliseren. Alsof 'onze jongens' zich beter zouden hebben gedragen dan Amerikaanse, Britse, Franse of Portugese jongens. Het Nederlandse optreden in Indonesië verschilde wat hem betreft alleen in intensiteit van het Amerikaanse in Vietnam en het Franse in Algerije, niet in karakter. De verantwoordelijkheid voor de oorlogsmisdaden lag niet bij de militairen zelf, maar bij de politici die hen de oorlog instuurden, en bij het Nederlandse volk dat in meerderheid dit militaire beleid ondersteunde. Hoewel ook hij, net als Hofland en Blokker, méér inging op de hypocrisie van de verontwaardiging, dan op de inhoud van de tekst, roerde hij wel een fundamenteel punt aan: de spanning tussen individuele trauma's en pijnlijke historische perioden:

*Hoe komt het toch dat we ons altijd tegen onaangename feiten verzetten met het argument dat anderen daardoor worden gekwetst? Niet wij, nee, de anderen. De mensen die het nog niet hebben verwerkt. Die nog last hebben van hun trauma's. Niet onze trauma's, nee, hun trauma's. Maar hoe kun je over het verleden praten of schrijven zonder anderen in hun gevoelens te raken? (...).*¹⁵

De vraag is of het verzet gericht was tegen de 'onaangename feiten' op zich, of tegen de manier waarop die feiten waren geïnterpreteerd. Eigenlijk ging het

om twee afzonderlijke zaken, die echter door de gezamenlijke morele component nauwelijks van elkaar te scheiden waren. Wigbold ging duidelijk uit van de verdringingsthese: het is emotioneel omdat men er niet mee geconfronteerd wil worden.

De socioloog Van Doorn onderstreepte in zijn bijdrage aan het debat de legitimiteit van de verontwaardiging. Van belang was dat, anders dan in 1969, veel oud-Indië-gangers in 1987 gepensioneerd waren en een grote interesse hadden ontwikkeld voor hun diensttijd in toenmalig Nederlands-Indië. Gevoelens van miskenning, door de huidige samenleving, en van gebruikt-zijn, door het politieke gezag destijds, leidden tot een georganiseerd streven naar formele en publieke erkenning van de prestaties en offers van deze ‘vergeten militairen’. In plaats van eerherstel gingen ze nu de geschiedenis in als potentiële oorlogsmisdadigers. Dit wekte woede en frustratie op en leidde tot emotionele reacties, vooral bij diegenen die beschadigd waren teruggekeerd uit Indië. Volgens Van Doorn maakte De Jong een grote fout door zijn goed-fout schema te handhaven. Bij de delen over de Duitse bezetting was dat met veel instemming van zijn publiek gehanteerd. Bij de Indische delen echter ging hij de mist in door het complexe Nederlands-Indonesische conflict te reduceren tot de eenvoud van het Nederlands-Duitse conflict. Deze vergelijking was alleen aanvaardbaar als ook aan de verschillen aandacht zou worden besteed. Dat had De Jong nagelaten.

De commotie was dus vooral veroorzaakt doordat De Jong zijn aanval op de veteranen presenteerde op een moment dat zij in georganiseerd verband juist om het tegenovergestelde vroegen. Het dominante referentiekader van de Tweede Wereldoorlog waarin goed en kwaad duidelijk te scheiden leek, ontnam het zicht op de veel moeilijker te definiëren positie van de Indië-veteraan. Hij moest opboksen tegen de morele hegemonie van de mensenrechten die in de laatste decennia van de twintigste eeuw, vooral in Nederland dat lange tijd geen conflict had gekend, bepalend was geworden voor de normen en waarden.¹⁶ Deze tendens leidde tot de algemene acceptatie van moreel beladen historische conclusies zoals: ‘de koloniën in de Oost werden uitgebuit’, ‘de onderdrukking van het onafhankelijkheidsstreven was laakbaar’ en ‘de militaire acties tegen de Republiek waren onrechtvaardig’. Geschiedschrijving vanuit deze kaders versterkt het geloof in de maakbaarheid van een rechtvaardige samenleving, maar levert tegelijkertijd een aantal blinde vlekken op. Dit is precies het spanningsveld waarbinnen de publieke discussie over de oorlogsmisdaden in Indonesië zich afspeelde.

Naast emotionele uitersten en reactionaire sentimenten droegen deelnemers aan het debat ook redelijke argumenten aan voor de stelling dat de conceptparagraaf van De Jong eenzijdig en incompleet was. De enige die in zijn bijdrage het begrip ‘trauma’ centraal stelde was journalist Herman Wigbold.

Kolonel b.d. Heshusius zette zijn actie tegen De Jong voort. Hij riep militaire verenigingen op om De Jong schriftelijke afkeuringen te sturen en verwachtte van het ministerie van Onderwijs dat zij de publicatie zou tegenhouden. Het ministerie van Defensie werd verzocht de militairen in bescherming te nemen en het ministerie van Justitie moest onderzoeken of het mogelijk was De Jong aan te klagen wegens smaad. Ook riep hij veteranen op om contacten te leggen met de media en ingezonden brieven te schrijven naar de pers. De campagne had aanzienlijk succes. Opvallend is dat vooral regionale kranten de stemming registreerden onder de veteranenverenigingen. Zo berichtte het *Dagblad voor Noord-Limburg* over een bijeenkomst van de relatief jonge Vereniging Oud-Militaire Indiëgangers in Roosendaal (VOMI).¹⁷ Ook hier kwamen zowel emotionele reacties als beargumenteerde bezwaren voor. Leo Berenbroek, oprichter en hoofdbestuurslid van de VOMI, had het meeste bezwaar tegen De Jongs vergelijking tussen de veroordeling van Duitse en Nederlandse oorlogsmisdadigers:

De Jong zegt dat de Duitse oorlogsmisdadigers zijn veroordeeld, maar onze eigen oorlogsmisdadigers niet. Ik word er misselijk van als iemand dit zo naar voren brengt. We worden en bloc veroordeeld.

Op Berenbroeks reactie volgden soortgelijke verontwaardigde uitspraken. Bij de andere categorie hoorde de mening van oorlogsvrijwilliger C. van Vugt. Hij beargumenteerde zijn bezwaren tegen de term 'oorlogsmisdaden'. Van Vugt zag mensen gemarteld worden, maar volgens hem gebeurde dit om erachter te komen waar vrouwen en kinderen gevangen zaten. Ook de opdracht aan zijn peloton om kampongs plat te branden was gerechtvaardigd, want een paar honderd meter verderop werd zijn onderdeel constant aangevallen door de vijand. Als het doel was anderen te redden mocht wat hem betreft de gewelddaad niet als oorlogsmisdrijf beoordeeld worden. Hij was wel een voorstander van volledige opening van zaken. Ook de oud-strijders van de Zeven december-divisie uitten tijdens hun jaarlijkse herdenking in Schaarsbergen hun onvrede over de conceptparagraaf. De *Arnhemse Courant* berichtte over hun bijeenkomst. De tendens was om het oorlogsgeweld te bagatelliseren:

In iedere oorlog gebeuren afschuwelijke dingen, maar om nu te zeggen dat wij ons schuldig gemaakt hebben aan excessen is overdreven. Wij hebben ons niet anders gedragen dan welk leger in oorlogstijd dan ook.

In deze poging tot rechtvaardiging ligt onbedoeld de erkenning besloten dat oorlogsmisdrijven tijdens een gewelddadig conflict vergelijkbaar zijn met de

gewone criminaliteit in de burgermaatschappij. Niemand zou echter vanuit deze logica ervoor pleiten om de gewone misdaad onbesproken te laten, laat staan onbestraft.

Tijdens het officiële gedeelte van de bijeenkomst refereerde brigade-generaal J. Tjassens aan de kwestie-De Jong. Hij legde de nadruk op de steeds toenemende belangstelling voor de ceremonie van oud-strijders en nabestaanden, maar vooral ook van civiele en militaire autoriteiten. Zij waren het levende bewijs dat er wel degelijk respect was voor de wijze waarop tienduizenden destijds in Indië hun uiterst moeilijke taak hadden verricht.¹⁸

In de pers kregen de Indië-gangers nu ook steun uit kringen van het voormalige verzet. *De Telegraaf* berichtte dat de vice-voorzitter van de Stichting Samenwerkend Verzet, Hans Teengs Gerritsen, minister Deetman had verzocht 'om te voorkomen dat oud-militairen en oorlogsslachtoffers uit het vroegere Nederlands-Indië onnodig leed werd aangedaan door de dreigende onjuiste geschiedschrijving van dr. Lou de Jong'.

In hetzelfde bericht werd de Leidse psychiater en specialist op het gebied van traumaverwerking professor Bastiaans aangehaald, die het noodzakelijk vond dat de regering meer rekening zou houden met de grote psychische schade die door de omstrede geschiedschrijving kon ontstaan. Hij en de Bond voor Nederlandse Militaire Oorlogsslachtoffers waren overstroomd door telefoontjes van oud-militairen die door de discussies over het omstreden boek in psychische nood waren gekomen.¹⁹

De Indië-veteranen kregen dus steun van een groep die wel erkenning genoot, de gelegitimeerde 'helden' van het verzet, en van de autoriteit op het gebied van oorlogstrauma's, professor Bastiaans. Maar die steun suggereerde in het eerste geval dat de 'onjuistheid' van de geschiedschrijving leed veroorzaakte, en in het tweede geval dat 'het omstreden zijn' van die geschiedschrijving het probleem vormde. Ook hier lopen verschillende constateringën door elkaar: 'het is onjuist en dus kwetsend' en 'het is traumatiserend en dus kwetsend'. De zaak kreeg ook nog een politieke dimensie door de bemoeienis van Ad Ploeg, lid van de Tweede Kamer voor de VVD, voorzitter van de vaste Defensiecommissie, voormalig lid van het Oud-Strijders Legioen en als dienstplichtige gelegerd op Sumatra in 1949.²⁰ Hij kwam in *De Telegraaf* aan het woord:

De generatie die in Indië heeft gevochten, werd na de soevereiniteits-overdracht al ten onrechte met de nek aangekeken en nu moet ze het weer ontgelden. Ik kan niet toestaan dat dit gebeurt in door de staat betaalde, officiële geschiedschrijving. (...) Dr. Lou de Jong heeft tot nu toe uitstekend werk gedaan, maar in dit laatste deel steekt in hem de socialist, de man met het gebroken geweertje, de kop op. De historicus heeft altijd al een hekel gehad aan ons koloniale verleden. Vanuit die invalshoek heeft hij nu

*geprobeerd ons broodnodige en door de Indonesiërs gewaardeerde optreden in een kwaad daglicht te stellen.*²¹

Hier sprak dus niet alleen een oud-militair, maar ook een rechts-liberaal politicus die in De Jong de personificatie van het antikolonialistisch socialisme zag. Zijn hoop was gevestigd op KNIL-generaal Van der Veen die als officiële meeleezer het gewraakte stuk nog met De Jong zou bespreken.²²

De plotselinge dood van kapitein Raymond Westerling op 26 november bespaarde De Jong een kort geding wegens smaad. Westerling was van plan geweest hem voor het gerecht te dagen omdat ook hij verbolgen was over de wijze waarop De Jong zijn optreden in Zuid-Celebes had beschreven.²³

Maar ook al kwam het niet tot een rechtszaak, Westerlings beoogde doel werd bereikt tijdens zijn begrafenis op 1 december, die uitliep op een massaal protest tegen de geschiedschrijving van De Jong. Ruim achthonderd oud-commando's, oud-strijders en vertegenwoordigers van het Molukse verzet waren aanwezig. Ook de commandant van het Korps Commandotroepen van de KL in 1987, kolonel Dirk Verbrugge, was aanwezig. Westerlings vroegere adjutant J.H.C. Ulrici stelde vast dat Westerling kapot was gemaakt door De Jong:

*Westerling was geen moordenaar, maar de echte moordenaars waren de Rode Jakhalzen in Den Haag, die Nederlandse militairen met slechte wapens de rimboe instuurden.*²⁴

Ook hier dus het motief van de falende socialisten die geen verstand hebben van oorlog voeren. Andere oude bekenden op de begrafenis waren de weduwe van generaal Spoor en de voorzitter van het Oud-Strijders Legioen P. Ego. Hij was er zeker van dat ondanks de aantijgingen talloze militairen pal achter Westerling stonden.

De bijdrage van twee andere oude bekenden aan het debat is opvallend omdat hun perspectief lijkt te zijn veranderd. H. Düster, het voormalig hoofd van de militaire politie, die in 1969 erkende dat er excessen voorkwamen en nog bereid was om in *de Volkskrant* de context ervan toe te lichten, klaagde in 1987 De Jong aan wegens smaad.²⁵ De andere bekende uit 1969 is Indië-veteraan J. Zwaan. In 1969 dreef hij mee op de golven van de publiciteit rond Hueting en slaagde hij erin eindelijk een uitgever te vinden voor zijn roman over de rauwe werkelijkheid van de guerrillastrijd. Toen profileerde hij zich duidelijk als een veteraan die, anders dan zijn collega's, zijn belevenissen niet wenste te verdringen. In 1987 was zijn houding totaal anders. Hij protesteerde zelfs tegen de grondig geredigeerde definitieve tekst van De Jong, die in april 1988 uitkwam. Zwaan bespeurde nergens een glimp van herkenning in de tekst, terwijl hij daar toch drie jaar van zijn leven had doorgebracht:

*Het gehele boek ademt een geest van onbegrip, minachting en vijandigheid tegen alles wat militair is. Het is het toontje van, ik De Jong zeg het, dus is het zo. De toonzetting van dit relaas is op zijn minst t.o.v. het leger in Indië van toen, onwelwillend en de gouvernementele bestuurders komen er nauwelijks beter af.*²⁶

In zijn recensie van deel twaalf klinkt niet alleen verbittering door over zoveel onbegrip, maar ook wantrouwen tegenover het intellectuele establishment. De Jong zou puur de andere 'orakels', de socioloog Van Doorn en de historicus Bank, navolgen, terwijl volgens Zwaan ieder weldenkend mens inzag dat het militaire falen in Indië het gevolg was van een weloverwogen dolksteek in de rug van het strijdende leger door de politiek in Den Haag.²⁷ Ook hier zien we weer het thema terugkeren van de socialisten-antimilitaristen die de veteranen de zwartepiet toe spelen:

*De 'Schreibtischmörder', de gladde en snelle jongens uit de Haagse politieke arena hebben handig, met de hulp van de geschiedschrijvers, de schuld van het Indië-debâcle op onze schouders geschoven en hun handlangers, de geestverwante historici, hebben dit voor ons zo negatieve imago geautoriseerd en gecanoniseerd.*²⁸

Het is wel frappant dat uitgerekend iemand die in 1969 openlijk Huetings getuigenissen bevestigt, die vervolgens als eerste een roman over de harde guerrillastrijd in Indië schrijft, die ook nog jarenlang De Jongs collega was als archivaris van de Indische afdeling op het NIOD, dat juist deze persoon zich keerde tegen geschiedschrijving waarin gepoogd werd een beeld te geven van deze harde strijd. Volgens Zwaan moesten de politici van destijds aan de schandpaal, niet de veteranen.

Valt er een patroon te ontdekken in de reacties van Indië-veteranen in de pers? In grote lijnen kunnen we de bijdragen indelen in de meer gematigde en beargumenteerde commentaren van ingewijden in de historische literatuur, en de persoonlijke en emotionele reacties van ex-militairen die gefixeerd waren op hun individuele ervaring. Vooral veteranen die extreem geweld hadden toegepast uit lijfsbehoud of om anderen te redden voelden zich bedreigd door de discussie over oorlogsmisdaden. Het beroep op clementie vanwege psychische schade kwam niet vanuit de groep zelf, maar vanuit de hulpverlening. Op de lange duur zou deze koppeling voor het gelegitimeerde slachtofferschap zorgen.

Ook politieke sentimenten speelden een belangrijke rol. Steun voor de roep om een positieve beoordeling van de militaire inzet in Indië en van het koloniale project in het algemeen, komt traditiegetrouw uit reactionaire en confessionele kringen. Vandaar de koppeling tussen de rechtervleugel van de

vvd en het Oud-Strijders Legioen en de waardering voor kapitein Westerling in een deel van de Indische gemeenschap. In hun ogen was het Indië-beleid een debacle geworden omdat de 'socialisten' geen verstand hadden van oorlog voeren. Zwaan ging nog een stap verder als exponent van diegenen die nog steeds geloofden in de 'dolkstootlegende'.

Reacties in Madjoe — Net als in 1969 speelden in 1987-1988 protesten tegen negatieve beeldvorming rond het KNIL in het blad *Madjoe* geen grote rol. Het hoofdonderwerp bij deze vereniging was in deze tijd de status van gerepatrieerden in Nederland, niet de geschiedschrijving. Dus vinden we in *Madjoe* uitgebreide verhandelingen over de Nederlandse regelgeving rond sociale voorzieningen, afgewisseld met verslagen van gezellige bijeenkomsten. Als er beroering was betrof dat voornamelijk zaken die betrekking hadden op de Japanse bezetting van Nederlands-Indië en de *Bersiap*, de Indonesische geweldsexplosie in zomer en herfst 1945. In het artikel 'Overpeinzingen bij de jaarwisseling' verschenen in het januarinummer van 1988, refereerde het hoofdbestuur niet aan de affaire-De Jong uit december 1987.²⁹ Een ingezonden stuk in hetzelfde nummer ging wel over de uitzending van *AVRO's Televizier* op 30 november 1987 en de 'conceptparagraaf'. De Jong had 'vele duizenden en hun nabestaanden' onrecht aangedaan. Door het optreden van het Korps Speciale Troepen centraal te stellen had de redactie geen respect getoond voor de weduwe van kapitein Westerling. Haar man zou de dag erna worden begraven.³⁰ De Haagse afdeling ging in het januarinummer wel uitgebreid in op de kwestie. Het was onbegrijpelijk dat de AVRO alleen mensen 'van achter de schrijftafel' had uitgenodigd, in plaats van militairen die werkelijk in Indonesië hadden gediend.³¹ De voorzitter maakte melding van de aanwezigheid van een vertegenwoordiger van de Haagse afdeling bij de begrafenis van kapitein Westerling in Amsterdam.³² Het hoofdbestuur van *Madjoe* nam pas in het februarinummer krachtig stelling tegen De Jong:

*Velen van ons voelen zich diep gekwetst door het generaliserende karakter van deze beschuldigingen van een man die er niet bij was en er nooit is geweest.*³³

Dezelfde teneur had ook de in dit nummer gepubliceerde brief die het hoofdbestuur richtte aan toenmalig minister-president Ruud Lubbers. De kritiek kwam hierop neer: De Jong somde wreedheden op zonder in te gaan op de achtergronden of omstandigheden waaronder ze waren gepleegd, en repte met geen woord over de ontberingen van de Japanse krijgsgevangenschap die veel KNIL-militairen hadden moeten doorstaan. Van de minister-president verlangde het bestuur van *Madjoe* dat hij De Jong zou verzoeken het concept te herschrijven, zo nodig met behulp van personen die als deskundig konden

worden beschouwd. De toon in deze brief is zakelijk en correct. Er is geen sprake van 'verboden' of 'rechtszaken' en het bestuur spreekt niet over psychische belasting van haar KNIL-leden. De boodschap was helder: de concepttekst was incorrect en daarom beledigend. Wel is in het februarinummer een artikel te lezen van kolonel b.d. R. Boekholt.³⁴

Ook de andere afdelingen spraken zich uit in dit nummer. De afdeling Rotterdam vond het ongehoord dat KNIL-militairen in de AVRO-uitzending waren gebrandmerkt als oorlogsmisdadigers. Hun eenheden werden juist ingezet waar het grootste gevaar dreigde en waar het voor de bevolking niet leefbaar meer was vanwege het terrorisme. In Den Bosch klonk dezelfde kritiek. Voormalig brigadier Winkler, het enige Madjoe-lid dat aan de AVRO-uitzending had meegewerkt, kreeg het verwijt dat hij het blazen van zijn club had geschonden. Deze man diende geroeyeerd te worden. Ook in de volgende maanden hield de kwestie van het roeyement van Winkler de gemoederen bezig.³⁵ Bij de afdeling Maastricht riep men zelfs Madjoe-leden die met korporaal Winkler hadden gediend op, om inlichtingen te verschaffen omtrent zijn functie in verband met een eventueel gerechtelijk onderzoek.³⁶ Tegenover deze standpunten stond het zeer nuchtere commentaar in de afdeling Nijmegen. Het was volgens de voorzitter nog helemaal niet zeker wat in de uiteindelijke versie van het hoofdstuk zou komen te staan. Bovendien was het zo dat De Jong zijn verhaal baseerde op gegevens die hij van de regering ter beschikking had gekregen:

*(...) en tenslotte, behoeven wij, indien wij ons niet zelf aan wandaden hebben schuldig gemaakt, het ons ook niet persoonlijk aan te trekken, als die wandaden, door anderen begaan, door een geschiedschrijver worden vastgelegd.*³⁷

Dit was een duidelijke poging om het hoofd koel te houden, een uitgangspunt dat ook voor het hoofdbestuur gold. Maar om de eenheid te bewaren was het noodzakelijk in te spelen op gevoelens van onrust onder de Madjoe-leden. In de jaarrede, uitgesproken op 3 mei 1988, trachtte president Van der Hoef een balans te vinden tussen de twee houdingen. In het juninummer spreekt hij over:

(...) de in onze ogen op zijn minst ongenueanceerde en generaliserende geschiedschrijving van Professor dr. L. de Jong.

Het ontkennen van excessen was volgens hem niet reëel, wel was het zaak om ze in de context van oorzaak en gevolg te plaatsen. Ook hier keren de argumenten ter verklaring en rechtvaardiging van het KNIL-geweld terug: de ontberingen van de Japanse krijgsgevangenschap en de noodzaak de nietsontziende terreur van de *Bersiap* te bestrijden. De Jong had voor diepe ver-

ontwaardiging gezorgd en vele mensen gekwetst. Ook het feit dat hij zich de kritiek had aangetrokken maakte niet goed wat hij had aangericht:

Het kwaad is geschied. Met recht kunnen we ons afvragen of 40 jaar na dato dit onze beloning is. But we shall overcome! Onze naam is immers 'Madjoe'! En (...) in de afgelopen 40 jaar is ons vaker onrecht aangedaan.³⁸

De Jong had dus niet veel indruk gemaakt met zijn openbare biecht op de televisie en in de krant over zijn vergissingen. Bij Madjoe werd niet gerept over 'leed' en 'trauma's'. Een andere verwijzing naar het 'autonome' karakter van Madjoe is te vinden in de jaarrede van de Algemene Militaire Pensioenbond (AMP), een aan Madjoe gelieerde organisatie. Deze was eveneens in het juninummer afgedrukt. De AMP was verontwaardigd over het feit dat de regering bij de inventarisatie van de problematiek van Indië-veteranen, een initiatief dat kort daarvoor was genomen, het KNIL had buitengesloten. De houding van de regering hierin was typerend voor het gebrek aan feitenkennis en invoelingsvermogen van politici. De rede sloot af met een weinig subtiel sneer naar de andere verenigingen van oud-militairen:

En toch slikken onze vrienden van Madjoe geen LSD. En toch liggen ze niet op de bank bij psychiater Bastiaans. Ze lossen hun problemen op in onderlinge steun en kameraadschap. Zij zijn een voorbeeld van solidariteit onder de verenigingen van gepensioneerden.³⁹

Dit is duidelijk een verwijzing naar initiatieven van Indië-veteranen van de Koninklijke Landmacht om hun problemen op te lossen via het medische circuit. Verderop in het juninummer blijkt echter dat Madjoe helemaal geen moeite had om bekendheid te geven aan de activiteiten van professor Bastiaans. Daar staat een bespreking van het boek *Een stem uit het veld* van R.M. Smulders, voormalig KL-adjutant van generaal Spoor. Hieruit blijkt dat Bastiaans zelf het idee aandroeg om als reactie op de concepttekst van De Jong de visie van de veteranen uit het veld op schrift te stellen. Smulders verzocht hierop twaalf oud-strijders om hun ervaringen in Indië op papier te zetten. Zelf schreef hij een gedicht bij wijze van voorwoord.⁴⁰ Volgens de uitgever zou zonder de publiciteitsactie van kolonel b.d. Heshusius dit boek nooit tot stand zijn gekomen.

Voor de leden van Madjoe had de zaak-De Jong geen hoge prioriteit. Het hoofdbestuur slaagde erin de officiële reactie nuchter en kernachtig te houden, ook al was er gemor in de gewestelijke afdelingen en wilde men het Madjoe-lid royeren dat had meegewerkt aan de uitzending van *AVRO's Televisier*. In het blad publiceerde men wel een aantal stukken over de kwestie, maar de verontwaardiging bleef beperkt. Uit de commentaren blijkt dat voor deze groep niet de periode 1946-1949 centraal stond, maar de tijd van de Japanse

bezetting en de *Bersiap*. Als er al naar ‘psychische’ schade en miskenning werd verwezen, dan was dat in de context van deze periode. Madjoe was trots op haar ‘zelfvoorzienend karakter’. De leden wensten zelf oplossingen aan te dragen voor hun problemen, in plaats van zich te beklagen over tekortkomingen van de overheid.

REACTIES IN VETERANENBLADEN

Reacties in ‘De Wapenbroeder’ — Al lang voordat de kwestie-De Jong speelde was er een tendens in *De Wapenbroeder*, het orgaan van de Bond van Wapenbroeders,⁴¹ om zich af te zetten tegen berichtgeving over vermeende oorlogsmisdaden in de media. Kolonel b.d. Van der Wildt gaf al in oktober 1987 blijk van zijn afkeer van ‘sensationele’ verhalen:

*De vaak in de loop van de jaren gesublimeerde ellende, veelal aangevuld met verhalen ‘van horen zeggen’, gecompleteerd met een flinke portie fantasie, worden dan generaliserend gebracht. De meeste veteranen hielden geen dagboeken bij en de relatie plaats, tijd en omstandigheden is (na 40 jaar) in de meeste gevallen volledig zoek.*⁴²

Hij suggereert ook dat de veteranen die de publiciteit zochten niet tot de gevechtsonderdelen behoorden, maar tot de dienstvakken, zoals de geneeskundige dienst en de verbindingsdienst. Deze militairen zouden niet in staat zijn zich een oordeel te vormen over bepaalde gevechtshandelingen en het gebruik van wapens. Ze gaven zich gemakkelijk over aan de ‘waan van de dag’:

Syndromen doen het goed in de pers. Toen het Indië-syndroom wegebde, kwam het Libanonsyndroom opzetten. We zijn in ingespannen verwachting van een parate troepensyndroom, een herhalings-oefeningensyndroom, eventueel een NATO-syndroom en een kruisvluchtwapensyndroom.

Verderop relativeert hij zijn cynische commentaar. Er was natuurlijk wel degelijk een psychisch probleem, maar dat was sterk afhankelijk van de mate waarin contacten werden onderhouden tussen oud-militairen via reünie-commissies. Door deze ontmoetingen kreeg de dramatische gebeurtenis van *tempo dulu* de kans niet om uit te groeien tot een trauma:

De zaken werden uitgepraat en gerelativeerd. Kameradenhulp bleef optimaal. Flinke aantallen onder hen vertrokken, veelal met echtgenote, in groepsverband naar Indonesia, en in het bijzonder naar die streken waar hun voetstappen lagen (...) Er ontstonden zelfs juichende contacten met

voormalige tegenstanders. Indië, Indonesia bleef werkelijkheid en werd geen mythe.

De mensen die geen reünies bezochten en zo de ‘heilzame contacten’ misten, of die destijds al ‘nergens bijhoorden’ door hun specialisme of karakter, dat waren de mannen die last hadden van trauma’s.

Bondsvoorzitter Ted Meines uit in het decembernummer van *De Wapenbroeder* uit 1988 zijn ongenoegen over het ontbreken van een vertegenwoordiger van de Bond van Wapenbroeders bij de AVRO-uitzending over de conceptparagraaf. Wel aanwezig was A.P. de Graaff, de voorzitter van de VOMI. Aan Meines’ herhaalde verzoeken om ook in de uitzending het woord te mogen voeren, gaf de AVRO geen gehoor. Volgens Meines had door de samenstelling van de gespreksgroep nu niemand het opgenomen voor de KNIL-militairen, die vooral geassocieerd werden met oorlogsmisdaden. Dit was een groot onrecht tegenover het KNIL dat zij aan zij met de KL orde en vrede had gebracht in Indië.

In hetzelfde nummer wijdt hoofdredacteur Ben Muller een uitgebreide beschouwing aan de gewraakte paragraaf. De toon is zakelijk en correct. Meerdere keren benadrukt Muller dat het om een voorlopige versie gaat. Wat hij vooral in de tekst van De Jong afwijst zijn de vergelijkingen met de Tweede Wereldoorlog. In Indië voerde Nederland geen oorlog, het ging erom een opstand te onderdrukken, want formeel maakte Indië nog deel uit van het Koninkrijk Nederland. De vergelijking tussen Indonesische rebellen en het Nederlandse verzet was volkomen onterecht, want het ging daar puur om ‘rampokkende, moordende en rovende bendes’, die bovendien werden geleid door de collaborateur Soekarno. De militairen die daar onder zeer moeilijke omstandigheden hun vaderlandse plicht hadden gedaan werden door De Jong gebrandmerkt als oorlogsmisdadigers en zo op één lijn gesteld met Duitse en Japanse militairen die functioneerden in een gewelddadig systeem. Muller had ook een negatief oordeel over Indië-veteranen die openlijk uitkwamen voor ‘oorlogsmisdrijven’ die ze volgens eigen zeggen destijds begingen:

Dat zijn gefrustreerde figuren, die nu menen dat zij hun ‘gram’ kunnen halen omdat zij vinden dat zij tijdens hun dienstdtijd niet goed zijn behandeld, achteruit zijn gezet en daarvan willen getuigen door met belastende verklaringen zichzelf van misdaden te beschuldigen. Alleen vele jaren nadien in de hoop dat het een en ander verjaard zal zijn.⁴³

Openheid over oorlogsmisdaden zou dus voortkomen uit frustratie en lachheid, en was bovendien koren op de molen van historici die vanuit hun politieke overtuiging het leger in diskrediet wilden brengen. Hier komt dus de

politiek weer terug als thema. Muller suggereert zelfs dat De Jong zijn beschuldigingen tegen de veteranen richtte in plaats van tegen de verantwoordelijke politici, omdat velen van hen zijn politieke voormannen waren.

Muller gaat nog een stap verder. Hij verwijst naar de omzichtige wijze waarmee de opvoering was geregeld van het controversiële en vermeend antisemitische toneelstuk *Het vuil, de staden de dood* van R. Fassbinder. Ook De Jong was fel gekant tegen de opvoering van dit stuk, overigens zonder het zelf gelezen te hebben, omdat het antisemitisme zou aanwakkeren en zo leed en verdriet zou veroorzaken bij een grote groep mensen. Het betreffende stuk werd op grond hiervan uit de roulatie genomen en in zeer besloten kring uitgevoerd. Muller vond dit inconsequent: wel het verbod op uitvoering van een kwetsend toneelstuk steunen, maar vervolgens zonder scrupules veel leed veroorzaken onder de Indië-veteranen.

Bij *De Wapenbroeder* is, net als bij *Madjoe*, de toon van de kritiek nuchter. De concepttekst was beledigend omdat hij onjuist was. De kwetsbaarheid van de Indië-veteranen was niet de inzet van de kritiek op De Jong, integendeel, bekentenissen over oorlogsmisdaden in de media werden gezien als zaken die de 'zwakkere broeders' betroffen.

Reacties in 'Strijdend Nederland' — Anders dan in 1969, toen in *Strijdend Nederland*, het orgaan van de Bond van Oud-Stoottroepers en Stoottroepers (BOSS), de uitzendingen van *Achter-het-Nieuws* een hoofditem vormden, besteedde de redactie in 1987 en 1988 weinig aandacht aan de conceptparagraaf van De Jong. Pas in het maartnummer van 1988 maakt de voorzitter melding van een telegram dat hij namens de BOSS had gezonden aan de minister van Onderwijs over de passages in de concepttekst. Dat de leden van de BOSS, evenals van *Madjoe* en de Bond van Wapenbroeders groot respect hadden voor de omstreden kapitein Westerling, blijkt uit de rubriek waar overleden Stoottroepers werden herdacht. Bij de begrafenis was een afvaardiging van de BOSS aanwezig die een bloemstuk meebracht in de vaderlandse kleuren met daaraan een lint waarop het embleem van de Stoottroepen was afgebeeld.⁴⁴ Voor het bestuur van de Stoottroepen was de zaak minder belangrijk dan in 1969. Men beperkte zich tot het sturen van enkele protesttelegrammen.

De Vereniging Oud-Militairen Indiëgangers: een nieuwe loot — De VOMI ontstond in 1985 uit onvrede met de zorg voor Indië-veteranen binnen de Bond van Wapenbroeders. Het beleid van deze bond werd in de beleving van veel dienstplichtigen bepaald door beroepsmilitairen en officieren, de mannen die hoger stonden in de militaire hiërarchie. Bovendien was er bij deze vereniging, die een grote verscheidenheid aan leden kende afkomstig uit het verzet, de geallieerde strijd, de conflicten in Indië, Korea en Libanon, en

uit de actieve krijgsmacht, geen speciale aandacht voor de problematiek van de Indië-groep. Zoals lange tijd typerend was voor de bedrijfscultuur van de krijgsmacht, distantieerde ook deze vereniging zich van zaken die op het werkerterrein lagen van de psychologische hulpverlening. Aandacht voor de kwetsbaarheid van een militair viel moeilijk te rijmen met het imago van een 'krachtige' krijgsmacht, bestaande uit mannen die in staat werden geacht het vaderland en zijn burgers te kunnen beschermen. Naarmate het onderwerp oorlogstrauma's begin jaren tachtig actueler werd, groeide echter de potentiële aanhang van een veteranenvereniging die zich op deze problematiek zou richten.

De publicaties van de al eerder genoemde professor Bastiaans van het Centrum '45, en de media-aandacht voor de slachtoffers van de Japanse interneringskampen en de *Bersiap* schiepen het juiste klimaat voor het onderkennen van de trauma's van deze groep.⁴⁵ Het probleem was alleen dat de ex-militairen niet konden bogen op de status van 'weerloze burger'. Onder deze groep zaten namelijk ook plegers van oorlogsmisdrijven.

De ironie wil dat het juist de ontwikkelingen binnen het militaire bedrijf zelf waren die de doorslag gaven voor het onderkennen van het posttraumatisch stress-syndroom binnen de Koninklijke Landmacht. De krijgsmacht kreeg te maken met de langetermijngevolgen van de uitzending van Unifil-militairen naar Libanon. Een aantal getraumatiseerde Libanon-veteranen kwam in aanraking met justitie, die op haar beurt het ministerie van Defensie aansprak op haar verantwoordelijkheid voor nazorg.⁴⁶ Dat Defensie die boodschap ter harte nam en dat vervolgens de Libanon-veteranen een nazorg kregen die schril afstak bij de opvang van Indië-veteranen destijds, bleef door de Indië-groep niet onopgemerkt. Een aantal Indië-veteranen richtte de VOMI op met het doel om alsnog de hulp en erkenning te krijgen die het verdiende.⁴⁷ Maar de eerste jaren van de VOMI laten zien dat de verdeeldheid over de te volgen koers groter was dan de eensgezindheid over de doelstellingen.

In het eerste nummer van het verenigingsblad *Sobat* zijn er klachten over het gebrek aan eenheid. Voorzitter J.W.J. in den Berken waarschuwt bovendien al tijdens de eerste algemene vergadering op 25 april 1987 voor:

*Verhalen van de mensen die in de media graag naar buiten komen en daar tot uiting brengen wat zij van horen zeggen gepubliceerd willen zien, of fantastische verhalen ophangen over wat zij zelf nimmer beleefden.*⁴⁸

Ook bij de VOMI was er dus vrees voor sensationele verhalen die de reputatie van Indië-militairen konden schaden. De boodschap was duidelijk, om een vuist te kunnen maken dienden de gelederen gesloten te blijven. Maar in het volgende nummer van *Sobat*, dat pas in februari 1988 uitkwam, bleek de ver-

deeldheid groter dan ooit. Aanvallen op het bestuur, kritiek op de grenzen waarbinnen geworven moest worden en de roep om afscheiding. De telkens weer terugkerende oproep om 'de eenheid te bewaren' doet juist vermoeden dat deze ver te zoeken was.

Reacties in 'Sobat' — De kwestie-De Jong komt in het verenigingsblad *Sobat* voor het eerst voor in een verslag van een bijeenkomst in Zutphen op 27 december 1988. De afdeling Oost-Gelderland van de VOMI kwam daar bijeen om op de datum van de soevereiniteitsoverdracht de gevallen kameraden in Nederlands-Indië te herdenken. Onder de prominenten waren de weduwe van generaal Spoor en Ad Ploeg. De toespraak van Ploeg was een apologie voor de Nederlandse militairen in Indië. Hij benadrukte hun onervarenheid, de slechte opleiding, het onduidelijke doel. Ondanks dat alles hadden de militairen, een enkele uitzondering daargelaten, zich daar goed gedragen. Bij het gebrek aan begrip voor hun belevenissen na terugkomst, kwam nu ook nog de beschuldiging van oorlogsmisdaden:

*Wanneer sommige geleerden nu, na ca. 40 jaar ook nog menen hen als oorlogsmisdadigers te moeten brandmerken, dan wordt het toch hoog tijd dat de huidige Nederlandse regering hier iets tegen onderneemt.*⁴⁹

Hier is duidelijk de echo te horen van het Veteranen Legioen Nederland uit de jaren vijftig. Niet zozeer de rechtse signatuur, maar de behoeften komen overeen: de vraag om daadkrachtig ingrijpen van de regering, de roep om bescherming en erkenning en de behoefte aan een eigen herdenking op 27 december uit onvrede met de geringe aandacht voor de gesneuvelden in Indië tijdens de 4 mei-herdenking op de Dam.⁵⁰

In de terugblik op het verenigingsjaar 1988 was de zaak-De Jong prominent aanwezig. Volgens bestuurslid Rausch had de historicus de oorlog van een te grote afstand meegemaakt. Bovendien was het zo dat ook in de Tweede Wereldoorlog het leven van onschuldigen werd opgeofferd om anderen te kunnen redden. Toen bestonden schendingen van mensenrechten nog niet, dat was later uitgevonden. Uit het verslag van Rausch blijkt ook dat de zaak-De Jong de verdeeldheid binnen de vereniging alleen maar had doen toenemen:

*Uw beruchte 42 bladzijden hebben heel wat teweeggebracht, zelfs een splitsing in onze vereniging. Enkele mensen zaten op de Rode streep alleen al door de reacties van onze leden naar hoofdbestuursleden.*⁵¹

Blijkbaar dachten de leden heel verschillend over wat het bestuur te doen stond. Het werd bedolven onder protesten en aansporingen om actie te ondernemen en kon onmogelijk aan al die verwachtingen voldoen. Ook het

optreden van de secretaris van de VOMI, De Graaff, in de uitzending van AVRO's *Televizier* was omstreden. Dat hij erin geslaagd was om namens de Indië-veteranen het woord te doen, in plaats van de Bond van Wapenbroeders, was weliswaar een prestatie, maar volgens sommigen sprak hij niet namens de hele vereniging, en weer anderen vonden dat hij feller stelling had moeten nemen.⁵² In het aprilnummer komt De Graaff terug op de verdeeldheid. Hij ziet de verscheidenheid aan dienstverbanden en ervaringen in Indië als de verklaring voor de onderlinge twisten en was verbaasd over de felheid waarmee de leden elkaar bestreden:

Zonder enige werkelijke reden staan we af en toe als kempfanen tegenover elkaar en in de herfst van ons leven gaan we ons – overigens naar oud-Hollands gebruik – versnipperen en ‘zelfstandig’ maken, omdat we Piet niet mogen of omdat Klaas z’n gezicht ons niet bevalt.

Volgens De Graaff was wat de Indië-veteranen met elkaar verbond de manier waarop het verleden zich langzaam aan hen opdrong:

Na onze 50ste verjaardag kwam langzaam alles terug. De kinderen gingen langzamerhand de deur uit: trouwen, samenwonen, op kamers wonen en sluipend kwamen alle oude herinneringen, de prettige, maar ook misschien vooral de onprettige herinneringen van vroeger weer terug en zo werd Indië langzamerhand een onderwerp van dagelijkse en ook nachtelijke gedachten.⁵³

Maar dat deze ervaring juist geen basis vormde voor de onderlinge band, bewees een ingezonden brief in hetzelfde nummer van *Sobat*. Hierin deed een veteraan zijn beklag over de kwaliteit van de nieuwsbrieven:

In plaats dat wij Oud-Indonesië-gangers helpen in hun moeilijkheden, worden wij systematisch in de prut gedrukt en geïndoctrineerd met bepaalde persoonlijke meningen. Het is een grote litanie van narigheid. Wat zijn we zielige jongens, alles is voor niets geweest. Jongens die daar gevoelig voor zijn, zou je na 40 jaar nog een complex bezorgen en dan is het geen wonder dat je meer dan normaal vertrouwensmannen nodig hebt.⁵⁴

Dit VOMI-lid zag er duidelijk geen been in om uitgebreid stil te staan bij de nare ervaringen in Indië en de tekortkomingen van de overheid bij terugkeer. Hij vond ook niet dat het verenigingsblad *Sobat* gebruikt moest worden om in debat te treden over de vraag of de Indië-uitzending wel of geen nut had gehad. Volgens hem kon men het beste accepteren dat iedereen daar anders over dacht omdat de ervaringen zo uiteen liepen:

We moeten gaan begrijpen dat we in de periode '45-'50 verschillende fasen in de politieke ontwikkeling hebben meegemaakt. De jongens die het laatst

naar Indonesië zijn gestuurd, waren om de drommel niet minder, maar hebben mentaal een veel moeilijker tijd meegemaakt. Logisch dat de laatste groepen meer met de vraag hebben gezezen 'wat doen we hier eigenlijk?'⁵⁵

Ook in de volgende nummers van *Sobat* is de worsteling te zien tussen enerzijds de roep om erkenning voor bestaande grieven en anderzijds het zich teweerstellen tegen het stereotype van 'zielige stumpers'.⁵⁶ Om discussies hierover te vermijden besloot de redactie zelfs om boeken over Indië niet te recenseren.⁵⁷ Vooral Indië-veteranen die zich via publicaties of interviews in de media presenteerden als slachtoffers van een verkeerd beleid, wekten de irritatie op van een deel van de VOMI-achterban:

Wij weigeren ons te vereenzelvigen met lieden die ons in de media wensen af te schilderen als zielige, naar herkenning hunkerende, tobbers, die het aan alles, inclusief politieke voorlichting ontbrak. Onze taak was zo groot en veelomvattend, eiste ons zo volledig op, dat we voor weinig andere zaken tijd en belangstelling hadden.⁵⁸

Er was duidelijk een richtingenstrijd gaande binnen de vereniging tussen 'preciezen' en 'rekkelijken'. De eerste groep bleef hameren op de tekortkomingen van de overheid en de zwaarte van de psychische problematiek. Zij zagen het liefst dat de regering journalisten en historici met potentieel 'kwetsende' visies op zijn minst zou kapittelen, zo niet beperkingen zou opleggen. De 'rekkelijken' daarentegen wezen op de verscheidenheid aan ervaringen en vonden dat juist de verhalen over 'zwakte en verlies' de geloofwaardigheid van de positieve ervaringen in Indië, zoals de opbouw van de infrastructuur en de hulp aan de lokale bevolking, ondermijnden. Zij wezen ook op het belang van vrijheid van meningsuiting.

Iemand die zich begin jaren negentig in *Sobat* consequent afzette tegen het politieke, intellectuele en militaire establishment en tegen Lou de Jong in het bijzonder, is een oude bekende in de discussie, de Indië-veteraan en oud-archivaris van het NIOD Jacob Zwaan.

Als lid van de redactie besprak hij, in tegenstelling tot het voornemen van de redactie in de *Sobat* van oktober 1988, publicaties die voor Indië-veteranen relevant waren. In deze recensies fulmineerde hij tegen eenieder die het waagde om zich zonder gevechtservaring op het gebied van de militaire geschiedschrijving te wagen. Zwaan meende dat de journalistiek 'een blinde afkeer' en 'fanatieke haat' tegenover de Indië-veteranen koesterde. Hij vond dat historici de neiging hadden om de verantwoordelijke politici van destijds wit te wassen en de militairen zwart te maken. Ook veroordeelde hij Indië-veteranen, zoals het VOMI-lid De Graaff, die in publicaties over de eigen ervarin-

gen het beeld bevestigden dat de media graag zagen, namelijk dat van gebrekkige voorzieningen en losgeslagen troepen.⁵⁹

In *Sobat* vinden we vooral een discussie over de betekenis van de ervaringen in Indië. De conceptparagraaf van De Jong is eigenlijk secundair. Onder de leden was wel eensgezindheid over de verwerpelijkheid van de concepttekst, maar niet over wat een gepaste reactie was. De Jong maakte een probleem waar de groep al mee worstelde, aandacht voor vermeende oorlogsmisdrijven in de media, alleen maar groter. De discussie over de profilering van de vereniging was toen al lang aan de gang: hoe kun je recht doen aan de verscheidenheid aan ervaringen en tegelijkertijd, zonder de kwestie aan te dikken en zonder de aandacht te vestigen op de eigen verantwoordelijkheid voor het geweld, de idee verbreiden dat er hulp en steun nodig is. Hier zitten verschillende zaken elkaar in de weg: campagne voeren, waarheidsgetrouwe getuigenissen, en de mannelijke behoefte om zich als 'krachtig en autonoom' te profileren. Een verband dat, op een kleine uitzondering na, niet in het vertoog van *Sobat* voorkwam, is dat tussen het bekend worden van de concepttekst en de toename van psychische trauma's.⁶⁰ Het hoofdthema in *Sobat* is echter niet het medische trauma, maar het metaforische trauma, de gedeelde ervaring van miskennis en teleurstelling. Deze gevoelens kwamen binnen de bestaande veteranenverenigingen niet tot hun recht, maar zorgden binnen de VOMI voor verdeeldheid. Ondanks het vele goede werk van de sociale commissies van de VOMI bleek het profiel van 'slachtofferschap', gecombineerd met de fixatie op de eigen specifieke ervaringen, als splijtzwam te werken. Voor de één betekende erkenning toegeven dat er militairen fysiek en psychisch beschadigd waren geraakt voor een zinloze strijd. Voor de ander betekende het juist dat hij lofuitingen zou krijgen voor zijn inzet. Aan die twee behoeften voldoen was al een hele klus, laat staan dat men erin zou slagen een front te vormen tegenover een historicus met een voor hen onwelgevallige interpretatie van het conflict.

BRIEVEN AAN L. DE JONG

Algemene thema's — De opschudding over de conceptparagraaf bezorgde Lou de Jong niet alleen veel hoofdbrekens, maar ook veel extra werk, want alle brieven die hij daarover ontving beantwoordde hij stuk voor stuk zeer consciëntieus. In de twee maanden na de uitzending van *AVRO's Televizier* ontving hij 46 brieven over zijn omstreden tekst.⁶¹

De toon in het merendeel van de brieven is vriendelijk en nuchter. Het is duidelijk dat tegenover de onvrede over de concepttekst enorm veel respect stond voor De Jongs monumentale werk over de Tweede Wereldoorlog. Hij

ontving geen enkele scheld- of dreigbrief en, met uitzondering van het Oud Strijders Legioen, dreigde niemand met een publicatieverbod of een rechtszaak. Wel waarschuwen twee brievenschrijvers voor de mogelijke antisemitische stemming die onder verontwaardigde Indië-veteranen kon ontstaan, die verband hield met de joodse achtergrond van De Jong.⁶²

In 33 brieven dragen Indië-veteranen steekhoudende argumenten aan voor de noodzaak de tekst aan te passen. Maar een veel voorkomende stelling is ook dat De Jong door gebrek aan gevechtservaring – hij zat immers in die periode ‘veilig’ in Londen en Nederland – zich geen voorstelling kon maken van hoe snel morele principes op de tocht staan als het eigen leven, of dat van groepsgenoten, op het spel staat. Deskundigen, zoals onder meer een voormalig brigadegeneraal die zich als historicus had gespecialiseerd in de geschiedenis van het conflict, en twee veteranen die destijds werkzaam waren in het justitiële militaire apparaat, beschreven uitgebreid hun eigen ervaringen.⁶³

In enkele meer verontwaardigde brieven dragen veteranen voorbeelden aan van ‘goede daden’, zoals de bescherming en verzorging van de lokale bevolking.⁶⁴ Opvallend is het aantal keren dat de veteranen het gebrek aan rancune van de Indonesische bevolking als bewijs aanvoeren voor de positieve bijdrage van het leger tijdens het conflict.⁶⁵

Typerend voor het meer ‘koloniale’ discours van sommige ex-KNIL’ers is het thema ‘de verkwanseling van Indië’,⁶⁶ de nadruk op de kloof tussen de ‘oosterse’ en ‘westerse’ mentaliteit, en de stelling dat de Nederlandse regering het KNIL had gedwongen tot ‘broedermoord’.⁶⁷ In twee brieven verwijzen KL-militairen naar het KNIL als de plegers van oorlogsmisdaden.⁶⁸ Daar tegenover staat de argumentatie van een KNIL-militair die wees op het verschil in motivatie:

*Anders dan de kersvers uit Holland aangevoerde troepen van de KL, die alleen vochten ‘om levend terug te komen’, vocht het KNIL primair en doelbewust om in het land (...) waarin zij grotendeels geboren en getogen waren en waar zij van hielden, z.s.m. weer de rust, de vrede en de veiligheid te herstellen.*⁶⁹

Ook hier voert de schrijver de Indonesiërs weer op als getuigen à décharge. De KNIL-officieren van vóór de oorlog, die zich later bij de TNI aansloten, hadden waardering voor het voormalige KNIL, dit in tegenstelling tot de ‘familie Doorsnee in Holland’.⁷⁰

De Jong had ook invloed gehad op de herdenking van gesneuvelden van de Zeven december-divisie. De commandant van de divisie, zelf een Libanon-veteraan, spreekt in zijn brief aan De Jong van een overweldigende belangstelling bij de jaarlijkse herdenking. Hij wijst erop hoe ook hij had ervaren dat

de grens tussen goed en kwaad moeilijk te onderkennen is wanneer men leeft en werkt onder voortdurende spanning. Volgens een andere Indië-veteraan was juist de situatie voor Nederlandse militairen in Libanon onvergelijkbaar met die in Indië:

De naar onze gevoelens, op vakantie zijnde Libanongangers kregen alleen al meer vakantiegeld dan wij soldij over drie jaar.⁷¹

Andere betrokkenen, zoals echtgenoten van veteranen, voormalige bestuursambtenaren, ex-burgergeïnterneerden en één predikant stuurden in totaal tien brieven. Frappant is dat het juist de ambtenaren zijn die in een nuchter verslag van hun bevindingen enkele gevallen van oorlogsmisdaden noemen.⁷² Alle vrouwelijke briefschrijfsters daarentegen, doen een emotioneel beroep op De Jong om de Indië-veteranen te rehabiliteren.⁷³ Een daarvan, een journaliste, stuurde De Jong een uitgebreide documentatie, bedoeld als ontlastend materiaal voor kapitein Westerling.⁷⁴ Een andere vrouw verwees naar Westerling als een 'held' die haar in zeer gevaarlijke omstandigheden had gered.⁷⁵

Een andere categorie is die van zes betrokkenen die juist wilden getuigen van oorlogsmisdaden die ze zelf hadden zien plegen of waar ze van gehoord hadden.

De brieven zijn afkomstig van drie ex-dienstplichtigen, een ex-officier van gezondheid, een dominee en een ex-KNIL militair. De officier van gezondheid moest naar zijn zeggen regelmatig mensen behandelen, die in de kamer ernaast tijdens het verhoor werden gemarteld.⁷⁶ De dominee kreeg in Nederland meerdere malen militairen op bezoek die hun hart kwamen uitstorten omdat zij in gewetensnood verkeerden.⁷⁷ Van de voormalig dienstplichtigen meldt er één dat er regelmatig burgers werden mishandeld bij het verhoren, en een ander beweert dat hij talloze malen getuige was geweest van wreedheden die nooit waren bestraft.⁷⁸ De derde stelt dat er in zijn onderdeel op grote schaal dorpen in brand waren gestoken. Ook geeft hij een voorbeeld van hoe de werkelijkheid verdraaid werd in de berichtgeving. In een krantenbericht van 10 november 1948 stond dat bij een 'treffen' tussen 'Nederlandse patrouilles en een goed bewapende republikeinse bende' zestig tegenstanders waren gedood en twee Nederlanders sneuvelden. De militair beschrijft wat er in werkelijkheid gebeurde:

Maar de soldaten die erbij waren kunnen u vertellen, dat de tegenpartij slechts ca 20 doden had. Maar door het verlies van de twee eigen mannen (de 23-jarige soldaat J.W.S. en de 20-jarige korporaal S.K.) waren de militairen zo kwaad, dat ze de 40 gevangenen op de sluis van T. zetten en ze er afmitrailleerden. Ziet u, dat is de werkelijkheid!⁷⁹

Opvallend is het commentaar van de KNIL-militair die, in tegenstelling tot de algemeen aanvaarde visie dat de oorlogsmisdrijven incidenteel en op geïsoleerde plaatsen voorkwamen, beweert dat de excessen in hoofdzaak in gevangenissen voorkwamen, waar rebellen en ‘vermeende’ rebellen zaten opgesloten, overgeleverd aan Indonesische bewakers.⁸⁰

Het thema ‘trauma’ in de brieven aan De Jong — Van de 46 brieven die direct aan L. de Jong zijn gericht, komt slechts in acht brieven het thema ‘oorlogstrauma’ aan de orde. Daarnaast ontving De Jong zeven brieven over dit onderwerp die eerst aan professor Bastiaans waren gestuurd. Deze vijftien brieven zijn emotioneler van toon, maar net als bij de reacties op *AHN* in 1969, zijn het vooral betrokkenen, zoals collega-veteranen en familieleden die het onderwerp aansnijden, niet de getraumatiseerde veteranen zelf.⁸¹ Slechts één oud-oorlogsvrijwilliger betrok de uitzending van *AVRO’s Televizier* en vooral de uitspraken van Hueting openlijk op zichzelf. Na een telefoongesprek met professor Bastiaans had hij de ergernis van zich af geschreven. Er was heel wat bij hem opgerakeld. Steeds weer zag hij het gezicht van Hueting voor zich. Ook kwam de herinnering terug aan gruwelijke beelden:

*Ik zie nog dat onze collega’s (vrienden) verminkt en met de geslachtsdelen in hun mond aanspoelden voor de sluis in Soerabaja... Indien ik in de studio was geweest had ik mijn handen vermoedelijk niet thuis kunnen houden.*⁸²

Deze man projecteerde zijn woede op de figuur van Hueting, niet op Lou de Jong. In de meeste andere brieven leggen de veteranen ook een verband tussen de tv-uitzending en/of de conceptparagraaf en de verergering van oorlogstrauma’s. Eveneens kwam de beroering rond de opvoering van Fassbinders omstreden toneelstuk aan de orde. Een journaliste die aanstuurde op een zorgvuldigere geschiedschrijving rond kapitein Westerling, trachtte begrip te kweken voor de emotionele reacties:

*Veel mensen die in Indië de meest verschrikkelijke moordpartijen hebben overleefd en aan tal van verschrikkingen zijn ontkomen kunnen al weken lang niet slapen uit woede, dat zij nog een trap na krijgen. Zo emotioneel wordt dat althans gevoeld. Professor dr. Bastiaans van het Centrum ’40-’45 en het Centrum voor Militaire Oorlogsslachtoffers in Doorn kunnen dat bevestigen. De emoties zijn minstens even hoog opgezweept als bij de dreigende voorstelling van het stuk van Fassbinder.*⁸³

De journaliste verwijst naar autoriteiten op het gebied van oorlogstrauma’s en betreft tevens de joodse achtergrond van Lou de Jong in haar argumentatie door te wijzen op zijn standpunt in de zaak-Fassbinder. Ze stelt zelfs voor om, evenals in de zaak-Fassbinder, het openbaar maken van de tekst uit te stellen

tot na een hoorzitting. Uit haar relaas valt op te maken dat zij vooral de gevoelens vertolkt uit 'Indische' kringen. Dat is de groep die vooral de ellende uit de interneringstijd en de gruwelen uit de *Bersiap*-periode als referentiekader had. Velen van deze groep hadden juist hun leven te danken aan het KNIL, aan acties van Westerling of aan de allereerste lichting oorlogsvrijwilligers. Vandaar de roep om rehabilitatie van Westerling.⁸⁴

Een andere figuur die opkwam voor de Indische groep was een predikant die achttien jaar betrokken was geweest bij de opvang van gerepatrieerden. In zijn ogen had de regering niets begrepen van deze problematiek en zo veel mogelijk gedaan om de zaak in de doofpot te stoppen. Hetzelfde was gebeurd met het geweld aan Nederlandse kant. Hij beklagde zich dan ook over het niveau van de AVRO-uitzending:

*De jongens uit het veld, de enige die recht van spreken hadden, zijn niet aan het woord geweest, maar enkele bureaumensen en een heel enkele insider. Ook de heer Hüting (!) die al jaren geleden onder de tafel was gewerkt, liet men nauwelijks aan het woord komen. In deze mening sta ik niet alleen, naar mij bleek met een gesprek met prof. Bastiaans, die me met nadruk verzocht contact met u op te nemen.*⁸⁵

Het is interessant om te zien hoe verschillend men de televisie-uitzending interpreteerde. De een was verontwaardigd omdat Hueting het woord mocht voeren, terwijl de ander juist meende te constateren dat de presentator Hueting negeerde. De uitzending was blijkbaar voor velerlei uitleg vatbaar. Ook hier was professor Bastiaans de autoriteit.

Hoewel de predikant de problemen van de Indische gerepatrieerden en van de Indië-veteranen onder één noemer schaarde, ging het bij de twee groepen om heel verschillende situaties. In een brief van een ex-KNIL-militair aan Bastiaans komen de specifieke grieven van de Indische groep naar voren. Allereerst de desinteresse voor het geweld van Indonesiërs tegenover Indische Nederlanders tijdens de *Bersiap*. Dan was er nog de kwestie van de achterstallige soldij voor de KNIL-militairen die in Japanse gevangenschap hadden gezeten.⁸⁶ Met betrekking tot de periode 1946-1949 kwam ook hier het thema van de 'gedwongen broedermoord' terug. Tussen de militairen van het KNIL en die van de Republiek Indonesia was een 'Kain en Abel'-relatie ontstaan. Niet de individuele militair was hier verantwoordelijk voor, maar de politiek:

*Of ik mij beledig (!) gevoel door de aantijgingen van De Jong? Kom nou, ik als Nederlandse ex-KNIL-militair ben toch geen oorlogsmisdadiger. Ik ben een door Nederland en Indonesië gemaakte broedermoordenaar. Prachtig hé!*⁸⁷

Ook deze man suggereert dat de voormalige vijand het KNIL beter begreep dan het Nederlandse volk. Drie KL-militairen trachten in hun brieven de werking van de geweldspiraal uit te leggen. Ze stelden dat je een kampong wel 'moest platbranden' om te voorkomen dat daarvandaan geschoten zou worden. Het was voor hen juist deze situatie, zonder uitzicht op een geweldloze uitweg, die traumatiserend was. Aan de ene kant de handelingsdruk uit lijfsbehoud en aan de andere kant de gewetensnood. Ook hier voelde één van hen de behoefte om zich van het KNIL te onderscheiden:

*Wij waren bepaalde niet 'Westerling', wij deden dit om te overleven.*⁸⁸

Een andere ex-dienstplichtige wijst erop dat de belangstelling en steun van de overheid bij terugkeer uit Indië achterwege bleef, zeker vergeleken met het beleid voor minderheden in de jaren tachtig. De veteranen waren in de steek gelaten omdat iedereen alles zo snel mogelijk wilde vergeten.⁸⁹ Een ex-oorlogsvrijwilliger schrijft aan De Jong over een oud-Stoottroeper die tijdens de AVRO-uitzending geestelijk zo instortte dat hij in een inrichting moest worden opgenomen. Tegenover De Jong klonken in deze brief geen verwijten, de veteraan benadrukte zelfs hun gemeenschappelijke joodse achtergrond. Maar 'de deserteur Wigbold', een verwijzing naar 1969, en 'de generalisator Hueting' waren wel de boosdoeners.⁹⁰ Dat veteranen op verschillende wijze 'last' konden hebben van hun Indië-verleden, blijkt uit deze brief van een ex-dienstplichtige. Hij leed zelf niet aan het posttraumatisch stress-syndroom, maar herkende wel het gevoel:

Voor je er erg in hebt zit je weer net zo klem als indertijd bij terugkeer uit Indonesië. Het is allemaal zo moeilijk te verwoorden en je leest de twijfel in de ogen van je gesprekspartner. Het werkt daardoor erg verlammend en kunt u zich voorstellen dat de meesten van ons dan maar zwijgen? (...) Het is een ellendig gevoel in een gemeenschap te leven die door onbegrip niet bereikbaar is. Je zit er dan helemaal naast, vreemde in eigen huis, in eigen land.

Deze man beschrijft de gevoelens van vervreemding, een kenmerk bij militairen die terugkeren naar de burgermaatschappij. Maar dat is natuurlijk iets heel anders dan last hebben van nachtmerries, slapeloosheid, woedeaanval- len en andere symptomen van het posttraumatisch stress-syndroom. Toch vond hij het vergelijkbaar:

Je hoefde dan echt niet een 'actief' slecht oorlogsverleden te hebben. Ik voel me wel 'betrokken' met mijn lotgenoten (...) ook met diegene die hun zelfbeheersing soms verloren hebben, door angst/verdriet (...) noem maar op. Echter niet met diegene die uit louter sadisme wreedheden hebben toegepast.

Deze man maakt dus geen scherp onderscheid tussen veteranen die last hadden van een traumatische oorlogservaring en diegenen die leden onder gevoelens van onbegrip en vervreemding. Hij maakt wel onderscheid tussen militairen die gedwongen door de omstandigheden geweld toepasten en diegenen voor wie het plegen van geweld een bevrediging schonk. Bij de eerste groep was het verliezen van zelfbeheersing in bepaalde situaties te rechtvaardigen. Hij benadrukte dat dit soort geweld in iedere willekeurige oorlog voorkomt en maakte daarmee de koppeling naar de Tweede Wereldoorlog en indirect naar De Jongs geweten:

Als humaan voelende mensen vuile karweitjes in oorlogen moesten opknappen was en is dat heel erg! U weet net zo goed als ik dat dit ook doelbewust in bezettingstijd is voorgekomen.⁹¹

Ook vindt hij het de verantwoordelijkheid van de politiek dat zij de ‘sadisten of minder humaan denkende mensen’ voor het vuile werk inzetten. Deze man wijst iedere vorm van persoonlijke verantwoordelijkheid af. De politiek zet bepaalde mensen in en is daarmee verantwoordelijk voor hun daden. Bovendien maken in een oorlog ook mensen met goede bedoelingen ‘vuile handen’.

De enige vrouwelijke afzender die over trauma’s schrijft, was een echtgenote van een oorlogsvrijwilliger van het eerste uur. In haar zeer verontwaardigde brief confronteert ook zij De Jong met de zaak-Fassbinder. Hoe kon hij wel tegen dat toneelstuk protesteren en zelf mensen ‘zo hard op het hart trappen’? Haar stiefbroer had sinds Indië last van tropenkolder, omdat zijn neef naast hem was doodgeschoten. Ook zij wijst naar de politiek als de grote schuldige. Die had de ‘jongens’, ondervoed en slecht voorbereid, naar de andere kant van de wereld gestuurd.⁹²

Veel van de argumenten in de brieven aan De Jong komen ons inmiddels bekend voor: de noodzaak om de context van het geweld te schetsen en de ‘goede daden’ te vermelden, het verschil tussen de ‘westerse’ en ‘oosterse’ mentaliteit ten aanzien van geweld, de KNIL-militairen als de plegers van oorlogsmisdaden, de ontsparing van geweld door het onprofessioneel optreden van KL-militairen, de rechtvaardiging van KNIL-geweld als noodzakelijk kwaad en het thema van de ‘gedwongen broedermoord’. Nieuw waren de argumenten die betrekking hadden op de persoon van Lou de Jong en op de actualiteit van dat moment. Door De Jongs joodse achtergrond en de recente rel rond Fassbinders toneelstuk, werd juist van hem verwacht dat hij omzichtig zou omgaan met gevoelige zaken. Daarnaast stond het argument dat hij als historicus zonder gevechtsservaring juist helemaal niet geschikt was om over dit conflict te schrijven. Treffend is de koppeling tussen de aandacht voor de omstreken paragraaf en de toename van de belangstelling voor de jaarlijkse

herdenking van de gesneuvelden. De aantasting van hun reputatie was blijkbaar voor nabestaanden een prikkel om sterker dan de jaren ervoor hun betrokkenheid te tonen. Dan is er nog de confrontatie met de Libanon-gangers, een nieuwe generatie veteranen die enerzijds de voortrekkersfunctie vervulde en anderzijds in de ogen van de Indië-veteranen van alle gemakken is voorzien.

Ook bij deze collectie brieven is er een kleine minderheid die juist het vóórkomen en verdoezelen van de oorlogsmisdaden wil benadrukken. Eveneens vinden we verwijzingen naar inheemse KNIL-militairen met andere normen en waarden ten aanzien van geweld.

Een andere kleine minderheid schrijft over oorlogstrauma's. Professor Bastiaans is hier de centrale figuur die de veteranen benaderen voor raad en hulp. In deze reacties klinkt vooral de stem door van de Indische groep en van militairen die betrokken waren bij de ontzetting en bescherming van burgergeïnterneerden in de *Bersiap*-tijd. Vandaar ook de roep om eerherstel voor kapitein Westerling. Als het gaat om de strijd tussen 1946 en 1949 komen we het thema van de 'gedwongen broedermoord' weer tegen. De KL-militairen die over trauma's schrijven distantiëren zich juist van het KNIL en spreken over 'gedwongen oorlogsmisdrijven' uit lijfsbehoud. Ook hier is niet Lou de Jong de gebeten hond, maar zijn Hueting en Wigbold de boosdoeners, een verwijzing naar de *AHN*-affaire uit 1969.

SPOREN VAN TRAUMATISERING?

In vergelijking met de discussie over oorlogsmisdaden in januari 1969 naar aanleiding van de *Achter het Nieuws*-uitzendingen, zijn in de discussie over de conceptparagraaf van De Jong in 1987-1988, de verschillende interpretaties van de term 'trauma' veel prominenter aanwezig. Er was heel wat veranderd in die achttien jaar. Anders dan de redacteuren van de VARA in 1969 had De Jong geen voorhoedefunctie in het op gang brengen van de discussie. De thema's 'Nederlands-Indië' en 'oorlogstrauma's' waren al vanaf begin jaren tachtig op de kaart gezet door documentairemakers, journalisten en groeperingen uit de Nederlands-Indische gemeenschap die zich beijerden voor herdenkingsmonumenten en hulpverlening aan slachtoffers van de Japanse interneringskampen. Geconfronteerd met de plannen van Defensie voor intensieve nazorg van Libanon-gangers, steeg ook onder Indië-veteranen de behoefte aan materiële en immateriële erkenning.

Over wat dat inhield waren de meningen echter sterk verdeeld. Moesten er standbeelden komen waar huidige regeringsleiders, net als bij monumenten voor de Tweede Wereldoorlog, uitdrukking konden geven aan collectieve

gevoelens van verdriet, trots en eer? Of was het beter dat de geestelijke erfenamen van politici die destijds de mannen hadden ingezet voor een zinloze strijd, om excuses zouden vragen? Tegelijkertijd stelden de veteranen, inhakend op de institutionalisering van psychisch leed, dat de overheid haar verantwoordelijkheid diende te nemen voor de geestelijke nood onder deze groep. In 1987 stelde de minister van Defensie Van Eekelen de vertrouwensman Van der Mei aan, die de problematiek van de groep veteranen in kaart moest brengen.

Maar aandacht voor deze nood maakte de Indië-veteranen dubbel kwetsbaar. Het beeld van 'hulpbehoevende' strookte niet met het beeld van 'held' en de aandacht voor de 'trauma's' hield automatisch ook aandacht in voor de omstandigheden waaronder het geweld was gepleegd. Dat ging niet alleen over het geweld van de voormalige vijand, waar de veteraan getuige of slachtoffer van was, maar ook over het geweld dat hij zelf, wel of niet gedwongen door de omstandigheden, had gepleegd. Dus achter het verhaal over 'trauma's' zat het verhaal over 'oorlogsgeweld' en daarachter zat weer het verhaal over 'oorlogsmisdrijven'. Openheid hierover in de media werd door veteranenverenigingen niet erg op prijs gesteld. En juist op het moment dat deze profileringsstrijd woedde, kwam de conceptparagraaf van De Jong in het nieuws. Welke rol speelden de verschillende interpretaties over de term 'trauma' in de discussies die volgden?

In het publieke debat waren vooral deskundigen over het conflict te horen, soms ook met een Indië-achtergrond. Zij pleitten voor een herziening van de paragraaf met meer aandacht voor proportie en context. Daartegenover stonden emotionele persoonlijke bijdragen van Indië-veteranen, die redekeerden vanuit hun individuele ervaring. Het 'stigma' van oorlogsmisdadiger drukte vooral zwaar op ex-militairen die stelden uit lijfsbehoud geweld te hebben toegepast.

Omdat traditiegetrouw veteranen steun ondervinden uit rechtsconfessionele en liberale kringen, en de mythe van het 'verraad van de socialisten' onder KNIL- en KL-*hardliners* nog sterk leefde, zien we ook in de publieke discussie, wel in veel mindere mate dan in 1969, de polarisatie tussen politiek rechts en links terug. Het was echter de psychiatrische hulpverlening, in de persoon van professor Bastiaans, die het argument introduceerde dat het thema 'omzichtig' behandeld diende te worden om diegenen die in psychische nood verkeerden te sparen. Dit was onder de deskundigen de enige verwijzing naar 'trauma'.

De veteranenbladen laten een zeer uiteenlopend beeld zien. Voor *Madjoe* was de zaak-De Jong niet bijzonder relevant. Het hoofdbestuur reageerde alert en kernachtig en voorkwam dat de kwestie uitgroeide tot een hoofdthema in het blad. De term 'trauma' komt in het blad in die periode helemaal niet

voor. Ook vinden we hier niet de stereotype nostalgische vertogen over het verlies van 'tempo dulu', die gerangschikt zouden kunnen worden onder het 'koloniale trauma'.

Bij *De Wapenbroeder* was de kwestie van openheid over oorlogsmisdaden en aandacht voor oorlogstrauma's al een probleem voordat de kwestie-De Jong speelde. De tendens in *De Wapenbroeder* was om de zaak te bagatelliseren. Het zouden veelal fantasieverhalen zijn van mensen die in Indië al moeilijk aansluiting vonden bij de groep. Er werd geen verband gelegd tussen dit type 'bekenntnissen' en de omstreden tekst van De Jong. Het oordeel van *De Wapenbroeder* luidde dat de tekst beledigend was omdat hij de goede naam van het leger aantastte. Dus ook hier noch een metaforisch, noch een medisch, noch een strategisch trauma. Voor de Stoottroepers van *Strijdend Nederland* was het helemaal een non-issue.

Bij de VOMI echter zien we de verschillende interpretaties van de term terug. Dat is op zich logisch omdat deze organisatie was ontstaan uit behoefte aan betere zorg voor Indië- veteranen. Het medisch trauma is een probleem en de gedeelde ervaring van miskennen en teleurstelling is een probleem. Niet alleen voor de leden, maar ook voor de organisatie zelf. Het blijkt als splijtzwam te werken. Iedereen heeft een ander idee over wat er moet gebeuren: de één wil geprezen worden bij een monument, de ander wil respect van de jongere generaties, de derde wil excuses van de politiek, de vierde vindt dat financiële genoegdoening daar ook bijhoort, de vijfde wil een toespraak van de koningin. Wat in feite een probleem is binnen de hele Indonesische kwestie, het bereiken van consensus over de betekenis van de strijd, blijkt binnen de VOMI een nog groter probleem. De paragraaf van De Jong zorgde niet voor nieuwe wendingen in de discussie. Het publieke optreden van VOMI-voorzitter De Graaff, die ten koste van T. Meines van *De Wapenbroeder* het woord mocht voeren in de uitzending van *AVRO's Televizier*, had terreinwinst kunnen betekenen voor de jonge vereniging. Een evenwichtiger geschiedschrijving over oorlogsmisdrijven had wellicht samen kunnen vallen met het streven van de VOMI naar meer openheid over de negatieve kanten van het conflict. Maar zo werkte het niet. De verdeeldheid binnen de groep werd door de kwestie-De Jong alleen maar groter.

De brieven gericht aan De Jong, en deels aan professor Bastiaans, gaan nog een laag dieper. Veel van de argumenten die pleiten voor meer proportie en context in de paragraaf komen ons inmiddels bekend voor. Nieuw zijn de argumenten die samenhangen met De Jongs joodse achtergrond en zijn kennis van de Tweede Wereldoorlog. Die hebben juist betrekking op 'traumatisering'. De vergelijking met de zaak-Fassbinder moet duidelijk maken dat Indië-veteranen, net als slachtoffers van de nazi-vervolgning, ontzien moeten worden. Als De Jong begrip op kan brengen voor de beknotting van vrijheid

van meningsuiting in het geval-Fassbinder, waarom dan niet in het geval van de 'oorlogsmisdrijven'? Dezelfde redenering geldt met betrekking tot het 'opknappen van vuile karweitjes' in de Tweede Wereldoorlog. Als De Jong begrip had voor het principe dat het niet mogelijk is om in extreme omstandigheden mensen te helpen zonder zelf vuile handen te maken, waarom heeft hij dit begrip dan niet kunnen opbrengen voor de situatie in Indië? De veteranen doen dus een beroep op dezelfde 'verzachtende omstandigheden' die voor kwesties uit de Tweede Wereldoorlog gelden.

Vergelijkbaar zijn de reacties uit Indische kringen. KNIL-militairen wijzen op de noodzaak van geweld om levens te redden, en voormalig burgergeïnterneerden en vervolgd tijdens de *Bersiap* vinden het onverdraaglijk dat hun 'helden' nu als oorlogsmisdadigers worden gekwalificeerd. Dit verklaart de grote steun voor een figuur als Westerling. Deze omstandigheden gelden alleen voor de eerste periode van de strijd, in 1945 en 1946.

Als het gaat om de guerrillastrijd tegen de Republiek, voeren KL-militairen aan dat zij gedwongen werden uit lijfsbehoud, of ter bescherming van de lokale bevolking, en dat vooral KNIL-militairen zich schuldig maakten aan oorlogsmisdrijven. De KNIL-militairen op hun beurt stellen dat zij juist deskundig handelden. Als ze extreem geweld erkennen, is de politiek schuldig die hen dwong tot 'broedermoord'. Voor al deze personen geldt dat het 'belastend' is om van iets moreel verwerpelijks beschuldigd te worden, terwijl in hun optiek er destijds geen alternatief was. Dit is het voornaamste 'traumatische' effect van de beschuldiging van De Jong.

De veteranen hebben in 1988 meer grond onder hun voeten dan in 1969, toen de term 'oorlogstrauma' niet eens onder deze groep bekend was. Professor Bastiaans was een belangrijk referentiepunt geworden. Hij raadde hen aan uiting te geven aan hun gevoelens van ongenoegen. Dit kon gebeuren in een nieuwe organisatie die zich distantieerde van het militaire imago van 'onkwetsbaarheid'. Dit hoorde lange tijd bij de bedrijfscultuur van de krijgsmacht, maar was voor een deel van de Indië-achterban een hindernis om erkenning te krijgen voor hun problemen. Met horten en stoten leidde de krachtmeting tussen de verschillende veteranenverenigingen en het ministerie van Defensie op de lange duur tot een herwaardering van de positie van de Indië-veteraan.

Meer in het algemeen zien we achter al deze ontwikkelingen een proces van emancipatie van de lagere in rang, die in de strijd dichter bij de zichtbare ellende staan, zonder te begrijpen wat dat op de lange termijn oplevert. Tegelijkertijd staan ze als dienstplichtigen dichter bij de normen en waarden van de burgermaatschappij. Dit brengt vertwijfeling en frustratie te weeg, die bij de professionele medeveteranen of hogeren in rang weggerelativeerd wordt. De relativerende commentaren in de discussies komen dan ook van hogeren

in rang en de emotionele in verreweg de meeste gevallen uit de groep van de dienstplichtigen. Net als in 1969 is het een zeer kleine groep die juist komt met onthullingen over oorlogsmisdaden en evenals in 1969 zit er niemand bij met de rang van officier.

Een vergelijkbaar soort frustratie over gebrek aan erkenning door politiek, intellectuelen en media vinden we in de brief van een Indische vrouw terug:

Zelfhebben we het Concept van uw deel XI, hoofdstuk 7 onderwerp 'oorlogsmisdaden' niet kunnen bestuderen. Dat is juist het punt. Het is jammer dat het Concept wel in handen is gekomen van mensen, die door hun functie, hun titels, hun boeken met hun theorieën en hun bekendheid de geschiedschrijving van ONZE ELLENDE EN ONZE METAMORFOSE kunnen beïnvloeden. Wij 'gewone' mensen kunnen het concept niet krijgen en daarom is de weg om invloed uit te oefenen op het stuk geschiedenis, die de onze is, geblokkeerd.

Geschiedschrijving op basis van bronnenonderzoek is vanuit dit gezichtspunt dus een ondemocratische bezigheid. Deze vrouw legt ook het verband met de andere 'machteloze' groep:

En als dan onze redders en beschermers, die we kennen en waar we vaak ons bestaan aan te danken hebben in een tijd, dat Nederland in geen enkel opzicht aanwezig was, doordat autoritair, generaliserend, wetenschappelijk uitbenen van situaties, die men zelf niet kent en bovendien ruim veertig jaar geleden (sic!), in de geschiedenis terecht dreigen te komen op het vaderlandse schavot, dan doet men aan
INQUISITIE.⁹³

Dit is wat de twee groepen gemeenschappelijk hebben en wat misschien meer in het algemeen bijgedragen heeft tot het meer diffuse 'koloniale trauma': het ontbreken van een stem in de geschiedschrijving, die in de ogen van betrokkenen de vorm zou moeten krijgen van erkenning van 'slachtoffer-schap' en 'heldendom'. Alleen zo kunnen deze groepen een plek krijgen in het dominante referentiekader van de Tweede Wereldoorlog dat gevoed wordt door de hedendaagse ideologie van de mensenrechten.

SLOTBESCHOUWING

22 *Ontwikkelingen in de jaren negentig*

In de herfst van hun leven kregen de Indië-veteranen uiteindelijk de erkenning die zij verlangden. Maar wel in een vorm die de Nederlands regering gezichtsverlies bespaarde. Geen spijtbetuiging voor het feit dat ze waren ingezet voor een zinloze oorlog, maar wel excuses voor de gebrekkige wijze waarop de overheid ze had opgevangen. Het was de PvdA-politicus Relus ter Beek, minister van Defensie in het kabinet-Lubbers, die in 1990 bij het monument voor de gevallen in Nederlands-Indië te Roermond het boetekleed aantrok. Hij beloofde de veteranen dat de regering hun inzet alsnog zou honoreren. De ironie wil dat juist de negatieve beeldvorming als gevolg van de media-aandacht voor de oorlogsmisdaden de prikkel vormde voor de veteranen om zelf in actie te komen en de krachten te bundelen. In 1989 werd de stichting Veteranen Platform opgericht, een overlegorgaan waarin de verschillende veteranenorganisaties vertegenwoordigd waren. In overleg met het ministerie van Defensie werd een actief veteranenbeleid ontwikkeld met inbegrip van monumenten, vieringen, persoonlijke eretekens en een eenmalige uitkering van duizend gulden. De culminatie van deze ontwikkeling was de oprichting van het Veteranen Instituut in Doorn in 2000.

Tegelijkertijd vond in de eerste helft van de jaren negentig een serie nieuwe krachtmetingen plaats tussen politici, de inmiddels mondige veteranenbeweging en de journalistiek. Indië-historici hielden zich afzijdig. In 1993 en 1994 ontstond commotie rond de visumverlening aan Indië-deserteur Poncke Princen. In 1993 daagde een Indië-vetiaan de schrijver Graa Boomsma voor de rechter omdat hij in een kranteninterview een vergelijking had gemaakt tussen Indië-veteranen en ss'ers. Ook 1995 was een bewogen jaar. Koningin Beatrix zou een staatsbezoek brengen aan de Indonesische dictator Soeharto en Indonesië vierde de vijftigste verjaardag van haar onafhankelijkheid. Hoe kon het staatsbezoek zo georganiseerd worden dat niemand van de betrokken partijen gezichtsverlies zou lijden? Op welke datum mocht de koningin gaan? Wie mochten met haar mee? Wat moest zij wel en beslist niet zeggen? De koningin kreeg hierover advies van historici. Begeleid door een delegatie Indië-veteranen, zakenmensen en journalisten kwam zij vier dagen

na de verjaardag van de onafhankelijkheid in Indonesië aan. Tijdens het bezoek werd de Nederlandse delegatie soms verrast door subtiële uitingen van ongenoegen.¹ In Nederland was het staatsbezoek aanleiding om het thema 'oorlogsmisdaden' weer volop in de schijnwerpers te plaatsen. Vooral de televisiejournalistiek trachtte aandacht te vestigen op het Nederlandse oorlogsgeweld. De politiek sprak sussende woorden en de historici lichtten in de media de context van het geweld toe.

Ondertussen was bij hen meer belangstelling voor het onderwerp ontstaan. Van de historicus R.P. Budding kwam in 1996 het boek *Beheersing van geweld* uit, een bondige analyse van de maatregelen van de militaire leiding om de ontsporing van geweld te beheersen. Drie jaar later verscheen de studie *Westerling's oorlog*, over de geschiedenis van het Korps Speciale Troepen door J.A. de Moor. Dit waren de beruchte KNIL-commandotroepen die legercommandant Spoor inzette als een gebied moest worden 'schoongeveegd'. Beide werken benaderen de kwestie vanuit het traditionele militair-strategische perspectief. De mentale aspecten van het geweld, zowel bij daders als slachtoffers, komen niet aan de orde. De meest recente studie over het conflict, *Afscheid van Indië* van H.W. van den Doel, verscheen in 2001. Deze analyse van het dekolonisatieconflict heeft als nieuw uitgangspunt dat niet de Japanse bezetting, maar de interne politieke ontwikkelingen in de jaren dertig de voornaamste oorzaak waren van de val van het Nederlandse imperium in Azië. Ook nieuw is de terminologie die Van den Doel hanteert. Hij vervangt de term 'politieele actie' door 'Nederlands-Indonesische oorlog' vanuit de overtuiging dat het destijds ging om een conflict tussen twee staten.² De volgende stap zou de erkenning kunnen zijn dat zowel Indonesische verzetsstrijders als Nederlandse militairen tijdens het conflict oorlogsmisdaden pleegden. Hoewel de reacties van politici, historici, journalisten en veteranen op nieuwsfeiten over de Nederlandse excessen voorspelbaar lijken is er dus geenszins sprake van een 'herhaling van zetten'. In deze studie heb ik getracht aan te tonen hoe door de terugkerende debatten in de media, de visualisering van het conflict op televisie en de democratisering van geschiedschrijving het 'verhaal achter de oorlogsmisdaden' de overstap heeft gemaakt van individuele belevenis naar herinneringsliteratuur en uiteindelijk naar het collectief historisch bewustzijn. Hoe dat proces tot stand kwam, wat de remmende factoren waren en welke partijen hierbij een rol speelden is samengevat in de volgende conclusies.

1 *De diversiteit aan ervaringen tijdens het conflict en de ambivalentie van gevoelens als gevolg van het conflict vormen een spiegel van de verdeeldheid over de betekenis van het conflict.*

De diversiteit aan ervaringen van militairen in Nederlands-Indië in geografische en temporele zin verklaart grotendeels de verdeeldheid in het debat over de Nederlandse oorlogsmisdaden. Dat geldt zowel ten tijde van het conflict in 1946-1949, als later vanaf eind jaren zestig. Die verscheidenheid aan lokale contexten van geweld komt niet tot haar recht in het nationale historische kader waarin de geschiedenis over het conflict tot nu toe is beschreven. Dat kader is bepaald door politieke belangen en legitimeert het eigen handelen. Zowel voor Nederland als voor Indonesië is het voor de nationale geschiedschrijving niet opportuun om aandacht te besteden aan de eigen rol in de ontsporing van geweld. Nederlandse historici concentreren zich op de politieke onderhandelingen en de militair-strategische aspecten, terwijl voor Indonesië juist de onafhankelijkheidsstrijd een natievormend moment is waar men liever geen kanttekeningen bij plaatst. De Nederlandse Indië-veteranen creëerden hun eigen parallelle geschiedschrijving in de vorm van herinneringsliteratuur. Dit bleven echter drie gescheiden circuits waardoor het verhaal over de beleving en de toepassing van geweld op individueel niveau ondergeschikt bleef aan de rationaliteit van de militaire organisatie en de legitimatie van het politieke handelen.

De *pull factor* in dit proces, de partij die het geweld heeft ondergaan en die erkenning of genoegdoening eist, ontbreekt. Daarvoor in de plaats treedt een groep naar voren met tegenstrijdige verlangens. Enerzijds willen de veteranen erkenning van de politiek voor het feit dat militairen zijn gesneuveld in een zinloze oorlog en dat zij gedwongen werden mensen te doden die stredden voor hun vrijheid. Anderzijds willen zij juist geëerd worden voor de positieve bijdragen die zij leverden aan het welzijn van de lokale bevolking en aan de opbouw van de infrastructuur. Ook hier zien we dus dat de diversiteit aan ervaringen een obstakel vormt om op een eenduidige manier zin te geven aan de eigen belevenissen en erkenning te krijgen van de Nederlandse regering. Die kan immers niet excuses aanbieden voor haar foute beleid en tegelijkertijd eretekens uitdelen voor betoon van trouw en dapperheid. Zij moet namelijk rekening houden met uiteenlopende belangen. De Nederlands-Indische gemeenschap, waaronder het KNIL, en met name de Nederlandse schatkist, hadden alles te verliezen bij een onmiddellijke erkenning van de Indonesische onafhankelijkheid. Bij een snelle overdracht zou de oorlogsvrijwilligers en dienstplichtigen echter een zinloze en wrede oorlog bespaard zijn geble-

ven. Erkenning van het ene standpunt zou in feite de ontkenning van het belang van de andere groep betekenen.³

Deze spanning blijkt al uit de botsing van culturen tussen de Koninklijke Landmacht en het Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger tijdens het conflict. Net zoals de burgersamenleving een blinde vlek heeft voor de werkelijke taak van het leger, namelijk geweld plegen, zo had ook Nederland een blinde vlek voor het geweld in de eigen koloniën. In het parlement was het af en toe een 'papieren werkelijkheid', maar voor de meeste Nederlanders was het iets wat zich ver weg afspeelde. Daar kwam echter verandering in toen een doorsnee van de Nederlandse mannen in de koloniën dat geweld in praktijk moest gaan brengen. De samenleving daar bleek anders dan in de schoolboeken stond beschreven. Geconfronteerd met de KNIL-mentaliteit ten aanzien van de lokale bevolking en de toepassing van geweld in de strijd deinsde een deel van de Nederlandse militairen terug en ontstond er twijfel. Het was duidelijk dat de twee legeronderdelen niet alleen verschillende referentiekaders hadden, maar ook verschillende agenda's. Zoals J.J.A. van Doorn stelt was er vanaf 1945 sprake van een concentratie van ervaringsuitwisselingen. Er waren nog nooit zoveel Nederlanders in Indië geweest, zoals er nog nooit zoveel mensen uit Indië naar Nederland vertrokken.⁴

Ze namen hun ervaringen met de koloniale oorlog en het guerrillageweld mee naar Nederland. Deze kennis werd niet in het openbaar, maar wel in de huiskamers verspreid. De stap naar openbaarheid en verspreiding van deze kennis werd vergemakkelijkt door de opkomst van de televisie en de documentaire, het ideale podium voor eenduidige boodschappen, terwijl de werkelijkheid zo veel complexer is.

De verhalen over geweld en onderdrukking werden vertaald in termen die voortkwamen uit nieuwe referentiekaders: die van de universele mensenrechten, van de koloniale uitbuiting en van het antiracisme. Veteranen waren 'rechts' en 'fout'. Dit vergrootte de kloof tussen de Nederlandse maatschappij en de groep Indië-gangers nog meer. Het uiteindelijke resultaat was dat de enige partij die de veteranen echt goed begreep de voormalige vijand was. Dezelfde vijand die tijdens het conflict 'barbaarse en onmenselijke strijdmethoden' hanteerde.

2 De afhandeling van de Excessennota is een samengaan van 'taboeïsering' en 'doofpotmentaliteit'. Bepaalde vragen zijn 'ondenkbaar', andere worden niet gesteld uit politieke overwegingen. De behandeling van de zaak kwam neer op het toedekken van het verhaal 'achter' de oorlogsmisdaden.

Ook in 1969, als de kwestie door de *Achter het Nieuws*-uitzendingen van de VARA weer op de politieke agenda komt, spelen politieke belangen een grote rol.

De regering wil de Indië-veteranen en de politieke hoofdrolspelers ten tijde van het conflict beschermen. Ook geeft zij prioriteit aan een goede verhouding met Indonesië boven een heldere reconstructie van de feiten die de interactie tussen het Nederlandse en Indonesische excessieve geweld duidelijk zou maken. Maar door geen aandacht te vestigen op de rol van de militairen als daders, hoefde men ook geen aandacht te schenken aan de rol van de militairen als slachtoffers van het Nederlandse politieke beleid. Eigenlijk is de problematiek van de Indië-veteranen in de jaren tachtig en negentig een erfenis van de politieke keuzen uit 1969. De pogingen om het rechtsgevoel van de veteranen niet aan te tasten hebben sterk bijgedragen aan de instandhouding van de idee dat er een 'doofpot' of een 'taboe' bestaat. Door zich te richten op de verantwoordelijkheid van de autoriteiten en de documenten van hooggeplaatsten, hebben politici en historici onbedoeld blijvend de aandacht afgeleid van wat zich in het veld afspeelde. Zo lieten zij de kans voorbijgaan om kennis te verzamelen over kwesties die juist niet schriftelijk worden vastgelegd. Het feit dat zij de 885 brieven aan *Achter het Nieuws* volkomen negeerden, typeert deze formalistische houding.

Als de regering na het 'politiek dechargeren' van de zaak aandringt op versnelde geschiedschrijving, is het weer een Indië-specialist, de historicus S. van der Wal, die daar niets voor voelt. Het liberaal-confessionele kabinet van P. de Jong sluit een ideaal huwelijk met de positivistische geschiedschrijving van de 'neutrale' historicus Van der Wal. De pogingen van PvdA-leider Joop den Uyl om de tegenstanders van militair ingrijpen in het parlement hun historisch gelijk te gunnen, verzanden. Dat komt deels omdat 'politiek links' in 1969 net zo verdeeld was als tijdens het conflict. Net zoals in 1946-1949 lukte het de progressieve partijen niet om een vuist te maken.

Het scharnierpunt is de tweeslachtigheid van de PvdA. Aan de ene kant zijn er de sociaal-democratische idealen die niet stroken met oorlogvoeren tegen een land dat onafhankelijk wil zijn. Maar aan de andere kant betekent regeringsmacht ook verantwoordelijkheid voor de opbouw van de naoorlogse samenleving. De 'centen' uit Indië kan men hiervoor goed gebruiken. Die tweeslachtigheid is een constante bij de PvdA. Eind jaren tachtig is het minister van Defensie Relus ter Beek van de PvdA die tegenover de Indië-veteranen zijn excuses aanbiedt voor de slechte opvang door de overheid bij terugkeer in Nederland. Het andere gezicht van de PvdA is Jan Pronk die met grote regelmaat in het openbaar stelt dat het om een onrechtvaardige oorlog ging. Wellicht dat als ooit GroenLinks in de regering komt, de laatste groep betrokkenen, de Indië-weigeraars, alsnog eerherstel zullen krijgen. Dan is iedereen aan de beurt geweest.

3 *Er is sprake van een doofpotmentaliteit als de code van neutraliteit bij historici het karakter krijgt van een immuniseringsstrategie.*

Wanneer komt het ideale huwelijk tussen politiek en de positivistische geschiedschrijving in gevaar? De eerste tegenzet van Van Doorn en Hendrix levert een heldere analyse van het geweld op. Maar doordat zij zich wat vorm betreft conformeren aan de wetenschappelijke code van 'neutraliteit' heeft het boek weinig invloed. Het is geen aanleiding om de conclusie van de *Excessennota* te herzien. IJzereef gaat een stap verder, maar conformeert zich ook aan de code van 'neutraliteit'. Het is juist iemand die zich in politieke zin sterk profileert, de antikoloniaal Lou de Jong die, net als de redacteuren van *Achter het Nieuws* in 1969, de heersende code doorbreekt. De Jong moraliseert, gebruikt de term 'oorlogsmisdaden', maar is ook onvolledig. Wat zijn aanval nog meer gewicht geeft is dat hij gezien wordt als 'Rijksgeschiedschrijver', hoewel hij dat officieel niet is. Zijn monumentale werk over de Tweede Wereldoorlog heeft hem een beroemd en gerespecteerd historicus gemaakt. Een veroordeling door hem wordt niet alleen opgemerkt door een selecte wetenschappelijke gemeenschap, maar door de hele Nederlandse samenleving. Dat is de reden waarom de veteranenbeweging sterke druk op hem uitoefent om de paragraaf te herschrijven. De Jong raakt overtuigd van de argumenten en herschrijft zijn tekst.

Dat de eerste versie van De Jong onvolledig en ongenueanceerd was, laat niet onverlet dat stormlopen in de media functioneel zijn voor een paradigmaverschuiving. Ze dringen door de 'rationele' bovenlaag van het historisch bewustzijn heen. Ze maken andere denkkaders los, roepen andere vergelijkingen op. Het problematische van de verhouding tussen geschiedschrijving en media is dat er tegenover één geslaagde poging om een dergelijk effect te bewerkstelligen, ten minste tien andere staan die mislukken omdat er helemaal geen doofpot bestaat. Het is inderdaad zo dat de 'retoriek van de ontmaskering' domineert. Dat wekt soms irritatie bij wetenschappers. Maar het is nu eenmaal de taak van bepaalde media om zich tegen het gezag en de gevestigde orde af te zetten. Doordat historici zich storen aan al die mislukte 'pogingen tot ontmaskering' hebben ze geen oog voor hun eigen rol in het historische 'poldermodel'.

De stelling dat er een 'doofpot' bestaat komt eigenlijk neer op de constatering dat geschiedschrijving met een oprecht geloof in het bestaan van 'neutrale geschiedenis' domineert. Zeker als het geschiedschrijving betreft die samenhangt met het belang van een natie. De vraag is of historici bereid zijn om zich hieraan te onttrekken.

Eerder dan mogelijkheden scheppen tot identificatie of mensen tevreden stellen, zouden ze moeten uitdagen en confronteren. Bij gevoelige kwesties

uit het verleden is het onmogelijk erover te schrijven en tegelijkertijd alle betrokkenen te ontzien. Het kan toch niet zo zijn dat er gewacht moet worden tot de betreffende generatie niet meer in leven is. Dat zou betekenen dat bepaalde interpretaties alleen mogelijk zijn als de directe identificatie met de betrokkenen niet meer mogelijk is. Met een vader of grootvader als oorlogsmisdadiger valt immers moeilijk te leven, terwijl een overgrootvader of voorvader, die men nooit heeft gekend, al een veel veiliger afstand schept.

Historici hebben lange tijd de verhalen van de onderkant van de militaire hiërarchie, over de hulp aan de lokale bevolking, over de vermindering van kameraden, over 'tropenkolder', over de frustratie dat men tegen zijn wil moreel verwerpelijke orders moest uitvoeren, genegeerd. De democratisering van de geschiedschrijving, met televisie als ideaal podium en met de onvermijdelijke clichés en redundantie, heeft voor verandering gezorgd. Zij levert emotie en identificatiemogelijkheden. Wil men een effect dat uitstijgt boven de toename van feitelijke kennis binnen bestaande denkkaders, dan is er een schok nodig. Dat betekent chargeren, de grens opzoeken en het risico van veroordeling door vakgenoten. In het huidige politieke stelsel houdt dat in dat historici duidelijker stelling moeten nemen. Ze moeten het aandurven om weerstand op te wekken. Niet omdat ze dan verzekerd zijn van een leuk item in de krant of op de televisie, maar omdat het hun taak is bestaande denkkaders open te breken.

4 *Het 'collectieve Indië-trauma', een beeld dat slechts een kleine minderheid van de veteranen uitdraagt, is uiteindelijk toch een effectieve vorm voor het mobiliseren van positieve aandacht van media en politiek. Nederland heeft meer begrip voor 'slachtoffers' dan respect voor 'de militaire inzet'.*

Juist de negatieve beeldvorming in de media en de paragraaf 'Oorlogsmisdrijven' van De Jong zorgen ervoor dat veteranen zich gaan organiseren. Onder de dreiging van het stigma van 'oorlogsmisdadigers' sluiten zij de gelederen en formuleren sociale en politieke wensen. Dat mondt uit in een beleid van materiële en immateriële erkenning van problemen bij Indië-veteranen. Uiteindelijk krijgen de veteranen wat zij van de regering verwachtten. Maar dat lukte alleen door mee te gaan in het proces van 'institutionalisering van psychisch leed' dat al in de jaren zeventig was ingezet. Waarom gebeurde dat niet eerder?

Ten tijde van het conflict was men nauwelijks op de hoogte van het bestaan van langetermijneffecten van oorlogstrauma's. Eenmaal ontslagen uit dienst was het geestelijk welzijn van de militair niet meer de zorg van het ministerie van Defensie. De richtlijn voor de optimale opname van de stroom ex-militairen in de maatschappij was volledige werkgelegenheid. Het verband tussen het zelf plegen van geweld en het voorkomen van trauma's was al

helemaal niet aan de orde. 'Tropenkolder' en 'even laten pissen', eufemismen voor 'oorlogsneurose' en het 'doodschieten van krijgsgevangenen' waren zaken die behoorden tot de ervaringswereld van de onderste laag in de militaire hiërarchie. Men liep hier niet mee te koop.

Eind jaren zestig, als de kwestie op de televisie komt, bestaat nog niet het besef dat men zich als slachtoffer van het Nederlandse beleid zou kunnen presenteren. De nadruk ligt op de verdediging tegen het stigma van 'oorlogsmisdadiger'. De polarisatie in de politiek blokkeert een inhoudelijk debat. Links en rechts staan tegenover elkaar, in plaats van de veteranen tegenover een overheid die tekort is geschoten. Zij voelen een sterkere verbondenheid met hun zuil dan met hun veteraan-zijn. De bestaande verenigingen die zich wel in het debat mengen, hebben een uitgesproken rechtse signatuur.

Het verhaal achter de oorlogsmisdaden komt dus in het debat nauwelijks aan bod. Wel in de 885 brieven aan *Achter het Nieuws*. Daar zijn noodkreten te lezen over de Indonesische oorlogsmisdaden, het tekort aan troepen, de 'tropenkolder', het doden van krijgsgevangenen, de pogingen tot zelfmoord, kortom over de slechte omstandigheden waaronder de militairen moesten functioneren. De brieven tonen aan dat er wel behoefte is aan openheid over het onderwerp, maar dan ook met aandacht voor de omstandigheden waaronder men moest dienen en de inspanningen die de militairen verrichten ten gunste van de lokale bevolking.

Eind jaren tachtig liggen de verhoudingen anders. De meeste veteranen zijn met pensioen en hebben meer tijd om hun belangen te behartigen. Ze leven in een door en door gepsychologiseerde maatschappij en kunnen met hun achtergrondverhaal inhaken op de belangstelling van de media voor het verhaal van 'de gewone man'.

Dat is de dubbele rol van de media. Aan de ene kant zijn zij de oorzaak van negatieve beeldvorming door de fixatie op de oorlogsmisdaden, aan de andere kant hebben zij ook oog voor het verhaal van de gewone militair. Maar de politieke verdeeldheid onder veteranen uit de jaren zestig heeft plaatsgemaakt voor verdeeldheid over de juiste beeldvorming in de media. Een grote groep Indië-veteranen is helemaal niet blij met de status van 'slachtoffer'. Eervolle erkenning is wat zij willen, niet geestelijke bijstand en hulpverlening. Het is frappant dat deze scheidslijn, tussen erkenning van slachtofferschap en respect voor militaire inzet, terug te vinden is in de militaire hiërarchie. Het zijn juist de lageren in rang, de meeste ex-dienstplichtigen, die zich niet herkennen in de bestaande veteranenorganisaties. Hier domineert namelijk de mentaliteit van beroepsmilitairen en oorlogsvrijwilligers. Die staan niet open voor de behoefte van de Indië-veteranen om de regering uit die tijd aan te klagen voor haar falende beleid. Ook zien zij niets in het beeld van 'slachtofferschap'. Dat oorlog 'vuile handen' maakt, is voor hen een be-

roepswijsheid. Daarom vormt de grote groep ex-dienstplichtigen uit Indië een eigen organisatie.

5 *De Tweede Wereldoorlog was tijdens het Indië-conflict en is nu nog steeds het voornaamste referentiekader in kwesties van oorlog en moraal.*

In de beschrijvingen van de diverse debatten keert telkens weer het thema van de Tweede Wereldoorlog terug. Van hoog tot laag, van soldaat tot Tweede-Kamerlid, iedereen beschouwt deze strijd als het ultieme morele ijkpunt voor goed en kwaad.

Dit hangt samen met de naoorlogse ontwikkelingen in West-Europa. De bevrijding door de geallieerden, de schok van Auschwitz en de interventie van Neurenberg hebben in dit deel van Europa geleid tot de ontwikkeling van een wereldbeeld waarin een mensenrechtenconsensus die de Amerikanen welgevallig was centraal stond. Deze moralisering van de wereldpolitiek betekende het einde van de koloniale ideologie als legitieme manier van denken. Voor Nederland kwam daar nog de schok bij van het einde van zijn neutraliteit. Tegen deze achtergrond kreeg de strijd tegen de Duitse bezetter in het naoorlogse Nederland de aureool van 'voorbeeldoorlog'.

De Indië-veteranen komen deze 'voorbeeldoorlog' overal tegen. Bij herdenkingen, bij uitkeringsinstanties, in psychiatrische ziekenhuizen, in geschiedenisboeken en uiteraard ook in het debat over de 'oorlogsmisdaden'. De fixatie op deze oorlog, waarbij goed en kwaad vanaf de eerste dag helder gedefinieerd waren, heeft voor Nederland wellicht het zicht ontnomen op de universele corrumperende werking van oorlog. In tegenstelling tot de massale deelname van dienstplichtigen aan de Eerste Wereldoorlog in de omringende landen, bleven Nederlandse mannen aan de zijlijn van de oorlogservaring. Ze brachten dus niet hun ervaringen mee terug naar de burger-samenleving die voortleefden in familie verhalen, literatuur, herdenkingen, monumenten en begraafplaatsen.⁵ Nederland verloor zijn 'onschuld' pas in Indië. Aan de positie van 'geweldpleger' was het niet gewend. Het was de eerste keer dat Nederlandse burgers op grote schaal en op actieve wijze in een langdurige oorlog verweekeld raakten. Doordat die oorlog ook nog eens heel ver weg werd gevoerd en op een voor Nederlanders onbekende manier, pasten de bijbehorende ervaringen niet in het referentiekader van de Nederlandse maatschappij.

6 *Verdeeldheid over een conflict uit het verleden bestaat voor een groot deel uit de spanning tussen moraliteit en bepaalde interpretaties van historische feiten.*

Speciaal bij pijnlijke historische gebeurtenissen is er een spanningsveld tussen de betrokken groep die lijdt aan een 'historisch trauma' en de geschiedschrijving over die gebeurtenis. Het belang van het in stand houden van bepaalde waarden en normen die verankerd zijn in onze democratische rechtsstaat – het normatieve kader waarin men de gebeurtenis plaatst – botst met het belang van de specifieke context van de historische gebeurtenis. Hoe meer men afdaalt naar het niveau van de specifieke context, naar de omstandigheden die de gebeurtenis inleefbaar en herkenbaar maken, des te sterker is de neiging om het morele referentiekader aan te passen. Dit spanningsveld is niet alleen kenmerkend voor het debat over de Nederlandse oorlogsmisdaden, maar is typerend voor alle historische thema's die emotioneel beladen zijn: slavernij, kolonialisme, dwangarbeid en oorlog. Men eist als groep het recht op een eigen geschiedenis, maar wel in de vorm van erkenning van onrecht en slachtofferschap. Aspecten van die geschiedenis die deze status in gevaar brengen, zoals de rol van vader, zijn onwelkom.

Een andere vorm van kortsluiting tussen geschiedschrijving en publiek debat is de spanning tussen de rationaliteit van historische reconstructie en de behoefte aan 'zingeving'. Een voorbeeld daarvan is de vraag wie verantwoordelijk was voor de ontsporing van geweld in Indië. Formeel is het zo dat de Nederlandse politiek de eindverantwoordelijkheid had voor de inzet van geweld. In formele zin zou dus de verontwaardiging over de oorlogsmisdaden gericht moeten zijn op de verantwoordelijke politici. Maar die namen hun besluiten op basis van informatie van het Nederlands-Indische bestuur en de militaire top. Zij waren ter plaatse om de situatie te beoordelen en de risico's in te schatten van hun militaire operaties. Hier zien we dus dat de spreiding van macht en kennis over deze zaak onder de bevoegde instanties het onmogelijk maakt om achteraf een beslissend woord uit te spreken over de verantwoordelijkheid. Men kan wel feitelijk reconstrueren hoe het geweld is ontspoord, maar het 'zingevingsaspect', het bevredigen van de onuitgesproken collectieve behoefte aan een afrondend, eenduidig eindritueel – een spijtbetuiging, een ceremonie, een gebed – ontbreekt.

Hetzelfde geldt voor het argument dat ook de Nederlandse bevolking een verantwoordelijkheid kent. Zij stond immers achter de democratisch gekozen regering en steunde de politionele acties. Maar wat wist het Nederlandse publiek van deze acties? Natuurlijk, er waren soldatenbrieven, berichten in de linkse pers en Kamervragen, maar was men echt op de hoogte van de situatie op afgelegen buitenposten? Van het 'geestelijk afknappen'? Van de Indonesische slachtoffers van technisch geweld? Ook hier leidt het afwentelingsmechanisme uiteindelijk tot een collectieve schuld. Iedereen heeft schuld, dus niemand is verantwoordelijk.

Noten

DEEL I

INLEIDING

- 1 M. Goote, *Verdrukking, verzet, victorie*, (Alphen a/d Rijn, 1960).
- 2 De toelichting op de amnestieordonnantie die in 1949 aan het einde van het conflict is opgesteld, en waar de term 'oorlogsmisdrijf' in voorkomt, is mijns inziens een rechtsgrond op basis waarvan gesproken kan worden van oorlogsmisdaden tijdens het conflict met Indonesië. Het gegeven dat veel militairen gewelddaden pleegden uit lijfsbehoud of in situaties waar overmacht een rol speelde, mag niet tot gevolg hebben dat die gewelddaden die niet tot deze categorie behoorden en wel binnen de definitie van het oorlogsrecht vallen, geen oorlogsmisdaden genoemd mogen worden. Dat zou inhouden dat verzachtende omstandigheden een rol spelen bij alle gewelddaden die zijn gepleegd. Omwille van de afwisseling en leesbaarheid van de tekst hanteer ik wel verschillende aanduidingen voor het door Nederlandse militairen en Indonesische strijders gepleegde geweld. Zie voor een uitwerking van deze kwestie: 'de omstreden term oorlogsmisdrijven' op blz. 124.
- 3 Conceptnota aan ministerraad, 7-2-1969, ingekomen stukken, map 3, archief coördinatiecommissie Indonesië 1945-1950, ministerie van Algemene Zaken.
- 4 Ad van Liempt in het programma *Vesuvius* van de IKON, uitgezonden op 25-11-1994, getiteld: 'Onze jongens in de Oost. Over de oorlog in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949'. Presentator Cees Grimbergen praat met Indië-gangers, weigeraars, historici en andere betrokkenen.
- 5 R. Kousbroek, 'P. Princen en de doofpot van onze Indische historie', in: *NRC Handelsblad*, 20-8-1993.
- 6 Interview met de historicus P.J. Drooglever op 11-9-1995.
- 7 J. Blokker, 'Dekolonisatie en openbare mening in Nederland', in: P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (red.), *De leeuw en de banteng* (Den Haag, 1997) 305.

NOTEN DEEL IA

INLEIDING

- 1 Een uitzondering hierop vormt de sociologisch-historische studie *Ontsporing van Geweld; over het Nederlands-Indisch/Indonesisch conflict* van J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix (Rotterdam, 1970). Deze studie wordt in deel drie van het boek uitgebreid behandeld.
- 2 Zie voor een overzicht van Nederlandse en buitenlandse studies over de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd noot 12.
- 3 Het individuele perspectief is wel ruim vertegenwoordigd in herinneringsliteratuur van veteranen waarin brieven en dagboeken zijn verwerkt, maar nauwelijks in historische wetenschappelijke studies over het conflict. Zie voor een overzicht van

herinneringsliteratuur: J.M. Verhoog, *Herinneringsliteratuur betreffende het Nederlandse militaire optreden te land in Indonesië 1945-1950* (Den Haag, 1989).

HOOFDSTUK I – DE STRIJD

- 1 Er was sprake van een herschikking van macht waarbij de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, de twee nieuwe machtsblokken, als anti-koloniale mogendheden steun verleenden aan de verschillende onafhankelijkheidsbewegingen in de koloniën. Tegelijkertijd ontfermden ze zich over de politieke en economische toekomst van het door de oorlog verzwakte Europa. Dit maakte het mogelijk dat de Verenigde Staten politieke druk op Nederland konden uitoefenen om de onafhankelijkheid van Indonesië te accepteren. J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *The process of decolonisation 1945-1975; the military experience in comparative perspective*, Comparative Asian Studies Program (Rotterdam, 1987) 9. Zie ook van dezelfde auteurs: *Over het Nederlands-Indisch/Indonesisch conflict; ontsporing van geweld* (Dieren, 1985). Dit is een herdruk van de uitgave uit 1970 met toevoeging van een hoofdstuk waarin de verschillende dekolonisatieoorlogen met elkaar worden vergeleken.
- 2 Ibidem, 2.
- 3 Zie voor de theorie over guerrillaoorlogvoering: A.H. Nasution, *Fundamentals of Guerrilla warfare* (Londen, 1965).
Voor een historische overzicht van guerrillaoorlogvoering: W. Laquer, *guerrilla; an historical and critical study* (Boulder, 1984).
- 4 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld; over het Indonesisch/Nederlandsch/indisch conflict* (Rotterdam, 1970).
- 5 Zie voor een uiteenzetting over de geldigheid van oorlogsrecht in dit guerrilla-conflict blz 124. e.v
- 6 M. Veuthey, *Guérilla et droit humanitaire* (Genève, 1983).
- 7 Dat bij oorlog voeren ook de fascinatie voor spanning en geweld een belangrijke rol speelt, heeft de Engelse historica Joanna Bourke overtuigend aangetoond in haar studie *'an Intimate History of killing; face-to-face killing in twentieth-century warfare'* (Londen, 1999). Aan de hand van dagboeken en brieven van militairen uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog en uit de Vietnam-oorlog, stelt zij de gangbare opvatting ter discussie dat mannen met potentieel gewelddadig en sadistisch gedrag in het burgerleven op het oorlogstoneel de gelegenheid krijgen om zich uit te leven. Volgens haar zijn het juist de 'brave burgers en huisvaders' die tot de meest vreselijke dingen in staat zijn. De structuur van oorlog voeren moedigt hen aan om bevrediging te putten uit het doden van mensen. Deze afschuwelijke ontdekking leidt tot het verzwijgen van oorlogservaringen in de burgermaatschappij. Zij vat dit uitgangspunt samen met de stelling: *'The characteristic act of men in warfare is not dying but killing'*.
- 8 In dit overzicht van het conflict is voornamelijk gebruikgemaakt van Nederlandse bronnen. Voor een Nederlands perspectief op het dekolonisatieconflict zie: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12, 'Epiloog', eerste en tweede helft ('s-Gravenhage, 1988). Zie ook: P. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen: het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag, 1991), H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië; de val het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam, 2001). Voor studies die meer nadruk leggen op de verschillende partijen en ontwikkelingen aan Indonesische kant zie: G. McTurnan Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia* (New York, 1952), B.R. Anderson, *Java in a time of revolution; occupation and resistance 1944-1946* (Ithaca N.Y, 1972), A. Reid, *the Indonesian national revolution 1945-1950* (Hawthorn, 1974), R. Kahin (red.), *'Regional dynamics of the Indonesian revolution* (Honolulu, 1985), W. Frederick, *Visions of heat; the making of the Indonesian revolution* (Athens/Ohio, 1989), A.E. Lucas, *One soul one struggle: region and revolution in Indonesia* (Sydney, 1991), R. Cribb, *Gangsters and Revolutionaries; the Jakarta people's militia and the Indonesian Revolution 1945-1949* (Honolulu, 1991).

- 9 G. McTurnan Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, (New York, 1952), 141.
- 10 E. Touwen-Bouwsma, 'De opvang van de burgergeïnterneerden op Java en Sumatra (15 augustus 1945-15 april 1946)', in: E. Touwen-Bouwsma en P. Groen (red.), *Tussen Banzai en bersiap* (Den Haag, 1996) 32-36.
- 11 J.J.P de Jong, 'De bersiap-periode'. In: *Indisch Intermezzo, geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam, 1991) 85, 86.
Zie ook: E. Touwen-Bouwsma en P. Groen, 'Tussen Banzai en Bersiap' in: E. Touwen-Bouwsma en P. Groen (red.) *Tussen Banzai en Bersiap* (Den Haag, 1996) 14.
- 12 Deze beleidslijn, die volledig gedekt werd door de Britse labour-regering Attlee, kon Nederland opgelegd worden omdat in een overeenkomst met de Britten op 24 augustus 1945 was vastgelegd dat het Nederlandse gezag in Indonesië voor de duur van de militaire operaties onder Brits gezag was gesteld. Deze Nederlands-Britse overeenkomst van 24 augustus 1945 is gepubliceerd in het Indisch Staatsblad 1946 no. 111.
- 13 De Jong, 'De bersiap-periode', 87, 88.
- 14 Touwen-Bouwsma en Groen, 'Tussen Banzai en Bersiap', 18.
- 15 De Jong, 'De bersiap-periode', 89-92.
- 16 E. Touwen-Bouwsma, 'De opvang van de burgergeïnterneerden op Java en Sumatra (15 augustus 1945-15 april 1946)', in: E. Touwen-Bouwsma en P. Groen (red.) *Tussen Banzai en bersiap* (Den Haag, 1996) 32-36.
- 17 C. van Dijk, 'De strijd om erkenning, het bestuur na 1942'. In: R.N.J. Kamerling (red.) *Indonesië toen en nu* (Amsterdam, 1980), 113.
- 18 Ibidem, 93-98. Hoewel deze vorm van geweld wel typerend is voor deze periode, is het niet zo dat de aanvallen op Europese en Indo-Europese groepen structureel waren en tegelijkertijd in heel Java voorkwamen. Dit onderwerp verdient verdere bestudering vanuit een lokale invalshoek zoals in de studie van R. Cribb, *Gangsters and Revolutionaries; the Jakarta people's militia and the Indonesian Revolution 1945-1949* (Honolulu, 1991).
- 19 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12, 'Epiloog', eerste helft ('s-Gravenhage, 1988) 728.
- 20 2-5 RI houdt in dat deze militair behoorde tot het tweede bataljon van het vijfde Regiment Infanterie. Een regiment is een administratieve eenheid die zorgt draagt voor de oproep, de opleiding en de demobilisatie van militairen van een bepaalde eenheid. Een bataljon is een tactische eenheid van ca 1000 manschappen.
- 21 Bij de Indonesische plaatsnamen hanteer ik omwille van de duidelijkheid consequent de oude spelling zoals in eigentijdse en ego-documenten is gedaan.
- 22 R. Spreeuwiers, *De lange weg, als oorlogsvrijwilliger naar Ned. Indië*, (Stadskanaal 1980) 48. De Brits-Indiërs maakten deel uit van het Britse leger, als speciale koloniale troepen. Hun loyaliteit aan de Indonesische wens van onafhankelijkheid – India had immers dezelfde wens – vormde regelmatig een probleem voor de Britse militaire leiding.
- 23 Spreeuwiers, *De lange weg*, 52.
- 24 Dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk, der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12, 'Epiloog', eerste helft. ('s-Gravenhage, 1988), 746, 747.
- 25 De Jong, *Het Koninkrijk*, 765.
- 26 De Jong, *Het Koninkrijk*, 773.
- 27 Spreeuwiers, *De lange weg*, 58.
- 28 Spreeuwiers, *De lange weg*, 97.
- 29 De Jong, *Het Koninkrijk*, 774.
- 30 De Jong, *Het Koninkrijk*, 779-783.
- 31 De Jong, *Het Koninkrijk*, 785-787.
- 32 G. Deters, *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger* (Ede, 1994) 74.
- 33 De Jong, *Het Koninkrijk*, 797-798.

- 34 Spreeuwiers, *De lange weg*, 106.
- 35 3 RS staat voor: het derde bataljon van het Regiment Stoottroepen, zie ook noot 20.
- 36 *Voor orde en vrede; De geschiedenis van het 3e Bataljon van het Regiment Stoottroepen der 7 December Divisie*, gedenkboek, (z.j.), 41.
- 37 Deters, *Dagboek*, 74.
- 38 Brieven Van der Kemp 5. Werkgroep Sprekend Verleden, Historisch Genootschap Zoetermeer.
- 39 De Jong, *Het Koninkrijk*, 819-820.
- 40 De Jong, *Het Koninkrijk*, 823-825. De regio Bantam in West-Java en een deel van Oost-Java bleven in Republikeinse handen.
- 41 F.H.P. Trip, *Brieven uit Indië, 1946-1949* (Amsterdam, 1990) 55.
- 42 De Jong, *Het Koninkrijk*, 833, 834.
- 43 De Jong, *Het Koninkrijk*, 883-885.
- 44 De Jong, *Het Koninkrijk*, 903-905.
- 45 De Jong, *Het Koninkrijk*, 908.
- 46 J. Glissenaar, *Terug naar Java, in het spoor van de politionele acties* (Aalsmeer, 1992) 31.
- 47 De blokkade van de uitvoer uit Republikeins gebied was gebaseerd op het wettelijke uitgangspunt dat formeel de goederen eigendom waren van de Nederlands-Indische autoriteiten.
- 48 C. van Dijk, 'De strijd om erkenning, het bestuur na 1942', In: R.N.J. Kamerling (red.), *Indonesië toen en nu* (Amsterdam, 1980) 115, 116.
- 49 J.E.C.M. van Oerle en P.F. Maas in de inleiding van het boek *De Verzwegen Oorlog; dagboek van een hospik in Indië 1947-1950* (Groningen, 1987) 13.
- 50 Doordat het oorspronkelijke verband tussen Nederland en haar kolonie in 1948 werd vervangen door de deelstatenconstructie was er niet langer sprake van een 'gouverneur-generaal', maar van een 'Hoge vertegenwoordiger van de Kroon'. Dit werd dus de functie van Beel.
- 51 De Jong, *Het Koninkrijk*, 921-925.
- 52 De Jong, *Het Koninkrijk*, 934. Zie ook: F. Gouda en T. Brocades Zaalberg, *American visions of the Netherlands East Indies/Indonesia: VS foreign policy and Indonesian nationalism, 1920-1949* (Amsterdam, 2002).
- 53 D.C.L. Schoonoord, 'De Politionele Acties', afl. 48 van: *Weerzien met Indië* (Zwolle, 1996) 1153, 1154.
- 54 Trip, *Brieven*, 63.
- 55 P.M.H. Groen, *Marsroutes en Dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag, 1991), 190, 191.
- 56 Schoonoord, *Weerzien*, 1158.
- 57 P.J. Drooglever, 'De dekolonisatie en de Indische samenleving'. In: *Indisch Intermezzo, geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam, 1991), 106, 107.
- 58 Groen, *Marsroutes*, 196, 197.
- 59 Groen, *Marsroutes*, 200-206.
- 60 Groen, *Marsroutes*, 211.
- 61 A.P. de Graaff, *De heren worden bedankt; met het vergeten leger in Indië 1949-1950* (Franeker, 1986) 45.
- 62 De Graaff, *De heren*, 59.
- 63 In de periode tussen de Eerste en Tweede Politionele Actie, van september 1947 tot december 1948, sneuvelde per maand 35 militairen. In de maanden vanaf januari 1949 waren het er 166 per maand. J.A.A. van Doorn in de inleiding van: A.P. de Graaff, *De heren worden bedankt; met het vergeten leger in Indië 1949-1950* (Franeker, 1986) 11.
- 64 W.F. van Breen, *Voor ik het nooit vergeet; herinneringen van een infanterist op Noord-Sumatra, 1947, 1948 en 1949* (Hilvarenbeek, 1949) 169.
- 65 Interview met K. Passchier op 13-8-1997.

- 66 F. Bentschap-Knook, *Het Vergeten Leger; onze belevenissen in de jungle van Zuid-Sumatra 1947-1950, deel 1 (1947-1948)*, (?), 1986), 76.
- 67 Drooglever, *De dekolonisatie*, 108.
- 68 H. Gerritsen, *De Hinderlaag bij Sindoeradja; militaire acties op Java, 1948-1950* (Hollandia, 1988) 133.
- 69 A. van Helvoort, *De verzwegen oorlog; dagboek van een hospik in Indië, 1947- 1950* (Groningen, 1988), 170.
- 70 De Jong, *Het Koninkrijk*, 1159.
- 71 Van Helvoort, *De verzwegen*, 172.
- 72 De Graaff, *De heren*, 159.
- 73 *Overzicht Indiëgangers, 1945-1950*, Stichting Dienstverlening Veteranen, 27, 28.

HOOFDSTUK 2 – DEELNEMERS AAN DE NEDERLANDSE KANT

- 1 De troepen van dit leger dat in 1816 werd opgericht, vielen aanvankelijk onder de autoriteit van de Nederlandse regering. In 1830 veranderde dit en werd het Nederlandsch Indisch Leger een volledig Indische organisatie die uitsluitend onder het Indische departement van Oorlog viel. Pas in 1933 werd het predikaat ‘Koninklijk’ aan de naam toegevoegd.
- 2 Van oorsprong was het KNIL een zuiver beroepsleger dat bemand werd door ‘avonturiers’. Aan het eind van de 19de eeuw was er sprake van een zeker professionalisering. Door strengere toelatingseisen nam het uit Nederland afkomstige personeel, in kwantiteit af, maar in kwaliteit toe. In 1917 werd uitsluitend voor Nederlanders de dienstplicht ingevoerd. Dit uit vrees dat ‘inheemse’ onderdanen tijdens de dienst nationalistische gevoelens zouden ontwikkelen. Pas in 1941 werd op de valreep ook dienstplicht voor inheemsen ingevoerd, maar de groep was zo klein in aantal, dat hij in de oorlog tegen Japan nauwelijks een rol heeft gespeeld. Zie: H.L. Zwitzer, ‘De oorlog tegen Japan en enkele aspecten van de Japanse bezetting’. In: *Indisch Intermezzo, geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam, 1991) 52, 53.
- 3 R. Bruin, ‘Met klewang en karabijn; Het Koninklijk-Indisch Leger 1816-1950’. In: (red.) R.N.J. Kamerling, *Indonesië toen en nu*, 101. Zie ook Zwitser, *De oorlog tegen Japan*, 52.
- 4 Zwitser, *De oorlog tegen Japan*, 52.
- 5 ‘Ambonezen’ is de benaming die in die tijd gebruikelijk was om ‘inheemsen’ aan te duiden die uit de Molukken afkomstig waren. Het verwijst naar de hoofdstad Ambon. Hetzelfde geldt ten aanzien van mensen die afkomstig waren uit Noord-Celebes, die werden ‘Menadonezen’ genoemd naar de stad Manado in Noord-Celebes, het huidige Sulawesi.
- 6 W. Manuhutu, ‘Molukse KNIL-militairen. Tussen wal en schip’. In: *De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking*, G. Teitler (red.) en J. Hoffenaar (Amsterdam, 1990).
- 7 N. Beets, *De verre oorlog; Lot en levensloop van krijgsgevangenen onder de Japanners* (Meppel, 1981) 157. In 1937 bestond het KNIL uit 33.300 manschappen, waarvan 25.100 ‘inlandse’ beroepsmilitairen in de lage rangen. Daarvan waren: 12.700 Javanen, 5.100 Menadonezen, 4.000 Ambonezen, 1.800 Soendanezen, 1.100 Timorezen en 400 Indonesiërs van andere etnische afkomst. De 8.200 Europese beroepsmilitairen waren vooral in het kader vertegenwoordigd. Toen na de Duitse inval in 1940 de aanvoer van jonge Nederlandse mannen stakte, ontstond er een groot gebrek aan militairen. In allerlei moesten een vervanging gezocht worden voor de beroepsmilitairen en potentieel dienstplichtigen die normaal gesproken vanuit Nederland naar Indië trokken. Dit tekort trachtte men op te vangen door extra werving van inheemsen en de inzet van gemobiliseerde burgers, waaronder zelfs beroepsmilitairen die al met pensioen waren. Dit bracht het KNIL in december 1941, twee maanden voordat de Japanners op Java landden, tot een omvang van 60.000 man. Zie ook: C.A. Heshusius, ‘Wie zater in het KNIL?’. In: *Madjoe*, december 1991.

- 8 Oud-generaal b.d. C.A. Heshusius in een artikel van T. Pollman: 'Oud Zeer'. In: *Vrij Nederland*, jrg. 49, 13-2-1988.
- 9 Beets, *De verre oorlog*, 1981, 220
- 10 P. Groen, 'Prisoner of War, prisoners of Peace; de opvang en repatriëring van de krijgsgevangenen van het KNIL, augustus 1945-augustus 1946', in: E. Touwen-Bouwsma, P. Groen (red), *Tussen Banzai en bersiap; de afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag, 1996). Naast de 30.824 KNIL-militairen waren er ook 3.199 militairen van de Koninklijke Marine die gerepatriëerd moesten worden.
- 11 P.M.H. Groen en D.W. Staat, *Inzet in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam, 1992).
- 12 Interview van ICODO-medewerker F. Begemann met ex-KNIL-militair in: *Madjoe*, december 1995, 14. Zie ook: P. Groen, 'Prisoner of War, prisoners of Peace', 55, 58. Groen beoordeelt de inzet van deze groep militairen door de Nederlandse autoriteiten als verklaarbaar, maar onverantwoord, zowel in militaire als in humanitaire zin. Zie ook: C.A. Heshusius, 'De Wording van het KNIL'. In: *Gedenkschrift Koninklijk Nederlands-Indisch Leger 1830-1950* (Dordrecht, 1990) 59. Vanaf de capitulatie van Japan, augustus 1945, tot de algemene wapenstilstand van augustus 1949, sneuvelde 722 KNIL-militairen. Ziekten en ongevallen maakten echter de meeste slachtoffers, in totaal 1098. Gezien de bevindingen van Groen zal dat verband houden met de zwakke gezondheid van veel ex-krijgsgevangenen.
- 13 Heshusius, 'De Wording van het KNIL', 55.
- 14 'De Politionele Acties'. In: *Weerzien met Indië*, nr. 48, 1145. Informatie over het KNIL van militair historicus Jaap de Moor: 'Dit hoge aantal vóór de Politionele Actie is het resultaat van de activiteiten van wervingsburo's buiten Java, op Celebes, de Molukken, Borneo en Timor. Die waren daar altijd al geweest en in 1946 was daar het Nederlandse bestuur volop bezig met de zaak te reorganiseren. Pas na de Eerste Politionele actie werd het aandeel Javanen groter, door de overmacht van Nederland. Het overgrote deel van de know-how werd overgebracht door de officieren, de recruten waren overal te jong om zich op echte KNIL-ervaring te kunnen beroepen.'
- 15 J.A.A. van Doorn en W. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam, 1970) 90.
- 16 R.B. Cribb, 'De HAMOTS van luitenant Koert Bavinck, het bendewezen van Djakarta in dienst van het Nederlandse gezag, 1947-1949', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Gerschiedenis Landmachtstaf*, deel 12 1989. Behalve de HAMOTS in West-Java, werden ook elders veiligheidsbataljons van inheemse troepen ingezet met het oog op de toekomstige deelstaten. Zie ook van dezelfde auteur: *Gangsters and Revolutionaries; the Jakarta people's militia and the Indonesian Revolution 1945-1949* (Honolulu, 1991).
- 17 Heshusius, *De wording*, 59.
- 18 J.E. Ellemers en R.E.F. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatriëerden* (Muiderberg, 1985) 19. Niet alle Hollanders bij het KNIL behoorden tot de élite van de samenleving. Een aanzienlijk deel was in Nederland aangeworven voor het KNIL, huwde in Indië een inlandse vrouw en leefde veelal van minimale inkomsten. Zie ook: Beets, *De verre oorlog*, 57-58. Ook werden niet alle topposities door blanken ingenomen. De legercommandanten Berenschot en La Lau waren Indo-Europeanen. Bron: informatie van militair historicus P.M.H. Groen.
- 19 Th. Kappers, 'De overgang naar het KNIL-baroe'. In: *Gedenkschrift Koninklijk Nederlands-Indisch Leger; 1830-1950* (Dordrecht, 1990), 60.
- 20 J.F.R. van Vogelpoel, *De koninklijke Landmacht na de Tweede Wereldoorlog. Hoofddeel 11: De opbouw ten behoeve van de pacificatie van Nederlands Indië* (HKGS/Den Haag 1959) 25, 29. Geciteerd in: R.P. Budding, *Beheersing van geweld; het optreden van de Nederlandse landstrijdkrachten in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam 1996), 34.

- 21 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 123.
- 22 J. Verhoog, *Militaire Herinneringsliteratuur Indonesië, 1945-1950*, Sectie Militaire Geschiedenis (Den Haag, 1989), 13.
- 23 Zie voor een beschrijving van de guerrillastrijd blz. 21 e.v.
- 24 S. Lapré, *Het Andjing Nica Bataljon in Nederlands-Indië (1945-1950)* (Ermelo, 1988), 96.
- 25 Ph. Bieger in een artikel van T. Pollman, 'Zwart' in : *Vrij Nederland*, 27-2-1988.
- 26 Lapré, 1988, 22.
- 27 *Voor Orde en Vrede; de geschiedenis van het 3e bataljon van het Regiment Stoottroepen der 7 December Divisie*, 96.
- 28 G. Teitler, 'De betrekkingen tussen KNIL en KL en het vertrek van generaal-majoor H.J.J.W. Dürst Britt uit Indië in de zomer van 1948', in: *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, deel 13, 1990. De KL-dienstplichtigen dienden onder eigen KL-onderofficieren (kader) en KL-officieren. Daaraan waren op bataljons en compagnie niveau KNIL-adviseurs toegevoegd. Bron: informatie van militairhistorica P.M.H. Groen.
- 29 J. Vredenburg, *De Opstand, het relaas van een krijgsgevangene* (Amsterdam, 1990) 45.
- 30 Interview met P. van H. Werkgroep Sprekend Verleden, Historisch Genootschap Zoetermeer.
- 31 H. Gerritsen, *'De hinderlaag bij Sindoeradja; militaire acties op Java'* (Baarn, 1987) 112.
- 32 S.L.F. de Hartogh in een artikel van T. Pollman, 'Zwart' in : *Vrij Nederland*, 27-2-1988.
- 33 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 209.
- 34 Th. Kappers geciteerd in: een artikel van T. Pollman, 'Zwart', in: *Vrij Nederland*, 27-2-1988.
- 35 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 110, 111.
- 36 Ds. J.H. Sillevius Smitt, 'De mentaliteit van de oorlogsvrijwilligers'. In: *Demobilisatie- studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen, 15, 16.
- 37 Regiment Stoottroepen 50 jaar, brochure uitgegeven t.g.v. het 50-jarig bestaan van het Regiment Stoottroepen (1994).
- 38 J. Verhoog, *Militaire Herinneringsliteratuur Indonesië 1945-1950*, Sectie Militaire Geschiedenis (Den Haag, 1989) 4-5. In totaal zijn er 24 OVW-bataljons uitgezonden, waarvan er 19 in Malakka een tussenstop maakten.
- 39 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12, 'Epi-log', eerste helft ('s-Gravenhage, 1988) 736.
- 40 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 112.
- 41 R.E. van Holst Pellekaan, *Tienduizend Vrije Vogels, Oorlogsvrijwilligers bij de Koninklijke Marine 1944-1950* (Amsterdam, 1993).
- 42 De Jong, *Het Koninkrijk*, 737.
- 43 Ibidem, 753.
- 44 P.M.H. Groen en D.W. Staat, *Inzet in Nederlands-Indië, 1945-1950* (Amsterdam, 1992) 5.
- 45 'De Politionele Acties'. In: *Weerzien met Indië*, nr. 48, 1144.
- 46 Een onderzoek naar de motieven van oorlogsvrijwilligers verricht door een psychiater bij de keuringsarts liet zien hoezeer 'voorkeur voor het militaire bestaan' naast 'avonturierszin' en 'rusteloosheid' domineerden. Van de leeftijdsgroep van 17-20 jaar was bijna 30 procent in dienst getreden uit voorkeur voor het militaire bestaan, bijna 27 procent uit zin voor avontuur. Materiële motieven speelden slechts bij ca 25 procent een rol. In de oudere leeftijdsgroep (31-41 jaar) waren deze percentages resp. 25, 6.8 en 38.6. Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 111. Van Doorn en Hendrix baseren zich op een artikel van A. van Krevelen: 'De drijfveren

- van de oorlogsvrijwilliger'. In: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, 1, 1947.
- 47 Ibidem, 110-111.
- 48 De tekst is overgenomen uit: C. van Esterik en K. van Twist, *Daar werd iets grootsch verricht*, (Weesp, 1980), 26. Helaas heb ik niet de schrijver en vertolker van dit lied kunnen achterhalen.
- 49 De Jong, *Het Koninkrijk*, 754.
- 50 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 128-129.
- 51 F.H.P. Trip, *Brieven uit Indië, 1946-1949*, (Amsterdam, 1990) 15.
- 52 De Jong, *Het Koninkrijk*, 775-777.
- 53 Trip, *Brieven*, 19.
- 54 Ibidem, 16.
- 55 F.A. Begemann, 'Onze groep is van 1941 tot eind 1949 continu actief geweest', interview met ex-KNIL militair door Freddy Begemann. In: *Madjoe*, december 1995, 14. Zie ook: *ICODO-Info* 19, 95-1.
- 56 T. van der Wildt, 'De politionele acties. (1)'. In: *Wapenbroeder*, september 1987, 13.
- 57 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 112.
- 58 J.W. Hofwijk, *De hitte van de dag. Onze soldaten in Indonesië* (Heemstede, 1948) 245, 246.
- 59 C.J.O. Dorren, *Onze Mariniersbrigade (1945-1949) een veelbewogen episode in de Korpsgeschiedenis* (Den Haag) 41, 42.
- 60 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 112. Dit was het eerste bataljon van het 14de Regiment Infanterie. Zie voor een uitleg over de term 'regiment' noot 20 van hoofdstuk 1.
- 61 Het grondwetsartikel luidde: 'De dienstplichtigen te land mogen niet dan met hunne toestemming naar Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao worden gezonden'.
- 62 'De Politionele Acties'. In: *Weerzien met Indië*, 1145.
- 63 De Jong, *Het Koninkrijk*, 820. Ondanks de verwoede pogingen van de regering om via propaganda de militaire inzet te legitimeren ontstond er in de loop van 1946 verdeeldheid over de uitzending onder de Nederlandse bevolking. In de zomer van 1946 was 41 procent van de mannen en 44 procent van de vrouwen het niet eens met de uitzending van soldaten naar Indië. 9 procent van de mannen en 20 procent van de vrouwen had geen oordeel.
- 64 De Jong, *Het Koninkrijk*, 803.
- 65 J. Glissenaar, *Terug naar Java; in het spoor van de politionele acties* (Aalsmeer, 1992) 8.
- 66 A. van Sprang, *Wij werden geroepen; de geschiedenis van de 7 December divisie* ('s-Gravenhage, 1949). Een leger is ingedeeld in de volgende eenheden, van groot naar klein: een divisie (10.000 à 20.000 man), een brigade (ca 3000 man), een bataljon (ca 1000 man), een compagnie (30 tot 100 man) en een peloton (ca 10 man).
- 67 Ibidem. 11, 243. Van de totale groep die in september en oktober 1946 naar Indië vertrok, bestond het kader, 880 man, uit oorlogsvrijwilligers die in Engeland waren opgeleid en beroepsofficieren die uit Duitse krijgsgevangenschap waren teruggekeerd. De onderofficieren bestonden uit oorlogsvrijwilligers en dienstplichtigen. De laatste groep leverde het merendeel van de reserveofficieren, korporaals en soldaten.
- 68 Trip, *Brieven*, 27.
- 69 De Jong, *Het Koninkrijk*. Ook de D-divisie is niet als eenheid ingezet. 803.
- 70 Ibidem, 804. Zie ook: J. Verhoog, *Militaire Herinneringsliteratuur Indonesië 1945-1950*, Sectie Militaire Geschiedenis (Den Haag, 1989) 6-8. Van de zelfstandige infanteriebrigades vertrok de eerste in de tweede helft van 1948, de tweede begin 1949, vlak na de Tweede Politionele actie, en de derde in de zomer van 1949.
- 71 P.M.H. Groen en D.W. Staat, *inzet Nederlands-Indië, 1945-1950* (Amsterdam, 1992) 6.
- 72 *Voor Orde en Vrede*, 5.

- 73 R.P. Budding, *Beheersing van geweld, het optreden van de Nederlandse landstrijdkrachten in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam, 1996) 31.
- 74 *Voor Orde en Vrede*, 6.
- 75 De Jong, *Het Koninkrijk*, 805. Zie ook: Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 128. Zij citeren uit: 'Indië- deserteurs', in: *Militair-Rechtelijk Tijdschrift*, xLI, 1948, 353. Uit een statistisch onderzoek onder deserteurs uit 1948 bleek dat de drie Noordelijke provincies meer deserteurs leverden (44.1%), dan Noord- en Zuid-Holland samen (43,2 procent) en dat van de 222 onderzochte deserteurs geen enkele uit Limburg of Brabant afkomstig was.
- 76 De Jong, *Het Koninkrijk*, 805.
- 77 *Voor Orde en Vrede*, 5.
- 78 De Jong, *Het Koninkrijk*, 806.
- 79 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 128.
- 80 Trip, *Brieven*, 12.
- 81 Ibidem, 10.
- 82 Ibidem, 11.
- 83 Glissenaar, *Terug naar Java*, 8.
- 84 Ibidem, 8.
- 85 De Jong, *Het Koninkrijk*, 808.
- 86 Excessennota, (Den Haag, 1995), 28. zie ook: J.A. de Moor, *Westerling's oorlog, Indonesië 1945-1950* (Amsterdam, 1999) 250, 254.
- 87 Excessennota, (Den Haag, 1995), 29.
- 88 Glissenaar, *Terug naar Java*, 42.
- 89 G. van Klinken, *Grandfather, were you in the war?* (Brisbane, 1996) 15.

HOOFSTUK 3 – DE ERVARINGEN TIJDENS DE STRIJD 1945-1950

- 1 Brieven Van der Kemp 5. Werkgroep Sprekend Verleden, Historisch Genootschap Zoetermeer. (WSV-HGZ)
- 2 Van Helvoort, *De verzwegen*, 44.
- 3 Interview met C.P.A. op 10-9-1996. (WSV-HGZ).
- 4 Brieven Van der Kemp 1. (WSV-HGZ).
- 5 Brieven Van der Kemp 2. (WSV-HGZ).
- 6 Brieven Van der Kemp 4. (WSV-HGZ).
- 7 F.H.P. Trip, *Brieven uit Indië, 1946-1949* (Amsterdam, 1990) 13
- 8 Ibidem, 13.
- 9 Ibidem, 53.
- 10 Glissenaar, *Terug naar Java* (Aalsmeer, 1992) 52. Volgens de Indonesische politiek-filosof Magnis- Suseno was dit, en is dit nog steeds, de gangbare houding van het gewone volk, zowel op het platteland als in de stad. Men was niet politiek bewust en had in de loop der eeuwen geleerd dat accepteren loont als je zelf geen macht hebt. Idealisme was voor hen ondergeschikt aan zelfbehoud. G. de Boer, 'Zolang het volk maar te eten heeft'. In: *de Volkskrant*, 11-4-1998.
- 11 Glissenaar, *Terug naar Java*, 32.
- 12 Brief C.S., AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 13 G. Teitler, 'De betrekkingen tussen KNIL en KL en het vertrek van generaal-majoor H.J.J.W. Dürst Britt uit Indië in de zomer van 1948', in: *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, deel 13, 1990.
- 14 Trip, *Brieven*, 25.
- 15 Ibidem.
- 16 Interview. B.1007.1.9. Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, KILTV, Leiden.
- 17 C. van Esterik en K. van Twist, *Daar werd iets grootsch verricht; of hoe het Koninkrijk der Nederlanden zijn grootste kolonie verloor* (Weesp, 1980) 81.
- 18 H. Gerritsen, *De hinderlaag bij Sindoe radja; militaire acties op Java, 1948-1950* (Hollandia, 1988) 98.

- 19 Glissenaar, *Terug naar Java*, 28.
- 20 *Reglement betreffende de krijgstuicht*, K.B. van 31-7-1922, Staatsblad No.476, artikel 22.
- 21 Interview P. van de Ven, 23-10-2001, voormalig luitenant kolonel en commandant van een commando-eenheid van de K.L tijdens het conflict in Indonesië.
- 22 F. Doeleman, *De medische geschiedenis van een infanterie-bataljon der Koninklijke Landmacht gedurende drie jaar actieve dienst op Java, 1946-1950* (Assen, 1955) 142-145. De bataljonsarts F. Doeleman constateerde dit in zijn onderzoek naar de medische geschiedenis van 3-14 RI, behorende tot de Zeven december-divisie. Hij vroeg een aantal compagniecommandanten naar het percentage militairen dat 'de kampong inging'. De een meende dat van zijn compagnie 30 à 40 procent geslachtsomgang had gehad; twee anderen schatten deze aantallen op 50 à 60 procent. Dit kwam overeen met het gemiddelde van de enquête die Doeleman onder zijn eigen bataljon hield. Doeleman oordeelde echter dat het percentage niet overmatig hoog was, en waarschijnlijk overeenkwam met het percentage niet-echtelijk geslachtsverkeer dat voor zou komen als de militairen als burgers in Nederland waren gebleven. De preventie ten aanzien van geslachtsziekten schoot echter in zijn ogen schromelijk tekort door de contraproductieve morele stellingnames van de militaire leiding.
- 23 A. Lucas, *One soul, one struggle; region and revolution in Indonesia* (Sydney, 1991) 29, 30.
- 24 L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12, 'Epi-loog', eerste helft ('s-Gravenhage, 1988), 713, 714.
- 25 Ibidem, 712-714.
- 26 C.J.O. Dorren, *Onze Mariniersbrigade (1945-1950)*, ('s-Gravenhage, z.j.) 172, 173.
- 27 D.C.L. Schoonoord, *De Mariniersbrigade, 1942-1949, Wording en inzet in Indonesië* (Den Helder, 1988) 182. Geciteerd in: J.A. de Moor, *Westerling's oorlog, Indonesië 1945-1950*, (Amsterdam, 1999) 217, 218.
- 28 Correspondentie L. de Jong, NIOD-archief.
- 29 L. van Bergen, 'Hulp als middel; het Rode kruis in Indonesië medio 1945- medio 1946', in: E. Touwen-Bouwsma, P. Groen (red.), *Tussen Banzai en bersiap; de afwik-keling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag, 1996) 68-71. Van Bergen stelt dat de medische hulp ook werd ingezet als pacificatiemiddel. Dit ver-klaart wellicht de gewelddadige repercussies van verzetsstrijders op Indonesiërs die zich bij Nederlandse poliklinieken lieten behandelen.
- 30 A. van Helvoort, *De verzwegen oorlog; dagboek van een hospik in Indië, 1947-1950* (Groningen, 1988), 55.
- 31 *Het derde; belevenissen van een infanterie-peloton op Zuid-Sumatra, 1947-1950* (Delft, 1981), 129.
- 32 Glissenaar, *Terug naar Java*, 33.
- 33 Interview met G.W.K., 17-12-'96. (WSV-HGZ).
- 34 De Jong, *Het Koninkrijk*, 915, 929, 961.
- 35 W. Brandt, *Demarcatielijn* (Den Haag, 1947) 15, 16.
- 36 F. van der Veen, 'Het optreden van de Nederlandse en de Republikeinse strijdkrach-ten 17 augustus 1945-15 augustus 1949', bijlage 2 in: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 1988), 1113.
- 37 J.A.A. van Doorn en W. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/ In-disch/Indonesisch conflict* (Rotterdam 1970) 201.
- 38 C. van Esteriken K. van Twist, *Daar werd iets grootsch verricht* (Weesp, 1980) 81, 82.
- 39 Glissenaar, *Terug naar Java*, 33.
- 40 Ibidem, 34.
- 41 T. Pollmann, 'Veertig jaar later'. In: *Vrij Nederland*, 30-8-1986.
- 42 Ibidem.
- 43 *Wij, jongens overzee*, Stichting Staring Instituut en Mr. H.J. Steenbergenstichting, (Doetinchem, 1989) 192.

- 44 Interview B. 1007.1.9. Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, KILTV, Leiden.
- 45 Van Esteriken en Van Twist, *Daar werd iets grootsch*, 88.
- 46 Ibidem, 93.
- 47 G. Deters, *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger* (Ede, 1994), 58.
- 48 Brieven Van der Kemp 6. Werkgroep Sprekend Verleden, Historisch Genootschap Zoetermeer.
- 49 *Zo zijn wij. De eerste vijftientig jaar NIPO-onderzoek*, samengesteld door het Nederlands Instituut voor de Publieke opinie en het Marktonderzoek (Amsterdam/Brussel, 1970) 83.
- 50 Brieven Van der Kemp 8. (WSV-HGZ).
- 51 Ibidem.
- 52 *Zo zijn wij*, 83.
- 53 J. Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie* (Dieren, 1984) 264.
- 54 J.W. Hofwijk, *De hitte van de dag* (Heemstede, 1947) 18, 19.
- 55 Van Helvoort, *De verzwegen*, 139.
- 56 Deters, *Dagboek van een*, 124.

HOOFSTUK 4 – INDONESISCH VERSUS NEDERLANDS OORLOGSGEWELD

- 1 In hun boek *Ontsporing van geweld; over het Nederlands-indisch/Indonesisch conflict* hebben Van Doorn en Hendrix hierin een geslaagde poging gedaan. Alleen gaat het in hun studie om een sociologische analyse van het oorlogsgeweld in het actiegebied waar zij destijds gelegerd waren. Hierbij worden geen plaatsen, namen en tijden genoemd, wat de studie een abstract karakter geeft. In plaats van soortgelijke studies in andere actiegebieden te ondernemen, reageren veel Indië-veteranen met de constatering dat de contra-terreur in het gebied van Van Doorn en Hendrix een uitzondering was.
- 2 W.H. Frederick, 'Shadows of an unseen hand: some patterns of violence in the Indonesian revolution...and after', paper gepresenteerd op de conferentie 'Violence in Indonesia: its Historical Roots and Contemporary manifestations', 13-15 december 2000, Rijkuniversiteit Leiden. Zie voor de heroïsche historische interpretatie van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd: A. Reid, 'The Nationalist quest for an Indonesian past' in: A. Reid and D. Marr (red), *Perceptions of the past in Southeast Asia* (Singapore, 1979) 281-299. Zie voor een overzicht van de nationale geschiedschrijving in Indonesië: H. Klooster, *Indonesiërs schrijven hun geschiedenis. De ontwikkeling van de Indonesische geschiedschrijving in theorie en praktijk, 1900-1980* (Dordrecht, 1985). Beide werken worden geciteerd in: H. Schulte Nordholt, *Een staat van geweld*, inaugurele rede gehouden op 22 juni 2000 op de Erasmus Universiteit Rotterdam, 28.
- 3 Frederick, 'Shadows of an unseen hand', Schulte Nordholt, *Staat van geweld*. Zie ook: A.E. Lucas, *One soul one struggle: region and revolution in Indonesia* (Sydney, 1991), en: R. Cribb, *Gangsters and Revolutionaries; the Jakarta people's militia and the Indonesian Revolution 1945-1949* (Honolulu, 1991).
- 4 T.B. Simatupang, *Het laatste jaar van de Indonesische vrijheidsstrijd 1948-1949* (Kampen, 1985).
- 5 Ibidem, 121.
- 6 Bekend is dat dit element een rol speelde bij Amerikaanse militairen die in de Tweede Wereldoorlog in Azië vochten tegen Japan en gedurende de Vietnamoorlog in de jaren zestig en zeventig.
- 7 Nederlandsch Indië 1945/Indonesië 1949/*Achter het Nieuws* 1969. Volledige teksten van de VARA-uitzendingen op 17, 25 en 27 januari 1969. (Hilversum 1969) 16. Zie voor een schets van de visie van militairen op de excessen: T. Pollman, 'Oorlogsmisdaad of exces? militairen en hun visie op de periode 1945-1949', in: *Bruidstraantjes en andere Indische geschiedenissen* (Utrecht, 1999) 95-124.

- 8 Nederlandsch Indië 1945, 16.
- 9 Simatupang, *Het laatste*, 97.
- 10 Brief P.A.K., AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 11 M. Djojohadikusumo, *Herinneringen uit 3 tijdperken; een geschreven familie-overlevering* (Amsterdam/Djakarta, 1970) 116.
- 12 J. Hulsbus, *Verborgen dageraad; Nederlands-Indië en Zuidoost-Azië na de Japanse capitulatie, 1945-1947* (Baarn, 1988) 134.
- 13 Brief A.N., 20-1-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 14 L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede wereldoorlog*, deel 12. 'Epi-loog', eerste helft ('s Gravenhage, 1988), 813.
- 15 Interview met B. Schüssler, in: *de Volkskrant*, 4-8-1997.
- 16 A. van Helvoort, *De verzwegen oorlog, dagboek van en hospik in Indië, 1947-1950* (Groningen, 1988) 145.
- 17 Ibidem, 79.
- 18 P. Peters, *Gezagsgetrouw, van buitenpost naar...buitenpost* (1999), 40. Collectie Schulte Nordholt.
- 19 Ibidem, 41.
- 20 Van Doorn noemt in zijn notities van een studiereis naar Indonesië in 1973 de reactie van een Indonesiër van Nederlandse afkomst op de Indonesische beoordeling van oorlogscriminaliteit: 'Men heeft tenslotte nooit een rechtsstaat gekend. Hun vorsten hadden despotische macht, de VOC eveneens, het Nederlandse bestuur was autoritair, de Japanners waren pure autocraten. Wanneer moet hier rechtsbewustzijn zijn ontstaan?' Zie: J.A.A. van Doorn, 'Orde-opstand-orde, notities over Indonesië' (Mep-pel, 1973) 33.
- 21 Schulte Nordholt, *Staat van geweld, Cribb, Gangsters and Revolutionaries*, Lucas, *One soul, one struggle*.
- 22 Brief C.v.V., AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 23 J.A.A. van Doorn en W. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/ In-disch/Indonesisch conflict* (Rotterdam 1970), 201.
- 24 J.W. Hofwijk, *De hitte van de dag. Onze soldaten in Indonesië*, (Heemstede, 1948) 178-180. Geciteerd in: J.A.A. van Doorn en W. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam 1970), 219.
- 25 Dienstplichtige H.J. Broekgaarden, 5-9-1947, in: *Wij, jongens overzee*, Stichting Sta-ring Instituut, mr. H.J. Steenberghe stichting (Doetinchem, 1989) 184.
- 26 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing*, 202.
- 27 R.P. Budding, *Beheersing van geweld; het optreden van de Nederlandse landstrijd-krachten in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam, 1996), 52.
- 28 Simatupang, *Het laatste jaar*, 85.
- 29 *Wij, jongens overzee*, 197.
- 30 W.F.B., interview 10951a, 1b, Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, KITLV.
- 31 R.T. Djajadiningrat, *Herinneringen van een vrijheidsstrijdster* (Den Haag, 1975) 19, 20.
- 32 Brief L.S., 18-1-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 33 Brief P.V., 10-2-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 34 Brief G.L., 25-1-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 35 B. Verschuren, ingezonden brief, in: *de Volkskrant* februari 1969.
- 36 J. Glissenaar, *Terug naar Java; in het spoor van politieke acties*, (Aalsmeer, 1992) 17.
- 37 J. Bulthuis, ingezonden brief, *Nieuwsblad van het Noorden*, 10-2-1969.
- 38 Brief A.T. de W., 27-1-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 39 Brief J.P., 20-2-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 40 Brief N.M.M., 30-1-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 41 *Wij, jongens overzee*, 189.
- 42 J.H.J. Brendgen, *Belevenissen van een K.N.I.L.-officier in de periode 1942-1950*, 119.
- 43 Brief H.W., 20-1-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.

- 44 Brief J.P., 20-2-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 45 Brief H. van R., 24-1-1969, AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 46 *Wij, jongens overzee*, 191.
- 47 AHN-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 48 W. Moraal, 'Mariniers op actie in Oost-Java' (Venlo, 1983) 86.

NOTEN DEEL IB

HOOFDSTUK 6 – HET DEBAT IN VOGELVLUCHT

- 1 Deze bladen/persbureaus hebben relatief het meest over gevallen van 'oorlogsmisdaden' bericht: het *Algemeen Nederlands Persbureau* (41), *Het Parool* (14), *de Nieuwe Rotterdamsche Courant* (21), *de Waarheid* (20), *Vrij Nederland* (16), *de Groene Amsterdammer* (8), *De Vlam* (10), *Paraat* (15), *Tijd en Taak* (10). Bij deze optelling is geen rekening gehouden met de verhoudingen in verschijningsfrequentie tussen de bladen. Ook is niet nagegaan in hoe verre de berichten over oorlogsmisdaden bij nader onderzoek onjuist bleken te zijn. Gezien het frequente gebruik van zwarte propaganda van de kant van Indonesië zal dat ook vaak het geval zijn geweest. Opvallend bij al deze bladen is dat het hoogste aantal berichten in het jaar 1949 verschijnt (63), daarna komt het jaar 1947 (51), gevolgd door 1946 (23) en als laatste 1948 (18). Dit beeld komt overeen met de situatie die volgde op de Eerste Politie Actie in juli/augustus 1947, en de Tweede Politie Actie in december 1948. Toen veroverde Nederland officieel Republikeins gebied, maar de 'pacificatie' van deze gebieden liep telkens stuk op oncontroleerbare guerrilla-aanvallen. Het jaar 1948 was relatief rustig door de Renville-overeenkomst die de Republikeinen in de gelegenheid stelde hun leger te reorganiseren. Zie: 'Overzicht van publicaties in een aantal dagbladen en periodieken uit de jaren 1945-1950 over excessen van Nederlandse militairen in Indonesië'. In: *Excessenota* (Den Haag, 1995) 254.
- 2 In 1946 kwamen drie gevallen van geweldontsporingen aan de orde, in 1947 vier gevallen, in 1948 kwam men terug op eerdere zaken en in 1949 werden zes gevallen van wredeheden besproken. Zie 'Overzicht van de in parlementaire stukken aange troffen gegevens'. In: *Excessenota* (Den Haag, 1995) 162.
- 3 De katholieke parlementariër Victor de Stuers, beter bekend als initiator van grote culturele ondernemingen zoals het Rijksmuseum, stelde al vanaf 1904 regelmatig het bloedige optreden van het Nederlandsch Oost-Indisch Leger in Atjeh in de Tweede Kamer ter discussie. Een andere criticus van het koloniale regiem was één van de oprichters van de SDAP, het Kamerlid, H.H. van Kol. Ook in die tijd waren er militairen die uit de school klapten. Onder het pseudoniem 'Wekker' publiceerde de oud-marechaussee van het Nederlandsch Oost-Indisch Leger W.A. van Oorschoot in 1905 in het Haagse blad *De Avondpost* een serie artikelen over de bloedbaden die dit leger had aangericht in de strijd tegen de Atjehers. Dit leidde tot Kamervragen aan de minister van Koloniën. Zie: Wekker, *Hoe beschaafd Nederland in de twintigste eeuw vrede en orde schept op Atjeh* (Den Haag, 1907). Geciteerd in: E. Vanvugt, *Nestbevuilers; 400 jaar Nederlandse critici van het koloniale bewind in de Oost en West* (Amsterdam, 1996). Zie ook: P. van t' Veer, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam, 1969) 247-249, 283.
- 4 Handelingen Tweede Kamer 1948-1949, 1471/1472, 17-5-1949.
- 5 Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstuicht, (red) B.C. Mante, ('s-Gravenhage, 1947). art. 132: De militair die opzettelijk aan de overheid eene onjuiste ambtelijke mededeeling doet of overbrengt, of opzettelijk nalaat aan de bevoegde overheid eene mededeeling te doen, die hij van ambtswege doen moest of waarvan de verzwijging het belang van den dienst of van den staat schaden, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren. Indien het feit is gepleegd in tijd van oorlog, wordt hij gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste negen jaren.

- art. 143: De militair die opzettelijk toelaat, dat een mindere een misdrijf pleegt, of die, getuige van een door een mindere gepleegd misdrijf, opzettelijk nalaat tegen den dader de door het belang der zaak gevorderde maatregelen van geweld naar vermogen aan te wenden, wordt gestraft gelijk de medeplichtige.
- 6 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld; over het Nederlands/indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam, 1970) 244.
 - 7 Excessenota, bijlage 2, De Zuid-Celebes affaire, 1-5, 41-45 (Den Haag, 1995).
 - 8 Excessenota, bijlage 2, De Zuid-Celebes affaire, 6, 46 (Den Haag, 1995).
 - 9 F.J. Goedhart, *Een revolutie op drift; Indonesisch reisjournaal*, (Amsterdam, 1953). In dit reisverslag geeft Goedhart als voornaamste oorzaken van het Indonesisch res-sentiment tegenover Nederland, de vermeende steun uit kringen van oud-kolonialen voor separatistische bewegingen zoals de Republiek der Zuid Molukken, die de Indonesische eenheidsstaat bedreigden.
 - 10 *Nederlands-Indië 1945, Indonesië 1949, Achter het Nieuws 1969*. Volledige teksten van de VARA-uitzendingen op 17, 25 en 27 januari 1969, (Hilversum, 1969) 2.
 - 11 L.N.H. Jungschlager, voormalige hoofd van de Nederlandse inlichtingendienst, werd in 1956 in Djakarta samen met een groep andere Nederlanders ervan beschuldigd de Nederlands Indische Guerrilla Organisatie opgezet te hebben, met als doel in samenwerking met separatistische bewegingen het wettige gezag in Indonesië ten val te brengen. Het proces had alle kenmerken van een politiek vooropgezet schijnproces en de verontwaardiging daarover in Nederland was dan ook zowel links als rechts zeer groot. Alleen *Propia Cures* uitte haar twijfels over de status van martelaar die Jungschlager werd toegedicht. Toen op de dag dat het artikel verscheen Jungschlager in Djakarta in zijn cel overleed, keerde de publieke opinie in Nederland zich massaal tegen *Propia Cures*. Geïntimideerd door dreigementen in alle soorten en maten, zonder enige bijval of matigende geluiden van andere persorganen, besloot de redactie de bijdrage van Hueting, die ze vlak hierna ontving, niet in het blad op te nemen. Zie voor de zaak-Jungschlager: H.C. Beynon, *Nederland staat terecht in Indonesië; achtergronden en processen tegen Nederlanders in Djakarta*, (Utrecht, z.d.). Zie voor een toelichting over de houding van Propia Cures in deze zaak: A. Nuis, 'Derde Schok', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 6-2-1969.
 - 12 Brief van M. Rooij aan J. Hueting, 29-4-1957. Geciteerd in: R. Kousbroek, *Het Oost-Indisch Kampsyndroom* (Amsterdam, 1992) 236. Rooij kwam in 1969 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hier zelf op terug: 'Het waren maar een paar "incidentele gevallen" zou schrijver dezes in zijn correspondentie met dr. Hueting hebben gezegd van de Nederlandse onregelmatigheden. Nu, dat "incidentele" wil hij nog wel staande houden (behoudens bewijs van het tegendeel). Maar als hij van een "paar" zou hebben gesproken – wat hij nauwelijks kan geloven – dan heeft hij zich schuldig gemaakt aan een lichtvaardig 'understatement', want al ten tijde van zijn correspondentie met dr. Hueting wist hij wel dat het er meer dan een "paar" waren geweest.' M. Rooij, 'Dezer dagen', in: *NRC*, 5-2-1969.
 - 13 M. Ruyter, 'En jullie schieten op alles wat beweegt', in: *de Volkskrant*, 19-12-1968.
 - 14 M. Prenger, *Achter het Nieuws en de oorlogsmisdaden in Indonesië*, voordracht gehouden op het congres voor de Vereniging Geschiedenis, Beeld en Geluid, gehouden op 31 mei 1991 te Hilversum, 2.
 - 15 Ibidem.
 - 16 J.M. den Uyl, 'Pen Gun misleidt troepen en hitst ze op'. In: *Vrij Nederland*, 28-9-1946. , zie ook: J.M. den Uyl, 'Uit handen gegeven', in: *Paraat*, 1-8-1947. Samenvatting van de artikelen zijn te vinden in: 'Overzicht van publicaties in een aantal dagbladen en periodieken uit de jaren 1945-1950 over excessen van Nederlandse militairen in Indonesië'. In: *Excessenota* (Den Haag, 1995) 254.
 - 17 Ook de jongerenvereniging van de PvdA had zich in het onderwerp verdiept. Een dag voordat Den Uyl de motie indiende organiseerden zij een bijeenkomst in het politieke café Pieterspoort te Amsterdam. Sprekers waren o.m. Hueting, Goedhart,

- Vonhoff en Maas (destijds medicus te Batavia). L. Stam en B. Manschot, 'De Hueting-affaire', in: *Massacommunicatie*, herfst 1972.
- 18 C. Vos, 'Van propagandist naar makelaar; veranderingen in vijftig jaar Nederlandse televisiejournalistiek', in: Jo Bardoel, Chris Vos, Frank van Vree, Huub Wijffjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam, 2002) 274, 275.
 - 19 J.A.A. van Doorn, 'Geweldsuitoefening: een probleem van gedeelde verantwoordelijkheid', in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 1-1973, 12.
 - 20 W. Nanninga en M. Willems, 'Ik ben kortzichtig geweest', in: *De Telegraaf*, 28-4-1988. Geciteerd in: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 14 'Reacties' ('s-Gravenhage, 1991), 1011.
 - 21 J. Vermolen, 'De Affaire Poncke Princen', doctoraalscriptie cultuurgeschiedenis van de 20ste eeuw, universiteit Utrecht 1994, blz. 43, noot 189. Volgens de gegevens in Nederlandse militaire archieven is het enige geval waarbij twee Nederlanders omkwamen in een vijandelijke actie waar Princen bij betrokken was, de aanval op de onderneming Hardjasari in West-Java op 17 juni 1949. De doden waren Chinezen, behorende tot de organisatie Po An Tui, die ingehuurd waren om plantages en fabrieken te bewaken. Archief CAD, Ministerie van Defensie, Ao619, HKGS-NOI 1949, inv.nr. GG71, bundel C9.
 - 22 Ibidem, 48, 49. Buiten medeweten van minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans werd op basis van de aanwijzing uit 1980 dat Princen het land niet meer in mocht, besloten hem het visum te weigeren. Hij had destijds de afspraak geschonden met BZ om zich te onthouden van politiek commentaar, omwille van de gevoeligheden die leefden in veteranenkriegen. In 1991 hadden Indië-veteranen in *De Telegraaf* gezwoeren dat zij 'deze schoft alsnog een kopje kleiner zouden maken....daarvoor is al een klein groepje geformeerd'.
 - 23 Ibidem, 51, 52, zie: noot 249, interpellatiedebat GroenLinks, Handelingen van de Tweede Kamer, 88ste vergadering 1-9-1993, 886561-886569.
 - 24 R. Kousbroek, 'P. Princen en de doofpot van onze Indische historie', *NRC Handelsblad*, 20-8-1993.
 - 25 Vermolen, 'De affaire', 36.
 - 26 Anoniem pamflet getiteld 'Wamel – Rawa Gedeh', verspreid in Wamel en omstreken in 1994. Een uitzending van het IKON-programma *Vesuvius* werd in november 1994 gewijd aan deze kwestie. Daarin kwamen getuigen aan het woord van de militaire eenheid die in Rawa Gedeh had geopereerd, waarvan velen uit het dorp Wamel afkomstig waren. Zij ontkenden dat er op grote schaal oorlogsmisdaden waren gepleegd.
 - 27 V.J.H. Houben, 'A torn soul: the Dutch public discussion on the colonial past in 1995', in: *Indonesia* (1997), 60. De Rawa-Gedeh-zaak is destijds in 1948 onderzocht door een commissie van de Verenigde Naties. Deze kwam tot de volgende conclusie: 'The action of the Dutch army was intentional and without mercy'. In dit rapport wordt slechts een schatting gegeven van het aantal doden die ligt tussen 150 (volgens een Nederlandse verklaring) en 433 (volgens een verklaring van een moslim-geestelijke uit Rawa Gedeh). Het artikel van Houben geeft een uitgebreid overzicht van het publieke debat in de pers in het jaar 1995.
 - 28 Citaat uit een brief van minister-president Koka aan de Stichting Veteranen Platform, in: *Madjoe*, september 1994.
 - 29 Houben, 'A torn soul', 61. Ten tijde van het koninklijk bezoek werd in Indonesië door het progressieve weekblad *Forum* een publieksonderzoek gehouden om te peilen hoe men stond tegenover excuses door Nederland. Uit de resultaten bleek dat 67 procent van de oudere Indonesische generatie van Nederland excuses verlangde. Onder de jongere generatie liep dit percentage op tot 74 procent. Houben citeert een bericht uit *de Volkskrant* van 8-21-1995, maar gezien de sterk nationalistisch getinte geschiedschrijving in Indonesië, moet men de collectieve gevoelens van ressentiment jegens de voormalige kolonisator enigszins relativeren. Wel geeft deze uitslag

aan, dat de onder Indië-historici veelgehoorde stelling als zouden de Indonesiërs 'to-taal geen behoefte hebben aan excuses', niet klopt.

- 30 Interview met kolonel b.d. J.W. van Neden op 28-5-1998. Van Neden was als psycholoog tien jaar hoofd van de afdeling Gedragswetenschappen van de Koninklijke Landmacht en was initiator van het beleid t.a.v. geestelijke hulpverlening aan KL-militairen.

HOOFDSTUK 7 – TYPERING VAN HET DEBAT:

HERHALING OF VERNIEUWING? VORM OF INHOUD?

- 1 H. Wijffes, 'Haagse kringen, Haagse vormen' in: Jo Bardoel, Chris Vos, Frank van Vree, Huub Wijffes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam, 2002) 24.
- 2 M. Elands, 'Van dader tot slachtoffer? De Indiëveteranen in samenleving, publiciteit en geschiedschrijving' in: M. Elands (red.), *Uit Indonesië: de erfenis van de soevereiniteitsoverdracht* (Den Haag, 2000).
- 3 Wijffes, 'Haagse kringen', 28, 29.
- 4 C. Vos, 'Een open zenuw; televisie en de herinnering aan de koloniale oorlog in Indonesië' in: *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, 2 (1999); zie ook: C. Vos, 'Televisie is niet debat aan verdringing van oorlogsmisdaden' in: *NRC Handelsblad*, 30-5-1994.
- 5 Nederlandse historici waren vooral getroffen door de sterk anti-koloniale visie op de Indonesische revolutie van George McTurnan Kahin in zijn studie *Nationalism and revolution in Indonesia* (New York, 1952). Andere kritische studies waren: R. McVey 'The rise of Indonesian communism' (1965), B.R. Anderson, *Java in a time of revolution; occupation and resistance 1944-1946* (Ithaca N.Y., 1972), A. Reid, *the Indonesian national revolution 1945-1950* (Hawthorn, 1974). Vooral rond het Southeast Asia program aan de Cornell universiteit in New York waren historici en antropologen te vinden met een visie op de Indonesische geschiedenis die zich afzette tegen het sterk Neerlandocentrisch gerichte historisch onderzoek in Nederland.
- 6 Hoewel er geen specifiek Oral History-archief bestaat m.b.t. het oorlogsgeweld in 1945-1949, komt dit thema wel aan de orde in de vele interviews met Indië-veteranen die deel uitmaken van de Oral History-collectie van de Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië. Dit is een in 1997 gestart interviewproject gericht op 'ooggetuigen' van het einde van de Nederlandse aanwezigheid in Indonesië. De collectie is digitaal vastgelegd en ondergebracht bij het Koninklijk Instituut voor Taal, land en Volkenkunde in Leiden. Dit materiaal is eerder geschikt om te onderzoeken hoe veteranen op de koloniale oorlog terugkijken dan om te reconstrueren wat de werkelijke impact van het guerrillageweld destijds was.
- 7 De historicus J.J.P. de Jong geeft in zijn artikel 'Een inktzwarte bladzijde in de geschiedenis; Nederland en de Indonesische kwestie 1945-1950' (Achtste Jaarboek van het RIOD, 1997), een overzicht van belangrijke studies over de koloniale oorlog die sinds 1980 zijn verschenen en die zich baseren op de Bronnenpublicatie over de Nederlands-Indonesische verhoudingen: Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn* (Alphen aan de Rijn, 1980), L.G.M. Jaquet, *Minister Stikker en de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië* (Den Haag, 1982), J. Bank, *katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn, 1983, Dieren, 1984), L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 12 (hoofdstuk 7 over de dekolonisatie) (Den Haag, 1988), J.J.P. de Jong, *Diplomatie of strijd. Het Nederlands beleid en de Indonesische revolutie 1945-1947* (Amsterdam, 1988), P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië, 1945-1950* (Den Haag, 1992), J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw in Indië* (Amsterdam, 1994).
- 8 Interview met W.J. Hendrix op 22-9-1995 en 27-2-1996. Hendrix was een van de schrijvers van het standaardwerk over de geweldsexcessen *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict*. Interview met W. IJzereef op 16-10-1995, schrijver van *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies*.

- 9 Interview met mevr. F. Zuidwegt, in 1998 directrice van de Stichting Dienstverlening Veteranen, op 18-2-1998. Zij baseert haar uitspraken op de bestanden bij de SDV, waaruit zou blijken dat slechts 25 procent van alle veteranen georganiseerd is. Hoewel dit een schatting betreft uit een bestand van alle soorten veteranen, dus ook uit WO II, Nieuw-Guinea, Korea, Libanon en Bosnië is het wel een indicatie voor de lage organisatiegraad van deze groep.
- 10 In december 1988 bezocht een afvaardiging oud-Indiëstrijders onder aanvoering van ex- korporaal M. Schaafsma de Indonesische ambassade in Den Haag. Zij boden militair attaché M. Saragih een officiële spijtbetuiging aan voor het ontoelaatbare gedrag tijdens politioele acties. In overleg met de ambassadeur zou Saragih besluiten of de achttien handtekeningen van oud-militairen zouden worden doorgestuurd naar Indonesië (*NRC Handelsblad*, ?-12-1988). Een andere vorm van publieke spijtbetuiging is te zien in de documentaire ‘Tabee Toe’an’ van Tom Verheul (1995). Hierin worden vijf Indië-veteranen gevolgd die lijden onder psychische trauma’s die het plegen en waarnemen van geweld hebben veroorzaakt tijdens de strijd in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949. Vier van hen keren bij wijze van verwerking terug naar de plek waar het geweld zich heeft afgespeeld.

HOOFDSTUK 8 – ‘OORLOGSMISDADEN’: EEN CONTROVERSIËLE TERM

- 1 C.F. Rüter, Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid’, (Amsterdam, 1973) 25.
- 2 Rüter, Enkele, 24.
- 3 Luitenant-generaal b.d. van der Veen in: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 14 ‘Reacties’ (Den Haag, 1991), 906.
- 4 *Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstucht*, bewerkt door B.C. Mante (Den Haag, 1947) 53, 54.
- 5 *De Nederlandsch-Indische wetboeken van Militair straf- en tuchtrecht* (Batavia, 1946) 39.
- 6 C.F. Rüter, ‘Een onderzoek naar de ‘oorlogsmisdrijven’ in Indonesië, maar hoe?’, in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 10-2-1969.
- 7 Van der Veen, *Het Koninkrijk*, 906.
- 8 Ibidem, 907.
- 9 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 12, ‘Epi-log’, (Den Haag, 1988), 1024.
- 10 Ibidem.

DEEL IIA

HOOFDSTUK 9 – TABOE EN DOOFPOT

- 1 W. Ibo, *En nu de moraal van dit lied, 75 jaar Nederlands Cabaret* (Amsterdam, 1970) 512. In: P. Kapteyn, *Taboe, macht en moraal in Nederland* (Amsterdam, 1980) 12.
- 2 De term ‘taboe’ is ontleent aan de Polynesische cultuur. Letterlijk verwijst ‘tapu’ naar bovennatuurlijke krachten waarover de machtigen beschikken en die voor het gewone volk gevaarlijk en onbeheersbaar zijn. Zij mogen er niet mee in aanraking komen. Wie zich aan deze bestaande orde conformeert loopt weinig risico’s. Wie echter het ‘tapu’ schendt, verstoort deze orde, plaatst zich buiten de gevestigde verhoudingen en wordt derhalve onrein.
J. Berting, ‘Het verlichtingsdenken en het irrationele in de moderne samenleving’, in H. van de Braak (red.), *Taboe. Waarover wij niet spreken* (Rotterdam, 1989), 52, 54. Berting baseert zich op het werk van twee klassieke antropologen: R. Lowie, *Primitive Religion* (New York, 1952) en R.A. Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society* (Londen, 1968).
- 3 P. Kapteyn, *Taboe, macht en moraal in Nederland* (Amsterdam, 1980) 74, 89. Kap-

teyn maakt een onderscheid tussen primitieve taboes, die betrekking hebben op dwang die door anderen wordt afgedwongen, en beschavingstaboes, die meer als een vorm van zelfdwang beschouwd moeten worden. Hij legt een verband met de civilisatietheorie van N. Elias.

- 4 Kapteyn, *Taboe, macht en moraal*, 18, 263.
- 5 Ibidem, 13, 14, 264.
- 6 H. van de Braak, 'Waarover wij niet mogen spreken', in H. van de Braak (red.) *Taboe. Waarover wij niet spreken* (Rotterdam, 1989). Van de Braak baseert zijn gegevens op een studie van de antropologe Mary Douglas, *Purity and Danger. An analysis of concepts of pollution and taboo* (Londen, 1979).
- 7 Brief 2868. *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 8 Brief 2942. *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 9 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld; over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam, 1970) 244.
- 10 H. van de Braak (red.), *Taboe. Waarover wij niet spreken* (Rotterdam, 1989).
- 11 J. Berting, 'Het verlichtingsdenken en het irrationele in de moderne samenleving', in H. van de Braak (red.), *Taboe. Waarover wij niet spreken* (Rotterdam, 1989) 65, 66.
- 12 Ibidem, 65.
- 13 A. Ringeling, 'Verboden beleidsalternatieven', in H. van de Braak (red.) *Taboe. Waarover wij niet spreken* (Rotterdam, 1989) 71.
- 14 Ibidem, 81.
- 15 Berting, 'Het verlichtingsdenken', 62, 63.

HOOFDSTUK 10 – DE WORDINGSGESCHIEDENIS

- 1 *Handelingen Tweede Kamer* 1968-1969, 1236.
- 2 H.A. van Wijnen, 'Herwaardering Indië-beleid noodzakelijk', *Het Parool*, 4-2-1969. Citaat: 'Mijn oordeel als journalist was natuurlijk eenvoudiger dan wanneer ik lid van de fractie was geweest. Ik vind dat de PvdA per saldo niets heeft te verbergen, hoewel ik vind dat haar politiek toen fout was. Maar men zal moeten inzien dat de PvdA steeds aan de linkerkant van de streep heeft staan trekken. De koers van de partij zelf is haar op het verlies van duizenden leden komen te staan. Uit die dagen dateert het verlies van de linkse partijen die toen in feite de toekomst hadden. De CPN verloor weliswaar aan de Russische agressie, maar de PvdA verloor aan Indonesië.'
- 3 M.A.M. Klompé had in 1949 als Kamerlid voor de KVP een belangrijke rol gespeeld als intermediair tussen H. van Roijen, de Nederlandse vertegenwoordiger in de onderhandelingen met Indonesië over beëindiging van het conflict, en haar eigen fractieleider C.P.M. Romme. Zie: P.J. Drooglever, 'Dekolonisatie in twintig delen', in P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (red.), *De leeuw en de banteng* (Den Haag 1995) 273.
- 4 In Nederland protesteerde met name de CPN tegen de massale schendingen van mensenrechten door het regime van Soeharto die na de generaalscoup in 1965 aan de macht was gekomen en op grote schaal mensen vervolgde die van communistische sympathieën werden verdacht.
- 5 Notulen ministerraad 24-1-1969, Algemeen Rijksarchief, nr. 4600/inv. 951/ fiche 272.
- 6 Brief minister-president De Jong aan de Tweede Kamer, 29-1-1969, zitting 1968-1969, 10008, kamerstuk 1.
- 7 Notulen ministerraad 24-1-1969, A.R.A.
- 8 Brief minister-president De Jong aan Tweede Kamer, 29-1-1969, zitting 1968-1969, 10008, kamerstuk 1.
- 9 *Handelingen Tweede Kamer* 1968-1969, 1556.
- 10 Ibidem, 1556.
- 11 Ibidem, 1571.
- 12 Ibidem, 1578.

- 13 Ibidem, 1570.
- 14 C. Vos, 'De VARA, de doofpot en de oorlog, waarom de Van Imhoff-affaire nooit het televisiescherm heeft gehaald, in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, jrg. 2, nr.1, juni 1999, 5-22. Vos zet in dit artikel uiteen hoe de journalist Dick Verkijk, die regelmatig voor *Achter het Nieuws* werkte, in 1965 in een poging een reportage over deze zaak uit te zenden, op verzet stuitte van het VARA-bestuur. In samenspraak met voorzitter J.A.W. Burger, verbood secretaris J.W. Rengelink de uitzending van de reportage. Een jaar later, toen naar aanleiding van bronnenpublicaties de zaak in het parlement aan de orde kwam, wilde Wigbold nogmaals de reportage uitzenden. Weer werd dit verboden, tot grote frustratie van de redactie van *AHN*. Deze voorgeschiedenis houdt verband met de in 1969 niet meer te stuiten drang naar 'onafhankelijke' journalistiek van de *AHN*-redactie. Het VARA-bestuur kon de zaak-Hueting niet meer tegengehouden. Saillant detail is dat minister-president Piet de Jong, als minister van Defensie van 1963 tot 1967, verantwoordelijk was voor het toedekken van deze kwestie.
- 15 Notulen ministerraad 24-1-1969, ARA.
- 16 Handelingen Tweede Kamer, 1968-1969, 1580.
- 17 Ibidem 1570-1571.
- 18 Ibidem 1570-1571.
- 19 D. Hooghiemstra, '60 jaren van Cees Fasseur', in: *NRC Handelsblad*, 13-11-1999. Over zijn eigen rol als secretaris zegt Fasseur: *'De toenmalige premier De Jong concludeerde uit de Excessenota dat er weliswaar wreedheden waren begaan, maar dat het Nederlandse leger als geheel geen blaam trof. Dat accepteerde ik. Wat moest ik anders? Als je iets in het openbaar wilt vinden, moet je niet in ambtelijke dienst treden. Politici moeten ook kunnen voortbestaan. De premier kon onmogelijk tegen een achterban van tweehonderdduizend Indië-veteranen zeggen dat ze zich hadden misdragen. En bovendien: de excessen die ik vond, staan in de nota. Daar ging het mij om.'* De secretaris-generaal van Algemene Zaken en coördinator van de stuurgroep in 1969, H.J.M. van Nispen tot Pannerden, was ten tijde van het conflict secretaris van minister-president Willem Drees en in die hoedanigheid betrokken bij verschillende regelingen rond de soevereiniteitsoverdracht.
- 20 Handelingen Tweede Kamer, 2445-2446.
- 21 Brief minister-president 5-2-1969, ministerie van Algemene Zaken, archief coördinatiecommissie Indonesië '45-'50, map 2.
- 22 Excessenota, Tweede Kamer 1968-1969, 1008, bijlage 6.
- 23 Handelingen Tweede Kamer 1968-1969, 2445. Zie ook notulen stuurgroep 19-3-1969, nr. 182480, archief coördinatiecommissie Indonesië '45-'50, ministerie van Algemene Zaken.
- 24 Interview met C. Fasseur op 22-8-1995. Fasseur, die zelf later als Indië-deskundige onderzoek deed in Indonesië, is ervan overtuigd dat er daar op dit vlak in de archieven niets meer te vinden is.
- 25 Notulen stuurgroep 28-2-1969, nr. 182236, map 1, archief coördinatiecommissie Indonesië '45-'50, ministerie van Algemene Zaken.
- 26 Handelingen T.K., 2446.
- 27 Memorandum Rijksvoorlichtingsdienst aan stuurgroep, 30-4-1969, map 22, archief coördinatiecommissie Indonesië '45-'50, ministerie van Algemene Zaken.
- 28 Notulen stuurgroep 19-3-1969, map 1, commissie '45-'50.
- 29 Notulen stuurgroep 12-2-1969, map 1, commissie '45-'50.
- 30 Concept-nota stuurgroep 13-2-1969, map 1, commissie '45-'50.
- 31 Notulen ministerraad 24-1-1969, Algemeen Rijksarchief, nr. 4600/inv. 951/ fiche 272.
- 32 Excessennota T.K., blz. 3.
- 33 De benaming Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) is in 2000 veranderd in Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).

- 34 Conceptnota aan ministerraad ?-2-1969, ingekomen stukken, map 3, commissie '45-'50.
- 35 Notulen ministerraad 14-3-1969, Algemeen Rijksarchief, nr. 4635/inv. 951/ fiche 273.
- 36 Notulen stuurgroep 28-2-1969, nr. 182236, map 1, commissie '45-'50.
- 37 Notulen stuurgroep 19-3-1969, nr. 182480, map 1, commissie '45-'50.
- 38 Handelingen Tweede Kamer, 1968-1969, 2446.
- 39 Ibidem.
- 40 Notulen coördinatiecommissie 27-3-1969, map 2, commissie '45-'50.
- 41 S.L. van der Wal, 'Over de aktualiteit van koloniale geschiedenis', in C. Fasseur (red.), *Geld en Geweten, een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel*, deel 1 (Den Haag, 1980) 21. Van der Wal onderkent in zijn oratie dat de Nederlandse dekolonisatie 'moeilijkheden' heeft gekend, maar is van mening dat de voormalige koloniën niets hebben aan een onpartijdig inzicht in wat er in het verleden voor hen is gedaan, maar veel meer aan geld en wetenschap. Hij baseerde zich hierbij op de visie van de Britse historicus R. Pares, 'The Revolt against Colonialism', in: *The Listener*, 1-8-1957, opgenomen in *The Historian's Business and Other Essays* (Oxford, 1961) 82.
- 42 Ibidem, 18. S.L. van der Wal (1910-1978) begon zijn loopbaan bij het binnenlands bestuur van Nederlands-Indië als aspirant controleur te Meester Cornelis. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij assistent-resident bij het algemeen regeringscommissariaat voor Borneo en de Grote Oost.
- 43 Met het 'indirecte verband' bedoel ik de continuïteit in de bevoogdende Nederlandse houding voor en na de Tweede Wereldoorlog. Deze getuigde, vooral bij de politieke 'haviken', van weinig inzicht in de kracht van het Indonesisch nationalisme. Regelmatig wordt in kringen van ex-geïnterneerden de verzuchting geuit dat een minder kortzichtig koloniaal beleid hen wellicht het trauma van de Japanse internering zou hebben bespaard.
- 44 P.J. Drooglever, 'Dekolonisatie in twintig delen', in P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (red.), *De leeuw en de banteng* (Den Haag 1995) 274.
- 45 Van der Wal, 'Over de aktualiteit', 24.
- 46 Notulen stuurgroep 16-4-1969, nr. 182990, map 1, commissie '45-'50.
- 47 Ibidem.

HOOFDSTUK II – UITSLAG VAN HET ONDERZOEK

- 1 C.H.F. Polak koos na een universitaire carrière als hoogleraar economie en agrarisch recht in 1967 als VVD-lid voor een politieke loopbaan. Hij was van 1967 tot 1971 minister van Justitie. P.J.S. de Jong was opgeleid aan het Koninklijk Instituut voor de Marine, maakte carrière bij de Marine en begon zijn politieke loopbaan als staatssecretaris van defensie in 1959. Biografieën Parlementair Documentatiecentrum Den Haag. Interview met P.J.S. de Jong op 24-7-1997: 'Het viel ons alleszins mee, dat er in vier jaar tijd onder 200.000 militairen 144 gevallen van ontsporingen waren geweest. Wij dachten letterlijk: is dat nou alles? Vandaar dat we niet meer op de zaak zijn teruggekomen.'
- 2 Notulen ministerraad 23-5-1969, algemeen Rijksarchief, nr. 4682a/inv. 952/ fiche 280.
- 3 C. Rüter, 'Een onderzoek naar oorlogsmisdrijven in Indonesië, maar hoe?', in: *NRC Handelsblad*, 10-2-1969.
- 4 De eensgezindheid van de grootste politieke partijen over de noodzaak deze kwestie discreet te behandelen, doet denken aan de door de socioloog Lijphart beschreven 'pacificatiepolitiek'. In zijn standaardwerk *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* tracht hij een verklaring te geven voor de langdurige politieke stabiliteit in Nederland, ondanks de scherpe scheidslijnen tussen de verschillende zuilen. Volgens Lijphart is een van de geheimen van de goede samenwerking aan de

- top, een pragmatische instelling die gericht is op compromissen. Als kenmerkend voor deze ‘pacificatie-politiek’ noemt hij: 1. het seniorenconvent, het topoverleg tussen de vijf voorzitters van de grootste partijen, 2. geheimhouding over gevoelige zaken waarin men een compromis heeft bereikt. Aangezien Lijphart een breuk ziet in deze manier van politiek bedrijven rond 1967, als de ontzuiling van organisaties doorzet, kan men de politieke afhandeling van de excessen-kwestie zien als de laatste stuiptrekking van deze pacificatiepolitiek. Zie: A. Lijphart, 116-125.
- 5 Concept Excessennota, map 26, 30-31, archief coördinatiecommissie ‘45-’50, ministerie van Algemene Zaken.
 - 6 Ibidem, 16, 17.
 - 7 Notulen stuurgroep, 19-3-1969, nr. 182480, map 1, commissie ‘45-’50. De persoon in kwestie, van Gilse, was oud-procureur-generaal bij het Gerechtshof in ‘s Gravenhage en tevens oud-advocaat fiscaal bij de Zee- en Landmacht. Het is mogelijk dat zijn juridische achtergrond de indruk zou wekken dat het om een justitieel onderzoek ging, iets wat het kabinet, ten koste van alles, wilde vermijden. Het kan ook zijn dat hij in het verleden indirect betrokken was bij de rechtspraak in Nederlands-Indië. Een aanwijzing hiervoor is dat in eerste instantie voor de coördinatie van het onderzoek de naam ‘Felderhof’ viel. Toen later bleek dat deze als procureur-generaal in Batavia deels verantwoordelijk was voor de acties van Westerling in Zuid-Celebes, viel hij als kandidaat af.
 - 8 Concept Excessennota, 9-10.
 - 9 Ibidem, 30.
 - 10 Excessennota, Tweede Kamer 1968-1969, 10008, 8.
 - 11 Concept Excessennota, 28.
 - 12 Excessennota, 8.
 - 13 J. Bank, inleiding heruitgave Excessennota, 1995. Fasseur was lid van de begeleidingscommissie die Lou de Jong adviseerde bij zijn geschiedschrijving over het conflict met Indonesië. Toen een lid van deze commissie in 1987 de publieke opinie tegen Lou de Jong mobiliseerde, met als doel hem te dwingen een hoofdstuk over de ‘Nederlandse oorlogsmisdrijven’ te herschrijven, kreeg Lou de Jong steun van Fasseur. Hij mocht gebruik maken van Fasseurs archief over de Excessennota, waar Fasseur als oud-secretaris van de coördinatiegroep Indonesië 1945-1950 over beschikte. In het definitieve hoofdstuk over de ‘Nederlandse oorlogsmisdrijven’ plaatste Lou de Jong de concepttekst naast de uiteindelijke tekst van het regeringsoordeel.
 - 14 Interview met ex-premier P.J.S. de Jong op 24-7-1997.
 - 15 Excessennota, bijl. 1, 1.
 - 16 Ibidem, 6.
 - 17 Ibidem, 4.
 - 18 Ibidem, 3.
 - 19 Ibidem, 7. De benaming ‘Hoge vertegenwoordiger van de Kroon’ verving die van ‘luitenant gouverneur-generaal’, die gekoppeld was aan de oude koloniale verhoudingen. De nieuwe benaming voor de hoofdbestuurder van Nederlands-Indië was onderdeel van het Nederlandse voorstel om de staatkundige verhouding tussen Nederland en de Republiek te regelen via een soort federatieve Unie. Hierin zou iedere bestuurder van een deelstaat, waaronder de Republiek, zitting in hebben. Dit was de basis van het akkoord van Linggadjati dat in november 1946 werd gesloten. Dit werd aan beide zijden echter zo eenzijdig geïnterpreteerd, dat het uiteindelijk uitmondde in een totale mislukking.
 - 20 Excessennota, bijl. 2, 1.
 - 21 Ibidem, 2.
 - 22 Ibidem, 3.
 - 23 Ibidem, 6.
 - 24 Ibidem, 7, 8.
 - 25 Ibidem, 7.

- 26 Ibidem, 3, 4.
- 27 Ibidem, 5.
- 28 Nota Belinfante, dossier Zuid-Celebeszaak, map 14, commissie '45-'50.
- 29 Van deze affaire geeft de historicus J. de Moor een uitgebreide beschrijving in zijn publicatie: *Westerling's oorlog; Indonesië 1945-1950* (Amsterdam, 1999) 395.
- 30 In de notulen van de coördinatiecommissie maakt men melding van omissies, zoals b.v. de vernietiging van alle aanhangige zaken ten tijde van de amnestie-ordonnantie in november 1949, of de onvindbaarheid van het archief van het Hoog Militair Gerechtshof te Batavia. Dit komt niet terug in het overzicht van de volledigheid van de archieven in de Excessennota (bijl. 4). Het is niet duidelijk of uiteindelijk alles is gevonden, of dat men in het overzicht van bijlage 4. deze omissies niet genoemd heeft.

HOOFDSTUK 12 – HET OORDEEL VAN POLITICI EN OOGGETUIGEN

- 1 Handelingen Tweede Kamer 1968-1969, 3562.
- 2 Ibidem, 3562.
- 3 Ibidem, 3564.
- 4 Ibidem, 3565.
- 5 Ibidem, 3565.
- 6 Ibidem, 3566.
- 7 Ibidem, 3567.
- 8 Ibidem, 3567.
- 9 Ibidem, 3568.
- 10 Ibidem, 3569.
- 11 Ibidem, 3570.
- 12 Ibidem, 3570.
- 13 Ibidem, 3570/3571.
- 14 Ibidem, 3574.
- 15 Ibidem, 3574.
- 16 Ibidem, 3574.
- 17 Ibidem, 3574.
- 18 Ibidem, 3584.
- 19 Ibidem, 3585.
- 20 Ibidem, 3590.
- 21 Ibidem, 3591.
- 22 Ibidem, 3591.
- 23 Ibidem, 3591.
- 24 Ibidem, 3577.
- 25 Ibidem, 3578.
- 26 Ibidem, 3578.
- 27 Ibidem, 3579.
- 28 Ibidem, 3580.
- 29 Ibidem, 3589.
- 30 Ibidem, 3612-3613.
- 31 Ibidem, 3613.
- 32 Ibidem, 3614.
- 33 Ibidem, 3614.
- 34 Ibidem, 3614.
- 35 Ibidem, 3615.
- 36 Ibidem, 3616-3618.
- 37 Ibidem, 3639.
- 38 Ibidem, 3618-3619.
- 39 Ibidem, 3620-3621.
- 40 Ibidem, 3637.
- 41 Ibidem, 3636. M. Boon, voormalig Indisch ambtenaar in de functie van oud-resident

van Bali en Lombok, werd in 1960 door de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis belast met de taak om interviews te houden en materiaal uit archieven te verzamelen dat relevant was voor de geschiedenis van het regeringsbeleid inzake Nederlands-Indië in de periode 1945-1950. Hij was echter gebonden aan strikte geheimhouding. Toen Boon in 1966 plotseling overleed, werd zijn werk pas in 1968 overgenomen door de historicus en bronnenpublicist C. Smit. Zie: E. Locher-Scholten, 'Een bronnenpublicatie als signaal van koloniaal trauma? Ontstaan en ontvangst van de Officiële bescheiden', in: *Bijdragen en Mededelingen van de Geschiedenis der Nederlanden*, 111 (1996) afl. 4, 477, 481.

- 42 Ibidem, 3636.
- 43 Ibidem, 3622-3623.
- 44 Ibidem, 3679. De volgorde waarin over de moties werd gestemd, lijkt vreemd maar is wel correct. In verband met de formele bezwaren van de voorzitter tegen de vorm van de eerste motie, werd deze pas een dag later, op 3 juli, in stemming gebracht. De tweede motie werd wel op de dag van het debat, 2 juli, in stemming gebracht.
- 45 Interview met P.J.S. de Jong op 24-7-1997. Verder zijn biografieën geraadpleegd van: Van Dis (SGP), Harmsen (Groep Harmsen), Nuijens (Boerenpartij), Visser (D66), Mellema (CHU), Aarden (PPR), Kronenburg (onafhankelijk), bron: Parlementair Documentatiecentrum in Den Haag. Zie ook: F. van de Molen, *Wie is wie in de 2e Kamer* (Amsterdam, 1970).
- 46 Notulen ministerraad juli 1969, Algemeen Rijksarchief, nr. 4688/ inv. 952/fiche 280. Op 30 mei 1969 braken er in Willemstad op Curaçao onlusten uit die het gevolg waren van de rampzalige sociaal-economische situatie op het eiland. Er waren stakingen en demonstranten scandeerden de leuze 'brood en respect'. Vanuit Nederland werden mariniers overgevlogen om de opstand te onderdrukken. Zie: I. Brave, 'Caribisch Volendam' in: *De Groene Amsterdammer*, 26-5-1999. Een andere zorg van het kabinet was de juridische afhandeling van de bezetting van het Maagdenhuis, het bestuurlijk centrum van de universiteit van Amsterdam, door studenten op 16 mei 1969. Zij eisten medebeslissingsrecht op alle niveaus. Op 21 mei werd na gewelddadige botsingen tussen politie en bezetters, het Maagdenhuis ontruimd. Zie: *Het aanzien van 1969; twaalf maanden wereldnieuws in beeld* (Haarlem, 1970) 99.
- 47 Brief particulier 18-2-1969 aan voorzitter van coördinatiecommissie '45-'50, E.J. Korthals Altes, map 4, archief coördinatiecommissie Indonesië '45-'50, ministerie van Algemene Zaken.
- 48 Handelingen Tweede Kamer 1968-1969, 3618, 3638.
- 49 M. Ruyter, 'J.E. Hueting: Dit onderzoek is pas het begin', in: *de Volkskrant*, 4-6-1969.
- 50 J.E. Hueting, 'Tussen sawa en archief', in: *de Volkskrant*, 29-6-1969.
- 51 M. Ruyter, 'Dit onderzoek is pas het begin'.
- 52 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *het Nederlands/indonesisch conflict. Ontsporing van geweld* (Amsterdam 1985) 274.
- 53 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indonesisch conflict*, (Rotterdam 1970) 181. Er is een verschil tussen de uitgave uit 1970 en de herdruk in 1983 en 1985.
- 54 Van Doorn, *Ontsporing*, 1970, 278.
- 55 Ibidem, 276.

HOOFDSTUK 13 – CONCLUSIE: DE DOOFPOT OF HET TABOEÏ

- 1 Interview met C. Fasseur, voormalig secretaris van de commissie '45-'50, op 22-8-1996. Volgens Fasseur was de richtlijn in 1949 voor het vernietigen van archiefmateriaal, de mate waarin documenten belastend konden zijn voor personen die voor de Nederlanders hadden gewerkt.
- 2 J. Bank, *Excessennota*, inleiding (Den Haag 1995) 13.
- 3 Agenda Handelingen Tweede Kamer juli 1969. *Parlement en kiezer* 1969-70, jaar-

- boek (red.) P. Goosen. 1969/70. 53 jrg. 's-Gravenhage 1970. Zie ook: agenda ministerraad 24-7-1969, Algemeen Rijksarchief, inv. 952, fiche 280.
- 4 In het kabinetsberaad onderkende men dat onder Soeharto's bewind politieke tegenstanders op zeer grote schaal waren vermoord. Men zag ook in dat het inconsequent was om Griekse en Portugese dictatoriale leiders te weren en Soeharto met een staatsbezoek te vereren. Men besloot hem te adviseren het bezoek uit te stellen in verband met de te verwachten felle reacties aan linkerzijde en het mediaruimterond de geweldsexcessen. Als hij echter aan zijn voornemen zou vasthouden, zou hij toch worden uitgenodigd. Notulen ministerraad 21-2-1969, Algemeen Rijksarchief, nr. 4618, inv. 951, fiche 273. Uiteindelijk bezocht Soeharto Nederland in september 1970 en werd zijn bezoek tot een dag ingekort vanwege aanhoudende studentendemonstraties onder de leuze 'Soeharto ongewenst'.
 - 5 'Niet goed voor onze relaties', in: *Nieuws van de Dag*, z.d.-2-1969. In dit bericht staat dat de Indonesische regering op de hoogte werd gehouden van alles wat op de televisie, radio en in de pers over de 'geweldsexcessen' bekend werd gemaakt. Ook zou er op interdiplomatiek niveau overleg gaande zijn of het verstandig was ook het Indonesisch standpunt in de Nederlandse discussie te betrekken.
 - 6 Interview met C. Fasseur, 22-8-1995.
 - 7 Handelingen Tweede Kamer 1968-1969, 3574.
 - 8 In maart 1987 zouden Den Uyl en het andere PvdA-Kamerlid H. Knol in de Tweede Kamer op de geschiedschrijving over het dekolonisatieconflict met Indonesië terugkomen. Zij vroegen minister-president R. Lubbers schriftelijk om prioriteit te geven aan wetenschappelijk onderzoek naar de relatie Nederland-Indonesië in de jaren '45-'50. Het kabinet ging hier echter niet op in met als argument dat de kwestie in 1969 al was geregeld.

NOTEN DEEL IIB

HOOFDSTUK 14 – DE HOUDING VAN HISTORICI

- 1 C. Vos, 'Een open zenuw; televisie en de herinnering aan de koloniale oorlog in Indonesië' in: *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, 2 (1990); zie ook: C. Vos, 'Televisie is niet debetaan verdringing van oorlogsmisdaden' in: *NRC Handelsblad*, 30-5-1994.
- 2 Brief van M.C. Brands, *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 3 Volledigheidshalve moet ik vermelden dat het onderwerp geweldsexcessen in Indonesië in nog drie andere wetenschappelijke werken die voor 1990 gepubliceerd zijn aan de orde komt: C.F. Rüter, *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam, 1970), J.A. de Moor, 'Het Korps Speciale Troepen: tussen Marechaussee-formule en politionele actie', en: J. Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn, 1983). Deze werken heb ik om de volgende redenen buiten beschouwing gelaten: bij de eerste uitgave gaat het om een juridische studie, de tweede publicatie is geen boek maar een kort artikel, en in het derde werk, een dissertatie, komen de geweldsexcessen slechts in een kort hoofdstuk aan de orde.
- 4 Johannes 'Poncke' Princen deserteerde in 1948 uit het Nederlandse leger en sloot zich aan bij de vijand, het Indonesische leger. Hij werd na het conflict Indonesisch staatsburger en bleef vooral in veteranenkringen een zeer controversieel figuur. Toen hij in 1993 probeerde een visum te krijgen om in Nederland zijn familie op te zoeken, verhinderde een veteranenlobby dat het ministerie van Buitenlandse Zaken Princen een visum verleende.
- 5 R. Kousbroek, 'P. Princen en de doofpot van onze Indische historie', in: *NRC Handelsblad*, 20-8-1993.
- 6 R. Kousbroek, 'De diachronie van de doofpot', in: *NRC Handelsblad*, 29-4-1994.
- 7 R. Meijer, 'Socioloog J.A.A. van Doorn en de historie van Indië', in: *Elsevier*, 26-3-1994.

- 8 Kousbroek, 'P. Prinsen'.
- 9 R. Meijer, *Oostindisch doof; Het Nederlandse debat over de dekolonisatie van Indonesië*, bijdrage van R. Kousbroek, 200-201.
- 10 'De doofpot van Indië', in: *Historisch Nieuwsblad*, 3de jrg., nr. 3, juni 1994. zie ook: Meijer, *Oostindisch*, interview met Jan Bank, 81.
- 11 Meijer, *Oostindisch*, interview met Cees Fasseur, 105. Deze kwestie verwijst naar een meningsverschil tussen hoogleraar Cees Fasseur en publicist Rudy Kousbroek over het bestaan van gegevens over de internering van politieke gevangenen op het eiland Boven-Digoel tijdens de koloniale periode. Fasseur vond deze gegevens en vermeldde ze in een ingezonden brief aan het *NRC Handelsblad*. Zie ook: R. Kousbroek, *Het Oostindisch kampsyndroom* (Amsterdam, 1992) 167.
- 12 Ibidem, interview met Petra Groen, 119.
- 13 Ibidem, interview met Jan Breman, 150.
- 14 Debat over de Nederlands-Indische doofpot gehouden op 29-1-1995 in Utrecht in de aula van de SLAU (café Zeezicht). Deelnemers waren R. Kousbroek, P.J. Drooglever, G. Boomsma en discussieleider A.H. den Boef. Deze publiceerde artikelen over dekoloniateliteratuur en is docent is bij het instituut voor Media en Informatie-management van de Hogeschool Amsterdam.
- 15 W. IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren, 1984).
- 16 H.L. Wesseling, *Vele ideeën over Frankrijk* (Amsterdam, 1987) 86.
- 17 R. Kousbroek, *het Oostindisch kampsyndroom* (Amsterdam, 1992) 240.
- 18 Deze mening baseer ik onder andere op gesprekken met de militair-historici M. Elands en J. de Moor, op het debat over de spanning tussen feiten en emoties in geschiedschrijving dat ik voerde met J.J.P. de Jong in het historische tijdschrift *Nieuwste Tijd*. Zie: S. Scagliola, 'Heen en weer geslingerd tussen feiten en emoties. Een kritiek op de visie van J.J.P. de Jong', *Nieuwste Tijd*, 1, mei 2001, 44-60. De reactie van J.J.P. de Jong, 'Tussen lachspiegels, emoties en weerbarstige feiten' verscheen in: *Nieuwste Tijd*, 2, oktober 2001, 66-72. Treffend is ook de uitspraak van historicus P.J. Drooglever tegenover mij: 'Historici zijn niet degene die moreel verontwaardigd zijn over wandaden in andere landen, dus kun je ze ook niet van hypocrisie betichten'. Interview met P.J. Drooglever op 11-9-1995.
- 19 Belangrijke werken zijn: J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië*, (Amsterdam, 1995), J. de Moor, *Westerling's oorlog. Indonesië 1945-1950*, (Amsterdam, 1999), W. van den doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam, 2000).
- 20 H. Schulte Nordholt, *Een staat van geweld*, inaugurele rede gehouden op 22 juni 2000 op de Erasmus Universiteit Rotterdam, 14, 15.
- 21 Ibidem, zie noot 23.
- 22 H. Schulte Nordholt, 'A genealogy of Violence', paper gepresenteerd op de conferentie 'Violence in Indonesia', gehouden op 13-15 december 2000 in de Rijksuniversiteit Leiden. Dit is een Engelse bewerking van zijn inaugurele rede, zie noot 17.
- 23 J.A.A. van Doorn, *Belast verleden. Over de historisering van de publieke moraal*. NOW/OKW-voorjaarslezing, Amsterdam 18 mei 2000.
- 24 J. de Beus, 'God dekoloniseert niet. Een kritiek op de Nederlandse geschiedschrijving over de neergang van Nederlands-Indië en Nederlands Suriname', in: *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis van Nederland*, 116 (2001) afl. 3, 307-324.
- 25 E. Locher Scholten, 'De grabbelton van De Beus of uit de ivoren toren. Een reactie, in: *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis van Nederland*, 116 (2001) afl. 3, 325-329.
- 26 S. Scagliola, 'Heen en weer geslingerd tussen feiten en emoties. Een kritiek op de visie van J.J.P. de Jong', in: *Nieuwste Tijd*, 1, juni 2001, 42-59.
- 27 Scagliola, 'Heen en weer geslingerd tussen feiten en emoties'.
- 28 H.L. Wesseling, *Vele ideeën over Frankrijk* (Amsterdam, 1987), 86.

- 29 J. Goudsbloem, *Dutch Society* (New York, 1967), 70. Hoewel deze uitspraak is gedaan in de jaren zestig, is de socioloog Goudsbloem nog steeds van mening dat wetenschappers zich afzijdig houden van publieke affaires. Zie ook het onderzoek over 'De macht van historici' in het themanummer 'geschiedbeoefening en het historisch bedrijf' van het *Historisch Nieuwsblad* in november 1995: De classicus Anton van Hooff: 'Historici isoleren zich te veel... er is een soort dédain om deel te nemen aan de politiek.'
- 30 Zelf heb ik een fascinatie voor het ongerijmde, voor het ongemakkelijke dat men kan controleren en hanteren wanneer het zorgvuldig in kaart is gebracht. Tegelijkertijd is er de neiging om te geloven in een synthese met begrip voor alle standpunten. Deze merkwaardige combinatie levert een spanning op die productief is. Ik hou me aan de regels van de geschiedwetenschap, maar twijfel sterk aan de mogelijkheid om gevoelens en persoonlijkheid te scheiden van wetenschappelijke opvatting.
- 31 Interview met W. IJzereef op 16-10-1995. Dit werd eveneens bevestigd door de Leidse antropoloog en historicus F. Colombijn die onderzoek deed naar lynchpartijen in Indonesië.
- 32 Meijer, *Oostindisch*, schriftelijk interview met R. Kousbroek, 200.

HOOFDSTUK 15 – HISTORISCHE PUBLICATIES

- 1 Het initiatief voor de bronnenpublicatie werd al in 1957 genomen door het bestuur van het RIOD op aandringen van de historicus en voormalig Indisch ambtenaar I.J. Brugmans. Het duurde echter tot 1968 voordat de regering, haar adviseurs en de uitvoerende historici het erover eens waren welke restricties op hen van toepassing zouden zijn. Zie E. Locher-Scholten, 'Ontstaan en ontvangst van de officiële bescheiden: bronnenpublicatie als signaal van koloniaal trauma', in: P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten ed., *De leeuw en de banteng* (Amsterdam 1997), 236-250. Tevens interview met P.J. Drooglever op 11-9-1995. Drooglever was vanaf 1971 als naaste medewerker van prof. van der Wal betrokken bij de samenstelling van de bronnenpublicatie.
- 2 Locher-Scholten, 'Ontstaan en ontvangst', 475.
- 3 Ibidem, 477-478.
- 4 Ibidem, 481.
- 5 Zie blz. 127.
- 6 P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten, voorwoord bij vol. 11 van de *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, red. P.J. Drooglever, VI.
- 7 Ibidem, v.
- 8 Ibidem, v.
- 9 Ibidem, VII.
- 10 Ibidem, VII.
- 11 Interview met P.J. Drooglever 11-9-1995.
- 12 Telefonisch interview P.M.H. Groen 26-10-1994. Mevr. Groen is bijzonder hoogleraar militaire geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zij promoveerde in 1991 op een proefschrift over het militair-strategisch beleid t.a.v. de politionele acties. Zij zat ook in de begeleidingscommissie die commentaar leverde op de Indische delen van het oeuvre van de historicus L. de Jong.
- 13 H. Baudet, 'Nederland en Indonesië: Overwegingen bij een recente bronnenpublicatie'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1976), 73.
- 14 Locher-Scholten, 'Ontstaan en ontvangst', 480.
- 15 P.J. Drooglever, 'Dekolonisatie in twintig delen. Een persoonlijke impressie', in: *De leeuw en de banteng* (Amsterdam 1997) 274.
- 16 Interview met P.J. Drooglever 11-9-1995.
- 17 B.B. van Dongen, 'De 'excessen' in Indonesië'. In: *Vrij Nederland*, 28-6-1969.
- 18 Interview met P.J. Drooglever 11-9-1995.

- 19 Van Dongen, 'De excessen'.
- 20 Interview met P.J. Drooglever 11-9-1995, zie ook: Locher-Scholten, 'Ontstaan en ontvangst', 483.
- 21 Locher-Scholten, 'Ontstaan en ontvangst', 486.
- 22 Interview met P.J. Drooglever 11-9-1995.
- 23 Locher-Scholten, 'Ontstaan en ontvangst', 487.
- 24 Ibidem, 488.
- 25 W.J. Hendrix, commentaar op de bronnenpublicatie, ongepubliceerd manuscript, 2. Collectie Hendrix.
- 26 Locher-Scholten, 'Ontstaan en ontvangst', 489-490.
- 27 Ibidem, 485.
- 28 Zie voor het commentaar van Kamerlid Visser en de toezegging van minister-president De Jong blz. 139, 159, 169.
- 29 H. Rottenberg, 'Verleden is van historici, niet politici'. In: *de Volkskrant*, 12-1-1995. In dit artikel komt P.J. Drooglever aan het woord over de zin van een debat over de dekolonisatie-periode in het parlement.
- 30 Interview met P.J. Drooglever 11-9-1995
- 31 R. Meijer, 'Gekoesterde neutraliteit. het Nederlandse Indonesië-beleid tussen 1945 en 1950 in twintig delen documenten, in: *Elsevier*, 23-3-1996.
- 32 Interview met P.J. Drooglever 11-9-1995.
- 33 Meijer, 'Gekoesterde neutraliteit'.
- 34 R. Meijer, *Oostindisch doof* (Amsterdam, 1995), interview met J.A.A. van Doorn, 63.
- 35 Interview met J.W. Hendrix op 27-2-1996. Van Doorn en Hendrix informeerden via H. Beijer, middelbare-schooldocent van Van Doorn en vooraanstaand PvdA-lid in Maastricht, bij het PvdA-kamerlid J.G.H. Tans hoe hun publicatie bij de partij zou vallen. Zij kregen een mondelinge reactie dat de zaak 'niet opportuun' werd geacht (Van Doorn en Hendrix verwijzen naar deze negatieve reactie in het voorwoord van de eerste editie van *Ontsporing van geweld* uit 1970). Tans was vanaf 1946 lid van de PvdA en werd op 7-10-1954 lid van de Tweede Kamer. De desinteresse voor deze studie kan verband houden met de betrokkenheid van de PvdA bij het Indonesië-beleid tussen 1945 en 1950. W. Drees had in 1948 regeringsverantwoordelijkheid gedragen voor de Tweede Politionele Actie en was nog premier van 1951 tot en met 1958. Met name hij was zeer vasthoudend in de ontkenning van het systematische karakter van het geweld. Toen in 1969 de Hueting-rel de publieke opinie beheerste, beweerde Drees van slechts twee gevallen van excessen op de hoogte te zijn: de Zuid-Celebes- en de Bondowoso-affaire. *Het Parool*, 20-1-1969. Zie voor gegevens PvdA: Parlementair Documentatie Centrum, Den Haag.
- 36 Meijer, *Oost-indisch*, interview Van Doorn, 63. Hendrix bestrijdt deze veronderstelling. Voor hem lag er helemaal geen wetenschappelijke carrière in het vooruitzicht. Het besluit om hun gegevens niet openbaar te maken was volgens hem puur ingegeven door pragmatisme. Zij wilden er zeker van zijn dat de politiek open zou staan voor deze kwestie.
- 37 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam, 1970) 181.
- 38 Interview met J.W. Hendrix op 22-9-1995. Zie ook Meijer, *Oostindisch*, 63.
- 39 Meijer, *Oostindisch*, 63.
- 40 Telefonisch interview met J.A.A. van Doorn.
- 41 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing*, 17.
- 42 Telefonisch interview met J.A.A. van Doorn.
- 43 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing*, 15.
- 44 Brief van Van Doorn aan Renate Rubinstein, 22-4-1972. Zie ook persoonlijke aantekeningen naar aanleiding van interviews met journalisten, na de publicatie van hun boek. Collectie Van Doorn.
- 45 Ibidem, 17.

- 46 Recensies en interviews verschenen in: *Algemeen Handelsblad*, 29 en 30-5-1970. *De Groene Amsterdammer*, 6-6-1970. *Het Parool*, 28-5-1970. *De Tijd*, 29-5-1970, *Algemeen Dagblad*, 30-5-1970. *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29-5-1970. *Vrij Nederland*, 13-6-1970. *de Volkskrant*, 29-5-1970.
- 47 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29-5-1970, 5, *Algemeen Dagblad*, 30-5-1970, 21, *De Tijd*, 29-5-1970.
- 48 *Groene Amsterdammer*, 6-6-1970, *de Volkskrant*, 29-5-1970.
- 49 Commentaar in radio-uitzending van de VARA over het boek op 5-6-1970, collectie Hendrix.
- 50 Ibidem.
- 51 Persoonlijke aantekeningen Van Doorn, collectie Van Doorn.
- 52 Ibidem.
- 53 Scenario VARA -televisieprogramma over het boek van Van Doorn en Hendrix. Uitzonden op 29-5-1970. Collectie Van Doorn.
- 54 Scenario VARA -televisieprogramma.
- 55 Persoonlijke aantekeningen Van Doorn.
- 56 *Vrij Nederland*, 22-4-1972. Brief van Van Doorn aan Renate Rubinstein, 22-4-1972. Collectie Van Doorn. Ook aangehaald in de column 'Tamar' van Rubinstein in *Vrij Nederland*, 6-5-1972. Gezien het feit dat *Ontsporing van geweld* twee jaar eerder in hetzelfde weekblad was gerecenseerd door Indonesië-specialist Ernst Utrecht, is het aannemelijk dat Rubinstein domweg slecht geïnformeerd was.
- 57 Brief van Van Doorn aan Renate Rubinstein, 22-4-1972. Collectie Van Doorn. Ook aangehaald in de column 'Tamar' van Rubinstein in *Vrij Nederland*, 6-5-1972.
- 58 Brief van Van Doorn aan mij, 14-12-1995.
- 59 P.J. Drooglever, recensie van *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict*, door J.A.A. Van Doorn en W.J. Hendrix. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 86 (1971) 2, 315-317.
- 60 Brief van Van Doorn aan mij, 14-12-1995.
- 61 Meijer, *Oostindisch*, interview Van Doorn, 64. De herdruk in de jaren tachtig werd slechter ontvangen in veteranenkringen. Toen hadden zij via belangengroepen en een invloedrijke politieke lobby langzaam aan meer invloed gekregen in de publieke opinie.
- 62 *Mars in Cathedra*, nr. 8, 1970. *De Militaire Spectator*, 139 jrg., nr. 10, 1970.
- 63 *De Legerkoerier*, jrg. 20, juli, 1970.
- 64 Brief van Van Doorn aan mij, 14-12-1995.
- 65 VARA -televisie-uitzending 29-5-1970. Collectie Hendrix.
- 66 Interview met W.J. Hendrix, 27-2-1996.
- 67 Meijer, *Oostindisch*, interview Van Doorn, 63.
- 68 Ibidem, 66-67.
- 69 Telefonisch interview met J.A.A. van Doorn.
- 70 Interview met W.J. Hendrix, 27-2-1996.
- 71 Van Doorn onderschrijft deze stelling. Brief van Van Doorn aan mij, 14-12-1995.
- 72 Interview met W.J. Hendrix, 27-5-1970. Hendrix had bij de herdruk in 1983 graag wat meer willen ingaan op de rol van politici in de kwestie, maar heeft daar uiteindelijk van afgezien.
- 73 VARA -radiouitzending, 5-6-1970, collectie Hendrix.
- 74 P. Gerritse, 'Ray Westerling, ik ben niet verbitterd, maar nog steeds woedend', in: *Panorama*, nr. 52, 1982.
- 75 R.P.P. Westerling, *Westerling, de eenling* (Amsterdam, 1982). Dit was een vertaling van de biografie die de Franse schrijver Dominique Venner in 1977 had gepubliceerd. Zie ook: J. de Graaf 'Geen eerherstel voor Raymond Westerling', in: *Het Parool*, 27-10-1984.
- 76 Interview met W. IJzereef op 16-10-1995.
- 77 W. IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren, 1984) 11-15.

- 78 Ibidem, hoofdstuk 5.
- 79 Ibidem, 141.
- 80 Ibidem, 159, 160.
- 81 Telefoongesprek met W. IJzereef op 8-5-1996.
- 82 Ibidem.
- 83 Interview met IJzereef op 16-10-1995.
- 84 De namen van de andere actieleiders zijn Krol en Horsthuis.
- 85 Telefoongesprek met W. IJzereef op 8-5-1996.
- 86 Ibidem.
- 87 'Zuid-Celebes: een doofpotaffaire', in: *De Tijd*, 13-7-1984.
- 88 Interview met IJzereef op 16-10-1995.
- 89 Ibidem.
- 90 IJzereef, *De Zuid-Celebes*, 176. Archief Algemene Secretarie te Batavia, Archief van de Procureur Generaal bij het Hooggerechtshof te Batavia, Archivalia van het kabinet van de Minister-President betreffende Indonesië in Overgangstijd en Nieuw-Guinea, archief van het ministerie van Overzeese Gebieden, archief van het ministerie van Overzeese Rijksdelen, archief van het Hoofdkwartier van de Generale Staf in Nederlands Oost-Indië, het archief van de Nederlands Forces Intelligence Service, archivalia betreffende Zuid-Celebes in de handschriften-collectie van het Koninklijk Instituut voor Taal, Land-, en Volkenkunde te Leiden.
- 91 Interview met IJzereef 16-10-1995.
- 92 'Zuid-Celebes: een doofpotaffaire', in: *De Tijd* 13-7-1984, 'Nederlands standrecht kostte 5182 Indonesiërs het leven', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 8-9-1984. J. de Graaf, 'Geen eerherstel voor Raymond Westerling', in: *Het Parool*, 27-10-1984. J. Morriën, 'De wrede heden van Westerling waren bij de autoriteiten bekend', in: *De Waarheid*, 8-12-1984. De enige negatieve reactie was een column van B. Lulofs in *De Telegraaf*, waarin IJzereef verweten werd zijn bevindingen niet getoetst te hebben aan Westerling's versie van de gebeurtenissen. Uit de tekst van deze column is echter op te maken dat Lulofs het boek of helemaal niet of niet goed gelezen had. Volgens hem gaf IJzereef in zijn boek ruimte aan de Indonesische beschuldiging dat er 20 tot 40.000 mensen waren omgebracht. IJzereef toonde juist aan dat het 'slechts' om 3130 executies ging.
- 93 VARA-radioprogramma *Z.I.*, juni 1984.
- 94 Ibidem.
- 95 Ibidem.
- 96 P. Schumacher, 'Fameuze resultaten. Het militaire standrecht van Raymond Westerling'. In: *NRC Handelsblad*, 5-1-1979.
- 97 J.J.P. de Jong, 'De rugdekking van kapitein Westerling'. In: *de Volkskrant*, 24-2-1979.
- 98 P. Schumacher, 'Raymond Westerling en de jungle van het verleden'. In: *NRC Handelsblad*, 18-9-1982.
- 99 J.J.P. de Jong, 'Optreden van kapitein Westerling in Indonesië had niets heldhaftigs'. In: *de Volkskrant*, 3-2-1983. Recensie van Westerling's autobiografie *Westerling, de eenling* (Amsterdam, 1982).
- 100 W. IJzereef, 'Westerling en zijn poging tot rehabilitatie'. In: *Vrij Nederland*, 18-9-1982.
- 101 P. Schumacher, 'Fameuze resultaten'. In: *NRC-Handelsblad* 5-1-1979. J. J.P. de Jong, 'De rugdekking van kapitein Westerling'. In: *de Volkskrant*, 24-2-1979.
- 102 P.M.H. Groen, recensie van 'De Zuid-Celebes-affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 101, 1986, 2770-2771.
- 103 Interview met IJzereef 16-10-1995.
- 104 J.J.P. de Jong, 'Standrecht Westerling vaak willekeurig', recensie in: *de Volkskrant*, 7-10-1984.
- 105 Ibidem.

- 106 Ibidem.
- 107 J.Th.M. Bank, 'L. de Jong over de oorlog in en de dekolonisatie van Indonesië', in: Madelon de Keizer (red.), *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht. Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk* (Den Haag, 1995) 123.
- 108 R. Meijer, *Oost-Indisch doof*, (Amsterdam, 1995), 72. Interview met L. de Jong.
- 109 Bank, 'L. de Jong over de oorlog', 124, 126.
- 110 Ibidem, 127, 128.
- 111 Ibidem, 129, 130.
- 112 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1968-1969, 2 juli 1969, p. 3616. In: Bank, 'L. de Jong over de oorlog', 133.
- 113 Bank, 'L. de Jong over de oorlog', 134. Zie ook: R. Meijer, *Oost-Indisch doof*, (Amsterdam, 1995) 73. Interview met L. de Jong.
- 114 Meijer, *Oost-indisch doof*, interview met L. de Jong, 73, 74.
- 115 Ibidem, 75, 76.
- 116 Ibidem, 75, 76.
- 117 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 14 'Reacties' (s-Gravenhage, 1991), 973. Zie voor een uitgebreide beschrijving van het publieke debat over de concepttekst hoofdstuk C in deel II van deze studie.
- 118 L. de Jong, typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1383, collectie J. Hueting. Zie ook L. de Jong, *deel 14 'Reacties'*, 915.
- 119 Ibidem, 'Oorlogsmisdrijven', 1384.
- 120 Ibidem, 1388.
- 121 Ibidem, 1388.
- 122 Rapport van auditeur-militair mr. K.S. Bieger van 22-12-1948, (Rijksinstituut van Oorlogsdocumentatie), geciteerd in L. de Jong, typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1410. Hieruit blijkt dat het gangbaar was om het standrecht op Indonesische verdachten toe te passen.
- 123 Excessennota, Tweede Kamer 1968-1969, 10008, bijlage 5, 34. Geciteerd in typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1410.
- 124 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Het Nederlands/Indonesisch conflict. Ontsporing van geweld* (Amsterdam, Dieren, 1983), 253-254. Geciteerd in typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1411.
- 125 De afzender van de brief dient niet in een specialistische eenheid. Als later een brief over de oorlogsmisdaden in de *Groene Amsterdammer* verschijnt, schrijft hij aan Romme dat dit geen 'uitzondering' betreft. J. Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, (Baarn, 1983), 429. Aangehaald in De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12 'Epiloog', 1053. Van deze Hongaarse kardinaal was bekend dat hij onder het communistisch bewind aan zeer wrede verhoormethoden was onderworpen.
- 126 *Het dagboek van Schermerhorn*, 300, 15-2-1947. Geciteerd in typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1412.
- 127 A.B., *Geboren om te Verliezen* (1985), 110. Aangehaald in typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1413. Dit betreft een manuscript dat ondergebracht is bij het persoonlijk correspondentiearchief van L. de Jong. NIOD-collectie.
- 128 L. de Jong, typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1416, 1417.
- 129 *Geboren om te Verliezen*. Aangehaald in typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1422.
- 130 L. de Jong, typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1425, 1426.
- 131 Ibidem, 1427.
- 132 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 14 'Reacties' (s-Gravenhage, 1991), 988, 989.
- 133 L. de Jong, typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1426.
- 134 Ibidem, 1427.
- 135 J.A.A. van Doorn, 'Dr. L. de Jong en Nederlands-Indië'. In: *NRC Handelsblad*,

- 3-12-1987. Aangehaald in: L. de Jong, *deel 14 'Reacties'*, 989.
- 136 Ibidem, 'Om een plaats in de Indische geschiedenis'. In: *De Gids*, 11-1988, jrg. 151, no. 11, 801-806. Aangehaald in: L. de Jong, *deel 14 'Reacties'*, 1027.
- 137 Enkele citaten: luitenant gouverneur-generaal Van Mooks commentaar op de contraterreur in Zuid-Celebes: 'methoden die ten nauwste verwant zijn met de Duitse en de Japanse'. Generaal Spoor: 'martelingen welke aan de Japanse methodiek doen denken'. Minister Sassen van Overzeese Gebiedsdelen sprak over 'Gestapo- en Gepeoe-methoden'. Een auditeur-militair die de Malang-represaille te onderzoeken kreeg, sprak over 'een oorlogsmisdrijf van precies dezelfde soort als waarvoor in Nederland talloze Duitsers werden berecht'. Volgens Van Doorn en Hendrix was op de terugvarende troepenschepen een veelgehoorde opmerking: 'Ze hoeven van de Mofniets te zeggen.' L. de Jong, *Het Koninkrijk, deel 12 'Epiloog'*, 1009, 1010.
- 138 Nanninga en Willems, *De Telegraaf*, 2-12-1987.
- 139 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 14 'Reacties' ('s-Gravenhage, 1991) 993.
- 140 W. IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren, 1984), 160. Zie ook het commentaar van IJzereef in *De Tijd* van 13-7-1984: 'Ik heb nog nooit zo een schoolvoorbeeld van een doofpotaffaire gezien'.
- 141 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 14, 905.
- 142 Ibidem, 906, 907.
- 143 Ibidem, 908.
- 144 Ibidem, 908.
- 145 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* (1970) 164.
- 146 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 14, 908.
- 147 Ibidem, 909.
- 148 Ibidem, 910.
- 149 Ibidem, 911.
- 150 Excessennota, Tweede Kamer 1968-1969, 10008, bijlage 7.
- 151 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 14, 912-913.
- 152 Ibidem, 914.
- 153 Ibidem, 914.
- 154 Ibidem, 917.
- 155 Ibidem, 917.
- 156 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 12, 829.
- 157 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 14, 924.
- 158 Ibidem, 924.
- 159 Ibidem, 1010.
- 160 Ibidem, 1018.
- 161 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 12, 988.
- 162 Ibidem, 988. Omdat ik niet beschik over de conceptversie van het gehele hoofdstuk 7, kan ik niet achterhalen of De Jong ook in de eerste versie elders in het hoofdstuk dieper op de Republikeinse excessen was ingegaan. Ik kan alleen maar inschatten dat als dit in de eerste versie ook is gebeurd, de kritiek over het ontbreken van Republikeinse geweldontsporingen onterecht zou zijn geweest.
- 163 Ibidem, 990.
- 164 Ibidem, 997.
- 165 L. de Jong, typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1407.
- 166 L. de Jong, *Het Koninkrijk*, deel 12, 1007.
- 167 Ibidem, 1008.
- 168 Ibidem, 1009.
- 169 Ibidem, 1012-1015.
- 170 Ibidem, 1015.
- 171 Ibidem, 1015.
- 172 Ibidem, 1019-1020.

- 173 Ibidem, 1022-1025.
 174 Ibidem, 1025.
 175 Ibidem, 1028.
 176 R. Meijer, *Oost-indisch doof* (Amsterdam, 1995) 108.
 177 In een interview met de journalist R. Meijer tracht de Indië-specialist C. Fasseur, die ook als mee-lezer betrokken was bij de beoordeling van De Jongs Indische delen, de meegaandheid van De Jong te verklaren: 'Ik beseftte wel dat De Jong aan het einde van een gigantische klus stond, dat hij inmiddels 74 was en dat de kritiek heel giftig was geweest, maar als één van zijn Indië-specialisten zou ik hem altijd zijn blijven steunen. Hij wist dat hij in ieder geval nooit geïsoleerd zou komen te staan.' Bron: Meijer, *Oost-indisch*, 108. In een brief aan mij ontkent De Jong ten stelligste beïnvloed te zijn: 'Emotioneel hebben de protesten mij niets gedaan, maar het spreekt vanzelf dat ik onder de indruk ben geraakt van de gemaakte opmerkingen. Dat ik veteranen teveel in bescherming heb genomen, lijkt mij niet juist'. Brief L. de Jong aan mij, 24-4-1996.
 178 Ibidem.

HOOFDSTUK 16 – CONCLUSIE: DE DOOPPOT OF HET TABOEÏ

- 1 Typend voor deze houding was de reactie van deskundigen op een nogal oppervlakkige tv-documentaire in 1995 van de commerciële zender RTL4 over Rawa Gedeh, het Javaanse dorpje waar Nederlanders in december 1947 een massamoord pleegden. Men distantieerde zich van de inhoud, maar er was geen spoor van zelfkritiek te bespeuren. Niemand was verbaasd over het feit dat in die vijftig jaar geen enkele historicus deze zaak had onderzocht.
- 2 H. Wigbold, 'De trauma's van een ex-kolonisator'. In: *Het Vrije Volk*, 24-12-1987.
- 3 De hoogleraar moderne Aziatische geschiedenis Schulte Nordholt spreekt in dit verband van de noodzaak tot dekolonisatie van de Nederlandse historiografie. Hij stelt het 'dogma' van de betrouwbaarheid van overheidsarchieven ter discussie. Zie: H. Schulte Nordholt, *Een staat van geweld*, inaugurele rede gehouden op 22 juni 2000 op de Erasmus Universiteit Rotterdam. Ik ben het voor een deel met hem eens omdat ik overtuigd ben van het historisch nut van bronnenpublicaties. Veel van de werken waaruit ik voor deze studie heb geciteerd, zijn immers gebaseerd op de reeks bronnenpublicaties over de Nederlands-Indonesische verhoudingen. Waar het mij om gaat is de acceptatie van de beperktheid van de schriftelijke bron. Zeker in het geval van Nederland en geschiedschrijving over Indonesië leidt de *overkill* aan koloniale archieven tot een sterk Neerlandocentrische historische cultuur.

NOTEN DEEL IIC

HOOFDSTUK 17 – INLEIDING

- 1 Elsbeth Locher-Scholten, 'Verwerking en koloniaal trauma; balans van begrippen', *Bzzlletin*, 228 september (1995), 3.
- 2 Psychotraumatoloog prof. dr. Rolf Kleber in: S. Baart, 'Het trauma is te populair', *de Volkskrant*, 13-3-1999. 'Kleber geeft toe dat het begrip 'trauma' in het dagelijks spraakgebruik aan inflatie onderhevig is. Dat betreurt hij. Werd voorheen bij trauma alleen aan grote rampen en oorlogsgeweld gedacht, nu lijkt daar van alles onder te vallen, zelfs het zakken voor het rijexamen'. Zie ook: Jolande Withuis, 'De inflatie van het begrip trauma', in: *Opzij*, februari 1995: 'Voor de media maken allemaal verdriet graag te gelde. Waar trauma ooit van doen had met uiterste onbespreekbaarheid (zoals inzake oorlog en incest), kijkt na jarenlange woordinflatie niemand ervan op als een sporter op de vraag 'hoe het voelde' antwoordt dat het wel een trauma was 'maar' zilver te halen'.

- 3 Locher-Scholten, 'Verwerking en koloniaal trauma', 3. Zie ook: Ido de Haan, 'Paths of normalization after the persecution of the Jews; The Netherlands, France and West-Germany in the 1950s', in: R. Bessel and D. Schuman (red.), *Violence and Normality* (forthcoming). Zij refereren beiden aan A. Lijphart, *The Trauma of Decolonization. The Dutch and West New Guinea* (Yale University Press, New Haven/Londen 1966), 7-8.

HOOFDSTUK 18 – OVER NEDERLANDS-INDIË, TRAUMA'S EN VETERANEN

- 1 Locher-Scholten, 'Verwerking en koloniaal trauma', 4. Locher-Scholten baseert haar schema op het werk van psychotraumatoloog Rolf Kleber, zie: R. Kleber, 'De schok van geweld: de psychologie van gevolgen en verwerking', in: H.J. Achterhuis e.a. (red.), *De gewelddadige samenleving* (Baarn: Ambo, 1994) 13-33. Het meest klassieke schema in de psychologische wetenschap voor het verloop van de verwerking van een trauma is dat van M.J. Horowitz. Hij gaat uit van een eerste fase die gekenmerkt wordt door de schok en het ongeloof over wat gebeurd is. Daarna wisselen perioden van herbeleven en vermijden elkaar af, totdat er een zekere mate van herstel is opgetreden, doordat men in staat is de gebeurtenis een plaats te geven in zijn nieuwe wereldbeeld. Zie: M.J. Horowitz, *Stress Response Syndromes* (Northvale, New Jersey, 1986), in: I. Bramsen, *The long-term psychological adjustment of World War II survivors in the Netherlands* (Delft, 1995) 15, 16.
- 2 Interview met Frances Zuidwegt, directrice van de Stichting Dienstverlening Veteranen, op 18-2-1998.
- 3 De hernieuwde belangstelling voor de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog eind jaren zestig, leidde tot een bijzondere regeling voor vervolgingsslachtoffers in 1968. Na een aantal wijzigingen, die de bijzondere status van deze groep en de solidariteitsplicht van de samenleving jegens hen moesten benadrukken, werd in januari 1973 de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers (WUV) van kracht. In 1986 werd voor groepen die buiten de WUV vielen de wet Uitkeringen Burger-Oorlogsslachtoffers ingesteld. In het zelfde jaar kwam ook de Wet Buitengewoon Indisch Verzet tot stand, die degenen die in Indië verzet hadden geboden tegen de Japanners, dezelfde rechten gaf als de oud-verzetssrijders in Nederland. In de jaren negentig waren het de veteranen-groepen die een beroep deden op erkenning en financiële steun van de overheid. Dit leidde tot het besluit van een eenmalige uitkering van 7500 gulden voor misgelopen pensioengelden die in 1991 werd uitgekeerd aan ex-dienstplichtigen van zowel KL als KNIL die meer dan vijf jaar hadden gediend. In 1998 kregen ook KL-militairen die tussen de twee en vijf jaar in Indië, Korea en Nieuw Guinea hebben gediend, een eenmalige uitkering van duizend gulden. Dit proces wordt ook beschreven in: J. Withuis, 'Geestelijke oorlogsschade', *MGv*, 5, 2001, 414.
- 4 J.M.W. Binnenveld, 'Herstel op bevel. Beknopte geschiedenis van de militaire psychiatrie' in: H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen-Tweede Wereldoorlog-Politie Acties-Korea* (Lisse, 1995) 73.
- 5 De hele ontwikkeling in ideeën over het concentratiekamp-syndroom, die na de Tweede Wereldoorlog inzette, laat ik in dit betoog buiten beschouwing. Deze heeft vooral betrekking op de behandeling van burgers en is niet bijzonder relevant voor de militaire psychiatrie.
- 6 A. Mooij, *Psychische oorlogsgevolgen*. Eindrapportage SOTO-onderzoek. (ongepubliceerd). Zie ook: A. Mooij, 'de langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen. In: C. Kristel (red.), *Binnenskamers. besluitvorming over terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. (Amsterdam, 2001). Beiden geciteerd in: J. Withuis, 'Geestelijke oorlogsschade; de oorlog in het Maandblad, 1945-2000', in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 5, 2001, 403. Zie ook: M. Bossenbroek, *De Meelstreep; terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001, 470-

472. Bossenbroek haalt de eindredactrice van het *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid* Lekkerkerker aan. In de eerste jaargang (1945/1946) verzucht zij dat het Nederlandse leger de traditie mist om op een gepaste wijze haar uit de krijgsgevangenkampen in Duitsland teruggekeerde militairen op te vangen. Zie: E.C. Lekkerkerker, 'Terugkeer in de burgermaatschappij', *MGv* 1 (1945/1946) 73-76.
- 7 M. Bossenbroek, *De Meelstreep; terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001) 474. Bossenbroek wijst op een uitzondering. Zo had de Nederlands psychiater A.M. Meerlo al in 1940 uit de internationale vakbladen opgemaakt dat bij vele veteranen de klachten zich pas na vele jaren openbaarden. Zie: A.M. Meerlo, 'Psychiatrische ervaringen uit de Wereldoorlog 1914-1918', *Psychiatrische en neurologische bladen*, 43 (1940).
- 8 Binnenveld, *Herstel op Bevel*, 65
- 9 J.M.W. Binnenveld, *Om de geest van Jan Soldaat, beknopte geschiedenis van de militaire psychiatrie* (Rotterdam, 1995) 124-125.
- 10 Binnenveld, *Om de geest*, 127-128.
- 11 J.W. van Neden, 'De ontwikkeling van een veteranenprobleem' in: G. Teitler en J. Hoffenaar (red.), *De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking* (Amsterdam, 1990), 109. De diagnose PTSS is vooral in medische kring geaccepteerd, maar historici en antropologen hebben dit concept ter discussie gesteld. Zie: A. Young, *The harmony of illusions. Inventing Post-Traumatic Stress Disorder* (Princeton, 1995). Zie ook: J. Withuis, 'Bestaat PTSS? Over trauma, traumacultuur en traumamisbruik', in: *ICODO-Info*, vol. 18 (2001), nr. 3/4 (dec.) 5-18. Omdat de verschillende visies op dit psychologisch concept mijns inziens niet relevant zijn voor de wijze waarop het begrip heeft bijgedragen tot de erkenning van problemen bij Indië-veteranen, blijft deze discussie in deze studie buiten beschouwing.
- 12 Bossenbroek, *Meelstreep*, 472.
- 13 J.M.P. Weerts, H.M. van der Ploeg en I. Bramsen 'Veteranen in Nederland. Een onderzoek naar late gevolgen van oorlogservaringen' in: H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen-Tweede Wereldoorlog-Politionele Acties-Korea* (Lisse, 1995) 16.
- 14 Over deze groep heb ik in de archieven van de Militair Geneeskundige Dienst geen gegevens kunnen vinden. Op basis van het feit dat het Neurose Centrum in principe alleen bedoeld was om militairen weer geschikt te maken voor de dienst, maak ik op dat het niet de plaats was voor militairen die niet meer toerekeningsvatbaar waren. Deze indruk wordt bevestigd door verwijzingen in brieven van Indië-veteranen naar 'echte gekken' die in een inrichting terecht kwamen.
- 15 J.W. van Neden, 'Zorg voor veteranen', in: *Carré*, maart nr. 3 (1989) 18.
- 16 De doorbraak was niet alleen een kwestie van politieke prioriteiten, maar hing ook samen met persoonlijke contacten. De toenmalige minister van Defensie Van Eekelen was een oud-leerling aan de KMA van generaal b.d. T. Meines, de voorzitter van de *Bond van Wapenbroeders*. De laatste, die als voorzitter getuige was geweest van een afsplitsing van zijn Bond, als gevolg van verdeeldheid over de Indië-problematiek, drukte Van Eekelen op het hart om als minister van Defensie iets voor de Indië-veteranen te doen. Interview met kolonel b.d. J.W. van Neden, voormalig hoofd van de afdeling Gedragswetenschappen van de Koninklijke Landmacht, gehouden op 28-5-1998.
- 17 Weerts, Ploeg en Bramsen, 'Veteranen in Nederland', 19.
- 18 R. Kousbroek, 'P. Princen en de doofpot van onze Indische historie', in: *NRC Handelsblad*, 20-8-1993.
- 19 Max Arian, 'Hueting, het zelfbeklag van mijn collega-veteranen vind ik ronduit verachtelijk', in: *De Groene Amsterdammer*, 15-9-1993.
- 20 H. Spiering, 'Na tropisch surrealisme wachtte de schoenenbon', in: *NRC Handelsblad*, 12-1-1995.
- 21 C. Sanders, 'Wij deden alleen onze plicht', in: *De Telegraaf* 6-9-1997.

- 22 Kamerdebat op 20-12-1994, afgedrukt in *NRC Handelsblad*, 21-12-1994.
- 23 Max Pam, 'Desertie'? 12-1994, *NRC Handelsblad*.

HOOFDSTUK 19 – DE BASISINGREDIËNTEN VAN HET 'TRAUMA'

- 1 W. Kramer, 'Divisiepsychiatrie. Ervaringen in de tropen', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 3de jrg. nr. 11-12 (1950), 328.
- 2 Kramer, Divisiepsychiatrie, 329.
- 3 J.W. van Neden, 'De ontwikkeling van een veteranenprobleem' in: G. Teitler en J. Hoffenaar (red.), *De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking* (Amsterdam, 1990) 104.
- 4 Woordenboek der Nederlandsche Taal, deel XVII ('s-Gravenhage/Leiden, 1960), 3315, 24.
- 5 Kramer, Divisiepsychiatrie, 338.
- 6 F.H.G. van Loon, 'Wie is er geschikt voor de tropen?', *Koloniaal Tijdschrift*, januari (1930). In: F. Doeleman, *De medische geschiedenis van een infanterie-bataljon der Koninklijke Landmacht gedurende drie jaar actieve dienst op Java, 1946-1950* (Assen, 1950) 26.
- 7 P. Peters, *Gezagsgestrouw; van buitenpost naar....buitenpost* (in eigen beheer, 1999). Op blz. 36: 'Dat zal het begin van de mataglap-periode hebben ingeluid. Eén keer in de week de postbode en o wee als er weer eens geen post doorgekomen was, omdat de zogenaamde bevriende landen van de republiek ons dwars wilden zitten.' Op blz. 40: 'Toen ik mijn steun en toeverlaat kwijt was, brak voor mij de mataglap (tropenkolder) tijd aan. Het was niet prettig. Steeds alleen, alleen, om gek van te worden en dat voelde ik dan ook wel zelf. Anders is het niet te verklaren dat ik er toch steeds op uittrok. Net of het gevaar opgezocht moest worden. De post was absoluut het enige waarmee je op de been werd gehouden.'
- 8 A.P. de Graaff, *Brieven uit het Veld; het vergeten leger thuis* (Franeker, 1989) 92.
- 9 Kramer, Divisiepsychiatrie, 328.
- 10 Ibidem, 330.
- 11 De bedoeling van het hoofd van de Militaire Geneeskundige Dienst was om in Indië een vooruitgeschoven post te creëren van het Neurose Centrum te Austerlitz (Zeist). Dit centrum was naar het voorbeeld van het Britse Northfield Hospital in Birmingham opgezet om militairen met oorlogsneurose te behandelen. In dit centrum werden ook de drie militaire psychiaters en twee gediplomeerde verpleegsters voorbereid op hun uitzending naar Indië. De toestemming voor uitzending werd verkregen van minister van Oorlog Fievez, maar deze probeerde de kosten ervan door te sluizen naar het ministerie van Overzeese Gebieden. Brief van de inspecteur Geneeskundige Dienst der Koninklijke Landmacht aan de minister van Oorlog, 14 november 1947. Zie ook: brief van de minister van Oorlog aan de minister van Overzeese Gebieden, 12 januari 1948. Centraal Archiefdepot – Ministerie van Defensie (CAD-MvD) Inventaris nr. 1004.
- 12 Kramer, Divisiepsychiatrie, 331.
- 13 Overzicht afgehandelde gerepatrieerde militairen, 28-7-1949, 7, archief SMGKL, doos 0249/3.
- 14 Kramer, Divisiepsychiater, 339. Wat natuurlijk ook zou kunnen, is dat juist bij deze categorie de symptomen zich pas op de langere termijn openbaarden.
- 15 Ibidem, 332.
- 16 Ibidem, 335.
- 17 F. Doeleman, *De medische geschiedenis van een infanterie-bataljon der Koninklijke Landmacht gedurende drie jaar actieve dienst op Java, 1946-1950* (Assen, 1950) 172.
- 18 Tijdens de gewenningsperiode komen voornamelijk depressies voor en psychopathische reacties. Na de Eerste Politionele Actie, neemt met de verheviging van de guerrilla-strijd, het aantal angstneurotische reacties toe. Het jaar daarop, 1948, neemt het aantal klachten weer af. Hier verschillen echter de bevindingen van Kra-

mer en Doeleman. Terwijl Kramer wijst op een hernieuwde toename van gevallen halverwege het jaar 1948, als gevolg van infiltraties in bezet gebied, stelt Doeleman dat ondanks de verhoogde militaire activiteit zich in deze periode weinig gevallen van angstneurose voordoen. Zijn verklaring is dat het grootste gedeelte van zijn bataljon in het hooggelegen regentschap Garoet gestationeerd was, waar men minder last had van het tropische klimaat. Het laatste jaar van de strijd, 1949, is de eenheid weer in het lager gelegen Tasikmalaja gelegerd. Daar volgt op de eerste gevaarlijke maanden een periode van relatieve rust, waarin echter het aantal gevallen weer toeneemt. Dit schrijft Doeleman toe aan het warmere klimaat en de daling van het moreel in verband met de politieke ontwikkeling. Veel meer dan Kramer benadrukt Doeleman dus de extra belasting van het tropische klimaat en de fysieke vermoeidheid, die samen de weerbaarheid tegen andere vormen van 'stress' doen verminderen. Doeleman, *De medische*, 174-177.

19 Doeleman, *De medische*, 176.

20 Austerlitz is een dorp in de buurt van Zeist. Jaarverslag 1947 van het Militair Neurose Hospitaal te Austerlitz, 22 april 1948. CAD, archief ministerie van Oorlog, nr. 1207. Van belang is dat men alleen die militairen naar het Neurosecentrum in Amersfoort stuurde die een aanzienlijke kans hadden om te herstellen. De ernstige psychiatrische patiënten werden direct doorgestuurd naar speciale klinieken.

21 Kramer, Divisiepsychiatrie, 336.

22 Ibidem, 338.

23 De terugkeer van de troepen, *Het Spoor Terug*, VPRO-radio, 29-5-1988.

24 De terugkeer, *Het Spoor*.

25 A. van Helvoort, *De verzwegen oorlog; dagboek van een hospik in Indië 1947-1950* (Groningen, 1988) 139.

26 Kramer, Divisiepsychiatrie, 330.

27 J.M.W. Binnenveld, 'Herstel op bevel. Beknopte geschiedenis van de militaire psychiatrie' in H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen-Tweede Wereldoorlog-Politieele Acties-Korea* (Lisse, 1995) 72.

28 Kramer, Divisiepsychiatrie, 342. De stelling dat men bij de militaire psychiatrie relatief vaak opnieuw het wiel moet uitvinden wordt bevestigd door de Amerikaanse ervaringen in Vietnam in de jaren zestig. Weer werd door ervaring vastgesteld dat een 'exhaustion-centre' vlak achter de gevechtslinie niet werkt bij een guerrilla-oorlog. Uiteindelijk werden de militairen vervoerd naar de psychiatrische afdelingen van grote legerhospitelen. Zie: J.M.W. Binnenveld, *Om de geest van Jan Soldaat, beknopte geschiedenis van de militaire psychiatrie* (Rotterdam, 1995) 191.

29 De terugkeer van de troepen, *Het Spoor Terug*, VPRO-radio, 29-5-1988. Op patrouilles werden zoutpillen uitgereikt tegen vermoeidheid. Door het vele transpireren verloren de militairen veel vocht en zout.

30 Doeleman, *De medische geschiedenis*, 102.

31 A.J. van Meurs, *Over de gevechtsuitputting* (Rotterdam, 1955) 121. De bataljonarts Van Meurs, die zijn boek schreef op basis van zijn ervaringen in '50-'51 tijdens de oorlog in Korea, bespreekt medische dossiers van militairen die vóór Korea ook in Indië hebben gediend. Hij haalt ook medische gegevens uit deze periode aan, citeert de bevindingen van psychiater Jansen, en voegt in een noot toe dat het algemeen bekend was: 'Dat deze psychiater zeer veel bezwaar had tegen de dienst in het algemeen, en tegen het feit dat hij zelf moest dienen. Hij identificeerde zich geheel niet met het zich wel handhavende deel van het leger.' Dan volgt het liedje. Van Meurs noemt zijn bron niet, maar het is waarschijnlijk dat hij zelf in Indië heeft gediend en dat de informatie dus gebaseerd is op eigen bevindingen.

32 Kramer, Divisiepsychiatrie, 340.

33 Van Helvoort, *De verzwegen*, 140.

34 Interview met P. van H. op 19-11-1996, Werkgroep Sprekend Verleden, Historisch

Genootschap Zoetermeer, vraag 89a. Van H. licht toe dat het niet ging om kooien met stalen spijlen maar om een soort overkapping op het dek van hout en gaas van stuurboord naar bakboord, waar de zware psychiatrische patiënten konden luchten zonder het gevaar dat ze van boord zouden springen. Een andere verwijzing is te vinden in een brief die in januari 1969 naar de redactie van *Achter het Nieuws* is gestuurd n.a.v. de uitzendingen over oorlogsmisdaden: 'Hoeveel verpleegden zijn er nu nog in inrichtingen die uit die tijd, in kooien vervoerd naar Holland, verpleegd moeten worden?' 26-1-1969. nr. 2616. AHN-archief. Omroepmuseum Hilversum. In de officiële beschrijving van het militaire ziekentransport wordt het zo omschreven: 'Voor de psychische patiënten was een aparte ruimte op het dek afgeschermd. Niet gevaarlijke en lopende psychische patiënten waren in een eigen ruim ondergebracht; de scheepspolitie hield daar extra toezicht. Maar de gehele nacht was er ook een medische wacht'. uit: H.A.G.J.P. van Hanswijck de Jonge (reserve-majoor KL b.d.), *Troepentransport naar Nederlandsch-Indië 1946-1950* (Bussum, 1981).

- 35 Verklaring van de verschillende diagnoses:

nervositas: nervositeit

angstneurose: toestand die wordt gekenmerkt door hevige angst- en paniekaanvallen en somatische symptomen zoals hartkloppingen, pijn in de borst, ademhalingsstoornissen, duizeligheid en flauwtes.

angsthysterie: zie hysterie.

neurose: onevenwichtigheid die voortkomt uit een innerlijk conflict en die geken-

merkt wordt door mislukkingen in het leven, angst, dissociatie en een laag zelfbeeld.

hysterie: psychische stoornis waarbij de zintuigen of het willekeurige zenuwstelsel verstoord raken. Deze stoornis kan zich uiten in blindheid, doofheid, verlies van tast- of reukzin, tintelingen, verlammingen, onzekere gang, bewegingsarmoede en bewegingsstoornissen. Een angsthysterie kan voortkomen uit een seksueel conflict in het onderbewuste dat stamt uit de vroege kindertijd. In de context van een gewelddadig conflict wordt het eerder gezien als een reactie op een schokkende gebeurtenis, waarbij de symptomen ontstaan uit zelfbehoud. Het schijnbaar puur fysieke onvermogen ontslaat de persoon van verantwoordelijkheid en zorgt voor bescherming, aandacht en hulp.

neurasthenie: toestand die gekenmerkt wordt door chronische zwakte, vermoeidheid, en soms uitputting.

dwangneurose: psychische stoornis die gekenmerkt wordt door het dwangmatig herhalen van bepaalde gedachten of van bepaalde handelingen.

Bron: Alfred M. Freeman, Harold I. Kaplan and Benjamin J. Sadock, *Modern Synopsis of Psychiatry/11; comprehensive textbook* (Baltimore, 1976).

- 36 Overzicht van de in 1947 en 1948 en 1949 ziek of gewond gerepatrieerde militairen uit Indonesië (alleen van de KL) in: CAD - MvD, Archief Inspecteur Geneeskundige Dienst Koninklijke Landmacht, inventaris nr. 87.
- 37 Dit is niet helemaal zuiver omdat bij de cijfers van de hele KL niet het aantal bekend is dat vermoedelijk door gevechtstress ziek is geworden, zoals bij de Zeven-december divisie. In ieder geval is duidelijk dat bij de divisie van Kramer het percentage hoger lag. Ook is duidelijk dat de dramatische situatie die hospik Van Helvoort schetst in ieder geval niet op de korte termijn in de statistieken van de Militaire Geneeskundige Dienst terug te vinden is.
- 38 I. Bramsen, *The long-term psychological adjustment of World War II survivors in the Netherlands* (Delft, 1995) 127.
- 39 J.M.W. Binnenveld, *Om de geest van Jan Soldaat, beknopte geschiedenis van de militaire psychiatrie* (Rotterdam, 1995) 236, 237.
- 40 Ds. J.H. Sillevius-Smit, 'De mentaliteit van de oorlogsvrijwilligers'. In: *Demobilisatie- studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen, 19.
- 41 H. Helmer, *Even liatten mannen; order van majoor-aalmoezenier W. Helmer c.s.s.r.*

- aan gerepatrieerden (Amsterdam, z.j.) 53,54. Collectie Stoottroepenmuseum Assen.
- 42 Jaarverslag 1947 van het Militair Neurose Hospitaal te Austerlitz, 22 april 1948, in: CAD-MvD, Archief ministerie van Oorlog 1946-1954, Inventaris Nr. 5957. Stuknr. 582. In 1949, toen van de 259 patiënten 27 uit Indië kwamen, was dit eveneens het geval. Het jaar daarop daalde het totale aantal patiënten tot 235, maar steeg het aandeel van de Indië-gangers tot 65.
 - 43 CAD-MvD, Jaarverslag 1948 van het Militair Neurose Hospitaal te Austerlitz, d.d. 21 juli, 1949, inventaris nr.2. Het jaar daarop daalde echter het aantal patiënten tot 344, maar daarvan waren wel 62 KL-militairen afkomstig uit Indië. Ook in 1948 waren niet de oorlogsneurosen kenmerkend voor de patiëntenpopulatie, maar de neurotisch-psychopathische persoonlijkheden. Jaarverslag 1949 en 1950, Ibidem.
 - 44 P. Hirschler, 'Over oorlogsneurosen', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, 4 (1951) 159. Geciteerd in: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 473, 474.
 - 45 CAD-MvD, Jaarverslag 1951 van het Militair Neurose Hospitaal te Austerlitz, inventaris nr. 2, 9.
 - 46 *Algemeen Handelsblad*, 25 september 1947. Dit zou later wel veranderen met de demobilisatie van het KNIL en van het grootste deel van de oorlogsvrijwilligers in 1948.
 - 47 J.M.P. Weerts, H.M. van der Ploeg en I. Bramsen 'Veteranen in Nederland. Een onderzoek naar late gevolgen van oorlogservaringen' in: H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen-Tweede Wereldoorlog-Politie Acties-Korea* (Lisse, 1995) 16.
 - 48 Nota van Brigade- en voorlichtingsofficier K.de Vries, 'De demobilisatie der O.V.W.ers als psychologisch probleem', 24-10-1947. Archief SMGKL, doos 0249/1/2. Zie ook: J. Hoffenaar, 'De terugkeer van de militairen van de Koninklijke Landmacht uit Indonesië (1947-1951)' in: G. Teitler en J. Hoffenaar (red.), *De Politie Acties, afwikkeling en verwerking* (Amsterdam, 1990) 99.
 - 49 J. Barnhoorn, 'Demobilisatie als geestelijk-hygiënisch probleem'. In: *Demobilisatiestudiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen, 8.
 - 50 Dat gold echter niet alleen voor de gedemobiliseerden. Ook bij de hulp aan 'oorlogsgetroffenen' door de Duitse bezetting van Nederland en de Japanse bezetting van Nederlands-Indië werd voornamelijk gedacht aan het lenigen van de eerste levensbehoeften zoals voedsel, een dak boven het hoofd en wat geld om de eerste tijd door te komen.
 - 51 J. Hoffenaar, 'De terugkeer van de militairen van de Koninklijke Landmacht uit Indonesië (1947-1951)' in: G. Teitler en J. Hoffenaar (red.), *De Politie Acties, afwikkeling en verwerking* (Amsterdam, 1990) 117.
 - 52 Uit NIPO-onderzoeken blijkt dat de angst voor werkeloosheid, met het spookbeeld van de jaren dertig in het achterhoofd, bij een meerderheid van de bevolking een grote rol speelde. Ook de schaarste in de eerste levensbehoeften was niet voorbij. De uitreiking van textielbonnen of een gratis kostuum in een tijd dat textiel nog op de bon is, zegt ook wel iets over de praktische overwegingen die in die tijd golden. Zie: J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese; enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland 1945-1950' in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel* (Rotterdam, 1989), 190.
 - 53 J.E. Ellemers en R.E.F. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatrieerden* (Muiderberg, 1985) 38-39.
 - 54 J.H. Kraak e.a., *De repatriëring uit Indonesië; een onderzoek naar de integratie van de gerepatrieerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving* (Utrecht/Amsterdam/'s-Gravenhage 1958) 244. De resultaten van de werkbemiddeling suggereren ook dat de overheid zich voor de gedemobiliseerden meer inspande, dan voor de migrantengroep. In juni 1951 had 99 procent van de gedemobiliseerden werk gevonden of

- was met een studie begonnen. Zie: Hoffenaar, 'De terugkeer', 124. Uit een onderzoek van het ministerie van Sociale Zaken dat een jaar later werd uitgevoerd, blijkt dat slechts 44,1 procent van de gerepatrieerden een baan had of een opleiding volgde. Zie: Ellemers en Vaillant, *Indische Nederlanders*, 49.
- 55 W. Tinnemans, *Indisch Licht; een halve eeuw steun aan oorlogsgetroffenen uit Indië*, (Den Haag, 1997), 52.
 - 56 Dit resulteerde onder andere in de bouw van 2200 duplexwoningen. Ook via de eigen kanalen, zoals de veteranenvereniging van de Stoottroepen, werden woningbouwprojecten opgezet. Van de 25.000 gedemobiliseerden die in 1948 als woningzoekend ingeschreven stonden, was eind 1950, toen er in Nederland nog een tekort van 300.000 woningen was, ruim de helft onder de pannen. Hoffenaar, 'De terugkeer', 125. Hoffenaar baseert zich op gegevens uit de Grote Winkler Prins, deel 19, (Amsterdam/Brussel, 1974), 493.
 - 57 Notulen Staatscommissie voor Leger en Vlootzaken, 29-10-'47, 8-9, SMGKL, doos 0249/1/2.
 - 58 Nota Puijs aan minister van oorlog W.F. Schokking, 3-11-'48. SMGKL, doos 0249/1/2, 8-9.
 - 59 Hoffenaar, 'De terugkeer', 121.
 - 60 W.C. de Vries, *het 1ste bataljon stoottroepen (I R.S.) in Indië 1945-1948; een verslag van W.C. de Vries voormalig kapitein I R.S.*, 28. In dit persoonlijke verslag haalt de Vries een enquête aan die gehouden werd onder zijn manschappen.
 - 61 Verslag van de Amsterdamse Demobilisatieraad over het eerste halfjaar 1948, 3. SMGKL, archief Pruys, doos 0249/2. Van deze 263 bezoekers kwam 94 om hulp bij huisvestingmoeilijkheden, 61 in verband met werkbemiddeling, 19 om adviezen omtrent studie en 89 met uiteenlopende moeilijkheden die werden gerekend tot 'sociale kwesties'.
 - 62 Verslag van de voordracht van mr. dr. F.J.M.A. Houben, commissaris van de koningin voor de provincie Limburg, afgedrukt in: *Reveille*, 3de jrg. no. 14 (juli 1949), SMGKL, archief Pruys, doos 0249/5.
 - 63 In zijn eindverslag van de Demobilisatie, in maart 1952, memoreerde kolonel Puijs dat de hoogte van de overbruggingsuitkering aan militairen die niet gelijk werk konden vinden of aan een studie konden beginnen, bijna gelijk was aan die voor de gedemobiliseerde militairen in de Verenigde Staten. Alleen had in de Verenigde Staten 57 procent van de militairen een dergelijke ondersteuning nodig gehad, terwijl in Nederland slechts 23 procent van de regeling gebruik had gemaakt. Overzicht van het directoraat voor de Demobilisatie der Koninklijke Landmacht, 13 maart 1952. SMGKL, archief Pruys, doos 0249/1/2.
 - 64 Brief van de directeur-generaal van het Rijksarbidsbureau aan de minister van Sociale Zaken, 23-1-1950. SMGKL, archief Pruys, doos 0249/4.
 - 65 Beknopt verslag van de gedurende de periode 21 november 1949 - 5/12 augustus 1950 in Indonesië aan KL en KNIL gegeven voorlichting over de werkgelegenheid in Nederland en elders. SMGKL, archief Pruys, doos 0249/4.
 - 66 'De demobilisatie der O.V.W.ers als psychologisch probleem', 24 oktober 1947. Nota van brigade-voorlichtingsofficier K. de Vries. Hierin wordt beweerd dat het verblijf in Indië de OVW'ers veeleisend zou hebben gemaakt: 'Hij heeft (dit geldt vooral voor de duizenden plattelanders in de O.V.W.-gelederen) dingen gezien, waarvan hij voor zijn vertrek niet droomde. Hij zal geneigd zijn het betrekkelijke hoge niveau, waarop de Europeaan in Indië leeft, straks ook in Nederland vanzelfsprekend te achten. Vele boerenjongens willen niet meer "onder de koe" en "achter de ploeg". Ook hier heeft Voorlichting een even moeilijke als belangrijke taak, uiteraard in samenwerking met de Vormings- en de Sociale Dienst.' SMGKL, archief Pruys, doos 0249/2.
 - 67 'Een kwestie van sociale gerechtigheid', toespraak van oud-minister van Oorlog mr. J. Meynen op de Nationale Demobilisatie-dag in Utrecht op 21 juni 1949. Zie: *Reveil-*

- le, 3de jrg. no. 14 (juli 1949), SMGKL, archief Pruys, doos 0249/5.
- 68 H. Smits, *Vrij Nederland*, 11-1-1992.
- 69 Begin 1947, als men nog in de brain-storm fase van het demobilisatie-beleid zit, wordt nog gedacht aan een kamp waar de OVW'ers na veertien dagen verlof naar terug moeten en waar ze voorbereid kunnen worden op de terugkeer in de maatschappij. De heer B. van Kooten, vertegenwoordiger van de Bond voor Oud-Stoottroepen: '...en heb tot mijn spijt moeten ervaren dat deze jongens niet normaal zijn. Wanneer de jongens terugkomen en zich melden bij het demobilisatiebureau zullen zich ongetwijfeld narigheden voordoen. ... Met deze jongens die soms zeven à acht jaar zijn weg geweest moet men anders te werk gaan dan met anderen. Daarom is het aan te bevelen, dat een psycho-technische selectie plaats vindt, vóór ze demobiliseren, dan kan men ze op grond daarvan met een gerust geweten overhevelen naar bepaalde plaatsen in de burgermaatschappij'. Verslag van de informatieve bespreking betreffende demobilisatie van militairen dd. 28 februari 1947 te 's-Gravenhage. CAD-MvD, Archief Legervoorlichtingsdienst, bundel 14, nr. 4284/V, 4.
- 70 De heer Jüch van de band Nederland-Indië. Verslag van de informatieve bespreking betreffende demobilisatie van militairen dd. 28 februari 1947 te 's-Gravenhage. CAD-MvD, Archief Legervoorlichtingsdienst, bundel 14, nr. 4284/V, 7.
- 71 Bespreking 10 juli 1947 van generaal Pruys met waarnemend hoofd van de Sociale Dienst betreffende taak en werkzaamheden van het centrale kantoor. Archief SMGKL, archief Pruys, demob. 23, doos 0249/1.
- 72 H. Schutten, 'De verloren generatie van '46', *Elseviers Magazine*, 6-12-1986, 184.
- 73 Verslag bespreking brigade-aalmoezenier West-Java, 10 februari 1949. 'Gevolgen deden zich reeds voelen in Nederland, waar gedemobiliseerden van vak veranderden, het zware werk ontlopen en moeizaam verkregen werkkring zonder verdere reden verlaten. Liever gaat men dan wat avonturen op maatschappelijk gebied, waardoor niet weinige levens mislukken.' SMGKL, archief Pruys, doos 0249/3.
- 74 J.M.A. Goedewaagen, inspecteur voor de demobilisatie van de Koninklijke Landmacht, 'De techniek van de demobilisatie'. In: *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen, 21.
- 75 J. Barnhoorn, 'Demobilisatie als geestelijk-hygiënisch probleem'. In: *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen, 7.
- 76 Kapitein luitenant ter Zee J. Beckering Vinckers. Verslag van de informatieve bespreking betreffende demobilisatie van militairen dd. 28 februari 1947 te 's-Gravenhage. CAD-MvD, Archief Legervoorlichtingsdienst, bundel 14, nr. 4284/V, 3.
- 77 H. Gerritsen, 'De hinderlaag bij Sindoadja; militaire acties op Java' (Baarn, 1987) 142.
- 78 F.H.P. Trip, *Brieven uit Indië, 1946-1949*, (Amsterdam, 1990) 67.
- 79 Barnhoorn, 'Demobilisatie als geestelijk-hygiënisch probleem', 4-6.
- 80 N. Ongerboer, Directrice Opleiding Psychiatrisch Sociaal Werk, 'De gedemobiliseerde en het gezin'. In: *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen, 35.
- 81 Ongerboer, 'De gedemobiliseerde en het gezin', 36.
- 82 Barnhoorn, 'Demobilisatie als geestelijk-hygiënisch probleem', 4.
- 83 Ibidem, 8.
- 84 Ongerboer, 'De gedemobiliseerde en het gezin', 37. Zie ook: E. Emmen, secretaris Synode Ned. Herv. Kerk, 'De aanpassing van de gedemobiliseerde aan het gezin'. In: *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen, 33.
- 85 J. Hoffenaar, 'De terugkeer', 126.
- 86 'In een Notedop; de nieuwe demobilisatievoorzieningen', uitgegeven door de Le-

- gervoorlichtingsdienst, Den Haag, augustus 1949 (derde druk). Op blz. 16, 17, 21, 23, 45 en 46 wordt verwezen naar lokale commissies voor moeilijkheden en klachten.
- 87 'Wordt de soldaat vergeten?', uit: *Commentaar*, april 1947. CAD - MvD, Archief Persdienst, bundel C 02.
- 88 'Geen nazorg', uit: *Friesch Dagblad*, 4 februari 1948. CAD - MvD, Archief Persdienst.
- 89 Barnhoorn, 'Demobilisatie als geestelijk-hygiënisch probleem', 9. Zie ook: Emmen, 'De aanpassing van de gedemobiliseerde aan het gezin', 30.
- 90 J.E. Ellemers en R.E.F. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatrieerden* (Muiderberg, 1985) 51.
- 91 'In een Notedop; de nieuwe demobilisatievoorzieningen', 83.
- 92 Hoffenaar, 'De terugkeer', 128.
- 93 De zorg om moreel verval gold niet alleen voor de troepen die uit Indië terugkeerden, maar ook al voor de ontwrichtende uitwerking op het gezin van de Tweede Wereldoorlog. Withuis betoogt dat na een periode met aandacht voor de individuele problematiek van mensen die getroffen waren door de oorlog, de aandacht verschoof naar de noodzaak van een 'collectief moreel en zedelijk herstel'. Zie: J. Withuis, 'Geestelijke Oorlogsschade'. In: *MGv*, 5, 2001, 399-403.
- 94 De terugkeer van de troepen, *Het Spoor Terug*, VPRO-radio, 29-5-1988.
- 95 Barnhoorn, 'Demobilisatie als geestelijk-hygiënisch probleem', 5. De waarschuwing van Barnhoorn hangt samen met de tendens in de Geestelijke gezondheidszorg om terughoudend te zijn in eerbetoen en aandacht voor oorlogsslachtoffers en het verzet. Dit zou hen in een uitzonderingspositie plaatsen en zo een belemmering vormen voor hun terugkeer in de maatschappij. Zie noot 93. Withuis, 'Geestelijke Oorlogsschade', *MGv*, 5, 2001.
- 96 Het gebruik van interviews waarin achteraf een beeld van de opvang is gereconstrueerd brengt het gevaar van anachronisme met zich mee. Ideeën over recht op nazorg in het heden projecteert men dan op een periode waarin deze opvattingen nog niet bestonden. Om dat echter veel van deze indrukken corresponderen met indrukken die in die tijd zelf zijn geregistreerd, vind ik het verantwoord om dit materiaal te gebruiken. Onvrede en vervreemding bij de demobilisatie van militairen zijn universele thema's.
- 97 Interview Van der Kemp. Vraag 87. Werkgroep Sprekend Verleden, Historisch Genootschap Zoetermeer.
- 98 P.T.A. Goossens, kolonel der Artillerie, hoofd der sectie Havens en Zeetransport van de Inspectie Verkeerswezen, 'De troepentransporten per schip naar en van Indonesië', *Militaire Spectator* 1951, LXX, 610. SMGKL, archief Pruys, doos 0249/5.
- 99 Hoffenaar, 'De terugkeer', 115.
- 100 Goossens, 'De troepentransporten', 609.
- 101 Hoffenaar, 'De terugkeer', 117.
- 102 Goedewaagen, 'De techniek van de demobilisatie', 23. Zie ook: Brief van prins Bernhard, voorzitter van de Nationale Demobilisatieraad, aan de burgemeesters van de eerste 25 gemeenten die zijn aanschreven door de Demobilisatieraad in verband met de terugkeer van Oorlogsvrijwilligers, 15 november 1947. In deze brief worden instructies gegeven voor het opzetten van een lokale organisatie met vertegenwoordigers van kerkelijke instanties en andere maatschappelijke organisaties. SMGKL, archief Pruys, doos 0249/2.
- 103 De terugkeer van de troepen, *Het Spoor Terug*, VPRO-radio, 29-5-1988.
- 104 J.M.P. Weerts, M.T.A. Klaarenbeek, I. Bramsen en H.M. van der Ploeg, 'in gesprek met Nederlandse oud-militairen. Een terugblik op vijftig jaar aanpassing en verwerking', in: H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen-Tweede Wereldoorlog-Politieele Acties-Korea* (Lisse, 1995), 170.
- 105 Ibidem, 171.

- 106 'Onze Jongens en hoe Indië verloren ging', zaterdag bijvoegsel *NRC Handelsblad*, 2-1-1999, interviewfragment met Indië-veteraan, 34.
- 107 J.W.M. Schulten, 'Soldaten, legerleiding en thuisfront: een belangengemeenschap onder een ongelukkig gesternte', in: G. Teitler en P. Groen (red.), *De Politionele Acties. Afwikkeling en verwerking*, G. Teitler (red.) en J. Hoffenaar (Amsterdam, 1990) 40. Zie ook: Hoofdvlotpredikant Sillevius-Smit, 'Geen stank voor dank' in *Reveille*, 3de jrg. no.14, juli 1949, SMKL, archief Pruys, doos 0249/5.
- 108 Weerts e. a., 'In gesprek met Nederlandse oud-militairen', 172.
- 109 In de eerste nummers van de *Wapenbroeder* begin jaren vijftig wordt een aantal maal melding gemaakt van dit soort werkgevers met daarbij de oproep om deze werkgevers te boycotten.
- 110 Interview met W.F. van B., 1095.1a-13, Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, KITLV.
- 111 T. Pollmann, 'Veertig jaar later', citaat van Indië-veteraan.
- 112 Weerts e. a., 'In gesprek met Nederlandse oud-militairen', 171.
- 113 A.P. de Graaff, *Brieven uit het Veld; het vergeten leger thuis* (Franeker, 1989), 29.
- 114 'Onze Jongens en hoe Indië verloren ging', zaterdag bijvoegsel *NRC Handelsblad*, 2-1-1999, interviewfragment met Indië-veteraan, 34.
- 115 De terugkeer van de troepen, *Het Spoor Terug*, VPRO-radio, 29-5-1988.
- 116 Goossens, 'De troepentransporten per schip naar en van Indonesië', 610.
- 117 Schulten, 'Soldaten, legerleiding en thuisfront', 29.
- 118 Goossens, 'De troepentransporten per schip naar en van Indonesië', 610.
- 119 Verslag 7 dec. Divisie-aalmoezenier van West-Java, 10-2-'49. SMGKL, dossier Pruys, doos 0249/3. In dit verslag wordt een beroep gedaan op de militaire autoriteiten om over te gaan tot demobilisatie van 9000 OVW'ers en de 7 dec. Divisie. Als grootste problemen worden genoemd: de vervreemding van Nederland en van geregelde werktijden en het aanhalen van de banden met Indië middels prostitutie-bezoek of huwelijken met lokale vrouwen.
- 120 Nota generaal Pruys voor de minister van Oorlog, 27-12-1949, SMGKL, doos 0249/3.3.
- 121 'Iedere demobilisant vindt prioriteit in Nederland', in: *De Maasbode*, 14-2-1949. CAD-MvD, Archief Persdienst.
- 122 Nota personeelsbezetting Sociale Dienst, 14-12-1949, SMGKL, doos 0249/3.3.
- 123 Nota aan de minister van Oorlog van de directeur van de demobilisatie Koninklijke Landmacht kolonel G. Pruys, 3 november 1948, SMGKL, archief Pruys, doos 0249/1/2. Zie ook: Onderzoek op last van het Hoofd van de Sociale Dienst van het ministerie van Oorlog naar aanleiding van ingekomen klachten over de behandeling van Demobilisanten op het Gew. kantoor van de Soc. Dienst M.v.O. te 's-Gravenhage, 14 juni 1949. SMGKL, Archief Pruys, doos 0249/4.
- 124 'In een Notedop', Legervoorlichtingsdienst, 82.
- 125 Hoffenaar, 'De terugkeer', 122.
- 126 Goedewaagen, 'De techniek van de demobilisatie', 23
- 127 Vanaf oktober 1947 was het centrum gevestigd in Het Boskamp te Huis ter Heide, in december 1949 verhuisde het demobilisatiecentrum naar het voormalige concentratiekamp aan de Appelweg te Amersfoort. Hoffenaar, 'De terugkeer', 119.
- 128 Goedewaagen, 'De techniek van de demobilisatie', 25.
- 129 Hoffenaar, 'De terugkeer', 119.
- 130 In het nummer van februari 2000 van het tijdschrift *De Opmaat*, een uitgave van de Stichting Dienstverlening Veteranen, heb ik een oproep geplaatst. Hierin vroeg ik om informatie van Indië-veteranen die vanaf 1948 gebruik hebben gemaakt van voorzieningen in het kader van de demobilisatie. Ik heb telefonisch gesprekken gevoerd met de negentien veteranen die reageerden op mijn oproep. Hierbij vroeg ik eerst om de achtergronden van het verblijf in Indië, zoals rang, functie en legering, en later ging ik in op de demobilisatie zelf. Opvallend is dat bijna al deze veteranen

zich de aankomst per boot en de ontvangst thuis kunnen herinneren, maar niemand kan zich de demobilisatie in het kamp Woerden herinneren, vier weken later, terwijl dit toch bij uitstek de gelegenheid was om ervaringen uit te wisselen.

- 131 Dat de mogelijkheid om zin te geven aan de eigen traumatische ervaring van grote invloed is op de verwerking van die ervaring is mooi beschreven in het artikel 'Levensbeschouwing en doodsdreiging; Puttenaren, communisten en de relatie tussen oorlogstrauma en cultuur' van J. Withuis, in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 5, 1997.
- 132 In hun onderzoek naar gevoel, gedrag en moraal in Nederland tussen 1938 en 1978, gebaseerd op een analyse van de adviesrubriek 'Margriet weet Raad', zijn volgens Brinkgreve en Korzec, 'flinkheid' en 'plichtsbetrachting' kenmerkend voor de houding ten opzichte van persoonlijke problemen in de jaren vijftig. Het leven is een kwestie van 'rijden en omzien, van aanpassen en uitkijken'. Dit is het advies aan voornamelijk vrouwelijke brievenschrijvers, maar het geeft uiteraard ook weer wat de algemene tendens was die ook voor mannen gold. C. Brinkgreve en M. Korzec, *'Margriet weet raad, gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978'*, (Utrecht/Antwerpen, 1978), 79.

HOOFDSTUK 20 – JANUARI 1969: OORLOGSMISDADEN OP DE TELEVISIE

- 1 In de brieven die aan *AHN* zijn gestuurd in de drie weken na de uitzendingen, wordt verschillende keren melding gemaakt van pogingen om aandacht aan deze kwestie te schenken: in de *Leeuwarder Courant* midden jaren zestig, in een schrijven n.a.v. de oproep voor dienst voor de Burgerbescherming, in *Vrij Nederland* in 1955 n.a.v. de zaak-Jungschlager, geschreven is ook naar *Het Vrije Volk*. Achter het Nieuws-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 2 M. Prenger, *Achter het nieuws en de oorlogsmisdaden in Indonesië*, lezing conferentie Vereniging Geschiedenis van Beeld en Geluid, 31-5-1991. Transcriptie aanwezig in het archief van het Nederlands Audiovisueel Archief, Hilversum. In deze ongepubliceerde lezing schetst Prenger de totstandkoming van de *Achter het Nieuws*-uitzendingen. aan de hand van o.a interviews met de (toen nog levende) programmamakers.
- 3 De enige positieve reactie op het programma van iemand met een hogere rang dan sergeant, kwam van een reserveofficier. Deze had echter zelf geen oorlogsmisdaden zien plegen Hij was wel getuige van de resultaten tijdens zijn werk bij de geneeskundige dienst. Een andere getuigenis van een hogere in rang kwam van een stafofficier van de inlichtingendienst van de Mariniersbrigade. Hij beschreef in zijn brief de context waarin de misdrijven werden gepleegd om aan te geven hoe moeilijk het was om zo iets te voorkomen. *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 4 *1945 Nederlandsch Indië/1949 Indonesië/1969 Achter het Nieuws*. Volledige teksten van de VARA-uitzendingen op 17, 25 en 27 januari 1969. (Hilversum, 1969) 35-50.
- 5 Ibidem, 60.
- 6 Ibidem, 25, 26.
- 7 Ibidem, 28.
- 8 *Denkbeeld*, NTS. Uitzending op 4-2-1969 om 20.45 uur. Vraaggesprek met dr. W. Drees over het regeringsbeleid inzake Indonesië in de jaren '45-'50. Drees weerlegde de kritiek dat hij de zaak in de doofpot had gestopt en geen stappen ondernomen had om het plegen van oorlogsmisdrijven in Indië tegen te gaan. Hij had wel degelijk, binnen de politieke mogelijkheden die er waren, protest aangetekend bij de Nederlands- Indische regering en verzocht om een onderzoek. Over de zaak Westerling had hij over de radio zijn verontwaardiging geuit. Uit het zeer formalistische relaas van Drees valt op te maken, dat hij wat beleid betreft zeer weinig speelruimte had. Hij was aan handen en voeten gebonden aan de broze coalitie met de confessionelen, die een veel hardere lijn voorstonden. Bovendien was hij wat zijn militaire informa-

tie betreft volkomen afhankelijk van de Nederlands-Indische legertop. Achteraf be-
treurde hij het doorgaan van de Tweede Politionele Actie, omdat de besluitvorming
hierover gebaseerd was op onjuiste informatie. Is hier sprake van een democratische
besluitvorming die het nemen van ingrijpende, maar noodzakelijke maatregelen
verhindert?

- 9 *Achter het Nieuws*, 79, 80.
- 10 Brief M. 3303, *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 11 *Achter het Nieuws*, 105.
- 12 M. Prenger, *Achter het nieuws*, 6.
- 13 *Achter het nieuws*, 105.
- 14 Ibidem.
- 15 P. van 't Veer, 'Wat bewoog ons van 1945 tot 1950?', in *Vrije Volk*, 28-1-1969.
- 16 *Het Parool*, 3-6-1991.
- 17 A.F.L., Radio en Televisie, 'Nieuwe Rotterdamsche Courant', 27-1-1969.
- 18 In de 885 brieven die de VARA ontving tijdens en na de AHN-uitzendingen van ja-
nuari 1969, komen reacties voor waaruit op te maken valt dat de zaak zowel in de
privé-sfeer als op het werk regelmatig is besproken; er wordt verwezen naar discus-
sies in familiekring, op verjaardagsfeestjes, op het werk en zelfs in de schoolklas.
Achter het Nieuws-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 19 Topscorer onder de dagbladen was *Trouw* met 61 artikelen. De andere bladen publi-
ceerden rond de vijftig stukken: het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *Het Vrije Volk*,
de Volkskrant, *de Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Parool*. Het *Algemeen Han-
delsblad* en *De Tijd* publiceerden respectievelijk 39 en 38 artikelen. Het laagste aantal
kwam voor rekening van het communistische blad *De Waarheid*. L. Stam, B. Man-
schot, 'De Hueting affaire', in: *Massacommunicatie*, jrg. 1, nr 1 (1972/73), tabel 2.
- 20 Ibidem.
- 21 Een opvallende overeenkomst is dat juist deze twee kranten het hoogste aantal inge-
zonden brieven plaatsten. *De Telegraaf* kreeg er 65, gevolgd door het *Algemeen Dag-
blad* met 54, en op de derde plaats kwam *Het Vrije Volk* met slechts 18 brieven. Ibi-
dem, tabel 1.
- 22 Berichten uit *De Telegraaf*, geciteerd in: Prenger, *Achter het Nieuws*, 8.
- 23 Ibidem.
- 24 *De Nieuwe Linie*, 1-2-1969. Ook in verschillende brieven die aan AHN werden ge-
stuurd werd deze vergelijking gemaakt. *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuse-
um, Hilversum.
- 25 H. Daudt, B.A. Sijes, *Beeldreligie; een kritische beschouwing naar aanleiding van re-
acties op de derde uitzending van 'Zo is het ...'*, (Amsterdam, 1966), 10, 98. Op 4 janua-
ri 1964 nam de VARA in een televisie-uitzending van het satirisch programma '
Zo is het toevallig ook nog eens een keer' een onderdeel op waarin de televisie werd
voorgesteld als een god op een altaar waar de verslaafde tv-kijker zijn gebeden tot
richtte. De sketch, die ook 'beeldreligie' was getiteld, bracht in de pers, de omroep-
wereld en de politiek grote opschudding teweeg. De VARA ontving toen 4207 be-
richten, waaronder zeer veel schriftelijke scheldpartijen en zelfs fascistische en anti-
semitische uitlatingen. Het aantal negatieve en positieve reacties was ongeveer
gelijk.
- 26 *Nieuwsblad van het Noorden*, 10-2-1969. Ook in de brieven die de redactie van AHN
ontving verwijst men veelvuldig naar de VARA als een 'rooie bende' of naar de Tele-
graaf als 'de foute krant'. Opvallend is een aantal reacties waarbij men benadrukt
'geen Telegraaf-lezer' te zijn, maar toch de AHN-aanpak te veroordelen. *Achter het
Nieuws*-archief, Omroepmuseum, Hilversum.
- 27 *Het Parool*, 3-6-1991.
- 28 *Tirade*, 3-2-1969.
- 29 Stam en Manschot, 'De Hueting-affaire', tabel 2.
- 30 M. Elands, 'Van dader tot slachtoffer? De Indië-veteraan in samenleving, publiciteit

- en geschiedschrijving', in: M. Elands (red.) *Uit Indonesië. De erfenis van de soevereiniteitsoverdracht* (Den Haag, 2001).
- 31 C. Vos, 'Een open zenuw; televisie over de koloniale oorlog in Indië', in: *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, jrg 2, nummer 2, 12-1999, 69-99. Het eerste programma leverde een kijkdichtheid op van 36,8 procent in plaats van het normale 32 procent. De tweede en derde uitzending scoorden ook hoger dan normaal voor het tijdstip van de avond: 28,7 procent en 33,2 procent.
 - 32 Door van het gemiddelde uit te gaan heffen deze uitersten elkaar weer op.
 - 33 Vos, 'Open zenuw'.
 - 34 Stam en Manschot, 'De Hueting-affaire', 16. De 885 reacties op de uitzendingen bevestigden deze indruk.
 - 35 P. Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, (Cambridge, 2000) 296, 297. Zie ook: J.J.A. van Doorn, 'Strijdgenoten en lotgenoten.....', lezing gehouden tijdens het symposium *Vijftig jaar na de soevereiniteitsoverdracht; Nederland-Indonesië*, georganiseerd door het Veteranen Platform op 16-12-1999 op de Koninklijk Militaire Academie in Breda, 47. De zwakke militaire traditie in Nederland hangt samen met de succesvolle neutraliteitspolitiek tijdens de Eerste Wereldoorlog, en met de snelle capitulatie voor Duitsland aan het begin van de Tweede. Mede daarom ontbreken hier de prikkels, die in de ons omringende landen, na afloop van de strijd hebben geleid tot de opbouw van militaire instituties. Dat geldt zowel voor het specifieke gebied van de militaire psychiatrie, zoals beschreven in hoofdstuk twee, als voor de belangenbehartiging van ex-militairen in algemene zin.
 - 36 Volledigheidshalve moet ook de Bond van Oud-Strijders (BOS) worden genoemd, die een veel breder spectrum van militairen vertegenwoordigde. Deze in 1947 opgerichte organisatie kwam voort uit de burgerwachttraditie van de vrijwillige landstorm tijdens de Eerste Wereldoorlog. De leden waren afkomstig uit het Verzet, de strijd in Indië en Korea, maar ook uit het actief dienende leger. Naast een vormende doelstelling, het opwekken van vaderlandsliefde, waren er concrete taken zoals het bevorderen van erkenning in de vorm van onderscheidingen en herdenkingen. Gedenkboek 1925-2000, *Van Mobilisatiekruisdrager tot Wapenbroeder*, (mei 200) 25. De BOS bracht het blad *De Trom* uit, waarvan ik helaas geen nummers heb kunnen achterhalen. De voorzitter van de BOS in 1969, W.Ch.J.M. van Lanschot, bracht kort na de uitzendingen in februari 1969 een bezoek aan de zusterorganisatie in Indonesië, het *Legiun Veteran Republik Indonesia*. In een gezamenlijke verklaring stelden de organisaties dat er twijfel was 'of het thans nog zinvol is, na te gaan hoe in het verleden onder geheel andere, tragische omstandigheden is gehandeld'. *Elseveris Weekblad*, 29-3-1969. Van Lanschot was ook een van de financierders van het revalidatiecentrum voor militaire oorlogsinvaliden, het centrum van de Bond voor Nederlandse Militaire Oorlogsslachtoffers. Dat was aanvankelijk alleen gericht op slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.
 - 37 Jubileumnummer *Madjoe*, 1991, 30, 31. Al in 1902 werd door onderofficieren van het KNIL de vereniging 'Ons Aller Belang' opgericht met als doel het versterken van de slechte sociale positie van deze groep in Nederlands-Indië. Daarnaast bestond in Amsterdam een Indische club genaamd 'Madjoe' die in Nederland de belangen behartigde van gepensioneerde onderofficieren van het KNIL die in Nederland kwamen wonen. In 1911 fuseerden deze twee organisaties. Zie ook: jubileumnummer 1961, 25, jubileumnummer 1981, 4. Daar de generatie van Indische ex-militairen bijna is uitgestorven is deze organisatie per 1-1-2001 opgeheven.
 - 38 Jubileumnummer *Madjoe*, 1991. De ex-militairen van het KNIL zagen het als onrechtvaardig dat leden van de Koninklijke Marine die tijdens de oorlog in Azië in krijgsgevangenschap zaten wel door de Nederlandse regering hun achterstallige soldij over de oorlogsjaren kregen uitbetaald. De verslechterde verhouding tussen Nederland en Indonesië in de jaren vijftig zorgde ervoor dat Indonesië eenzijdig het akkoord van de Ronde Tafel Conferentie opzegde en er van uitbetaling aan het KNIL

niets terecht kwam. Toen in de jaren zeventig de regering werd aangesproken op uitbetaling van de backpay refereerde deze naar de RTC-akkoorden. Pas in 198 kwam de overheid met een financiële regeling waarbij aan oud-KNIL-militairen die tussen 1942 en 1945 in Japanse kampen zaten en geen salaris ontvingen een éénmalige uitkering van f. 7500,- werd uitgekeerd. Omdat in 1992 een wet tot stand kwam waarin ex-dienstplichtigen met een langdurige diensttijd van minstens vijf jaar tussen 1936 en 1962 een pensioenvervangende uitkering kregen van f. 7500, besloot men deze maatregel ook te laten gelden voor ex-KNIL-dienstplichtigen en reservisten.

39 *Madjoe*, 53 jrg., nr. 3, maart 1969.

40 Uitzonderingen hierop zijn: de afdeling Amsterdam, (waar men verwacht nog wel iets van het bestuur te horen,) Groningen (waar de leden worden opgeroepen hun VARA-lidmaatschap op te zeggen), 't Gooi (waar men wordt opgeroepen een 'vlam-mend' protest te laten horen) Rotterdam, (waar men blij is met een 'belangrijke mededeling' van de Bondspresident), Ede/Veenendaal en Utrecht. Maar ook hier is het slechts een kwestie voor de rondvraag en laat men het initiatief voor protest helemaal over aan het hoofdbestuur. Ibidem, 12.

41 *Madjoe*, april 1969.

42 Ibidem, 12.

43 Een uitzondering hierop vormden: de afdeling Tiel/Ede/Veenendaal, waar men contact opneemt met de plaatselijke pers, een motie van afkeuring opstelt en deze naar het hoofdbestuur stuurt. De afdeling in Nijmegen steunde deze acties. Ibidem, 13. Ook in Maastricht was men niet tevreden over de vage toezeggingen van het hoofdbestuur en vroeg men naar informatie over de 'geëigende stappen'. *Madjoe*, mei 1969, 10.

44 *Madjoe*, juni 1969, 2.

45 De redactionele wijzigingen in de conclusie van de excessennota betroffen gevoelheden in de relatie met Indonesië, juridische aspecten over vervolging en tenslotte het afzwakken van de constatering dat de gegevens onvolledig waren. Zie 'Aanpassingen in de tekst' op blz. 131.

46 *Madjoe*, juli 1969, 11.

47 J.W.M. Schulten, 'Het afgeschreven leger; de Indië-veteranen en hun strijd om erkenning'. In: *De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking*, G. Teitler (red.) en J. Hoffenaar (Amsterdam, 1990) 93.

De BOSS ontstond in 1945 toen ca 2000 stoottroepers demobiliseerden. Twee motieven speelden een rol: uit ontevredenheid over de van regeringswege getroffen regelingen zette men zelf een hulpverlenende instantie op en men wilde de sterke banden van onderlinge vriendschap behouden. Hiervoor richtte deze regionaal gebonden organisatie het blad *Strijgend Nederland* op. Jaarlijks herdenkt men gesneuvelde Stoottroepers in de herdenkingskapel in Beneden-Leeuwen.

48 'Publikaties', in: *Strijgend Nederland*, juli 1969, 4.

49 Brief van voorzitter B.W.J. Arts en secretaris M. Remmers aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 23-1-1969, in: *Strijgend Nederland*, juli 1969, 11.

50 Interview met ex-luitenant kolonel P.S.J. van de Ven op 12-5-2001. Van de Ven was commandant commando-troepen KL en midden jaren vijftig lid van het Veteranen Legioen Nederland. Zie ook: *Van Mobilisatiekruisdrager tot Wapenbroeder*, (mei 2000) 39.

51 Van Doorn, 'Strijdgenoten en lotgenoten....'.

52 *Wapenbroeder*, 2de jrg. nr. 1, 9-1-1953, zie ook: J. Vermolen, 'De vierde en de vijfde mei: Herinnering aan en herdenking van de Tweede Wereldoorlog. In: G. Aalders (red.) *Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie*, (1995), 95. Deze verdienste van het VLN vertaalde zich niet in massale steun van de doelgroep. Het ledenaantal was in 1952 circa 10.000. *Wapenbroeder*, 1 jrg. no. 21, 19-9-1952. F. Hoogendijk noemt in 1969 een aantal van 3000 oud-strijders. F.A. Hoogendijk, 'Niet de VARA, maar het parlement', in: *Elseviers Weekblad*, 1-2-1969, 46.

- 53 *Wapenbroeder*, jubileumnr. 1961, historisch overzicht van de geschiedenis van *de Wapenbroeder*. De achterban van deze afsplitsing zou vooral afkomstig zijn uit twee steden, die echter niet bij naam worden genoemd.
- 54 Schulten, 'Het afgeschreven leger'.
- 55 Een fusie met de Nederlandse Bond voor Oud-Strijders kwam in 1978 wel tot stand, alleen duurde het nog tot 1986 voordat de organisatie haar naam veranderde in 'Bond van Wapenbroeders'. *Van Mobilisatiekruisdrager tot Wapenbroeder*, Jubileumuitgave (mei 2000), 70, 80.
- 56 Het VLN ging samenwerken met de Nationaal Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland (NFR) en de vereniging van Ex-Politieke-Gevangenen (EXPO-GE). Gezamenlijk werd de stichting 'Geestelijke Weerbaarheid' opgericht, waarvan de drie verenigingen deel gingen uit maken. De doelstelling van deze organisatie, 'het met zorg bewaken van verworven vrijheden en tradities', geeft al aan dat de oorspronkelijke opzet, het opkomen van de belangen van Indië-veteranen, een beetje op de achtergrond was geraakt. *Van Mobilisatiekruisdrager tot Wapenbroeder*, 63-65.
- 57 Wel werd een afschrift gezonden aan alle officiële militaire instanties, politieke partijen, de regering en het ANP. Telegram van het VLN, *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum, Hilversum.
- 58 Van belang is dat dit bericht verzonden werd twee dagen na het Hueting-interview en dat men dus vooral reageerde op Hueting's persoonlijke getuigenis waarin gesteld werd dat er op grote schaal oorlogsmisdaden waren gepleegd. Het zou dus best kunnen dat de *AHN*-redactie in de tweede uitzending van 25 januari, het relative-rende commentaar 'dat niet het hele leger zich hier aan schuldig had gemaakt' had ingebouwd, om aan deze bezwaren tegemoet te komen.
- 59 *Van Mobilisatiekruisdrager tot Wapenbroeder*, 56.
- 60 M. Ruyter, 'Alles wat Hueting beweert zijn grote leugens', In: *de Volkskrant*, wschl. 3de week januari. Ruyter citeert uitspraken van KNIL-generaal b.d. P. Scholten die tijdens de Tweede Politie Actie commandant was op Sumatra.
- 61 C. Bosman, 'Nederland psychisch besmet door soort masochisme', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 3-2-1969.
- 62 K. de Vries, 'Misdaden in Indonesië is voldoende', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 10-3-1969.
- 63 M. Ruyter, 'Ja dat geeft wraak- en haatgevoel', in: *de Volkskrant*, 25-1-1969. Luitenant H. Düster diende bij de Militaire Politie en kwam op veel verschillende plaatsen in Indonesië. Hij was, evenals P. Ego, ook lid van de Nederlandse federatie van Oud-strijders, maar distantieerde zich van Ego: 'Ik heb politiek niets met hem te maken, ik doe niet aan politiek en heb geen banden met partijen.' In dit interview beweerde hij een onderhoud gehad te hebben met het kabinet van premier De Jong. 'Ik vloog hele archipel door, was voortdurend in contact met auditeur-militair van de kriegs-raad te velde en de temporaire kriegsraad. Er is ons weinig ontgaan. Meestal ging het om Knil-militairen die tegen hun eigen bevolking te keer gingen. De verhalen uit *AHN* waren wel waar, maar het gebeurde incidenteel, uit onmacht of overmacht. Alle misdaadzaken werden onderzocht. Als ons martelingen ter ore kwamen, werd dat bestraft'. Hij keurde de behandeling van extremisten, die geen krijgsgevangenen waren, goed: 'Dat was het vuilste water was.'
- 64 M. Ruyter, 'Nee, zo waren de Hollandse jongens niet', in: *de Volkskrant*, 2-2-1969.
- 65 Ibidem.
- 66 Elands, 'Van dader tot slachtoffer'.
- 67 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29-1-1969.
- 68 W.H. Guise, 'Aan het einde van de week', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1-2-1969.
- 69 Stam en Manschot, 'De Hueting-affaire', 6.
- 70 Ibidem.
- 71 In memoriam, Auke R. de Vries, *Wapenbroeder*, april 1988.

- 72 L. de Jong, *Reacties*, 1000, uit: 'De trauma's van een ex-kolonisator', *Het Vrije Volk*, 24-12-1987. Volgens Wigbold werd tijdens de bijeenkomst nogmaals duidelijk hoe sterk de neiging was om zich voor de werkelijkheid af te sluiten. Men bleef steken in de verontwaardiging over de zogenaamde 'generaliserende' uitspraken van AHN zonder in te gaan op de achtergronden van het geweld.
- 73 De manschappen bij de Koninklijke Landmacht bestonden in totaal uit 25.000 oorlogsvrijwilligers en 95.000 dienstplichtigen. Na de soevereiniteitsoverdracht kwamen ca 13.000 KNIL-militairen naar Nederland. Dat waren de 7845 KNIL-militairen die overgingen naar de KL en de 4000 Molukkers die naar Nederland waren overgebracht en uit dienst werden ontslagen. Zie: J. Hoffenaar en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten, Koninklijke Landmacht 1945-1990* (Den Haag, 1994) 27-29, 39. Dit getal is niet helemaal compleet omdat het aantal KNIL-militairen dat gelijk na WOII vanuit Azië naar Nederland werd gedemobiliseerd onbekend is. Zie: P. Groen, 'Prisoners of war, prisoners of peace', E. Touwen-Bouwsma en P. Groen (red.) *Tussen Banzai en bersiap*, (Den Haag, 1996) 55.
Volgens militair historicus en conservator van het KNIL-museum Bronbeek D. Staat waren er in 1969 rond de 13.000 ex-KNIL-militairen in Nederland. Het aantal beroepsmilitairen bedroeg ca 1000. informatie van J. Hoffenaar, informele notitie Sectie Militaire Geschiedenis KL. Totaal: $134.000 : 3.008.979 = 0,0044 \times 100 = 4,4$ procent (gegevens ontleend aan statline/cd-rom CBS, bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat op 1 januari 1969).
- 74 Van het totaal aantal reacties (885) was 43 procent positief. Er waren 508 negatieve reacties en 337 positieve. Zie: Stam en Manschot, 'De Hueting-affaire', 9.
- 75 Een probleem bij het interpreteren van deze gegevens is dat van de 316 veteranen 107 niet hun dienstverband vermeldden in de brief. Om dit aantal toch mee te nemen in de verdere bewerking heb ik besloten deze categorie aan de dienstplichtigen toe te voegen. Dat is gedaan op basis van de volgende overwegingen. Mijn indruk is dat oorlogsvrijwilligers, beroepsmilitairen en KNIL-militairen een sterkere militaire identiteit kennen dan dienstplichtigen. Het is dus aannemelijk dat als in de brief geen dienstverband wordt genoemd, er een grote kans is dat hij afkomstig is van een dienstplichtige. Daar komt nog bij dat ruim twee derde van de veteranen ex-dienstplichtigen waren en dat de algemene oproep van AHN 'om het zwijgen te verbreken' geen aanleiding gaf om bewust het dienstverband onvermeld te laten. Overigens waren er in het geheel geen anonieme brieven, dus van iedereen kon via registratiegegevens van Defensie nagegaan worden wat zijn achtergrond was. Als op basis hiervan de 107 'onbekenden' bij de categorie 'dienstplichtigen' worden ondergebracht, ziet de verdeling van de reacties er als volgt uit: 210 dienstplichtigen, 83 oorlogsvrijwilligers, 14 KNIL, 9 beroepsmilitairen.
- 76 Brief A., 27-1-1969, *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 77 Brief S.S., 27-1-1969, ibidem. Dit beeld komt overeen met de beschrijving van 'angstige jongens die zichzelf moed indrinken' van een collega verpleegster in Tjimahi die in *'Depsyche van de militair; over heimwee, uitputting en angst'* op blz. 315 aan het woord komt.
- 78 Brief L., 21-1-1969, ibidem.
- 79 Ibidem.
- 80 Brief S.Z., 23-1-1969, ibidem.
- 81 Brief V., 17-1-1969, ibidem.
- 82 Hueting was wel kort daarvoor gepromoveerd, maar op een onderwerp in zijn eigen vakgebied: de fysiologie van de psychologie. Een van zijn stellingen ging wel over het onderwerp van de Nederlandse oorlogsmisdaden. Daarin stelde Hueting de vraag waarom Nederlandse wetenschappers zich nooit in dit onderwerp hadden verdiept.
- 83 Brief B., 5-2-1969, *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum Hilversum.
- 84 Brief J., ibidem.

- 85 Een verwijzing naar een politieke interpretatie van het conflict is de uitspraak van de weduwe van generaal Spoor in *De Telegraaf*: 'over de graven van onze militairen heen breiden de socialisten hun greep naar de rode macht uit, kan het nog smeriger?' B. Lulofs, interview met mevrouw H.T. Spoor-Dijkema, in: *De Telegraaf*, 25-1-1969.
- 86 Elands, 'Van dader tot slachtoffer', 6.
- 87 Brief van de historicus Maarten Brands, destijds verbonden aan het Historisch Seminarium van de universiteit van Amsterdam. *Achter het Nieuws*-archief, Omroepmuseum Hilversum.

HOOFDSTUK 21 – DE STRIJD OM DE WAARDERING EN ERKENNING

- 1 Een kritische brief van Heshusius aan De Jong over diens visie op de nederlaag van het koloniale leger tegen Japan in 1942, was voor deze aanleiding om Heshusius uit te nodigen om bij de nog komende hoofdstukken over Nederlands-Indië als meelezer op te treden. Het lag dan ook in de lijn der verwachtingen dat de ex-militair Heshusius ook ernstige bezwaren zou maken tegen De Jongs interpretatie van het Nederlands-Indonesisch conflict. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 14, 'Reacties' (Den Haag, 1991) 728.
- 2 Ibidem, 973.
- 3 Ibidem, 901.
- 4 Ibidem, 974.
- 5 De protestbrief van de vijf 'meelezers' aan de minister van Onderwijs Deetman haalde niets uit. Een woordvoerder van de minister verklaarde dat de verschijning van het deel niet tegengehouden kon worden omdat het ministerie geen bemoeienis had met de inhoud, alleen met de financiën. Ibidem, 969. Zie ook: *De Telegraaf*, 18-11-1987.
- 6 Tegenwoordig is de benaming van dit instituut: Instituut voor Militaire Geschiedenis.
- 7 Zwitzer was bij eerdere delen wel commentator geweest en had daarom nooit eerder De Jong in het openbaar bekritiseerd. Nu die relatie voorbij was, voelde hij zich niet langer verplicht om te zwijgen. Zie: ingezonden brief van H.L. Zwitzer, *NRC Handelsblad*, 15-12-1987.
- 8 *De Telegraaf*, 18-11-1987.
- 9 A.P. de Graaff, *De heren worden bedankt* (1986)
- 10 'Reacties', 972.
- 11 Ibidem, 977, 978.
- 12 Ibidem, 990.
- 13 Ibidem, 996.
- 14 Ibidem, 987.
- 15 Ibidem, 1001.
- 16 Uiteraard bestond dit gedachtegoed al voor het dekolonisatieconflict, maar het raakte pas in het laatste kwart van de twintigste eeuw diep verankerd in de Nederlandse samenleving.
- 17 Dit was op 23 november 1987. In de volgende paragraaf ga ik in op het ontstaan van de VOMI.
- 18 'Reacties', 976.
- 19 Ibidem, 984.
- 20 *De rechterkant van Nederland; een overzicht van extreemrechtse en fascistische verschijnselen in Nederland* (SUA/Amsterdam, 1983) 155.
- 21 Ploeg doelde uiteraard niet op het Nederlandse militaire optreden als geheel. Het zou een gotspe zijn om te beweren dat dit door de Indonesiërs werd gewaardeerd. Het ging hem waarschijnlijk om bepaalde lokale situaties, waarbij de bevolking van kampongs soms door Nederlandse militairen werd beschermd tegen rampokkende bendes. 'Reacties', 985.
- 22 Ibidem, 985.

- 23 *De Telegraaf*, 27-11-1987.
- 24 M. Koolhoven, 'Begrafenis Westerling loopt uit op protest tegen Indië-geschied-schrijving', in: *De Telegraaf*, 2-12-1987. Zie ook: 'Reacties', 975.
- 25 Via zijn aanklacht wilde hij voorkomen dat door de publicatie van onwaarheden een smet geworpen zou worden op de Indië-strijders die nog in leven waren. De officier van justitie oordeelde echter dat Düsters aanklacht ongegrond was. Er was immers nog geen sprake van een strafbaar feit, want de tekst was officieel nog niet gepubliceerd. 'Reacties', 987.
- 26 Ibidem, 1014, 1015.
- 27 In haar studie *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag, 1991) weerlegt de militair-historica P.H.M. Groen op overtuigende wijze deze 'dolkstootlegende'. De doorslaggevende factor voor het verlies van de strijd was een verkeerde inschatting van legercommandant Spoor van de steun van de lokale bevolking voor het onafhankelijkheidsstreven. Ondanks de inzet van eenheden voor contra-terreur lukte het de Nederlandse militaire macht niet om in het gebied dat zij officieel veroverd had de infrastructuur te beheersen.
- 28 'Reacties', 1018.
- 29 Wel legde men vast dat de leden teleurgesteld waren over het besluit van het ministerie van Defensie om de vertrouwensman oud-militairen Indië-gangers, D.F. van der Mei, ingesteld als aanspreekpunt voor Indië-veteranen met problemen, alleen ter beschikking zou staan voor ex-KL-personeel. Het argument van minister van Defensie Van Eekelen was dat zaken die het KNIL betroffen niet behoorden tot de taakopvatting van Defensie, maar van die van het ministerie van Binnenlandse Zaken.
- 30 K.Ch.M. Muth, 'Avro's Televizier, uitzending van 30 november 1987', in: *Madjoe*, januari 1988.
- 31 Deze constatering klopt niet, want De Graaff en Hueting hadden wel degelijk in Indonesië in de frontlinie gestaan. De Graaff weliswaar als hospik, maar Hueting diende bij de inlichtingendienst.
- 32 Een oud-KNIL-militair, die na zijn demobilisatie in 1948 veelvuldig door de binnenlanden van Celebes had gereisd, stelde in een verhandeling vast dat het optreden van Westerling door de lokale bevolking in Zuid-Celebes zeer werd gewaardeerd. Verslag afdeling Den Haag, in: *Madjoe*, januari 1988, 35.
- 33 *Madjoe*, februari 1988, 5.
- 34 Volgens Boekholt had De Jong de excessen benadrukt om zo definitief de politionele acties als een zinloze koloniale oorlog te kunnen bestempelen. Zonder enig idee te hebben van de gewapende strijd in een tropisch land, bereed De Jong op kosten van de staat zijn antikoloniale stokpaard. R. Boekholt, 'Lou de Jong: j'accuse; oorlogsmisdaden in Indonesië en de krijgsmethoden van het KNIL', in: *Madjoe*, februari 1988, 9. Overgenomen uit: *Moesson*, 1-12-1987. Boekholt was ook de aanvoerder van het eerdere protest tegen de geschiedschrijving van Lou de Jong in 1984.
- 35 Afdeling Rotterdam, in: *Madjoe*, maart 1988. Zie ook: afdeling Kampen, in: *Madjoe*, april, 1988.
- 36 Afdeling Maastricht, in: *Madjoe*, april 1988.
- 37 Afdeling Nijmegen, in: *Madjoe*, maart 1988.
- 38 Jaarrede gehouden op 67ste algemene vergadering van *Madjoe*, op dinsdag 3 mei 1988 in *De Reehorst* te Ede'. *Madjoe*, juni 1988.
- 39 Jaarrede A.M.P. 1988, in: *Madjoe*, juni 1988.
- 40 R.M. Smulders, *Een stem uit het veld. Herinneringen van de ritmeester-adjutant van generaal S.H. Spoor* (Amsterdam, 1988). In tegenstelling tot veel andere memoires van veteranen gebaseerd op dagboeken of brieven, geeft dit boek geen goed inzicht in de dagelijkse praktijk van de guerrillastrijd en in de verscheidenheid aan ervaringen. Het mist structuur, achtergrondinformatie en lijkt eerder op een hagiografie voor generaal Spoor. Volgens Smulders zou deze zijn vergiftigd door tegenstanders van zijn beleid.

- 41 In 1974 fuseerden de Nederlandse Bond van Oud-Strijders en het Veteranen Legioen Nederland onder de gezamenlijke naam NBOS-VLN. Deze naam werd in 1986 veranderd in *Bond van Wapenbroeders*. Deze organisatie brengt het maandblad *De Wapenbroeder* uit.
- 42 T. van der Wildt, 'Syndromen doen het goed in de pers!', in: *Wapenbroeder*, oktober 1987, 13.
- 43 *De Wapenbroeder*, januari 1988, 3, 4.
- 44 *Strijdend Nederland*, maart 1988, 43e jrg. nr. 1, 17.
- 45 Zie blz. 256 voor het verband met de 'institutionalisering van psychisch leed'.
- 46 J.C. van der Beek, A.G.L.V. van Onzenoort en J. Verkuyll, *Nazorg ex- UNIFIL-militairen. Een evaluatieonderzoek naar de nazorgbehoefte van ex- UNIFIL-militairen*, dir. per. KL, afdeling gedragswetenschappen (Den Haag, 1987).
- 47 Interview met kolonel b.d. J.W. van Neden op 28-5-1998. Van Neden was als psycholoog tien jaar hoofd van de afdeling Gedragswetenschappen van de Koninklijke Landmacht en was initiator van het beleid t.a.v. geestelijke hulpverlening aan KL-militairen.
- 48 *Sobat*, juni 1987.
- 49 *Sobat*, februari 1988.
- 50 J. Vermolen, 'De vierde en de vijfde mei: Herinnering aan en herdenking van de Tweede Wereldoorlog. In: G. Aalders (red.), *Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie*, 1995, 95.
- 51 J.P.C. Rausch, 'We zijn niet kapotte krijgen', in: *Sobat*, februari 1988.
- 52 Telefonisch gesprek met J.P.C. Rausch, 14-6-2001.
- 53 A.P. de Graaff, 'Op de woelige baren', in: *Sobat*, april 1988. Interview met A.P. de Graaff op 7-11-1997.
- 54 Ingezonden brief G. Kupers, in: *Sobat*, april 1988.
- 55 Ibidem.
- 56 Afdeling Overijssel, 'We zijn vergeten soldaten', afdeling Zeeland, 'Er zijn psychische problemen', in: *Sobat*, juli 1988.
- 57 In redactioneel commentaar: 'De geschiedenis van "Indië" hoort in schoolboeken thuis, anders ontstaat er te veel verdeeldheid.' Daarom besluit men geen recensies meer te plaatsen. In: *Sobat*, oktober 1988.
- 58 'Mijmeringen', in: *Sobat*, januari 1990.
- 59 Wat ongetwijfeld ook een rol speelde in de houding van Zwaan, was de in zijn ogen geringe interesse van Lou de Jong voor de zorgvuldig geselecteerde documenten van de Indische afdeling van het NIOD. Volgens Zwaan bleef alles wat de auteur niet welgevallig was ongelezen. J. Zwaan, 'De lunch was goed', een verslag van de conferentie 'De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking' gehouden in Den Haag op 30 november en 1 december 1989 in Amsterdam', in: *Sobat*, nr. 12, juli 1990. Zie ook: J. Zwaan, 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 12', epiloog', in: *Sobat*, nr. 13, oktober 1990, 'Marsroutes en dwaalsporen van Petra Groen', in: *Sobat*, april 1991, 'Hier eindigt de vertelling van Lou de Jong', in: *Sobat*, augustus 1991.
- 60 Die uitzondering betreft vreemd genoeg een organisatie die psychologische opvang regelde voor ex-KNIL-personeel en hun naaste familie. Volgens de organisatie PPL '88 had 'de studeerkamer-visie van dr. Loe de Jong's geschiedschrijving (in opdracht van de regering!) bij veel ex-Knillers de trauma's weer opgeroepen'. *Sobat*, oktober 1988. Het is treffend voor het verschil in gerichtheid tussen *Sobat* en *Madjoe*, dat aan deze organisatie in het blad *Madjoe* helemaal geen bekendheid was gegeven.
- 61 Deze brieven heb ik geselecteerd uit de op alfabetische volgorde gerangschikte correspondentie met dr. L. de Jong over de paragraaf 'Oorlogsmisdrijven' in het concept-hoofdstuk 'De worsteling met de Republiek Indonesië' van deel 12 van 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog'. NIOD-archief. De brieven zijn verstuurd in de periode november 1987 tot en met augustus 1988. Onder de

46 brieven, waren 33 reacties afkomstig van Indië-veteranen en 10 van betrokkenen zoals ex-bestuursambtenaren en ex-kampgevangenen. Daarnaast werden zeven ingezonden brieven uit *De Telegraaf* en een opiniestuk uit het *NRC Handelsblad* naar De Jong doorgestuurd. Ook ontving De Jong zeven brieven van Indië-veteranen van professor Bastiaans, de hoofddeskundige op het gebied van oorlogstrauma's in die periode. *De Telegraaf*-stukken waren bijna allemaal verdedigingen van kapitein Westerling die leiding gaf aan de commando's van het Korps Speciale Troepen.

62 Correspondentie L. de Jong, NIOD-archief.

63 Ibidem.

64 Ibidem.

65 Ibidem.

66 Ibidem.

67 Ibidem.

68 Ibidem.

69 Ibidem.

70 Ibidem.

71 Ibidem.

72 Ibidem.

73 Ibidem.

74 Ibidem.

75 Ibidem.

76 Ibidem.

77 Ibidem.

78 Ibidem.

79 Ibidem.

80 Ibidem.

81 Dit is wat uit de brieven valt op te maken. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat de afzenders wel degelijk zelf last hadden van trauma's, maar er de voorkeur aan gaven om zich als vertolker van 'kwetsbaardere' figuren op te werpen.

82 Correspondentie L. de Jong, NIOD-archief.

83 Ibidem.

84 Voordat Westerling de leiding kreeg over het Korps Speciale Troepen verbleef hij in Medan op Sumatra en maakte daar deel uit van de Anglo-Dutch Country Section dat Ceylon als thuisbasis had. Tot deze eenheid, die onder Brits bevel stond, hoorde ook het Nederlandse Korps Insulinde. Anders dan aanvankelijk de bedoeling was – het Korps Insulinde was opgezet voor sabotage, inlichtingenwerk en het mobiliseren van verzet tegen Japan op Sumatra – kreeg het na de onverwachte capitulatie van Japan, een humanitaire taak. Enkele kleine groepen van deze eenheid werden op verschillende plaatsen in Sumatra gedropt om burger-geïnterneerden en krijgsgevangenen op te sporen en te helpen. Westerling kreeg de taak om in Medan een politiemacht te vormen die zorg moest dragen voor de veiligheid in de stad en de bescherming van opvangkampen voor vrouwen en kinderen. Hij deed dit met behulp van voornamelijk Ambonese ex-KNIL-militairen die tijdens de oorlog zowel door de Japanners als door de Indonesiërs slecht waren behandeld. Zijn optreden tegen plunderende bende's in Medan werd door zijn omgeving zeer gewaardeerd. Zie: J. de Moor, *Westerling's oorlog*, (Amsterdam, 1999) 96-104.

85 Ibidem.

86 Uiteindelijk kregen KNIL-militairen in 1981 een uitkering van 7500 gulden als tegemoetkoming voor de achterstallige soldij. In 1991 kregen ze hetzelfde bedrag voor misgelopen pensioengelden.

87 Correspondentie L. de Jong, NIOD-archief.

88 Ibidem, brief aan Bastiaans.

89 Ibidem, brief aan Bastiaans.

90 Ibidem, brief aan De Jong.

- 91 Ibidem.
- 92 Ibidem.
- 93 Ibidem.

HOOFDSTUK 22 – SLOTBESCHOUWING

- 1 Het bezoek verliep niet helemaal zonder incidenten. Zo slaagde de poging tot verbroedering van de meegereisde Nederlandse veteranen met hun Indonesische collega's niet, omdat de laatsten niet kwamen opdagen voor een gezamenlijke herdenking bij de militaire begraafplaats voor Nederlandse gesneuvelden *Menteng Pulu*. Een gesprek tussen de staatshoofden Soeharto en koningin Beatrix werd door de eerste op het laatste moment afgezegd. In de pers ontwikkelde zich een kritische campagne tegen Nederland waarbij de weigering om op de officiële datum van de onafhankelijkheidsverklaring, 17 augustus, in Indonesië aanwezig te zijn ook bekritiseerd werd. Zie: C. Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam, 1997) 267, 268.
- 2 H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië* (Amsterdam, 2001) 240.
- 3 S. Scagliola, 'Heen en weer geslingerd tussen feiten en emoties. Een kritiek op de visie van J.J.P. de Jong', *Nieuwste Tijd*, 1, juni 2001, 51. Zie voor een repliek van J.J.P. de Jong: 'Repliek. Tussen lachspiegels, emoties en weerbarstige feiten. Joop de Jong contra Stef Scagliola', in: *Nieuwste Tijd*, 2, oktober 2001, 66-72.
- 4 J.A.A. van Doorn, *Indische lessen* (Amsterdam, 1995) 62, 63.
- 5 P. Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation* (Cambridge, 2000) 296, 297. Lagrou stelt dat tegenover het gebrek aan 'militaire traditie' in Nederland er sprake is van een sterke 'slachtoffercultuur'. De afkeer in de Nederlandse cultuur voor het toekennen van militaire onderscheidingen en het oprichten van militaire monumenten hangt volgens hem samen met de behoefte aan consensus ten koste van particuliere aandacht en verering van specifieke personen of groepen.

Geraadpleegde bronnen

A. ONUITGEGEVEN BRONNEN:

Archief van het ministerie van Algemene Zaken:

dossiers van de commissie Indonesië 1945-1950, map 1 t/m 24

Algemeen Rijksarchief:

notulen van de ministerraad januari/ september 1969, inv.nr. 951 en 952.

Centraal Archieven Depot – Ministerie van Defensie:

archief geneeskundige dienst, legervoorlichtingsdienst, persdienst

Archief Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie:

correspondentie L. de Jong over de paragraaf 'Oorlogsmisdrijven' in het concept-hoofdstuk 'De worsteling met de Republiek Indonesië' van deel 12 van 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog'.

Archief Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmachtstaf:

Demobilisatiearchief generaal Pruys

Archief Omroepmuseum Hilversum:

Achter het Nieuws-brieven

Parlementair documentatie Centrum Den Haag:

Biografieën van ex-parlementsleden en bewindhebbers

Persoonlijke collectie J.E. Hueting:

brieven, krantenknipsels, de concepttekst van de paragraaf 'Oorlogsmisdrijven' van L. de Jong

Persoonlijke collectie J.A.A. van Doorn:

recensies, brieven, persoonlijke aantekeningen

Persoonlijke collectie W.J. Hendrix:

Geluidscassette, manuscript

Persoonlijke collectie W. IJzereef:

krantenknipsels, recensies

Archief Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië/Koninklijk Instituut voor Taal, Land en Volkenkunde:

Interviews met Indië-veteranen

Archief Historisch Genootschap Zoetermeer/Werkgroep Sprekend Verleden:

Verzameling interviews met Indië-veteranen

B. UITGEGEVEN BRONNEN:

Handelingen van de Tweede Kamer, 1968-1969

Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië
begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950 ('s Gravenhage, 1969).

C. KRANTEN EN TIJDSCHRIFTEN

Algemeen Dagblad
Elseviers Magazine
De Gids
De Groene Amsterdammer
Historisch Nieuwsblad
HP/de Tijd
Intermediair
De Maasbode
Nieuwe Rotterdamse Courant
NRC-Handelsblad
De Nieuwe Linie
Het Nieuwsblad van het Noorden
De Opmaat
De Legerkoerier
Panorama
Het Parool
Reveille
De Telegraaf
De Volkskrant
Vrij Nederland
Het Vrije Volk
De Waarheid

D. VERENIGINGSBLADEN

Legermuseum Delft:

Madjoë 1990-1995, jubileumnummers 1961, 1971, 1981.

De Wapenbroeder 1951-1968, 1987-1988

Museum Bronbeek:

Madjoë 1969-1970, 1987-1988

Particuliere collectie J. den Otter:

Strijdend Nederland 1969-1970, 1987-1988

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie:

Sobat 1987-1995

Archief ICODO:

Mededelingenbladen voor verenigingen van voormalige bataljons

E. LITERATUUR

Het aanzien van 1969; twaalf maanden wereldnieuws in beeld (Haarlem, 1970).

Anak Agung gde Agung, Ide, 'Het dekolonisatieproces in Indonesië tussen 1945-1950', in: *Spiegel Historiae*, jrg. 22, nr. 9, september 1987, 399-415.

Bank, J., *Katholieken en de Indonesische revolutie* (Dieren, 1984).

Bank, J., *Excessennota*, inleiding (Den Haag 1995).

Bank, J., 'L. de Jong over de oorlog in en de dekolonisatie van Indonesië', in: Madelon de Keizer (red), *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht. Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk* (Den Haag, 1995).

Barnhoorn, J., 'Demobilisatie als geestelijk-hygiënisch probleem', in: *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen.

- Baudet, H., 'Nederland en Indonesië; Overwegingen bij een recente bronnenpublicatie', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1976).
- Beek, J.C. van der, A.G.L.V. van Onzenoort en J.Verkuyl, *Nazorg ex-UNIFIL-militairen. Een evaluatieonderzoek naar de nazorgbehoefte van ex-UNIFIL-militairen*, dir. per. KL, afdeling gedragswetenschappen (Den Haag, 1987).
- Beelden van de Japanse bezetting van Indonesië, persoonlijke getuigenissen en publieke beeldvorming in Indonesië, Japan en Nederland, R.Raben (red.) (Zwolle, 1999).
- Beets, N., *De verre oorlog; Lot en levensloop van krijgsgevangenen onder de Japanners* (Meppel, 1981).
- Bentschap-Knook, F., *Het Vergeten Leger; onze belevenissen in de jungle van Zuid-Sumatra 1947-1950, deel I (1947-1948)* (1986).
- Berg, J. van den, *De keerzijde van de medaille. 1945-1950 verhalen van Nederlandse en Indonesische auteurs* (Den Haag, 1982).
- Bergen, L. van, 'Hulp als middel; het Rode kruis in Indonesië medio 1945- medio 1946', in: E.Touwen-Bouwisma, P.Groen (red.), *tussen Banzai en bersiap; de afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag, 1996).
- Berting, J., 'Het verlichtingsdenken en het irrationele in de moderne samenleving', in: H. van de Braak (red.), *Taboe. Waarover wij niet spreken* (Rotterdam, 1989).
- Besturen overzee, herinneringen van oud-ambtenaren bij het binnenlands bestuur in Nederlandsch-Indië*, S.L. van der Wal (red.) (Franeker, 1977).
- Beus, J. de, 'God dekoloniseert niet. Een kritiek op de Nederlandse geschiedschrijving over de neergang van Nederlands-Indië en Nederlands Suriname', in: *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis van Nederland*, 116 (2001) afl.3, 307-324.
- Beynon, H.C., *Nederland staat terecht in Indonesië; achtergronden en processen tegen Nederlanders in Djakarta* (Utrecht, z.j.).
- Beynon, H.C., *Verboden voor honden en inlanders, Indonesiërs vertellen over hun leven in de koloniale tijd* (Amsterdam, 1995).
- Binnenveld, J.M.W., 'Herstel op bevel. Beknopte geschiedenis van de militaire psychiatrie', in: H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen-Tweede Wereldoorlog-Politieele Acties-Korea* (Lisse, 1995).
- Binnenveld, J.M.W., *Om de geest van Jan Soldaat, beknopte geschiedenis van de militaire psychiatrie* (Rotterdam, 1995).
- Blokker, J., 'Dekolonisatie en openbare mening in Nederland', in: P.J.Drooglever en M.J.B.Schouten (red.), *De leeuw en de banteng* (Den Haag, 1997).
- Blom, J.C.H., 'Jaren van tucht en ascese; enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland 1945-1950' in: J.C.H.Blom, *Crisis, bezetting en herstel* (Rotterdam, 1989).
- Blom, J.C.H., 'Geschiedschrijving en publieke emotie. Een besprekingsartikel', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1989.
- Bosdriesz, J. en G.Soeteman, *Ons Indië voor de Indonesiërs* (Franeker, 1995).
- Bossenbroek, M., *De Meelstreek; terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001).
- Bourke, J., *An Intimate History of killing; face-to-face killing in twentieth-century warfare* (Londen, 1999).
- Bouwman, B., *Van drieleur tot rood-wit, de Indonesische officieren uit het KNIL 1900-1950* (Den Haag, 1995).
- Braak, H. van de, 'Waarover wij niet mogen spreken', in H. van de Braak (red.) *Taboe. Waarover wij niet spreken* (Rotterdam, 1989).
- Braembussche, A. van den, 'The Silenced Past. On the Nature of Historical Taboos', in: *Swiat historii. Festschrift for Jerzy Topolski* (Poznan, 1998) 97-112.
- Braembussche, A. van den, 'HISTORY: Historical taboos', in: Derek Jones (Ed.), *Censorship. A World Encyclopedia* (London/Chicago, 2001), Vol. 2, 1060-1061.
- Bramsen, I., *The long-term psychological adjustment of World War II survivors in the Netherlands* (Delft, 1995).

- Brandt, W., *Demarcatielijn* (Den Haag, 1947).
- Breen, W. F. van, *Voor ik het nooit vergeet; herinneringen van een infanterist op Noord-Sumatra 1947, 1948 en 1949* (Hilvarenbeek, 1949).
- Brendgen, J.H.J., *Belevenissen van een K.N.I.L.-officier in de periode 1942-1950* (Haarlem, 1980).
- Brinkgreve, C. en M.Korzec, *Margriet weet raad; gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht/Antwerpen, 1978).
- Bruin, R., 'Met klewang en karabijn; Het Koninklijk-Indisch Leger 1816-1950', in: R.N.J.Kamerling (red.), *Indonesië toen en nu* (Amsterdam, 1980).
- Budding, R.P., *Beheersing van geweld; het optreden van de Nederlandse landstrijdkrachten in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam 1996).
- Cribb, R.B., 'De HAMOTS van luitenant Koert Bavinck, het bendewezen van Djakarta in dienst van het Nederlandse gezag, 1947-1949', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 12, 1989.
- Cribb, R.B., *Gangsters and Revolutionaries; the Jakarta people's militia and the Indonesian Revolution 1945-1949* (Honolulu, 1991).
- Daarom bijzondere solidariteit, oorlogsgetroffenen na vijftig jaar*, uitgave pensioen- en uitkeringsraad (Leiden, 1995).
- Het dagboek van Schermerhorn, geheim verslag van prof.dr.ir. W. Schermerhorn als voorzitter der commissie-generaal voor Nederlands-Indië, 20september 1946 – 7 oktober 1947*, (red) C.Smit (Utrecht, 1970).
- Daudt, H., en B.A. Sijes, *Beeldreligie; een kritische beschouwing naar aanleiding van reacties op de derde uitzending van 'ZO is het ...'*, (Amsterdam, 1966).
- Het derde; belevenissen van een infanterie-peloton op Zuid-Sumatra, 1947-1950* (Delft, 1981).
- Denkbeeld*, tekst van dit programma van de NTS uitgezonden op 4-2-1969. Vraaggesprek met ex-minister-president W. Drees over het regeringsbeleid inzake Indonesië in de jaren 1945-1950.
- Deters, G., *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger* (Ede, 1994).
- Djajadiningrat, R.T., *Herinneringen van een vrijheidsstrijdster* (Den Haag, 1975).
- Djojohadikusumo, M., *Herinneringen uit 3 tijdperken; een geschreven familieoverlevering* (Amsterdam/Djakarta, 1970).
- Doel, H.W van den, *Afscheid van Indië; de val het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam, 2001).
- Doeleman, F., *De medische geschiedenis van een infanterie-bataljon der Koninklijke Landmacht gedurende drie jaar actieve dienst op Java, 1946-1950* (Assen, 1955).
- Dommering, E.J., 'De Nederlandse publieke discussie en de politionele acties in Indonesië', in: *Nederlands Juristenblad*, 69, nr.9, maart 1994.
- Doorn, J.A.A. van., 'Geweldsuitoefening: een probleem van gedeelde verantwoordelijkheid', in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 1-1973, 12.
- Doorn, J.A.A. van, *Orde-opstand-orde, notities over Indonesië* (Meppel, 1973).
- Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië*, (Amsterdam, 1995).
- Doorn, J.A.A. van, *Indische lessen*, (Amsterdam, 1995).
- Doorn, J.A.A. van, 'Strijdgenoten en lotgenoten.....', lezing gehouden tijdens het symposium *Vijftig jaar na de soevereiniteitsoverdracht; Nederland-Indonesië*, georganiseerd door het Veteranen Platform op 16-12-1999 op de Koninklijk Militaire Academie in Breda.
- Doorn, J.A.A. van, *Belast verleden. Over de historisering van de publieke moraal.* NOW/OKW-voorjaarslezing, Amsterdam 18 mei 2000.
- Doorn, van J.A.A. en W.J.Hendrix, *Ontsporing van Geweld; over het Nederlands-indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam, 1970).
- Herdruk: *Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict; ontsporing van geweld* (Dieren, 1985).

- Doorn, J.A.A. van en W.J.Hendrix, *The process of decolonisation 1945-1975; the military experience in comparative perspective*, Comparative Asian Studies Program, (Rotterdam, 1987).
- Dorren, C.J.O., *Onze Mariniersbrigade (1945-1949) een veelbewogen episode in de Korpsgeschiedenis*, (Den Haag).
- Douglas, M., *Purity and Danger. An analysis of concepts of pollution and taboo* (London, 1979).
- Dijk, C. van, 'De strijd om erkenning, het bestuur na 1942', in: R.N.J.Kamerling (red.) *Indonesië toen en nu* (Amsterdam, 1980).
- Drooglever, P.J., 'De dekolonisatie en de Indische samenleving', in: *Indisch Intermezzo, geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam, 1991).
- Drooglever, P.J., 'Dekolonisatie in twintig delen', in: P.J.Drooglever en M.J.B.Schouten (red.), *De leeuw en de banteng* (Den Haag 1995).
- Drooglever, P.J., recensie van *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict*, door J.A.A. Van Doorn en W.J.Hendrix, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 86 (1971) 2, 315-317.
- Het einde in zicht, stemmen uit het laatste jaar van Nederlands-Indië*, (red.) P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (Den Haag, 1999).
- Elands, M., 'Van dader tot slachtoffer? De Indiëveteranen in samenleving, publiciteit en geschiedschrijving' in: M.Elands (red.), *Uit Indonesië: de erfenis van de soevereiniteitsoverdracht* (Den Haag, 2000).
- Elands, M., 'Oudere veteranen en de roep om maatschappelijke erkenning', in: *Militaire Spectator*, jrg 169, 5-2000, 219-230.
- Ellemers, J.E., en R.E.F. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatrieerden* (Muiderberg, 1985).
- Esterik, C. van, en K. van Twist, *Daar werd iets grootsch verricht* (Weesp, 1980).
- Fasseur, C., *Indischgasten* (Amsterdam, 1997).
- Frederick, W.H., 'Shadows of an unseen hand: some patterns of violence in the Indonesian revolution... and after', paper gepresenteerd op de conferentie 'Violence in Indonesia: its historical roots and Contemporary manifestations', 13-15 december 2000, Rijksuniversiteit Leiden.
- Freeman, A.M., H.I.Kaplan en B.J.Sadock, *Modern Synopsis of Psychiatry/II; comprehensive textbook* (Baltimore, 1976).
- Gerritsen, H., *De Hinderlaag bij Sindoeradja; militaire acties op Java, 1948-1950* (Hollandia, 1988).
- Glissenaar, J., *Terug naar Java, in het spoor van de politionele acties* (Alsmeer, 1992).
- Goedewaagen, J.M.A., 'De techniek van de demobilisatie'. In: *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen.
- Goedhart, F.J., *Een revolutie op drift; Indonesisch reisjournaal* (Amsterdam, 1953).
- Goossens, P.T.A., 'De troepentransporten per schip naar en van Indonesië', in: *Militaire Spectator* 1951, LXX.
- Goote, M., *Verdrukking, verzet, victorie* (Alphen a/d Rijn, 1960).
- Gouda, F., en T.Brocades Zaalberg, *American visions of the Netherlands East Indies/Indonesia: VS foreign policy and Indonesian nationalism, 1920-1949* (Amsterdam, 2002).
- Goudsbloem, J., *Dutch Society* (New York, 1967).
- Graaff, A.P. de, *De heren worden bedankt; met het vergeten leger in Indië 1949-1950* (Franeker, 1986).
- Graaff, A.P. de, *Brieven uit het Veld; het vergeten leger thuis* (Franeker, 1989).

- Groen, P.M.H., recensie van 'De Zuid-Celebes-affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 101, 1986, 2770-2771.
- Groen, P., *Marsroutes en dwaalsporen, het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag, 1991).
- Groen, P., 'Prisoner of War, prisoners of Peace; de opvang en repatriëring van de krijgsgevangenen van het KNIL, augustus 1945-augustus 1946', in: E.Touwen-Bouwsma, P.Groen (red.), *tussen Banzai en bersiap; de afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag, 1996).
- Groen, P.M.H., en D.W. Staat, *inzet in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam, 1992).
- Haan, I. de, 'Paths of normalization after the persecution of the Jews; The Netherlands, France and West-Germany in the 1950s', in: R.Bessel and D.Schuman (red.), *Violence and Normality* (forthcoming).
- Hanswijck de Jonge, H.A.G.J.P. van, *Troepentransport naar Nederlandsch-Indië 1946-1950* (Bussum, 1981).
- Helmer, H., *Even liattan mannen; order van majoor-aalmoezenier W.Helmer c.s.s.r. aan gerepatrieerden* (Amsterdam, z.j.).
- Helvoort, A. van, *De verzwegen oorlog; dagboek van een hospik in Indië, 1947-1950* (Groningen, 1988).
- Hendrix, W.J., commentaar op de Bronnenpublicatie over de Nederlands-Indonesische verhoudingen, ongepubliceerd manuscript, Collectie Hendrix.
- Heshusius, C.A., 'De Wording van het KNIL', in: *Gedenkschrift Koninklijk Nederlands-Indisch Leger 1830-1950* (Dordrecht, 1990).
- Hoffenaar, J., 'De terugkeer van de militairen van de Koninklijke Landmacht uit Indonesië (1947-1951)' in: G.Teitler en J.Hoffenaar (red.), *De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking* (Amsterdam, 1990).
- Hoffenaar, J. en B.Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten, Koninklijke Landmacht 1945-1990* (Den Haag, 1994).
- Hofland, H.J.A., *Tegels Lichten* (Amsterdam, 1972).
- Hofwijk, J.W., *De hitte van de dag. Onze soldaten in Indonesië* (Heemstede, 1948).
- Holst Pellekaan, R.E. van, *Tienduizend Vrije Vogels, Oorlogsvrijwilligers bij de Koninklijke Marine 1944-1950* (Amsterdam, 1993).
- Houben, V.J.H., 'A torn soul: the Dutch public discussion on the colonial past in 1995', in: *Indonesia* (1997).
- Hulsbus, J., *Verborgen dageraad; Nederlands-Indië en Zuidoost-Azië na de Japanse capitulatie, 1945-1947* (Baarn, 1988).
- Hueting, J., 'Oorlogsmisdaad of exces? Onbegrijpelijk gedrag is begrijpelijk te maken', in: *Transaktie* 2, nr.5, mei 1973.
- Ibo, W., *En nu de moraal van dit lied, 75 jaar Nederlands Cabaret* (Amsterdam, 1970).
- Jong, J.J.P. de, *Diplomatie of strijd. Het Nederlandse beleid tegenover de Indonesische Revolutie 1945-1947* (Meppel, 1988).
- Jong, J.J.P. de, 'De bersiap-periode', in: *Indisch Intermezzo, geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam, 1991).
- Jong, J.J.P. de, 'Een inktzwarte bladzijde in de geschiedenis; Nederland en de Indonesische kwestie 1945-1950' (Achtste Jaarboek van het RIOD, 1997).
- Jong, J.J.P. de, 'Tussen lachspiegels, emoties en weerbarstige feiten', in: *Nieuwste Tijd*, 2, oktober 2001, 66-72.
- Jong, L. de, typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', collectie J.Hueting.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12, 'Epiloog', eerste en tweede helft ('s-Gravenhage, 1988).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 14 'Reacties' ('s-Gravenhage, 1991).

Jongvolwassenen in de knel, dienstplicht in Indië 1946-1950, dagboekuittreksels, ongepubliceerd manuscript, ICODO.

- Kapteyn, P., *Taboe, macht en moraal in Nederland* (Amsterdam, 1980).
- Kleber, R., 'De schok van geweld: de psychologie van gevolgen en verwerking', in: H.J. Achterhuis e.a. ed., *De gewelddadige samenleving* (Baarn: Ambo, 1994).
- Kousbroek, R., *Het Oost-Indisch Kampsyndroom* (Amsterdam, 1992).
- Klinken, G. van, *Grandfather, were you in the war?* (Brisbane, 1996), collectie Schulte Nordholt.
- Kraak, J.H., e.a., *De repatriëring uit Indonesië; een onderzoek naar de integratie van de gerepatriëerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving* (Utrecht/Amsterdam/'s-Gravenhage 1958).
- Kramer, W., 'Divisiepsychiatrie. Ervaringen in de tropen', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, 3de jrg. nr.11-12 (1950).
- Lagrou, P., *The Legacy of Nazi Occupation* (Cambridge, 2000).
- Lapré, *Het Andjning Nica Bataljon in Nederlands-Indië (1945-1950)* (Ermelo, 1988).
- Laquer, W., *Guerrilla; an historical and critical study* (Boulder, 1984).
- Locher-Scholten, E., 'Ontstaan en ontvangst van de officiële bescheiden: bronnenpublicatie als signaal van koloniaal trauma', in: P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (red.), *De leeuw en de banteng* (Amsterdam 1997), 236-250.
- Locher-Scholten, E., 'Verwerking en koloniaal trauma; balans van begrippen', in: *Bzzlletin*, 228 - september 1995.
- Locher-Scholten, E., 'Degrabbelton van De Beus of uit de ivoren toren. Een reactie', in: *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis van Nederland*, 116 (2001) afl. 3, 325-329.
- Lucas, A., *One soul, one struggle; region and revolution in Indonesia* (Sydney, 1991).
- Luizen in de pels, 100 journalistiek in Nederland*, (red.) M. van Amerongen, J. Blokker en Herman van Run (Amsterdam, 1984).
- Lijphart, A., *The trauma of Decolonization. The Dutch and West New Guinea* (Yale University Press, New Haven/London 1966).
- Lijphart, A., *Verzuiling, Pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem, 1968).
- Manuhutu, W., 'Molukse KNIL-militairen. Tussen wal en schip', in: *De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking*, G. Teitler en J. Hoffenaar (Amsterdam, 1990).
- Mei, D.F. van der, *Dienstvervulling onder buitengewone en zeer moeilijke omstandigheden*, eindadvies van de Vertrouwensman Oud-militairen Indiëgangers (Den Haag, 1989).
- Meijer, H., *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Utrecht, 1994).
- Meijer, R., *Oostindisch doof; Het Nederlandse debat over de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam, 1995).
- Meurs, A.J. van, *Over de geveschtsuitputting* (Rotterdam, 1955).
- Molen, F. van de, *Wie is wie in de 2e Kamer* (Amsterdam, 1970).
- Mooij, A., 'de langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen. In: C. Kristel (red.), *Binnenskamers. besluitvorming over terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001).
- Moor, J.A. de, *Westerling's oorlog, Indonesië 1945-1950*, (Amsterdam, 1999)
- Moor, J.A. de, 'Het Korps Speciale Troepen: tussen Marechaussee-formule en politionele actie', in: G. Teitler en P.M.H. Groen (red.) *De Politionele Acties* (Amsterdam, 1988).
- Moraal, W., *Mariniers op actie in Oost-Java* (Venlo, 1983).
- Van Mobilisatiekruisdrager tot Wapenbroeder, 1925-2000*. Gedenkboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Bond van Wapenbroeders.
- Morriën, J., *Indonesië liet me nooit meer los, vijftig jaar koloniale strijd* (Amsterdam, 1995).

- Nasution, A.H., *Fundamentals of Guerrilla warfare* (London, 1965).
- Neden, J.W. van, 'De ontwikkeling van een veteranenprobleem', in: G. Teitler en J. Hoffenaar (red.), *De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking* (Amsterdam, 1990).
- Nederlandsch Indië 1945/Indonesië 1949/Achter het Nieuws* 1969. Volledige teksten van de VARA-uitzendingen op 17, 25 en 27 januari 1969 (Hilversum 1969).
- De Nederlandsch-Indische wetboeken van Militair straf- en tuchtrecht* (Batavia, 1946).
- Neut, T. van der, 'Evert Vermeer en de 'jongens overzee' 1947-1950', in: *Socialisme en Democratie*, 11, november 1983.
- In een Notedop; de nieuwe demobilisatievoorzieningen*, uitgave van de Legervoortlichtingsdienst ('s Gravenhage, 1949).
- Officiële Bescheiden Betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950*, 20 dln, (red.) S.L. van der Wal en P.J. Drooglever ('s Gravenhage 1971-1995).
- Ongerboer, N., 'De gedemobiliseerde en het gezin', in: *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen.
- Overzicht Indiëgangers, 1945-1950*, Stichting Dienstverlening Veteranen.
- Parlement en kiezer 1969-70*, jaarboek (red.) P. Goosen. 1969/70, 53 jrg. ('s Gravenhage, 1970).
- Peters, P., *Gezagsgetrouw, van buitenpost naar...buitenpost* (1999). Collectie Schulte Nordholt.
- Peters, J.P.H., 2046, 7de A.A.T. COMPAGNIE O.V.W.-ers (Venlo, 1999).
- Pollman, T., 'Oorlogsmisdaad of excus? Militairen en hun visie op de periode 1945-1949', in: *Bruidstraantjes en andere Indische geschiedenissen* (Utrecht, 1999).
- Pramoedya Ananta Toer, *Guerrillafamilie* (1949/1990, Breda).
- Prenger, M., *Achter het Nieuws en de oorlogsmisdaden in Indonesië*, voordracht gehouden op het congres voor de Vereniging Geschiedenis, Beeld en Geluid, op 31 mei 1991 te Hilversum.
- De rechterkant van Nederland; een overzicht van extreemrechtse en fascistische verschijnselen in Nederland* (SUA/Amsterdam, 1983).
- Reglement betreffende de krijgstuicht*, K.B. van 31-7-1922, Staatsblad No. 476.
- Ringeling, A., 'Verboden beleidsalternatieven', in: H. van de Braak (red) *Taboe. Waarover wij niet spreken* (Rotterdam, 1989).
- Roest, F., 'De affaire Hueting'. In: *GBG-Nieuws*, zomer 1991. Uitgave ter gelegenheid van het voorjaarscongres van de Vereniging Geschiedenis, Beeld en Geluid, 1991.
- Romijn, P., 'Myth and Understanding: Recent Controversy about Dutch Historiography on the Netherlands-Indonesian Conflict', in: R.S. Kirsner (red.) *The Low Countries and Beyond* (Lanham-New York-London, 1993).
- Rüter, C.F., *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam, 1973).
- S. Scagliola, 'Heen en weer geslingerd tussen feiten en emoties. Een kritiek op de visie van J.J.P. de Jong, *Nieuwste Tijd*, I, mei 2001, 44-60.
- D.C.L. Schoonoord, 'De Politionele Acties', in: *Weerzien met Indië*, aflevering 48 (Zwolle, 1996).
- Schulte Nordholt, H., *Een staat van geweld*, inaugurele rede gehouden op 22 juni 2000, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Schulte Nordholt, H., 'A genealogy of Violence', paper gepresenteerd op de conferentie 'Violence in Indonesia', gehouden op 13-15 December 2000 in de Rijksuniversiteit Leiden.
- Schulten, J.W.M., 'Soldaten, legerleiding en thuisfront: een belangengemeenschap onder

- een ongelukkig gesternte', in: G. Teitler en J. Hoffenaar (red.) *'De Politionele Acties. Afwikkeling en verwerking'* (Amsterdam, 1990).
- Schulten, J.W.M., 'Het afgeschreven leger; de Indië-veteranen en hun strijd om erkenning'. In: *De Politionele Acties, afwikkeling en verwerking*, G. Teitler en J. Hoffenaar (red.) (Amsterdam, 1990).
- Schumacher, Peter, *Ogenblikken van genezing, Indonesische ervaringen* (Amsterdam, 1996).
- Sillevis Smitt, J.H., 'De mentaliteit van de oorlogsvrijwilligers', in: *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid*. Tekst van de op 30 oktober 1947 te Utrecht gehouden inleidingen.
- Simatupang, T.B., *Het laatste jaar van de Indonesische vrijheidsstrijd 1948-1949* (Kampen, 1985).
- Smulders, R.M., *Een stem uit het veld. Herinneringen van de ritmeester-adjutant van generaal S.H. Spoor* (Amsterdam, 1988).
- Sprang, A. van, *Wij werden geroepen; de geschiedenis van de 7 December divisie* ('s-Gravenhage, 1949).
- Sprang, A. van, *Laatste acte, een cocktail van soldatenleven en politiek in Indonesië* ('s-Gravenhage, 1949).
- Spreeuwiers, R., *De lange weg, als oorlogsvrijwilliger naar Ned. Indië* (Stadskanaal 1980).
- Stam, L. en B. Manschot, 'De Hueting-affaire', in: *Massacommunicatie*, herfst 1972.
- Teeuw, A., *Het conflict met Indonesië als spiegel voor Nederland*, lezing uitgesproken tijdens een bijeenkomst van de vereniging Nederland-Indonesië in 1956 in Den Haag.
- Teitler, G., 'De betrekkingen tussen KNIL en KL en het vertrek van generaal-majoor H.J.J.W. Dürst Britt uit Indië in de zomer van 1948', in: *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, deel 13, 1990.
- Tinnemans, W., *Indisch Licht; een halve eeuw steun aan oorlogsgetroffenen uit Indië*, (Den Haag, 1997).
- Touwen-Bouwsma, E., 'De opvang van de burgergeïnterneerden op Java en Sumatra (15 augustus 1945-15 april 1946)', in: E. Touwen-Bouwsma en P. Groen (ed.) *Tussen Banzai en bersiap*, (Den Haag, 1996).
- Trip, F.H.P., *Brieven uit Indië, 1946-1949* (Amsterdam, 1990).
- Turnan Kahin, G. Mc, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, (New York, 1952).
- Utrecht, E., *Twee zijden van een waterscheiding. Herinneringen aan Indonesië voor en na de onafhankelijkheid* (Amsterdam, 1991).
- Vugt, E. van, *Nestbevuilers; 400 jaar Nederlandse critici van het koloniale bewind in de Oost en West* (Amsterdam, 1996).
- Veen, F. van der, 'Het optreden van de Nederlandse en de Republikeinse strijdkrachten 17 augustus 1945-15 augustus 1949', bijlage 2 in: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 1988).
- Veer, P. van t', *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam, 1969).
- Verhoog, J., *Herinneringsliteratuur betreffende het Nederlandse militaire optreden te land in Indonesië 1945-1950* (Den Haag, 1989).
- Vermolen, J., 'De Affaire Poncke Princen', doctoraalscriptie cultuurgeschiedenis van de 20ste eeuw, universiteit Utrecht 1994.
- Vermolen, J., 'De vierde en de vijfde mei: Herinnering aan en herdenking van de Tweede Wereldoorlog. In: G. Aalders (red.) *Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie*. 1995.
- Veteranen, een nieuwe dialoog met overheid en samenleving* (Den Haag, 1991).
- Veuthey, M., *Guérilla et droit humanitaire* (Genève, 1983).
- H.H. Vogelaar, J.W. Reerds en B.J.N. Schreuder, "De' veteraan bestaat niet, veteranen en traumabehandeling', in: *Militaire Spectator*, jrg 169, 5-2000, 254-264.

- Voor orde en vrede; De geschiedenis van het 3e Bataljon van het Regiment Stoottroepen der 7 December Divisie*, gedenkboek (z.j.).
- Voorschrift voor de Politionele taak van het Leger*, Dienst Legercontacten (z.j.).
- Vos, C., 'Van propagandist naar makelaar; veranderingen in vijftig jaar Nederlandse televisiejournalistiek', in: Jo Bardoel, Chris Vos, Frank van Vree, Huub Wijffes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam, 2002).
- Vos, C., 'Een open zenuw; televisie en de herinnering aan de koloniale oorlog in Indonesië' in: *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, jrg. 2, nr.1, 1999.
- Vos, C., 'De VARA, de doofpot en de oorlog, waarom de Van Imhoff-affaire nooit het televisiescherm heeft gehaald', in: jrg. 2, nr.2, 1999.
- Vos, E.J., 'De oudere generatie veteranen, ontwikkeling en betekenis van georganiseerde veteranen', doctoraalscriptie faculteit der sociale wetenschappen, Katholieke universiteit Brabant, 1996.
- Vredenburg, J., *De Opstand, het relaas van een krijgsgevangene* (Amsterdam, 1990).
- Vries, W.C. de, *Het 1ste bataljon stoottroepen (I R.S.) in Indië 1945-1948; een verslag van W.C. de Vries voormalig kapitein I R.S.*, ongepubliceerd manuscript, collectie Panken-Venstra.
- Wal, S.L. van der, 'Over de aktualiteit van koloniale geschiedenis', in: C.Fasseur (red.) *Geld en Geweten, een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel*, deel 1 (Den Haag, 1980).
- 'Wamel - Rawa Gedeh', anoniem pamflet verspreid in Wamel en omstreken in 1994.
- Weenink, F., 'Thuis, een analyse van een demobilisatiefilm uit 1948', doctoraal scriptie Maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam, juli 1993.
- Weerts, J.M.P., H.M. van der Ploeg en I. Bramsen, 'Veteranen in Nederland. Een onderzoek naar late gevolgen van oorlogservaringen' in: H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen-Tweede Wereldoorlog-Politonele Acties-Korea* (Lisse, 1995).
- Weerts, J.M.P., M.T.A. Klaarenbeek, I. Bramsen en H.M. van der Ploeg, 'in gesprek met Nederlandse oud-militairen. Een terugblik op vijftig jaar aanpassing en verwerking', in: H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen-Tweede Wereldoorlog-Politonele Acties-Korea* (Lisse, 1995).
- Westerling, R.P.P., *Westerling, de eenling* (Amsterdam, 1982).
- Wesseling, H.L., *Vele ideeën over Frankrijk* (Amsterdam, 1987).
- Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstuicht* (red.) B.C. Mante, ('s-Gravenhage, 1947).
- Withuis, J., 'Geestelijke oorlogsschade', in: *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 5, 2001.
- Withuis, J., 'Levenbeschouwing en doodsdreiging; Puttenaren, communisten en de relatie tussen oorlogstrauma en cultuur', in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 5, 1997.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal, deel XVI ('s-Gravenhage/ Leiden, 1960).
- Wijffes, H.H., 'Haagse kringen, Haagse vormen' in: Jo Bardoel, Chris Vos, Frank van Vree, Huub Wijffes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam, 2002).
- Wij, jongens overzee*, Stichting Staring Instituut en mr.H.J. Steenbergenstichting, (Doetinchem, 1989).
- IJzereef, W., *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren, 1984).
- Zand, J. van 't, *De bij voorbaat verloren strijd*, ongepubliceerd manuscript, ICODO.
- Zo zijn wij. De eerste vijftientwintig jaar NPO-onderzoek*, samengesteld door het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek (Amsterdam/Brussel, 1970).

Zorg voor veteranen in samenhang, hoofdlijnen van het veteranenbeleid. Ministerie van Defensie, 1990.

Zwitzer, H.L., 'De oorlog tegen Japan en enkele aspecten van de Japanse bezetting', in: *Indisch Intermezzo, geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam, 1991).

Zijlmans, G.C., *Eindstrijd en ondergang van de Indische bestuursdienst, 1945-1950* (Amsterdam/Dieren, 1985).

D. AUDIO-VISUEEL MATERIAAL:

Achter het Nieuws, VARA-actualiteitenrubriek over de oorlogsmisdaden in Indonesië, uitzendingen op 17, 25 en 27 januari 1969.

Redactie: H. Wigbold, K. Postema en H. Jacobs.

Edelstein, A. van en K. van Coevorden, 'De excessen van Rawah-gedeh'. RTL-4 televisie-documentaire over een dorp in West-Java waar in december 1947 Nederlandse militairen excessen zouden hebben gepleegd. 30 min, uitgezonden op 15-8-1995.

NOVA-uitzending gewijd aan de *affaire Rawahgedeh*. 30 min, uitgezonden op 8-8-1995.

Gerven, H. van, 'Wij wenden ons tot God en Jan Soldaat'. IKON-televisie-documentaire in de serie 'Werelden', over twee legerpredikanten en twee zendelingen, die tijdens de politionele acties in Indonesië dienden. 30 min., uitgezonden op 17-8-1995.

Vesuvius, IKON-aktualiteitenrubriek, 'Onze jongens in de Oost. Over de oorlog in Nederlands-Indië tussen 1945- en 1949'. Cees Grimbergen praat met Indiëgangers, weigeraars, historici en andere betrokkenen. Uitgezonden op 25-11-1994.

Glissenaar, J., 'Voorheen Nederlands-Indië'. Driedelige AVRO-documentaire serie: 1. De kolonie, 2. De strijd, 3. De herinnering. Uitgezonden in 1995.

Grotenhuis, W., 'Een waarheid met vele gezichten', 1-11-1993. NCRV-televisie-documentaire met ooggetuigen van de koloniale tijd vanuit de Indonesische kant gezien.

Bromet, F., 'Indiëstrijders'. Vierdelige VPRO-serie waarin oudstrijders uit de gewapende strijd tussen Nederland en Indonesië (1945-1949) vertellen over hun persoonlijke ervaringen in die periode. Eerste aflevering op 6-8-1995.

Kiers, R., 'Indonesia Merdeka. Hoe de erfenis van Jan Pieterszoon Coen voorgoed verloren ging en de republiek Indonesia haar onafhankelijkheid verkreeg'. VPRO-televisie-documentaire uit 1976. Uitgezonden op 20-8-1995.

Hofland, H.J.A. en H. Keller, 'De blinde kaart. Herinneringen aan Nederland (1945-1962)'. Over 17 jaar die het koninkrijk der Nederlanden nodig had om zich na een verblijf van meer dan drie eeuwen, terug te trekken uit het Verre Oosten. VPRO-televisie-documentaire. Uitgezonden op 17-12-1995.

VARA-televisieprogramma *Ontsporing van geweld*, onder redactie van J. Roelants. Naar aanleiding van het verschijnen van het gelijknamige boek van Van Doorn en Hendrix. Uitgezonden op 29-5-1970. Collectie W.J. Hendrix.

Scenario van dit VARA-televisieprogramma. Collectie Van Doorn.

Vara-radioprogramma *Ontsporing van geweld*, onder redactie van J. Roelants. Uitgezonden op 5-6-1970. Collectie W.J. Hendrix.

De terugkeer van de troepen, *Het Spoor Terug*, VPRO-radiodocumentaire, 29-5-1988.

E. INTERVIEWS:

Interview met A. Blok, antropoloog aan de universiteit van Amsterdam, op 8-11-1994.

Blok leverde de bijdrage 'Historical Taboos from an Anthropological Point of View' aan het symposium *The Silenced Past. On the nature of Historical Taboos* op 15 en 16 november 1990. Dit was een initiatief van de Belgische filosoof Antoon van de Braembussche, verbonden aan de faculteit der Historische en Kunstwetenschappen

- van de Erasmus Universiteit in Rotterdam, in samenwerking met Studium Generale Rotterdam.
- Interview met J.E.Hueting op 14-11-1994. Hueting was de eerste Indië-veteraan die in een televisieuitzending de kwestie van de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië aan de orde stelde.
- Debat over de Nederlands-Indische doofpot gehouden op 29-1-1995 in Utrecht in de aula van de SLAU (café Zeezicht). Deelnemers waren de publicist R.Kousbroek, historicus P.J.Drooglever, schrijver G.Boomsma en discussieleider en docent bij het instituut voor Media en Informatiemanagement in Amsterdam, A.H. den Boef.
- Interview met J.H. Burgers op 16-2-1995. Burgers was als dienstplichtig militair van de Koninklijke Landmacht werkzaam bij de Centrale Auditie van de Krijgsraad-KL van 1948 tot 1950.
- Interview met Indonesië-kenner en politiek antropoloog N.G. Schulte Nordholt op 10-3-1995. Schulte Nordholt is verbonden aan de vakgroep ontwikkelingskunde van de Universiteit Twente te Enschede.
- Interview met historicus en jurist C.Fasseur op 22-8-1995. Fasseur was secretaris van de commissie die de excessennota samenstelde in 1969 en werd later hoogleraar in de geschiedenis van Zuidoost-Azië aan de rijksuniversiteit in Leiden.
- Interview met P.J.Drooglever op 11-9-1995. De historicus Drooglever was bezorger van de bronnenpublicatie van de Nederlands-Indonesische verhoudingen en is verbonden aan het instituut voor Nederlands Geschiedenis in Den Haag.
- Interview met de historicus W.IJzereef op 16-10-1995, auteur van het boek *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies*.
- Telefonisch gesprek op 19-12-1995 en briefwisseling met J.A.A. van Doorn, Indië-veteraan, medeauteur van *Ontsporing van geweld* en emeritus hoogleraar sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Interviews met W.J. Hendrix, Indië-veteraan en één van de schrijvers van het standaardwerk *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict*. Op 22-9-1995 en 27-2-1996.
- Interview met C. Hoornweg op 23-5-1997. Hoornweg is Indië-veteraan en was als infanterist ingedeeld het 3de bataljon Stoottroepen. Hij werd in oktober 1946 op Java gestationeerd.
- Interview met K. Passchier op 13-8-1997. Passchier is Indië-veteraan en was als infanterist ingedeeld bij het 44ste bataljon infanterie dat in 1949 in Noord Sumatra werd gestationeerd.
- Interview met kolonel b.d. J.W. van Neden op 28-5-1998. Van Neden was als psycholoog tien jaar hoofd van de afdeling Gedragswetenschappen van de Koninklijke Landmacht.
- Interview met mevr. F.Zuidwegt op 18-2-1998. Zij was betrokken bij de opzet van het veteranenbeleid en in 1998 directrice van de Stichting Dienstverlening Veteranen.
- Interview met ex-minister-president P.J.S. de Jong op 24-7-1997. De Jong was premier in het liberaal/confessioneel kabinet dat in 1969 regeerde en politiek verantwoordelijk voor de afhandeling van de excessenkwestie.
- Interview met Indië-veteraan A.P. de Graaff op 7-11-1997. De Graaff schreef meerdere boeken over zijn zware diensttijd in West-Java in de laatste fase van het conflict. Zijn publikaties zijn vooral gebaseerd op zijn dagboekantekeningen.
- Interview met luitenant-kolonel b.d. P. van de Ven op 23-10-2001. Van der Ven was commandant van een commando-eenheid van de Koninklijke Landmacht tijdens het conflict in Indonesië. In de jaren vijftig was hij lid van het Veteranen Legioen Nederland.

Personenregister

- Aarden, Jaques, 166, 169, 170,
- Bailey, Pierce, 272,
- Bakker, Marcus, 163, 164, 168, 170, 171
- Barnhoorn, J., 274, 280,
- Bastiaans, J.C., 328, 333, 337, 344, 345, 349, 350, 351,
- Bank, Jan, 185, 193, 330,
- Baud, Michiel, 183,
- Baudet, H., 158, 196, 197, 199,
- Beatrix, koningin, 114, 355,
- Beckering, 279,
- Beek, Relus ter, 355, 359,
- Beel, G.M.A., 26, 32, 110, 118, 129, 159, 165, 218, 219, 222, 237, 297,
- Belinfante, A.D., 153,
- Berenbroek, Leo, 327,
- Bernhard, prins, 284, 288,
- Berken, J.W.J. in den, 337,
- Berting, J., 136, 176, 177,
- Beus, Jos de, 190,
- Bieger, K.S., 225,
- Bierman, 164
- Biesheuvel, B.W.,
- Blokker, Jan, 12, 120, 325,
- Blom, N.S., 149, 151,
- Boekholt, R., 332,
- Boomsma, Graa, 113, 187, 252, 355,
- Boon, M., 169, 194,
- Bosman, C., 309,
- Bramsen, I., 271,
- Brands, Maarten, 321
- Brandt, W., 70, 72,
- Bregman, 35
- Breman, Jan, 186,
- Brendgen, J.H.J., 98,
- Brugmans, I.J. 200, 232,
- Brugmsa, W.L., 297,
- Bruijne, M.R. de, 66,
- Budding, R.P., 356,
- Bulthuis, J., 309, 310,
- Buurman van Vreeden, D.C., 128, 216,
- Bijlsma, Gerrit, 72,
- Christison, C, 23,
- Clausewitz, Carl Von, 81,
- Deetman, W.J., 114, 328,
- Deters, G., 27, 28, 73, 75,
- Diepenhorst, I.A., 164,
- Dis, van, C.N., 165, 171,
- Doel, Wim van den, 189, 356,
- Doeleman, F., 263, 265,
- Dongen, B.B. van, 166, 197, 198,
- Doorn, J.A.A. van, 135, 184, 185, 189, 190, 204, 208, 209, 227, 228, 323, 324, 326, 330, 358, 360,
- Van Doorn en Hendrix, 22, 44, 47, 49, 111, 122, 173, 183, 200, 202, 205, 206-211, 223, 225, 227, 229, 232, 234-236, 241-245,
- Douglas, Mary, 134,
- Dorren, C.J.O., 49,
- Drees, Willem, 75, 110, 118, 129, 138, 159, 165, 297,
- Drooglever, P.J., 12, 187, 189, 197, 198, 200, 201, 208, 216, 242, 246,
- Dürst-Britt, C.J.O., 42, 55,
- Düster, H., 82, 295, 296, 309, 310, 329,
- Eekelen, van, 349,
- Ego, P., 308, 329,
- Elands, Martin, 310, 312, 313, 319,
- Engles, E., 42,
- Enthoven, van, K.L.J., 106, 152, 154, 162
- Es, van, 140,
- Eijkelboom, Jan, 207,
- Fassbinder, Reiner, 336, 344, 347, 350,
- Fasseur, Cees, 141, 151, 186, 193, 199, 233, 238,
- Franssen, 169, 170,
- Gerritsen, 35, 43, 64,
- Gerretson, F.C., 198,
- Glissenaar, Jan, 30-31, 51, 54, 57, 61, 64, 68, 71,
- Graaff, A.P., 33, 37, 297, 323, 324, 335, 339, 340,
- Graaf, de,
- Groen, Petra, 186, 199, 219, 232,
- Goedhart, Frans, 107, 152,
- Gortzak, Wouter, 162, 168, 171
- Goudsblom, Jaap, 192,
- Haar, F. ter, 72,
- Harmesen, E.J., 161,
- Hatta, 23, 32,
- Hartogh, S.L.F. de, 44
- Helmer, W., 272,
- Helvoort, A van, 36, 58, 67, 75, 87, 268, 269, 270, 271, 292,

- Hendrix, W.J., 196, 199, 201, 209, 324,
Heshusius, C.A., 39, 223, 234, 322, 323, 327, 333,
Hilderling, H.A.C., 142, 160,
Hirschler, P., 273, 291,
Hoef, Bas van der, 332,
Hofland, H., 325,
Hofwijk, J.W., 49, 75, 91,
Hoop-Scheffer, Jaap de, 261,
Horlings, André, 324,
Hueting, Joop, 9, 108-111, 120, 135, 172, 185, 194, 205, 209, 238, 244, 260, 295, 298, 300, 305, 308, 309, 312, 314, 316, 323, 344, 346,
Hugenholtz, F.W.N., 147, 157, 197,
Isa, 27,
Jacobs, Hans, 82,
Jansen, 35,
Joeke, Theo, 277,
Jong, Joop de, 218, 219, 221, 244,
Jong, Piet de, 11, 109, 137, 141, 144-149, 151, 165-169, 173, 177-179, 183, 200, 205, 209, 222, 229, 246, 324, 359,
Jong, Lou de, 14, 111, 122, 147, 184, 221-227, 232, 235, 236, 238, 239, 241, 243, 250, 252, 259, 322, 223, 326, 328, 331, 341, 348, 350, 360,
Jonkman, J.A., 163,
Jungschläger, 108,
Kadt, Jaques de, 301,
Kappers, Theo, 44,
Kapteyn, Paul, 133,
Kemp, van der, 58, 59, 69, 74,
Klompé, Marga, 138,
Koets, P.J., 216, 297,
Kooijmans, 112,
Korthals Altes, E.J., 141, 172,
Kousbroek, Rudy, 12, 112, 120, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 193, 240, 246, 259, 261,
Kramer, W., 262, 263, 264, 267, 269, 270, 274, 291, 292,
Kruls, H.J., 51,
Kuitenbrouwer, Maarten, 185,
Kustario, Lucas, 114,
Kwantes, R.C., 232, 233,
Langendijk, Piet, 164,
Lankhorst, H., 145,
Lapré, Sjoerd, 236,
Leyten, A.M.J., 265,
Lier, van, T.J.A.M., 170,
Liempt, Ad van,
Lion Cachet, C., 216,
Locher-Scholten, Elsbeth, 190, 194, 199, 200, 251, 252,
Logemann, J.H.A., 24,
Loth, 98,
Lubbers, R.F.M., 214, 220, 235, 331, 355,
Luhman, N., 136, 175,
Luns, J.M.A.H., 195,
Luyendijk, A.F., 300,
Lijphart, Arend, 249, 251,
Maurik, Henk van, 322
Manning, A.F., 233,
Manschot, Ben, 300, 312,
McVey, Ruth, 198,
Meekeren, Jaap van, 235
Meerlo, van, 291,
Mei, D.F. van der, 259, 349,
Meines, Ted, 114, 260, 335,
Meynen, J., 277,
Mierlo, Hans van, 113, 140, 304,
Mook, van, 25, 26, 30, 32, 69, 128, 159, 187, 212-219, 237, 297,
Moor, Jaap de, 111, 189, 229, 235, 236, 356,
Moraal, Willem, 100,
Muller, Ben, 335, 336,
Nasuntion, A.H., 62,
Natadiningrat, T.A., 177,
Neden, J. van, 12, 114, 115,
Neumann, Henk, 206,
Nispen tot Pannerden, H.J.M., 148, 149, 178,
Nistelrooij, Gerard, 217,
Nuijens, A.J.M., 161
Ongerboer, N., 280,
Oppen, L. van, 306, 307
Paape, A.H., 233,
Pam, Max, 261,
Pamatjan, 98,
Passchier, 34,
Paulissen, M.H.P., 55, 56,
Peper, Bram, 209,
Peters, P., 88,
Pieterszoon Coen, Jan, 51,
Pinke, A.S., 68
Ploeg, Ad, 328, 338,
Polak, 138,
Poll, van, M., 218,
Postema, Koos, 296, 299,
Prenger, Mirjam, 299,
Presser, J., 246,
Princen, Poncke, 12, 112, 113, 252, 261, 355,
Pronk, Jan, 359,
Pluvier, J.U.M., 197, 199, 208,
Pruijs, G., 276, 278,
Raalte, E. van, 194
Randwijk, Henk, 222,
Rausch, 338,
Ribberink, A., 197,
Ringeling, A., 136, 176,,
Roelands, Jan, 206,
Roem, Mohammed, 35,
Romme, P.C.M., 138, 225, 237,
Rooij, M., 108,
Roijsen, van, J.H., 35,
Rubinstein, Renate, 207,
Ruyter, Martin, 109, 172,
Ruijs de Beerenbroek, 276,
Rij, van, C., 107, 138, 152-154, 161, 213, 216, 230,
Rijborz, B.E., 214, 217,
Sassen, E.M.J.A., 236,
Schermerhorn, W., 26, 105, 110, 118, 163, 207, 226, 234, 236, 297, 299,

- Schmelzer, Norbert, 165, 166,
 Schokking, F.M.A., 276, 284,
 Scholten, P., 309,
 Schmidt, A.M.G., 133,
 Schulte Nordholt, Henk, 189,
 Schrage, E.J.H., 233,
 Schumacher, Peter, 218,
 Simatupang, T.B., 81, 82,
 Sillevs-Smit, 272, 274,
 Slot, 62,
 Smit, C., 159, 169,
 Smit (ovw'er), 295, 296,
 Smulders, R.M., 333,
 Soeharto, 163, 164, 177, 192, 194, 237, 301, 355,
 Soekarno, 23, 24, 25, 32, 53, 73, 177, 335,
 Sonneveld, Jan, 60,
 Spoor, Simon, 26, 30, 32, 33, 106, 128, 171, 187, 216, 236, 237, 297, 301, 304, 306, 333, 338, 356,
 Spreeuwers, Roelf, 25, 26, 27,
 Stam, W.H.J., 138, 152, 153, 154, 161, 213, 216, 230,
 Stam, Liesbeth, 300, 312,
 Stikker, D.V., 159
 Stufkens, J. 214,
 Stuifzand, 26
 Tans, J.G.H., 202, 209,
 A.J.P. Taylor, 199,
 Teengs Gerritsen, Hans, 328,
 Thomson., A.A.J.J., 62, 297, 298, 299, 308, 319,
 Tjassens, J., 328,
 Toxopeus, 161, 162, 168,
 Trip, F.H.P., 29, 32, 48, 49, 53, 61,
 Toom, den, W., 233,
 Uyl, Joop de, 11, 109, 118, 135, 138, 139, 140, 145, 158-162, 166, 169, 170, 180, 238, 304, 306, 359,
 Ulrici, J.H.C., 329,
 Veen, F. van der, 231, 232, 233, 329,
 Veenstra, J.H.W., 298,
 Veer, Paul van 't, 206, 299,
 Verbrugge, Dirk, 329,
 Verdam, P.J., 233,
 Verkuy, J., 297,
 Vermeer, Evert, 276,
 Vermeulen, J.B., 214,
 Veuthey, M.,
 Visser, E.C., 158, 159, 166, 169, 170, 172,
 Vries, A.R. de, 311,
 Vries, H.J. de, 216,
 Vrolijk, M., 169, 170,
 Vugt, C. van, 327,
 Wal, Sander van der, 145, 146, 147, 160, 168, 178, 193, 195, 196, 198, 201, 216, 242, 359,
 Wertheim, W.F., 197, 199, 208,
 Wesseling, Henk, 193,
 Westendorp, 304,
 Westerling, Raymond, 56, 106, 150, 152, 153, 154, 161, 179, 184, 212, 213, 217, 218, 221, 244, 324, 329, 331, 336, 343, 344, 346, 351,
 Wigbold, Herman, 109, 206, 246, 299, 301, 305, 318, 325, 326, 346,
 Wildt, van der, 334,
 Wilhelmina, koningin, 51, 284,
 Winkler, A., 223, 324, 332,
 Witteman, Paul, 217,
 Wijk, van, 99,
 IJzereef, Willem, 11, 122, 184, 187, 212-220, 223, 230, 241, 243, 244, 323, 324, 360,
 Zwitser, H.L., 230, 243, 323, 325,
 Zwaan, J., 310, 329, 340,

Register van geografische namen

- Algerije, 108, 209, 227,
 Amboeloe, 98,
 Amersfoort, 306,
 Amsterdam, 36, 48, 162,
 204, 279, 307, 325,
 Arnhem, 114,
 Atjeh, 34, 105,
 Auschwitz, 363,
 Austerlitz, 266,
 Australië, 30, 83,

 Bandoeng, 29, 69, 96, 154,
 309, 315,
 Banjoemas, 33,
 Batavia, 29, 46, 47, 48, 105,
 160, 218, 270, 315,
 Batoe, 100,
 België, 188,
 Birma, 39,
 Bogor, 57,
 Bondowoso, 226, 237,
 Borneo, 26, 39,
 Boven-Digoel, 185, 186,
 Breda, 204,
 Buitenzorg, 29,
 Bussum, 205,

 Candiroto, 93,
 Ceylon, 21
 Celebes, 26, 39,
 Cheribon, 48,
 Curaçao, 171,

 Dantuma-woude, 311,
 Den Bosch,
 Den Haag, 36, 141, 204,
 218, 330,
 Depok, 28, 58, 60,
 Djambi, 34,
 Djember, 91,
 Djokjakarta, 29, 30, 32, 75,
 222, 325,

 Doorn, 355,
 Duitsland, 45, 258,

 Engeland, 46
 Enkhuizen, 48

 Frankrijk, 188,
 Friesland, 52,

 Gelaran, 92,
 Genève, 296,
 Groningen, 52,
 Groot Britannië, 27,
 Grote Oost, 26,
 Gunung-Kidulgebied, 92,

 Harskamp, 50,
 Hertogenbosch, 304, 332,
 Holland, 26, 36, 60, 75,
 262, 279, 287, 316,
 Hoorn, 48,

 India, 30
 Indonesië, 77, 108, 116, 137,
 138, 144, 149, 164, 166,
 167, 179, 221, 237, 273,
 295, 307,
 Indramajoe, 72,

 Jambu, 96,
 Japan, 23, 25, 39, 40, 45,
 188, 254,
 Java, 23, 26, 29, 34, 39, 40,
 43, 46, 47, 48, 54, 56,
 61, 173, 254,

 Kabanjahe, 67,
 Karo-hoogvlakte, 67,
 Korea, 336,
 Krawang, 98, 99,

 Leiden, 185, 186, 204,
 Libanon, 259, 336, 337, 343,
 Limburg, 52,
 Linggadjati, 27, 48,

 Maastricht, 332,
 Madioen, 32, 225,
 Makassar, 218,
 Malakka, 46, 47, 48,
 Malang, 36, 70, 100,
 Maleisië,
 Medan, 29,
 Mendingin, 67,
 Midden-Java, 29, 30, 31, 33,
 35, 66, 93, 203, 225,
 Mlirip, 28,
 Modjokerto, 28, 87, 268
 Molukken, 39,
 Mozambique, 227,

 Nederland, 28, 30, 35, 36,
 37, 41, 46, 48, 51, 54,
 58, 63, 68, 75, 77, 107,
 138, 144, 156, 160, 163,
 167, 177, 179, 188, 239,
 252, 255, 257, 268, 303,
 316, 363,
 Nederlands-Indië, 13, 23,
 39, 46, 52, 112, 116, 150,
 152, 163, 221, 256, 295,
 311, 331, 336, 338,
 Neundet, 57,
 Neurenberg, 296, 363,
 Ngawen, 93
 Nieuw Guinea, 36, 107,
 251, 307,
 Noord-Brabant, 52,
 Noord-Holland, 52,
 Noord-Nederland, 45,
 Noord-Sumatra, 41,
 Nijmegen, 332,

Oegstgeest, 142,
Oost-Java, 27, 28, 36, 66,
67, 75, 94, 268,
Oost-Gelderland, 338,

Padang, 29,
Pakishadji, 94,
Palembang, 27, 29, 34, 315,
Pangkalan, 98,
Pare Pare, 217,
Pekalonang, 97,
Pesing, 298,
Poerbolingo, 35, 64
Preanger, 96,
Putten, 316,

Rawah Gedeh, 12, 113, 114,
Renville, 30,
Rhodesië, 159,
Roermond, 260, 355,
Roosendaal, 327,
Rotterdam, 202, 284, 332,

Sabang, 60,
Sapoeran, 34
Schaarsbergen, 327,

Semarang, 37, 47, 202,
Sibolga, 34,
Sidoardjodelta, 28
Singadjaja, 62,
Singapore, 39, 46,
Soekaboemi, 31, 61,
Soeppa, 217,
Sumatra, 23, 29, 34, 40, 43,
46, 47, 56, 59, 66, 70,
93, 254,
Soerabaja, 24, 25, 26, 28,
83,

Taroetoeng, 34,
Terneuzen, 311,
Thailand, 39,
Tjimahi, 55, 267, 270, 315,
Tjiandoer, 28, 48,
Tjoegenang, 99,
Tjomal, 97,
Trettes, 100,
Tobameer, 34,
Turen, 94,

Utrecht, 54, 146, 274,

Verenigde Staten, 27, 32,
35, 46, 108, 257,
Vietnam 21, 108, 209, 325,

Wamel, 113,
West-Java, 28, 29, 30, 31,
36, 59, 172,
West-Europa, 108,
Winterswijk, 72,
Wonosari, 92,
Wonosobo, 93,

Zeeland, 52,
Zeeuws Vlaanderen, 311,
Zuid-Afrika, 159,
Zuid-Celebes, 106, 109,
152, 160, 161, 168, 169,
179, 184, 187, 212, 217,
225, 232, 241, 243,
Zuid-Holland, 52
Zuid-Nederland, 45,
Zuid-Sumatra, 27, 28, 29,
34, 67, 75, 88,
Zutphen, 338,
Zwolle, 311,

Dankwoord

Om een proefschrift te kunnen schrijven is veel medewerking van anderen nodig. Dat ik de kans heb gekregen op dit onderwerp te promoveren dank ik aan mijn promotoren Siep Stuurman en Hans Binneveld, aan mijn ruimhartige partner Victor Mani en aan het geduld van mijn dochters Dido en Doina. Dat ik tevreden ben met het resultaat is vooral mogelijk gemaakt door de adviezen, de steun en de aanmoediging van Herman Burgers, Alex Schmid, Jos Stoopman en Kees van der Velden. Samen met al de volgende vakgenoten, onderzoekers, collega's, Indië-veteranen, museummedewerkers, vrienden en familieleden stonden zij mij regelmatig bij met raad en daad. Bedankt allemaal!

Alessandra Arcuri, Ellen Bal, Antoon van den Braembussche, Jeroen Blaak, Inge Bramsen, Evelien Buchheim, E.W. van den Burg, Robert Cribb, Rick Dolphijn, Martin Elands, William Frederick, Marthe Gaspar-Raven, Ido de Haan, Manon van der Heijden, Hanneke Hoekstra, Dienne Hondius, Cock van Horzen, Joop Hueting, Trees Ketting, Mira van Kuijeren, Elsbeth Locher-Scholten, Anna Mignosa, Jaap de Moor, Jaap Morriën, Julia Noordegraaf, Hans Oldewarris, Leo van Oosten, J. den Otter, Emmely Samson, Daria Scagliola, Henk Schulte-Nordholt, Ieneke Schwartz, Peter Sierksma, Fridus Steylen, Alex van Stipriaan-Luiscius, Olav Velthuis, Klazien van Veen, P.S.J. van de Ven, Joop Visser, Chris Vos, M.H. Weeda, Jolande Withuis, Karin Willemsen, Hans en Tineke Werlemann.

En verder iedereen die ik vergeten ben.

SUMMARY

Burden of war, coming to terms with the Dutch war crimes in Indonesia

Great discord exists within the Netherlands with regard to the correct interpretation of the decolonisation war conducted between The Netherlands and Indonesia from 1945 to 1949. This study concerns coming to terms with this lost colonial war, specifically the most controversial aspect thereof: the war crimes committed by Dutch soldiers during this guerrilla conflict. The main question is to determine what knowledge and points of view are relevant to forming an opinion regarding this subject. Why do the four parties that dominate the debate – politicians, historians, journalists and veterans – so often use the terms ‘cover-up’, ‘taboo’ and ‘trauma’? Is there really any question of concealment, repression and traumatising?

The book is divided into two parts. Part one deals with the war in the Dutch East Indies and the circumstances under which the soldiers had to fulfil their assignment. Emphasis is placed on the relationship between the diversity of experiences within the different military units during the war and the later discord with regard to the significance of the conflict. The combination of ego-documents and scientific historical literature shows that the training was poor, information was inadequate and in some periods facilities and supplies were scarce. Another source of concern amongst the military was the tension between the Royal Netherlands Army (K L) and the Royal Netherlands-Indies Army (K N I L), who fought side by side against the Indonesian freedom fighters. The difference between the Dutch bourgeois mentality of the conscripts and the colonialist mentality of the colonial army manifested itself in the friendly association of the R N A -military with the local people. They also had different opinions as to what extent violence against Indonesians was permitted. However, the arguments brought forward by Indies-veterans to defend themselves against the stigma of ‘occupier’ and ‘oppressor’ are relative. The extent to which the Dutch military could fulfil the part of protector and supporter of the local people depended on the place and time. After the Second Police Action in December 1948, when the area which the Dutch had to ‘control’, was too large for the

limited number of men, the R N A -military also committed acts of terror and they lost the battle for the favour of the people.

The source material shows us a contrast between the perception and experience of the individual in a local context and retrospective historiography, which does have a national political context as its starting point. Because of the dominance of this point of view – the use of governmental sources legitimizing the actions of the state – there is no insight into the dynamics of war violence at the local level. For Indonesia, embracing the heroic image of the fight for freedom, as well as for the Netherlands, for whom the restoration of the relations with her ex-colony became a priority in the second half of the nineteen-sixties, it was not politically opportune to scrutinize the acts of violence committed on one's own part more closely. An exception is made by the sociological study *Ontsporing van geweld, over het Nederlands-indisch-Indonesisch conflict* (*Excesses of violence, on the Dutch-East Indies-Indonesian conflict – transl.;*) by Van Doorn and Hendrix which was published in 1970. The result was that historians for a long time ignored the stories from the lower ranks of the military hierarchy, about aiding the local population, about the mutilation of comrades, about 'tropical fever', about the frustration to have to execute morally objectionable orders against one's will. This in turn created an obstacle in acknowledging that not the Indies-soldier, but the Indonesian people were the ultimate victims in the conflict, due to the superiority of the Dutch technology-supported violence.

In the second section of part one I describe the debate regarding this issue in the Netherlands. This shows that the war crimes were already noticed at that time by both the press and parliament itself. After a long period of silence in the nineteen-fifties and the nineteen-sixties, the subject was once again put on the agenda at the end of the nineteen-sixties due to changes in culture and generations. It would remain a recurring subject in the anti-colonialist discourse of the Dutch left-wing intelligentsia. Only at the end of the nineteen-eighties the Indies-veterans were able to constitute a social power with an influence on the debate.

The second part deals with the discourse of politicians, historians and veterans. In chapter A politicians are followed in the first half of nineteen sixty-nine, when mr. Joop den Uyl, leader of the Labour Party (PvdA) in parliament, raised the matter there on the 21st of January as a result of a broadcast of the current affairs programme *Achter het Nieuws* (A H N). The liberal-confessional government De Jong was unanimous about the need for openness. However, judicial consequences for those concerned as a result of reporting punishable offences would have to be prevented. The government assigned a committee of civil-servants to make an inventory of all documents

concerning 'excesses of violence' available from the relevant ministries. Subsequently it would be decided in consultation with parliament in which manner the investigation should be continued. After only three months the committee presented a comprehensive report, the so called 'Excessennota' ('Government-report on Excesses' – transl.). However, the final conclusion was that the factual material was too incomplete to present a balanced conclusion about the frequency of Dutch violence. The government however changed the carefully-worded conclusion of the committee and deleted minor passages which could embarrass the Indonesian government and which referred to judicial aspects of prosecution. The conclusion, that the data from the archives was incomplete, was toned down. According to prime-minister De Jong the information was sufficient to determine that there was no question of systematic atrocities.

The debate in the Lower House about the government-report made the impression of an obligatory ritual. The psychological pressure caused by the AHN-broadcast in January had ceased. No-one reverted to the promise of the government made in March 1969 that private sources would also be included in the investigation. The House was satisfied with the promise to make a start with the publication of the sources about the Dutch-Indonesian relations during the conflict. The fact that at that time 885 letters received by the VARA as a result of her broadcasts in January were available, was apparently not relevant for the investigation. The government De Jong approached the historian and former Indies administrative civil-servant S. van der Wal to take on the publication of the source material. Van der Wal did not much like a second request made by prime-minister De Jong, to perform accelerated historiography with regard to outbursts of violence. De Jong was, after the political discharge of this sensitive matter, an advocate of openness and extensive research. He was even prepared to make funds available in order to finance a special institute. Van der Wal rejected this. He wished to work at his own pace and did not want political snoopers looking over his shoulder whilst he performed his painstaking labour. Only after unlocking the written sources – this task would take twenty years – serious historical research regarding the 'excesses' was possible. This is how the paradoxical situation arose, that the government, the party expected to be the least candid, was opposed in her quest for openness by an historian, who thought he was protecting the integrity of his profession. The liberal-confessional government of Piet de Jong entered into a perfect marriage with the positivistic historiography of the 'neutral' historian Van der Wal. Historians were now handed the torch, but displayed remarkable little interest in this subject.

Chapter B is dedicated to the question whether or not this lack of interest is related to the so-called 'cover-up mentality' of historians, a statement made by publicist Rudy Kousbroek. Historians can only write about subjects if they are politically undisputed. Furthermore, they hide behind their professional 'neutrality'. Quotes leading to moral judgements affect the professional regard for 'objective' historians. But is it not true that the code of 'neutrality' can also be used as a strategy to secure immunity?

To establish if this is the case in publications on excesses of violence, I have done research by reconstructing how a number of these studies came about. The first initiative was *Ontsporing van geweld, over het Nederlands-indisch-Indonesisch conflict* by the duo Van Doorn and Hendrix. Reports on war crimes (they used this term themselves!) they composed during their period of military service in Indonesia were the basis for their flawless analysis of the violence of war in guerrilla warfare. The book is meant as an attack on the Government-report on Excesses which was published a year before, in which all responsibility was placed with the man in the field. However, they do not reveal the names of those responsible and also use the euphemistic term 'excesses', which is also used in the government-report. According to the duo, a realistic approach is the best guarantee to bring this problem to the attention in a responsible way. But because elements that could lead to commotion are lacking, they have unintentionally given both politics and the scientific community an alibi to scarcely, if at all, deal with the subject.

The best-known case of a war crime is documented in '*De Zuid-Celebes-affaire; kapitein Westerling en de standrechtelijke executies*' (*The South-Celebes-affair: captain Westerling and the summary executions* – transl.;) by the historian W. IJzereef. He also uses the term 'excesses' and is convinced that only a neutral and detached approach can contribute to the unveiling of the myths surrounding the infamous captain Westerling. He was the leader of a commando-unit for counter-terror of the KNIL, who took to mass executions on South-Celebes. IJzereef's publication is valued in scientific circles, but did not lead to a public debate.

The historian Lou de Jong follows the opposite direction. With his draft text about the Indonesian conflict he is the first to break the code of neutral, descriptive historiography. He is the first to use the term 'war crime' consistently, to assume moral opinions and he is very critical with regard to the part the Dutch played in the conflict. The draft text – which was passed on to the press without his knowledge by a co-reader – is however also indiscriminate and hardly goes into the backgrounds of guerrilla warfare. Partly because of the 'scoop' of the Telegraaf, this creates a storm of protest amongst veterans and former resistance fighters. De Jong is prepared to revisit his version. The second and final text is much more nuanced, but tips

the scale to the other side. The term 'war crime' has now been replaced by 'excesses'.

The reception of these three publications in the press in connection with the commotion surrounding the broadcasts of *Achter het Nieuws* in 1969, show that assaults from the media, however 'alien' an element in science, can be functional with regard to a paradigm-shift. They penetrate through the 'rational' top layer of our historical awareness and release other ways of thinking.

If one wishes to obtain an effect that transcends the increase of factual knowledge within existing scopes of thinking, a shock is needed. That means exaggeration, searching for borders and the risk of being condemned by one's peers. Historians must dare to arouse resistance. The 'cover-up mentality' of Kousbroek essentially results in the observation that historiography with a genuine belief in the existence of 'neutral history' is dominant. Especially as far as historiography connected with the interests of the nation is concerned. The democratisation of historiography, with television as an ideal stage and with the inevitable clichés and redundancy, has caused a change. It provides 'small stories', emotion, and means of identification.

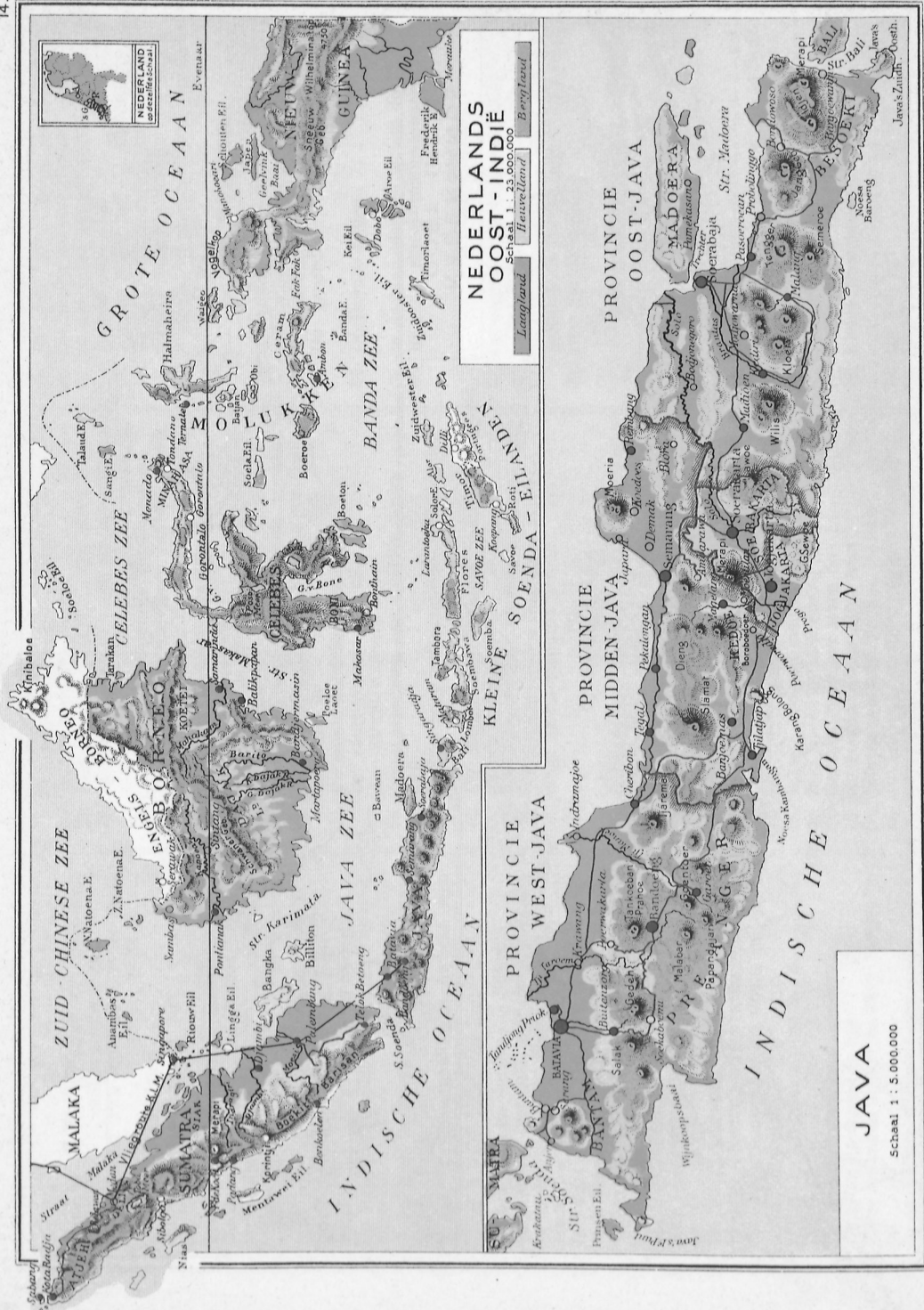
The third dominant party in the debate, the Indies-veterans and their alleged traumas, is discussed in chapter C. From the description of military psychiatry in the Indies it becomes clear that the problems of soldiers suffering anxiety psychosis were underestimated, even in those days. The conclusion that in the last days of the war political goals prevailed above the well-being of the troops appears to be justified. The support in the Netherlands was basically well-organised, but was not prepared for the long-term effects of war traumas specific for guerrilla warfare. These were not recognized until the nineteen-eighties. The demobilised soldiers returning from the Indies suffered a metaphorical trauma. The government made a successful effort to re-integrate the group into society. The solution was simple: get back to work. But welfare and help in finding employment did not offer solace for feelings of alienation; neither did talking to the priest or the minister. Also, many soldiers did not know how to deal with the disappointment of losing the war and the sacrifices made in vain. A comparison between the official provisions and the individual experience of the demobilisation shows that 'the creation of a sense of accomplishment' cannot be steered by government action.

In 1969, when the matter is broadcast on television by *Achter het Nieuws*, the veterans defend themselves against the stigma of 'war criminal'. The polarisation between left and right however obstructs a pertinent debate. The veterans experience a higher sense of solidarity with their socio-political

group than with their being a veteran, and are not capable of forming a social power factor. The story behind the war crimes is not heard in the debate. It is heard in the 885 letters sent to *Achter het Nieuws*. One can read the cries of distress regarding the terrible conditions in the outposts.

At the end of the nineteen-eighties, when the media-commotion around the draft text of Lou de Jong once again brings the matter to the centre of the attention, relative positions have changed. Veterans have more time to defend their own interests and can use the interest from the media for the story of 'the man in the street' to tell their background stories. That is the double role played by the press and television. On the one hand they are the cause of the negative image because of their fixation on the Dutch soldier as the 'perpetrator', on the other hand they also have an eye for the story behind it all. The political discord in the nineteen-sixties was replaced by discord about the correct image. A large group rejects recognition of 'victimization' and in fact asks for respect and acknowledgement.

A striking aspect in the debate about the war crimes is that the Second World War makes for an important frame of reference. Everywhere the Indies-veterans run into this 'exemplary war', where good and bad were clearly defined from the very first day; at commemorations, at welfare institutions, in psychiatric hospitals and in history books. They compare unfavourably and that hurts. But the fact that the intentions of those who went to the Indies were good may not be a reason not to provide full disclosure about the violence they both suffered and used there.

Fotobijschriften

I — Oorspronkelijk bijschrift: De militair D.K. uit B. op klompen heeft aan de 'top' geen bezwaar tegen het Oosten, maar aan zijn benen houdt hij zich toch liever bij het Westen!
(Palembang, z.j., Collectie Legermuseum Delft)

II — Uitsnede: Gewonde Nederlandse militairen vieren Sinterklaas in het militair hospitaal te Batavia (Djakarta).
(Djakarta, december 1949, foto Charles Brijer/Nederlands Fotoarchief)

III — Uitsnede: Het bataljon van het Regiment Jagers (1 RJ) had de taak om na hun aankomst te Padang (Midden-Sumatra) in november 1946 de stad en de directe omgeving te zuiveren van allerlei Indonesische strijdgroepen.
(Padang, november 1946, Collectie Legermuseum Delft)

IV — Uitsnede: De loerah van de dessa Bandja Sari bij Banjoewangi (Oost-Java) spreekt tot de bevolking tijdens een kledinguitreiking door Nederlandse militairen.
(1947, Collectie Instituut voor Maritieme Historie)

V — Na een succesvolle tocht keren de mariniers terug naar hun stelling. Gevangengenomen pemoeda's, beladen met buitgemaakte wapens, worden tussen hen in meegevoerd.
(15-7-1946, Pasar Poetih, Collectie Instituut voor Maritieme Historie)

VI — Evacuatie per trein van TNI-militairen vanuit West-Java naar Republikeins gebied volgens de Renville overeenkomst van januari 1948.
(Tjikampek, 1948, Collectie Legermuseum Delft)

VII — Uitsnede: De ten zuiden van Soerabaja gevangengenomen veertienjarige Ali en zijn zeventienjarige kameraad Mohammed blijken Hizboellah-strijders te zijn. Met een mes en een speer namen ze het op tegen

een mitrailleur van de mariniersbrigade. Het verblijf bij de Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade blijkt echter goed te bevallen.
(22-1-1947, Collectie Instituut voor Maritieme Historie)

VIII — Uitsnede: Langs de kant van de weg wachten de kampongbewoners gelaten op het sein dat ze terug kunnen keren naar hun huisjes. De mariniers doorzoeken de kampong.
(Foto Hugo Wilmar, Menganti, 18-4-1946, Collectie Instituut voor Maritieme Historie)

IX — Uitsnede: Door tussenkomst van de Dienst Vorming krijgen de nieuwe rekruten van het KNIL een elementaire opleiding in taal, rekenen en dergelijke.
(plaats en datum onbekend, Collectie Legermuseum Delft)

X — Uitsnede: Sergeant G.M. uit Palembang geeft de militairen van de Substituten-compagnie KNIL te Palembang les in ongewapende zelfverdediging. De mannen van de 'Sub' komen uit alle delen van Indonesië.
(Palembang, z.j., Collectie Legermuseum Delft)

XI — Uitsnede: Een Indonesische moordenaar die tijdens de bersiap meer dan dertig Europeanen vermoordde op de plaats van het misdrijf.
(foto Thijssen, maart 1946, Bandoeng /Indisch Bronbeek, Collectie Legermuseum Delft)

XII — Uitsnede: Een gewonde marinier krijgt een injectie van de hospik.
(Foto Hugo Wilmar, Oost-Java, 1946, Collectie Instituut Maritieme Historie)

FOTO OMSLAG — De Indrapoera meert op 27 juli 1948 af aan de Lloydkade, met aan boord een contingent mariniers voor demobilisatie. Het Indonesische weesje Rawi is door een van de militairen geadopteerd.
(Collectie Instituut voor Maritieme Historie)
De personen op deze foto staan niet in verband met oorlogsmisdaden, maar met de betrokkenheid van Nederlandse militairen ten aanzien van de Indonesische burgerbevolking.

Over de auteur

STEF SCAGLIOLA werd in Engeland geboren, is van Italiaanse afkomst en woont sinds 1968 in Nederland. Na een loopbaan in de museumwereld studeerde zij maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Daar werkte zij vanaf 1997 als onderzoeker aan dit proefschrift.